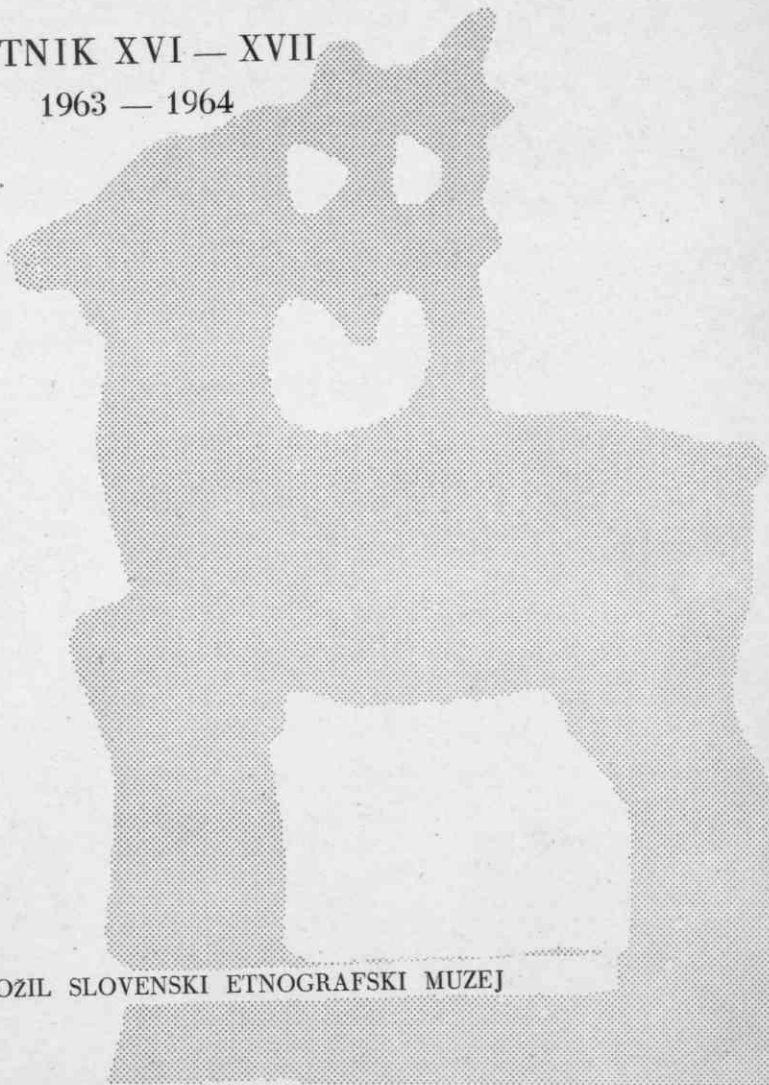

SLOVENSKI ETNOGRAF

LETNIK XVI — XVII
1963 — 1964

IZDAL IN ZALOŽIL SLOVENSKI ETNOGRAFSKI MUZEJ

LJUBLJANA
1964

»Slovenski etnograf«

izhaja letno v eni knjigi — *paraît une fois par an*

Uredništvo in zamenjave — *Rédaction et échange:*

Slovenski etnografski muzej, Ljubljana, Prešernova 20,
poštni predal 73, telefon 22-475

Uprava — *Administration:*

Slovenski etnografski muzej, Ljubljana, Prešernova 20

Za znanstveno vsebino člankov odgovarjajo avtorji

3
19000

SLOVENSKI ETNOGRAF

LETNIK XVI — XVII

1963 — 1964

UREDNIŠKI ODBOR

SLAVKO KREMENSEK, BORIS KU HAR, MILKO MATIČETOV,
SERGIJ VILFAN, VALENS VODUSEK

ODGOVORNI UREDNIK BORIS KU HAR

IZDAL IN ZALOŽIL SLOVENSKI ETNOGRAFSKI MUZEJ V LJUBLJANI

LJUBLJANA

1964

90921
+

90921

PO 636/1965

VSEBINA
TABLE DES MATIERES

Boris Kuhar, Štirideset let Slovenskega etnografskega muzeja	5
<i>Quarante ans du Musée ethnographique slovène</i>	
Marija Makarovič, Življenje in delo Borisa Orla	7
<i>Das Leben und Werk von Boris Orel</i>	
Angelos Baš, Obuvala na Slovenskem v 15. in 16. stoletju	23
<i>Das Schuhwerk des 15. und 16. Jahrhunderts im slowenischen Volksgebiet</i>	
Jože Dular, Soseske zidanice v vzhodni Beli krajini	35
<i>Wine-cellars owned by groups of neighbours from the eastern part of the Bela Krajina region</i>	
Milovan Gavazzi, Etnografski film, njegovo značenje i primjene	57
<i>Le film ethnographique, sa signification et ses applications</i>	
Radoslav Hrovatin, Kvintna pentatonika na Slovenskem	65
<i>La pentatonique de quintes en Slovénie</i>	
Vlasta Koren, Zbirka brisač v Pokrajinskem muzeju za Pomurje v Murski Soboti	89
<i>Die Sammlung von Handtüchern im Regionalmuseum in Murska Sobota</i>	
Jože Karlovšek, Funkcija ornamenta in naš čas	95
<i>La fonction de l'ornement et notre temps</i>	
Milko Kos, S kmečkih domačij v Hrastovljah iz dobe okoli 1500	103
<i>Inventare der Bauerngüter in Hrastoolje aus der Zeit um 1500</i>	
Slavko Kremenšek, Nekaj značilnosti sodobne sovjetske etnografije	109
<i>Quelques caractéristiques de l'ethnographie soviétique contemporaine</i>	
Zmaga Kuimer, Fekonja. Primer prevrstitve mrliške pesmi v pripovedno	115
<i>Fekonja. Beispiel der Umwandlung eines Totenliedes in ein Erzähl lied</i>	

Boris Kuhar, Borovo gostüvanje. Ob spremembah, ki jih prinaša čas <i>Die Föhrenhochzeit im Wandel der neueren Zeit</i>	135
Tine Kurent, Modularno oblikovanje lesenih koles vprežnih in ročnih vozil v Sloveniji <i>Modulare Formung der hölzernen Räder bei den Gespann- und Hand- wagen in Slovenien</i>	149
Niko Kuret, O nosivcih slovenskih šemskih običajev <i>Über die Träger der Slovenischen Maskenbräuche</i>	167
Dušan Ludvik, Antično v ljudskem verovanju <i>Éléments antiques dans les croyances populaires</i>	179
Gorazd Makarovič, Panjske končnice štajerske ljudske slikarske delavnice <i>The painted bee-hive fronts from a popular painters' shop in Styria</i>	185
Marija Makarovič, Deklica vojak. Poizkus socio-psihološke inter- pretacije vprašanja <i>The girl-soldier</i>	191
Milko Matičetov, »Pësme rezianske« Stanka Vraza (1841) <i>I »Canti resiani« di Stanko Vraz</i>	205
Stane Mikuž, Nekaj narodopisnih drobtinic <i>Einige volkskundliche Beiträge</i>	217
Marjan Mušič, Kalanov dom na Bukovici v Selški dolini <i>La maison de la famille Kalan à Bukovica dans la vallée de Selce (environs de Škofja Loka)</i>	229
Anka Novak, Domače tkalstvo v gornjesavski dolini <i>The domestic weaving in the upper Sava river valley</i>	245
Gaetano Perusini, Le condizioni di vita in Val Resia nel secolo XVI <i>Življenjske razmere v dolini Rezijske v šestnajstem stoletju</i>	257
Peter Petrù, Vprašanje izvira predalčne stene <i>Der Fachwerkbau an antiken Hausurnen</i>	277
Ivo Pirkovič, O nastanku žitnega kozolca <i>The origin of the Slovene »kozolec« (hay-frame)</i>	289
Angela Piskernik, Narodopisni paberki iz Lobnika pri Železni Kapli <i>Einige Besonderheiten aus dem Lobniktal in Kärnten</i>	307
Branislav Rusić, Negdašnje vetrenjače u Makedoniji <i>The former windmills in Macedonia</i>	317

⊕ Ivan Sedej, Problemi raziskovanja slovenske ljudske arhitekture	351
<i>Problèmes dans l'étude de l'architecture populaire slovène</i>	
France Stelè, Ljudsko izročilo iz Tunjic in iz kamniške okolice	357
<i>Volkstümliches aus Tunjice und aus der Umgebung von Kamnik</i>	
Lovrenc Sušnik, Še en pustni lik: Šember — Schembart	351
<i>Noch eine Fastnachtsfigur: Šember — Schembart</i>	
Fanči Šarf, Vrste ognjišč na Slovenskem in njih današnje stanje	359
<i>The types of hearths in Slovenia and their present condition</i>	
Pavla Strukelj, Poljedelsko orodje in priprave na Farörskih otokih	379 ✓
<i>The agricultural tools and implements on the Faroe islands</i>	
⊕ Sergij Vilfan, Poljedelstvo na Slovenskem	391
<i>Die Landwirtschaft Sloweniens im Lichte einiger Zehentvorschriften</i>	
⊕ Peter Vlahovič, Krplje u Srednjem Polimlju i Potarju	405
<i>Les raquettes en usage sur le territoire du Lim moyen et de la Tara</i>	

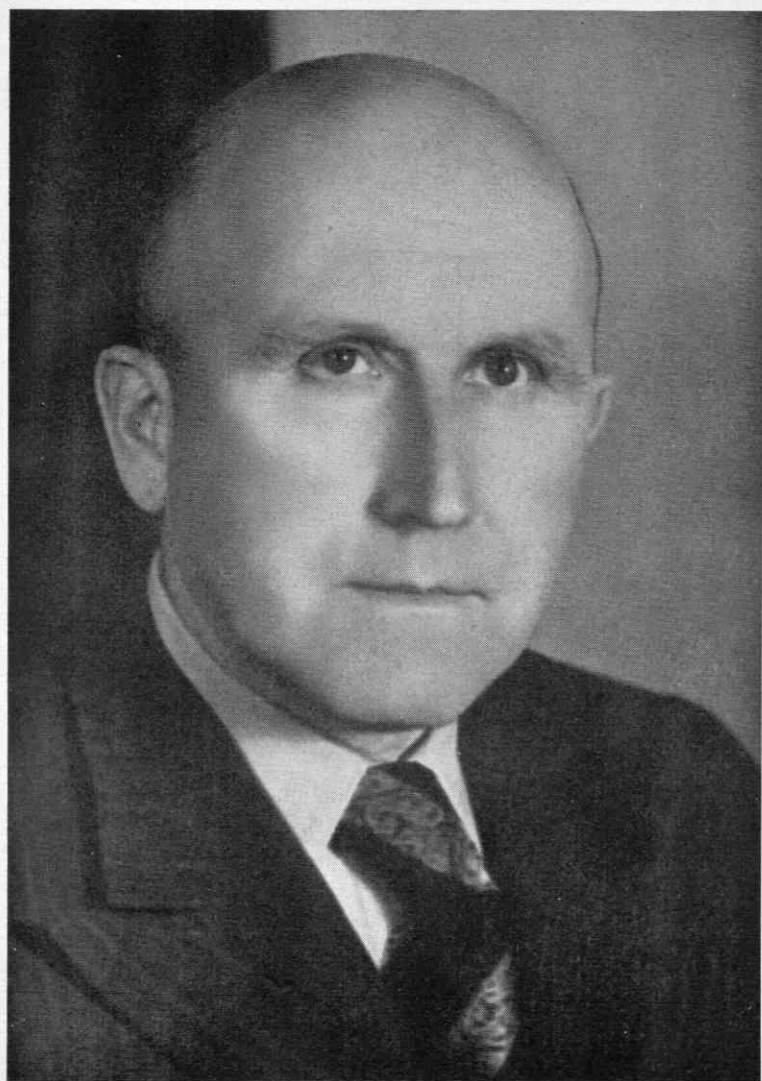

Ta knjiga ima

16 slikovnih prilog, 2 karti, 31 notnih primerkov in 99 slik v tekstu

Ce volume contient: 16 planches, 2 cartes, 31 spécimens de notes et 99 illustrations dans le texte

LETNIK XVI—XVII
je posvečen pokojnemu ravnatelju Etnografskega
muzeja v Ljubljani Borisu Orlu

BORIS OREL

ŠTIRIDESET LET SLOVENSKEGA ETNOGRAFSKEGA MUZEJA

Boris Kuhar

Skoraj neopazno je šel mimo nas v letu 1963 jubilej Slovenskega etnografskega muzeja. Pred štiridesetimi leti — 17. julija 1923 je minister prosvete s posebnim odlokom postavil Nika Županiča za prvega honorarnega upravnika Etnografskega muzeja v Ljubljani, in ta datum je tudi uradni datum ustanovitve današnje osrednje slovenske etnografske muzejske ustanove. Pred tem je že deloval od leta 1921 Etnografski inštitut v sklopu Narodnega muzeja. Ta je tudi odstopil novoustanovljenemu muzeju vse etnografske zbirke.

Zbirati, ohranjati, proučevati in razstavlјati etnografske predmete, tvorne spomenike slovenske ljudske kulture z vsega slovenskega ozemlja, to je bila naloga novoustanovljenega Etnografskega muzeja. Toda okolnost, da ni imel svojih lastnih prostorov, in je moral ves čas, dolgih štirideset let, še vse do danes gostovati pod streho Narodnega muzeja, je stalno ovirala muzej v njegovem razvoju.

Toda po štiridesetih letih lahko z mirno roko zapišemo, da je Etnografski muzej povsem upravičil svoj obstoj. Kljub izredni prostorninski stiski, navkljub vsem težavam od kadrovskih pa tja do finančnih, je Etnografski muzej opravil pravo pionirsko delo na področju raziskovanja ljudske kulture na Slovenskem. Danes predstavlja po zaslugi pok. ravnatelja Borisa Orla, ki je prevzel vodstvo muzeja po osvoboditvi, središče etnološkega znanstvenega dela in osrednjo etnografsko muzejsko ustanovo v Sloveniji.

Zgodovina muzeja, to je sedemnajst letnikov Etnologa, s številnimi temeljnimi razpravami s področja slovenske etnografije. Pred nami je sedemnajst letnikov Slovenskega etnografa, naše strokovne revije, ki si je ustvarila ugled doma in po vsem etnografskem znanstvenem svetu. Štirideset let Etnografskega muzeja, to je sto in stotisoče obiskovalcev, ki so si ogledali zbirke muzeja. To so številne razstave, ki jih je priredil Etnografski muzej in so vzbudile zanimanje naše javnosti. Število muzejskih predmetov se je v štiridesetih letih podesetorilo. In v muzeju je zbrano bogato gradivo dvajsetih strokovnih etnografskih ekip, ki so sistematično raziskovale posamezna področja Slovenije. V zadnjih letih je muzej znatno razširil svojo dejavnost tako na znanstveno raziskovalnem kot tudi na kulturno prosvetnem področju. Muzej uveljavlja sodobne načine muzejske dejavnosti in svoje delo razširja na vso Slovenijo ter ga povezuje s sorodnimi institucijami.

Tudi svoj jubilej je Slovenski etnografski muzej proslavil z delom. O tem nam najbolj zgovorno pričajo štiri občasne tematske razstave v letu 1963. To so: Razstava »Slovenske ljudske maske« v aprilu, razstava »Ljudsko slikarstvo na Slovenskem« v maju, razstava »Vraževerje na Slovenskem« v začetku decembra in še razstava »Južno Pohorje«, ki je bila odprta konec leta.

Vse svoje delo pa so morali uslužbenci muzeja opravljati zaradi pomanjkanja najosnovnejšega prostora za delo pod izredno težkimi okoliščinami. Zato je prav, da se vsi, ki nam je pri srcu razvoj slovenske etnografije, razvoj muzeja, ki bi naj v popolnosti prikazoval podobo slovenske ljudske kulture in njenega razvoj, zadržamemo, da tudi ta naša inštitucija pride čimprej do lastne stavbe, do primernih prostorov. Od teh je v veliki meri odvisno nadaljnje delo in sploh usoda Slovenskega etnografskega muzeja.

Résumé

Le Musée slovène d'Ethnographie fut fondé le 17 juillet 1925. Dans les quarante années de son existence, le Musée a rempli un vrai travail de pionnier dans le domaine des recherches sur la culture populaire en Slovénie. Aujourd'hui, le Musée est le centre de travaux ethnologiques et l'institution ethnographique centrale dans la Slovénie. Son jubilé, en 1963, a été célébré par quatre expositions temporaires: Masques populaires slovènes, Peinture populaire slovène, Superstition en Slovénie et Pohorje du Sud.

ŽIVLJEN JE IN DELO BORISA ORLA

Marija Makarovič

Ko je 5. marca pred dvema letoma ravnatelj Etnografskega muzeja v Ljubljani dr. Boris Orel prvič občutil znamenja svoje hude bolezni, smo vsi njegovi sodelavci iz dneva v dan s strahom opazovali nagli razvoj te zahrbtnje sovražnice. Od nas vseh je bil on edini še najbolj prepričan o svojem ozdravljenju, prepričan s tisto neutrudno silo svoje trdožive narave, ki ga je označevala kot človeka in kot znanstvenika. Toda to pot ni zmožgel premagati strašne bolezni. Poslovil se je 5. februarja 1962. leta. Vsem, ki smo ga poznali, pa bo ostal zgled neutrudnega, navdušenega in z vso ljubeznijo svoji stroki predanega človeka.

Pri orisu življenja in dela pokojnega Borisa Orla se moramo omejiti le na najvidnejša dejstva, ki jih moremo povzeti v objektivno ugotovitev: ravnatelj dr. Boris Orel je bil do sedaj eden najboljših poznavalcev slovenske etnografije. S tega vidika lahko tudi razumemo njegovo zanimanje in obdelovanje povsem različnih panog etnografije, naj je šlo za duhovno, družbeno ali materialno kulturo.

I

Dr. Boris Orel se je rodil na Brnici pri Beljaku 2. marca leta 1903 kot sin železniškega uradnika iz Kranja in matere Ambrožičeve z Ljubnega na Gorenjskem. Ljudsko šolo je obiskoval v Nomenju v Bohinju, v Šolskem domu v Gorici in v pripravljalnici prav tam. Tu je tudi opravil 1914/15. leta prvi razred gimnazije, 2. in 3. razred je obiskoval v Kranju, druge razrede pa je dokončal na II. gimnaziji v Ljubljani in tam maturiral 1922. leta. V naslednjem šolskem letu je opravil abiturientski tečaj na trgovski akademiji, nato je bil do leta 1927 uradnik Ljubljanske kreditne banke, od 1928 pa blagajnik Jugoslovanske banke, podružnice v Ljubljani, pozneje preimenovane v Hrvatsko deželno banko. Istočasno se je vpisal tudi na univerzo, v upanju, kot sam piše, da bo ob izboljšanju življenjskih razmer opustil službo ter se popolnoma posvetil univerzitetnemu študiju. Toda ta želja se mu ni uresničila. Le nekaj časa se je mogel posvetiti študiju literarne zgodovine, kjer je poslušal predvsem Izidorja Cankarja. Svoje nedokončane študije pa je vse življenje občutil kot neporavnan dolg predvsem pred samim seboj. Dosleden, kot je bil, ni čudno, da je v svojem petinpetdesetem letu, ko je opravil diplomske izpite iz etnologije pod A in umetnostne zgodovine

pod B, ustregel tudi formalnim pogojem. Še več. Že naslednje leto je promoviral za doktorja znanosti na osnovi disertacije »Bloške smuči in vprašanje njih nastanka in razvoja«.

V času okupacije je takoj po ustanovitvi Osvobodilne fronte v terenskem odboru banke opravljal funkcijo vojaškega referenta, pozneje pa sekretarja in blagajnika. V aprilu 1944. leta je bil aretiran, bil mesec dni v policijskih zaporih, nato pa odpeljan v Dachau in je tam prebil trinajst mesecev.

Po osvoboditvi in vrnitvi iz internacije je bil nekaj mesecev sekretar začasne uprave Hrvatske deželne banke, član začasne uprave Splošnega jugoslovanskega bančnega društva, nato likvidator Hrvatske deželne banke. Politično je deloval na terenu Trnovo—Center, pa tudi pri raznih kulturnih prireditvah.

Septembra 1945. leta je bil dr. Boris Orel imenovan za ravnatelja Etnografskega muzeja v Ljubljani. Vzoren ravnatelj mu je bil nato sedemnajst let. Prav imenovanje za ravnatelja je pomembno za njegov strokovni razvoj in njegovo področno preusmeritev.

Vsaj v glavnih potezah pa moramo prikazati tudi Orlovo predmuzejsko delovanje, saj je bistvenega pomena za njegovo kasnejšo znanstveno usmeritev.

II

Že kot gimnazijec je bil član lutkovnega gledališča akademskega slikarja Milana Klemenčiča v Mestnem domu. Za sodelovanje je pridobil tudi pesnika Mirana Jarca; s tem se je seznanil v abiturientskem tečaju in si ostal z njim prijatelj do konca. Leta 1930 je z Mladenom Širolom iz Zagreba ustanovil Jugoslovansko lutkarsko zvezo in bil njen prvi tajnik. Že takrat je zastavil pero in napisal v dnevnikih in revijah več poročil in poljudnih člankov o lutkovnem gledališču. Razprava »Lutkovno gledališče in Jugoslavija« je bila ob mednarodnem kongresu lutkarjev v Liègeu objavljena tudi v francoščini in v nemški reviji *Puppenspieler*. Orlovo ime je zapisano med ustanovitelji te revije in člani uredniškega odbora.

V teh in naslednjih letih je napisal vrsto člankov, s katerimi zahaja na področje slovstva, literarne kritike in celo filma. V tem predetnološkem obdobju imajo Orlovi poljudno literarno filozofski eseji take značilne naslove: »O blodnjah mračnih sanjačev, Hölderlin v starem stolpu in še kaj,« kjer je spretno nanizal, kot sam piše, »par utrغانih stavkov iz naërta študijske razprave Človek in ideja«.

V članku »Denar« na primer je mogoče opaziti Orlov čut in prizadevanje po etnološkem razlaganju zastavljenih problemov, kot to izraža naslednji odstavek: »Zamotane mreže gospodarskega življenja primitivni narod še prav nič ne pokazuje. On gre in dobrino neposredno konsumira: ujame ribo in jo poje. Najvažnejša početna črta civilizacije človeštva je iznajdba ognja. Ogenj uresničuje kovanje zlata in srebra. Vsa trgovina pa je bila prvotno menjalna trgovina, in iz najpriljubljenejšega

menjalnega blaga se je izobličil denar. Za denar so uporabljali (še danes) narodi kože, živino, sol, školjke ...»

V vseh teh spisih se kaže močno razgibana pokojnikova narava, ki skuša ob filozofskih razglabljanjih, polnih duhovitih misli, zapisati močno doživete obravnavane probleme. V njih se nam je razodel dr. Boris Orel, morda šele zdaj po smrti, kot filozofsko usmerjen, bister mladenič, ki je jasno oblikoval misli, »gnan od večnega iskanja resnice o večni nerazrešljivosti človeške narave«. Značilna za to obdobje so premišljavanja, zapisana v takšni ali podobni obliki na več mestih, kot na primer v članku Lutke: »Večno živ človek, čigar življenje je faustovska borba za resnico in spoznanje in ki se upehan vrača tekač v areno svoje žalosti, obupa in težkih dvomov ...« »doživljaš njihova življenja kot točo, vihar ali strelo. Ali kot roman in zamolklo pesem, da si ves pijan in vrtoglav od nje in večne nerazrešljivosti človeške narave.«

Če še nadalje prebiramo Orlovo razvneto in prizadeto pisanje v istem letniku Ilustracije, se nam zdi razumljivo, da je zapisal v članku »Ahasverstvo narodov, slovenski selilec, Božidar Jakac v Ameriki« naslednje misli, ko je skušal razložiti problem slovenskega izseljevanja v Ameriko: »Eden glavnih činiteljev preseljevanja je v narodu samem, je blodni duh Ahasver. Preseljevanje, romanje, potovanje v mnogovrstnih oblikah je najboljša odtaknica in najčudodelnejši razplet za razna kročenja, krize in napetosti, ki so večno v človeku in narodu. V vseh dobah obstoja pri vseh narodih romarski, izseljeniški tip, ki krije v sebi vse tiste mistične sile, ves tisti nastroj in usodno napetost, ki se sprosti v strastno željo po menjavi zemlje in ljudi ...« Prav v istem članku se je bežno dotaknil etnopsihologije slovenskega kmeta, o kateri se je, tudi pri kasnejših srečanjih s kmečkim ljudstvom, vedno rad pogovarjal: »Gorenjec: močno je privezan na zemljo in svojo domačijo. Amerika vrši pri njem relativno najmanj svoj žalostni odvajalni posel. Dolenjec: Amerika! Dolenjski človek je sončen, žalosten, močno čustven, neuravnovešen, bloden, čudaški. Na Dolenjskem je doma »deseti brat«. Na Dolenjskem je doma čudaštvo Krjavlja in romantika iz Tavčarjeve povesti »Otok in struga«. Belokranjec: Amerika, Amerika. On razžareva močno pravljličnost, on razpreja že mistično gledanje življenja. V njem zapojeta »Bog in človek« s tisto široko, ravninsko brezmejnostjo, ki jo odkrivajo le še besede ruskega človeka. O pojočih sirenah velemest govori s prav takim žarom kot o soncu, luni, in skromni idili svoje domačije. Belokranjec je že tip sanjača in »modreca«, ki mu je tuja in daljna, trda in jeklena ter vsakih sanj in prividov sproščena beseda Gorenjca ...«

Ponovno se je vračal k opazovanju človeških značajev in njihovi reakciji na nekatere pojave v spisu *Knjiga*, kjer je nadvse zanimivo ocenil odnos Gorenjca, delavca, inženirja, trgovca, industrijalca, bančnega upravnega svetnika in športnika do knjige, ter se je ponovno izkazal za dobrega opazovalca ljudi in ocenjevalca značajev.

Še ob člankih, kot je na primer »Pustolovca Don Juan in Casanova na raztezalnici«, se je vedno čutil dolžnega opozoriti na nekatere pojave

iz slovenskega ljudskega življenja: »In da ne pozabim rokovnjače, ki s svojim ubežništvom v gozdove in s svojimi postavami rastejo v tako slovensko posebnost, da zaslužijo širše in globlje obravnave. Črnošolec, divji lovec, deseti brat, rokovnjač, fantastična, dinamična življenja, ki so vesoljna, pa so se na izrazito svojstven in svojevrsten način utelasila v našem narodu...«

Ob vsem tem raznovrstnem zanimanju lahko opazimo, da se je Boris Orel začel nagibati v etnološko smer. Sam piše, »da je že v času dela pri lutkarstvu začel vsestransko študirati pravljico«. Tako lahko ugotovimo njegovo globlje, morda še nehoteno seznanjanje z mitologijo, legendami, verstvi in s šegami. Iz mladostnega, v vse smeri usmerjenega človeka tako spontano prehaja v stroko, ki ji je ostal zvest do konca življenja, dasiravno je večkrat, ves preobremenjen z delom, izjavljal, da bo nekoč še pisal o lutkah, športu, skratka o stvareh, ki so ga vznemirjale v mladosti.

Med svoja premišljanja v naslednjih člankih vedno bolj vpleta citate iz tuje etnološke, posebno mitološke literature, katere dober poznavalec je bil že v tem času. Leta 1951 se pojavijo v Ilustraciji in v Dom in svetu sestavki, napisani z vidnimi etnološkimi prizadevanji, v katerih seveda po načinu tedanje dobe odseva romantično-idealistični odnos do obravnavanih problemov, kot na primer v spisu: O sneženem možu, ki ne more v mitos; Usoda maske; Iz demonskih svetišč v pustolovsko zaplotje; Bohinjski čudež; Maščevanje velikega Pana; Pierrot in Kolombina v Halozah itd. Prav v zadnjem članku ponovno spoznamo njegov smisel za preučevanje ljudstva, ko ponovno opisuje svoja doživetja ob srečanju s štajerskimi ljudmi: »Na večer sem bil povabljen na 'likof' ali na slavlje ob končani trgatvi k odlični ptujski gospe. Berači, ki so čez dan brali grozdje in nosili brente, niso kar nič trudni. Plešejo. Njihov ples pa je čudno vrtenje okoli osi. Vrtenje brez forme, brez likov. Še bolj čudna pa je druga plat njihovega razveseljevanja. Ženske imajo veselje, da se preoblačijo v moško obleko, in moški, da skačejo v ženska krila.« Kolikokrat je že kot muzejski ravnatelj v času terenskih raziskovanj v medsebojnih pogovorih s sodelavci bistro komentiral takšne in podobne navade kmečkega ljudstva, ko se je ves razžarel ob liku kakega kmečkega Krjavlja, vaškega Titira in Amarile!

Zapišimo, da se v tem času izoblikuje Orlov kritični odnos do stvari, ki jih študira in opazuje, oblikuje se kar najresnejši in najpoštenjši odnos do vsake stvari, ki se je loti. Navedemo naj le kratek citat iz eseja Trudni oficir in demonični diletant Franjo Maselj-Podlimbarski: »Črni graben je ponižna slovenska dolina, široka za veletok, ki pa so jo otesnili in počrnili šele rokovnjači. Rokovnjači so temna, še malo osvetljena podoba slovenskega upornišva, ena od mnogih krajnosti gorenjske trdobe in trmoglavosti... Težijo na Balkan k Hajdukom, ker njihovo bojišče je tisti kos naše zemlje, ki leži približno tam, kjer gorenjstvo prehaja v dolenjstvo, kjer se ne izostri ne živ tip Gorenjca in ne Dolenjca... Prvič in nezavedno je pisatelj v tej povesti (Potresna povest)

udaril po enem izmed osnovnih gibal romantičnega romana — po mitosu, ki je daljna iztočnica za »praznoverje« in vero v vraže, v čemer je le prenapeti racionalist in nerodni prosvetitelj mogel videti grozečo nevarnost... Podlimbarskemu vzbuja spoštovanje tujina z vsem nacionalno-orientalnim patosom in etnografijo: narodna pesem, gusle, hajduki, narodne noše itd., in še več, ta folkloru mu postaja skoraj edini vidni in otipljivi izraz slovstva... Romana (Gospodin Franjo), ki se ga drži še starinska skorja tehnike pravljic. In to bi bil moral biti Fran Maselj-Podlimbarski, namreč: pisatelj pravljic in bajk. Zato je vsa njegova pisateljska tvornost, ki jo je izpričal v številnih avtobiografičnih povestih, zadeva njegovega fantomstva, prečudna zadeva diletanta v njem, ki je hotel oblikovati epično, a ni prišel preko pravljjičnega koncepta...«

Prvi članek z močnimi etnološkimi potezami pa je esej o Levstikovem Martinu Krpanu, kjer avtor razpravlja o ljudskem junaku z dokaj obširnimi znanjem, ki si ga je pridobil pri študiju pravljice in pripovedke: »Levstikova junaška pripovedka o notranjskem velikanu Martinu Krpanu menda nima slične vrstnice v indoevropski mitologiji in šele po raznovrstnih variantah (Krpan-kraljevič, Brdavs-zmaj itd.) se utegnemo približati njenemu mitičnemu izvoru, ki pa nas zaradi značaja splošnega vzorca nikakor ne zadovolji. Razlika med junaško-pripovedniškim značajem Martina Krpana in srbskega kraljeviča Marka ali slovenskega kralja Matjaža je pač ta, da pripovedka o Martinu Krpanu predstavlja nedozorelo narodno pesem, medtem ko je cikel pesmi o kraljeviču Marku in kralju Matjažu nesporno epsko čistejši in skladnejši, ker se je neko resnično dogajanje prevesilo v narodno pesem, v mitos. Problematičnost pripovedke o Martinu Krpanu ne obstoji samo v tem, da ima za svoje ozadje še preživeto anekdoto, ki ne more postati bajna, ampak v verjetni in še prav nič osvetljeni domnevi, da je ta resnična anekdota o slovenskem tihotapcu prerasla neki davni mitos, ki je bil v razpadu in je imel za seboj že veliko število razvojnih stopenj. In zaradi tega dejstva je nujno sledilo, da se je pripovedka nagnila v srednjeveški turnirski prostor dveh velikanov in v pravljjično grotesknost, ki ji je satirična narava Levstikova dala plastičnejši in sočnejši izraz.«

III

Odločilno za pravilno usmerjanje Orlovega strokovnega zanimanja je bilo nedvomno tudi njegovo prijateljstvo z Rajkom Ložarjem in s pokojnim Francetom Maroltom. V medsebojnih pogovorih in na številnih skupnih potovanjih po slovenski zemlji so se Orlu zastavljala vedno nova etnološka vprašanja. Sam je omenjal, da ga je znanstvo s Francetom Maroltom pripeljalo ne le med Zilijane, o katerih je kratko pisal, marveč tudi k spoznanju »o važnosti znanstveno urejenega dela, o važnosti metode narodopisnega raziskovanja«.

Po vseh teh spoznanjih in prizadevanjih je razumljivo, da izide že 1933 v zborniku Krog prva Orlova etnološka razprava: Na robu slovenske legende. Tu na svoj način obravnava kulturnozgodovinsko ozadje naših božjih poti, h katerim se bo povrnil še v Maleševi reviji »Umetnost«, kjer bo pisal o virih njihove ljudske umetnosti. V Sodobnost prispeva že naslednje leto »Pravljica v stiski«, za koncertni spored APZ pa napiše 1935 članek »O mitosu in kultih«. Za Maroltove Slovenske narodoslovne študije je 1936. leta napisal »Mitos o mostu«, ki ga je kasneje poglobil in poljudno predočil v Vodnikovi pratiki pod naslovom Al pejte, pejte trikrat skuz. Mitos o mostu je napisan z dokaj obsežnim primerjalnim gradivom pri slovanskih in drugih narodih ter pojasnjuje pomen mostu v ljudskih mitičnih predstavah, omenja poglobitna tolmačenja te igre in končno osvetljuje belokranjski prizor, ki ga do tistih časov ni še nihče razložil. Ob tej in v naslednjih dveh razpravah »Od kruha do malega kruhka« ter »Čarodejni obred in mit nakolenčiča ter bosmana v slovenskih ženitovanjskih običajih«, ki sta bili objavljeni v Etnologu, se nam predstavlja Orel kot etnolog z izdelano mitološko-historično metodo. Ob prebiranju prve ali druge razprave se zdi škoda, da Orel ni tudi pozneje nadaljeval pisanja v tej smeri. Saj je prav v članku »Čarodejni obred in mit nakolenčiča« dokazal, da ima solidno primerjalno metodo, da zavidljivo pozna literaturo in da si je osvojil (takrat prvič pri nas uporabljeno) kartografsko metodo. Prav v tej razpravi je Orel razvil vse sile svojega znanstvenega duha in bo ostala z nekaterimi drugimi njegovimi klasičnimi primeri nadrobnega in solidnega opisovanja zgled kasnejšim rodovom.

V tem svojem predmuzejskem obdobju je Boris Orel daroval slovenski etnografski znanosti prvi sistematični pregled slovenskih ljudskih letnih, življenjskih in delovnih običajev. Čeprav je prvi del običajev izšel že 1944, drugi pa 1952, torej takrat, ko je bil avtor že sedem let ravnatelj Etnografskega muzeja v Ljubljani, lahko tako v prvem kot v drugem delu sledimo isti sistem in podajanja ljudskih običajev, velikansko zbirko gradiva iz virov in literature ter raznih terenskih zapisov. To je do danes še vedno temeljito delo s področja etnografije, po katerem posegajo dan na dan strokovnjaki in nestrokovnjaki. Dosleden, kot je bil, je sam večkrat pokritiziral prav to delo, češ da ni povsem natančno navajal literature in da zaradi tehničnih ovir (vojna) ni mogel osvetliti izvira in pomena ljudskih običajev. Toda na to odgovarjamo: »Narodopisje Slovencev je še danes edino sintetično delo s področja naših običajev, delo, ki bi moralo v najkrajšem času doživeti ponatis ali ponovno obdelavo, da ne bomo zaostajali za drugimi narodi.

IV

Etnološke razprave v Etnologu in pregled ljudskih običajev v Narodopisju Slovencev nam predstavljajo dr. Borisa Orla še vedno kot vnetega raziskovalca ljudske duhovne in družbene kulture, na osnovi

znanja, ki si ga je pridobil v prejšnjih letih in ki je nujno vodilo v preučevanje folklore; temu je ostal zvest do imenovanja za ravnatelja Etnografskega muzeja v Ljubljani. Zaposlitev v muzeju je bistveno spremenila tudi Orlovo strokovno zanimanje. Sam je večkrat omenil, da ga je vsebina muzejskega dela prisilila, da se je preusmeril iz folklorista, kar je po srcu bil, v preučevalca ljudske snovne kulture. Prav ta preusmeritev pa je nadvse značilna za Orlovo predanost stroki in muzeju. Sam je večkrat poudarjal, da se je težko ločil od problemov, ki jih je študiral in o katerih je pisal v prejšnjih letih, in da se je preusmeril le zaradi nujnosti muzejskega dela in nalog, ki si jih je zastavil ob vstopu v muzej.

Kako vneto se je spoprijel skoraj z vsemi problemi, z vsemi panogami ljudske snovne kulture, lahko vidimo skorajda v vsakem letniku Slovenskega etnografa, ki je prav po zaslugi urednika Borisa Orla prišel na svetlo že 1948. leta in je od takrat redno izhajal vsako leto do njegove smrti. Sebe in sodelavce je usmerjal v raziskovanje materialne kulture. Že v prvem članku, v uvodu k I. letniku SE »V novo razdobje« poudarja, »da mora delo na terenu obseči prav vse oblike ljudske kulture, zlasti pa je treba posvetiti posebno pozornost tistim kulturam, ki so bile doslej najbolj zanemarjene, ki pa so izredno pomembne za razvoj ljudskega življenja. Tu mislimo predvsem na ljudsko materialno kulturo in njene različne oblike, kakor so lov, poljedelstvo, živinoreja, sadjarstvo, vrtinarstvo, obrt, trgovina, skratka na pogoje materialnega življenja, ki določajo ‚fiziognomijo‘ družbe, njene ideje, njene nazore«. Že v tem uvodniku je tudi prvič določno opozoril na silno pomembno terensko raziskovanje slovenskega ozemlja s sistematično organiziranimi kolektivnimi in individualnimi raziskovanji. Z osemnajstimi rednimi ekipami, ki jih je vodil v razna slovenska območja, je to svojo zamisel teoretično in praktično najboljše izvedel.

Kot urednik in idejni pobudnik revije Slovenski etnograf si je prizadeval, da so se po vrsti obravnavale najbolj zanemarjene panoge ljudske snovne kulture. Zato je značilno, da je skoraj vsakemu letniku napisal tudi »idejni« uvodnik, v katerem je povedal, kaj je bilo storjeno doslej v tisti smeri in kaj je treba še storiti. S tem je hkrati tudi opozoril na glavno tematiko letnika.

Tako je napisal za II. letnik SE članek »Slovenska ljudska noša«, v katerem poudarja, da je bila v preteklosti noši posvečena še dokaj velika pozornost, vendar je ostalo mnogo poglavij še popolnoma neraziskanih, nekatera dela s področja noše pa bi bilo potrebno še pregledati in dopolniti. Iz nadaljnje vsebine Orlovega članka je potrebno povzeti, da je prvi opozoril, kako potrebno je raziskovanje slovenske ljudske delovne noše in noše, ki se nosi ob posameznih obredih in običajih. Istočasno je še opozoril na vrednost slikovnega in arhivalnega gradiva. Njegovi najožji sodelavci smo lahko nenehno ugotavljali, da je bil Orel zelo dober poznavalec ljudske noše polpretekle dobe in da je

znan pravilno ocenjevati njen propad v zadnjih desetletjih prejšnjega stoletja. Žal je veliko tega znanja leglo z njim v grob.

Še v istem letniku Slovenskega etnografa je opozoril na »Novo gradivo o slovenski ljudski noši iz prve polovice devetnajstega stoletja«. Akti s podatki o noši iz leta 1838, ki jih hrani osrednji Državni arhiv Slovenije, so po njegovem mnenju »za slovensko etnografijo in folkloro pravo odkritje«. Zato je Orel tudi oskrbel vse izpiske o noši in druge etnografske podatke iz tega arhiva. Žal pa ni mogel uresničiti izdaje tega gradiva v posebni publikaciji, ki jo je že napovedal. Lahko zapišemo, da je prav njegova delovna preobremenitev zadržala izdajo tega pomembnega gradiva, in bilo bi prav, da bi se gradivo objavilo iz Orlove zapuščine.

K noši se je povrnil v spominskem zborniku Etnografskega muzeja v Beogradu 1955. leta. Tam ugotavlja slovensko ljudsko nošo v akvarelih Nikole Arsenovića. Da je tudi ta članek zelo pomemben, ker nam predstavlja redke barvne akvarele iz začetka prejšnjega stoletja in opozarja na nekatere razlike v noši, ni treba posebej poudarjati.

Na področje noše, kot pravi Orel sam, pa sodi tudi raziskovanje slovenskih ljudskih smučí na Bloški planoti in v Vidovskih hribih. Edino Orlovemu znanstvenemu prizadevanju gre hvala, da je pravilno osvetljeno in raziskano prastaro smučanje na Slovenskem. O tej čudni hoji, kot jo imenuje Valvasor, je doslej najtemeljitejše delo o smučanju prav Orlova disertacija, katere izdaja bo velika pridobitev ne samo za strokovnjake, temveč tudi za smučarje in športnike, ki jim je pri srcu pravilna podoba o dobrinah naših dedov.

V vsem nadaljnjem uredniškem delu pri SE in tudi v Orlovem osebnem odnosu do stroke opažamo, da se je trudil s sodelavci raziskati zanemarjene panoge slovanske snovne kulture. V članku »Domača delavnost in obrt v etnografiji« je dovolj jasno poudaril: »Etnografiji ne posvečajo domači delavnosti in domači obrti takšne pozornosti, kakršno ti dve etnografski panogi zaslužita po svojem pomenu. V slovenski etnografiji smo se z domačo obrtjo in delavnostjo zelo malo ukvarjali. Obedve gospodarski dejavnosti sodita torej med najbolj zanemarjene panoge ljudske snovne kulture v naši etnografiji. Z domačo delavnostjo smo seveda mnogo na slabšem kakor z domačo obrtjo, o kateri imamo vsaj nekaj gradiva iz preteklosti ...« To so očitna dejstva, na katera je lahko opozoril le človek, ki je poznal vsa področja snovne kulture. Zato je razumljivo, da je z nakazanih vidikov še v istem letniku SE prispeval članka o skoraj neznanih panogah domače obrti »Piparstvo na Gorjušah in v Bohinju« ter »O izdelovanju živinskih zvoncev v okolici Gorij pri Bledu«.

Znano pa je, da je ravnatelj Orel vrsto let zbiral gradivo predvsem o ljubenskem lončarstvu, nadvse vneto zapisoval in dokumentiral pletenje najrazličnejših posod iz slame in viter ter se zanimal za izdelovanje različnega orodja, po delovnem programu, kot ga je nakazal že v uvodu o obrti.

Nič čudnega ni, da je dr. Boris Orel ob teh delovnih in raziskovalnih naporih že naslednji letnik SE posvetil raziskovanju poljedelskega orodja. V uvodniku »Poljedelsko orodje v slovenski etnografiji« ugotavlja, da je bilo razno poljedelsko orodje doslej deležno zelo malo pozornosti. Z razpravo »Ralu na Slovenskem« je sam pretrgal tradicijo preteklosti. V prispevku skuša, kot pravi sam, pojasniti o simetričnem ornem orodju z določenih območij slovenskega ozemlja vse, kar moreta o njem dandanes še povedati avtopsija in ustno izročilo. Lahko rečemo, da je to delo klasičen zgled Orlu lastne natančnosti in sistematičnosti pri obdelovanju določenega predmeta; to še ponovno potrjuje nadaljnji prispevek o »Ralu na Slovenskem« v XIV. letniku SE.

Za XII. letnik SE je zaradi delovne preobremenjenosti napisal le uvodnik »Kmečko pohištvo v slovenski etnografiji«. Vsakdo, ki le nekoliko pozna dosedanjo literaturo o tej temi, če izzamemo Sičevo gradivo, lahko prizna, da je spet Orlova zasluga, da smo dobili prve razprave s tega področja.

V XIII. letniku SE je dr. Boris Orel objavil razpravo Boj za hlače. Ob tem članku se zdi, da si je prvič v svoji sedemnajstletni muzejski praksi dovolil skok v ljubljeno folkloristično snov. Z isto preciznostjo, kot smo jo opazili v delih o snovni kulturi, je določil mesto motiva s panjske končnice in njegov izvor ter razvoj v slikarstvu panjskih končnic.

Čeprav vemo, da so Orla mikale še druge snovi z motiviko panjskih končnic, ponovna in razširjena izdaja slovenskih ljudskih običajev, z znanstveno razlago in da ga je znova in znova pritegoval mit sv. Stefana, se je Orel, kot smo omenili, že v naslednjem letniku SE povrnil k preučevanju snovne kulture in prispeval nova spoznanja o ralu na Slovenskem.

Ob tako raznovrstnem zanimanju se je ravnatelj Orel lotil tudi obravnavanja varstva naših etnografskih spomenikov ne le kot referent za etnografijo pri Zavodu za varstvo spomenikov, tudi kot ravnatelj EM in slovenski etnolog. Da so bila njegova prizadevanja nadvse resna, priča članek »Problematika varstva etnografskih spomenikov v Sloveniji« v VI. in VII. letniku SE. Tu je tako rekoč prvič opredelil pojme varstva premičnih in nepremičnih etnografskih spomenikov in opozoril na subjektivne ter objektivne težave pri njihovem varovanju. Prav je, da tudi na tem mestu poudarimo, da se je ravno dr. Boris Orel prvi začel resno zavzemati za postavitev slovenskega muzeja na prostem, za skansen, in da je o tem razpravljal tudi v časnikih.

V vsem tem obdobju je dr. Orel objavljajl še številne poljudne članke v raznih dnevnikih, tednikih, mesečnikih in koledarjih. Z veliko večjo vnemo kot katerikoli muzejski ravnatelj je pisal o delu in problematiki etnografskega muzeja, o varstvu spomenikov, o ljudskih plesih in nošah na Primorskem in Koroškem, o raznih običajih itd. Pogosto se je v svojih člankih dotikal nujnih dnevnih vprašanj, v katerih je razpravljajl o sodobni umetno-obrtni tvornosti in njenem odnosu do naše folklore, ali o skansenu na Bledu v korist turizma na Gorenjskem ipd.

V

Ob vsem tem nenehnem strokovnem in znanstvenem delovanju, kot smo ga spoznali iz bežnega pregleda Orlovih spisov, je bil dr. Boris Orel »ravnatelj Etnografskega muzeja v Ljubljani z dušo in telesom«. O odgovornosti, ki se je je zavedel že takoj ob vstopu v muzej, najbolje priča članek »Etnografski muzej v Ljubljani, njega delo, problemi in naloge«, iz katerega vidimo, da je sam pregledal vse dotedanje muzejske zbirke po obstoječih inventarnih knjigah, to je pettisoč sedemsto štirinajst predmetov, ki so bili zaradi vojnega deponiranja neurejeni in založeni kjerkoli. S tem pregledom je tudi ugotovil marsikatero pomanjkljivost glede inventariziranja, shranjevanja in sistematičnega izpopolnjevanja zbirk. V času sedemnajstletnega ravnateljstva je skušal pri sodelavcih vedno doseči čim popolnejšo in nadrobnejšo inventarizacijo predmetov z vsemi ustreznimi podatki. Celo sam je kljub velikim zaposlenostim redno pregledoval inventarne knjige in opozarjal na morebitne pomanjkljivosti.

Orlova zasluga je, da je začel načrtno zbirati predmete iz doslej zanemarjenih panog snovne kulture (gospodarstvo, poljedelstvo itd.) in da je nabiranje predmetov usmerjal na tista območja, s katerih do njegovega prihoda ni imel skorajda muzej nobenih predmetov (Primorska, Štajerska, Prekmurje).

Za primerjavo naj navedemo le nekaj številčk. Ob Orlovem prihodu v muzej je bilo tam pettisoč sedemsto štirinajst predmetov, za časa njegovega delovanja je to število naraslo na štirinajst tisoč. V mnogo večjem razmerju se je povečala muzejska fototeka in zbirka raznega ilustrativnega gradiva ter terenskih zapiskov. Samo ravnatelj Orel je posnel na svojih terenskih ali individualnih terenskih raziskovanjih nad pettisoč dvesto fotografij in zbral čez sto zvezkov gradiva.

In spet moramo poudariti, da je prav Orlova zasluga, da je bila 1947 na novo urejena, kolikor se je to pač dalo v utesnjenih prostorih, muzejska stalna razstava in evidenca nad preostalimi predmeti in da so bili ti predmeti tematsko razporejeni po depojih.

Mimo tega je ravnatelj Orel nenehno skrbel, da je bilo posvečeno dovolj skrbi tudi varstvu vseh muzejskih predmetov. Čeprav ni bila to njegova dolžnost, se je sam zanimal za stanje deponiranih predmetov in jih pregledoval s kustosi in preparatorji.

V okviru muzejskega delovanja je imel ravnatelj Orel tudi pionirsko vlogo pri sistematičnih kolektivnih raziskovanjih slovenskega ozemlja z rednimi letnimi ekipami. V raziskovanje je razen muzejskih delavcev pritegnil tudi sodelavce z Akademije znanosti, univerze ter iz drugih muzejev in ustanov. Sistema Orlovega terenskega raziskovanja so se oprijeli po njegovih navodilih še etnografski oddelki pokrajinskih muzejev. Navedemo naj le pregled delovnih območij, ki so bila raziskana pod vodstvom ravnatelja Orla v osemnajstih ekipah: Šenturje—Škocjan, Šmarje, Dekani, Merežige, Šentvid pri Stični, Mokronog, Ko-

barid, Trenta—Soča—Bovec, Šentjernej, Goriška Brda, Cerkljansko, Kostanjevica, Brkini, Žužemberk, Vipava, Velike Lašče—Rašica, Črni vrh—Vojsko, Šentrupert. V omenjenih območjih so bile obdelane vse panoge materialne in socialne ter deloma duhovne kulture.

Preveč bi bilo naštevati pregledane vasi, fotografije, zapiske, prostoročne in tehnične risbe ob darovanih in kupljenih predmetih, ki so jih prinesle ekipe s seboj.

Ob ekipnih raziskovanjih pa je dr. Orel na posameznih območjih skrbel tudi za popularizacijo raziskovalnega dela s tem, da je prebivalce s svojimi predavanji seznanjal z namenom raziskovanja in s slovensko ljudsko kulturo sploh. V prvih ekipah je s sodelavci celo priredil razstavo nabranega gradiva.

Ves ta čas raziskovalnega dela je razpravljal o izdaji terenskega gradiva, ki pa se zaradi številnih objektivnih in subjektivnih razlogov ni uresničila. Ob tem naj pripomnimo, da je bil Orel edino glede prepisovanja terenskih zapiskov nekoliko preveč popustljiv do samega sebe in do sodelavcev, ker so ostali v glavnem še vsi neprepisani.

Mimo tega je ravnatelj Orel opravil še veliko lastnih terenskih raziskovanj, kjer je zbiral podatke o poljedelskem orodju (Gorenjska, Koroška, Štajerska), se zanimal za nekatere panoge domače obrti in hišne delavnosti na Gorenjskem, ugotavljal spomenike ljudske arhitekture po vsej Sloveniji itd. Hkrati je tudi muzejske sodelavce usmerjal v številna individualna raziskovanja posameznih panog snovne kulture in jim dajal strokovne nasvete.

V času svojega ravnateljovanja si je nenehno prizadeval izboljšati muzejsko stanovanjsko problematiko, nanjo je opozarjal v strokovnih glasilih in v dnevnem tisku. Za rešitev nujne muzejske razstave in depojske problematike si je prizadeval prav tako vneto, kot da bi šlo za njegovo lastno.

VI

Ime Borisa Orla bo ostalo za vedno zapisano tudi v analih društvenega in kongresnega življenja. Bil je že pred drugo svetovno vojno med tistimi, ki so mislili na organizacijo etnološkega dela in je o tem razpravljal s sodelavci že 1959. leta. Po osvoboditvi je kot muzejski ravnatelj še resneje deloval pri raznih društvih. Po njegovi zaslugi je začela delovati pri Društvu muzealcev slovenska podružnica etnografske sekcije, katere predsednik je bil. Na posvetovanjih te sekcije je z vso prizadevnostjo usmerjal predvsem notranje muzejsko delo, obravnaval pravilno inventarizacijo in urejevanje fototeke ter spremljal delo etnografskih oddelkov v drugih muzejih, katerim je dajal vso strokovno in moralno pomoč.

Boris Orel je bil zastopnik Jugoslavije v Mednarodnem muzejskem svetu. Dasiravno se je vedno branil funkcij v drugih društvih, je bil izvoljen v pripravljalni odbor za ustanovitev Etnološkega društva Jugoslavije, v katerega glavnem odboru je bil član in v zadnji poslovni dobi

tudi podpredsednik. Junija 1961. leta je bil izvoljen v uredniški odbor revije *Etnološki pregled*, in ko je bila osnovana podružnica EDJ za Slovenijo, je bil Boris Orel izvoljen za njenega predsednika. Mimo tega je opravljal posle sourednika pri reviji *Muzeji za Slovenijo*.

Orlovo ime zasledimo tudi med udeleženci na strokovnih kongresih doma in v tujini. Tako se je 1955 udeležil kongresa v Arnheimu na Nizozemskem in naslednjega leta predaval o stanju raziskovanja poljedelskega orodja na Slovenskem na kongresu zgodovinarjev v Celovcu. Leta 1957 se je udeležil posvetovanja o muzeju na prostem v Stockholmu; tam je predaval v francoščini o muzejih na prostem in živahno diskutiral. Na posvetovanju jugoslovanskih etnologov v Osijeku 1958. leta je bil v njegovi odsotnosti prebran referat o etnološkem raziskovanju na terenu. Ko se je udeležil kongresa v Titovem Velesu, smo sodelavci že lahko opazovali znamenje hude bolezni, on pa je še z vso vnemo razpravljao o najrazličnejših problemih... razpravljao in premišljal o muzeju in njegovih problemih do poslednjih težkih dni, ko smo ga obiskovali vsega zmučenega ob bolniški postelji.

Dr. Boris Orel je bil eden najboljših poznavalcev slovenske ljudske kulture. V svojem bistvu je bil folklorist, pa se je glede na svoj položaj kot ravnatelj Etnografskega muzeja v Ljubljani z vso vnemo poglobil v preučevanje materialne kulture, in tu je njegov delež velike vrednosti. Kot ravnatelj Etnografskega muzeja je nadvse prizadevno skrbel za njegovo pravilno administrativno, tehnično in strokovno poslovanje.

Mimo tega je izdajal in urejal skupaj z dr. Milkom Matičetovom strokovno muzejsko glasilo *Slovenski etnograf*. S to publikacijo je v 14 letnikih doma in v tujini na dostojni ravni predstavljal razvoj in dognanja slovenske etnološke znanosti.

S svojimi 18 terenskimi raziskovalnimi ekipami je opravil pionirsko delo v raziskovanju raznih območij slovenskega ozemlja.

Prezgodnja smrt je prekrizala njegove delovne načrte in izdajo številnih del, ki jih je še snoval o naši ljudski kulturi. Njegovo znanstveno in organizacijsko strokovno delo bo ostalo med osnovami naše stroke na Slovenskem, njegovi delavni osebnosti v časten spomin, nam in zanamcem pa vzgledna pobuda.

BIBLIOGRAFIJA BORISA ORLA

Slovensko marijonetno gledališče (Ob zaključku letošnje sezone), *Jutro* IV, 1923, št. 80, 4—5.

Človek in lutka (Ob priliki otvoritve slovenskega marijonetnega gledališča), *Narodni dnevnik* II, 1925, št. 21, 2.

Lutke in lutkovno gledališče, *Naš rod* I, 1929/1930, 91—92.

O slovenskem lutkovnem gledališču, *Naš rod* I, 1929/1930, 153—154.

Lutke in lutkovne igre, *Ilustracija* II, 1930, 66—67.

Lutkovno gledališče in Jugoslavija, *Ilustracija* II, 1930, 176—177.

O skrivnostnih igrah s senčnimi podobami (Senčnice), *Ilustracija* II, 1930, 141—143.

- Štiri risbe Leona Kavčiča, Ilustracija II, 1950, 341—342.
 Pustolovca Don Juan in Casanova na raztezalnici, Ilustracija II, 1950, 378—379.
 Ahasverstvo narodov, slovenski selilec, Božidar Jakac v Ameriki, Ilustracija II, 1950, 284—285.
 Denar, Ilustracija II, 1950, 184—185.
 O blodnjah sanjačev, Ilustracija II, 1950, 105—104.
 Knjiga, Ilustracija II, 1950, 341.
 Lyonska zabavnika pred jaslicami, Ilustracija II, 1950, 398.
 V kraljestvu Zlatoroga, Ilustracija III, 1951, 386—388.
 Eros in pedagog, Dantejeva Beatrice po »Junaku naših sanj«, Ilustracija III, 1951, 350—352.
 Ljubljanski meščani med lovom na prepelico in balada o prepelici, Ilustracija III, 1951, 196—197, 215.
 Metulj v legendi, v naravi in stekleni metuljčnici, Ilustracija III, 1951, 218—220, 223.
 O sneženem možu, ki ne more v mitos, Ilustracija III, 1951, 14—15.
 Pierrot in Kolombina v Halozah, Ilustracija III, 1951, 177—179.
 Usoda maske: iz demonskih svetišč v pustolovsko zaplotje, Ilustracija III, 1951, 38—39.
 Bohinjski čudež, idila poštnega voza, Ilustracija III, 1951, 115—114.
 Micky-miška: Doma je v puščobnosti in osamelosti sneženega moža, Ilustracija III, 1951, 314.
 Polom zvočnega filma, Ilustracija III, 1951, 278.
 Trudni oficir in demonični diletant — Franjo Maselj-Podlimbarski, Dom in svet, 1951, št. 44, 395—396, 399—400.
 O Levstikovem Martinu Krpanu, Dom in svet 1951, št. 44, 450—451.
 Pogledi na mladinsko umetnost, Dom in svet 1952, 220—229.
 Iz sodobnega mladinskega slovstva, Dom in svet 1952, 308—315.
 Jack London, Dolina meseca, Dom in svet 1952, 330—331.
 B. Kallerman, Pot bogov, Dom in svet 1952, 331—332.
 R. Braune, Djevojke sa pisaćom mašinom, Dom in svet 1952, 337—338.
 Prve pripombe k slovenskemu filmu, Krog 1953, 153—154.
 Sodobna kulturna vprašanja mladinske — lutkovne umetnosti (O priliki 4. narodnega lutkovnega kongresa »Unime« v Ljubljani v dneh 4 in 5 julija). Slovenec LXV, 1953, št. 148, 4.
 Na robu slovenske legende, Krog 1953, 37—56.
 Pravljica v stiski, Sodobnost 1954, št. 5, 222—226.
 O mitosu (kultih), Lepa Vida — rej. Koncertni spored APZ IV, 1953.
 Med slovenskimi Ziljani, Narodoslovne študije, France Marolt; Tri obredja iz Bele krajine, Slovenec 6. X. 1955.
 Mito o mostu, Slovenske narodoslovne študije II, 1956, 74—92.
 Med božičem in Pjerhto pri Ziljanih, Slovenec, 23. XII. 1956.
 Poročilo o Katarini Zupanič, Šopek poljskih cvetlic iz Gribelji, Slovenec 2. VI. 1957.
 Maksim Gaspari, Slovenska svatba, Slovenec 27. XI. 1957, št. 273.
 Od kruha do malega kruhka, Etnolog X-XI, 1957, 198—219.
 O ljudskih podobah, Umetnost III, 1957, št. 1—2.
 Poročilo o jubilejnem Etnologu, Slovenec 19. XIII. 1959.
 O »Seljački slogi« prirediteljici hrvatskih folklornih festivalov, Slovenec 8. IX. 1959.
 O belokranjskih plesih, igratih in običajih, Slovenec 5. VIII. 1940.
 Sv. Štefan, Slovenski patron konj, Slovenec 24. XII. 1940.

- Stari slovenski običaji o božiču, Družinski tednik, 25. XII. 1940.
 Dva folklorna festivala, Etnolog XIII, 1940, 148—165.
- Ljudski svetniki v znamenju letnih časov, v vremenskih napovedih, verovanjih in običajih, Slovenčev koledar 1942, 101—107.
- Čarodejni obred in mit nakolenčiča ter bosmana v slovenskih ženitovanjskih običajih, Etnolog XIV, 1942, 74—95.
- Ženitovanjski običaji na Dravskem polju niže Ptujja, Etnolog XIV, 1942, 96—110.
- Slovenska božja pot in izvori njene ljudske umetnosti, Umetnost 1942/1943, 4—6.
- Naš kmet v okrilju svetega drevesa (Stari ljudski običaji v letnih časih, v stari podobi Valvasorja, J. Šubica in Myrbacha), Slovenčev koledar 1943, 43—52.
- Al pejte, pejte trikrat skuz, zdignite gor visok roke, Vodnikova pratika, XXI-XXII, 1943, 41—48.
- Čarodejni obred in mit nakolenčiča, Etnolog XV, 1945, 25—61.
- Slovenski ljudski običaji, Narodopisje Slovencev I, 1944, 263—349.
 Oj Ive, k nam na kres, Vodnikova pratika 1944.
- Slovensko božično novoletno vedeževanje, Naša žena V, 1946, št. 12.
 Naloge Etnografskega muzeja, Tovariš II, 1946, št. 13, 15.
- Slovenski pustni običaji, Tovariš III, 1947, št. 6.
- Slovenska ljudska noša na Koroškem, Naša žena VI, 1947, št. 3.
- Slovenski velikonočni običaji, Tovariš III, 1947, št. 13.
- Sestavki o slovenskih ljudskih običajih, Ljudski koledar 1947.
- Dve, tri o velikonočnih običajih, Naša žena VI, 1947, št. 4.
- Etnografski muzej v Ljubljani v preurejenih prostorih, Tovariš III, 1947, št. 22.
- Vinko Möderndorfer, Verovanja in uvere in običaji Slovencev, V. knjiga, Slovenski poročevalec, 25. VI. 1947, št. 147.
- Etnografski muzej v Ljubljani, Slovenski poročevalec VII, 2. VII. 1947, št. 175.
- Ureditev Etnografskega muzeja v Ljubljani, Slovenski poročevalec VII, 1. V. 1947.
- Folklorna festivala v Bitolju in Štipu — potrdilo bratstva in edinstva makedonskega ljudstva, Obzornik 1947, št. 11—12.
- V novo razdobje, Slovenski etnograf (odslej SE) I, 1948, 5—9.
- Etnografski muzej v Ljubljani, njega delo, problemi in naloge, SE I, 1948, 107—121.
- Primorska ljudska noša v zbirki Nikole Arsenoviča, Ljudski tednik 1. VII. 1948, št. 123.
- ✓ O zaščiti etnografskih spomenikov, Varstvo spomenikov 1948, št. 1.
- Vilko Novak, Ljudska prehrana v Prekmurju, Slovenski poročevalec, 7. III. 1948, št. 57.
- Slovenska ljudska noša, SE II, 1949, 5—10.
- Novo gradivo o slovenski ljudski noši iz leta 1938, SE II, 1949, 68—70.
- Delo Etnografskega muzeja na Dolenjskem leta 1948, SE II, 1949, 111—114.
- Novak Vilko, Ljudska prehrana v Prekmurju, SE II, 1949, 130—134.
- Möderndorfer Vinko, Verovanja, uvere in običaji Slovencev, SE II, 1949, 134—140.
- Kaj je z drugo knjigo »Narodopisja Slovencev« SE II, 1949, 150.
- Muzeji leto 1948, SE II, 1949, 149—150.
- O starem slovenskem ljudskem plesu, Ljudski tednik 1949, 4. II, št. 151.
- Raziskovanje Etnografskega muzeja v Ljubljani na terenu, Tovariš 1949, št. 38.
- O etnografiji in njenih nalogah v današnjem času, Obzornik 1949, št. 10—11.
- Etnografske delovne akcije v letu 1948, Varstvo spomenikov II, 1949, 1—2.
- Terensko delo Etnografskega muzeja v letu 1949, Varstvo spomenikov II, 1949, št. 3—4.
- K etnografiji Slovenskega primorja, Ljudski tednik 1950, št. 216.
- Ekipa Etnografskega muzeja v šentviški okolici, Slovenski poročevalec, 12. X. 1950, št. 242, 243.

- Etnografski muzej, Priročnik za krajevne ljudske odbore 1950.
 Slovenska Istra v luči etnografskih raziskovanj, Slovenski poročevalec, 12. XII. 1950, št. 292.
 O pomenu etnografskih raziskovanj, Tovariš 18. XII, 1950, št. 41.
- Domača delavnost in obrt v etnografiji, SE III/IV, 1951, 7—9.
 O izdelovanju živinskih zvoncev v okolici Gorij pri Bledu, SE III/IV, 1951, 132—142.
- Piparstvo na Gorjušah v Bohinju, SE III/IV, 1951, 75—87.
 Albert Sič — njegovo življenje in delo, SE III/IV, 1951, 367—386.
 France Marolt, SE III/IV, 1951, 387—389.
 Niko Zupanič, Nastižno kumstvo na Belokranjskem, SE III/IV, 452—454.
 Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, SE III/IV, 1951 444—445.
 Z drugega zasedanja muzejskega sveta LRS, SE III/IV, 1951, 459.
 Konferenca muzejskih strokovnjakov-etnografov v Beogradu, SE III/IV, 1951, 460—461.
- Razstava ljudske umetnosti narodov Jugoslavije v tujini, SE III/IV, 1951, 461.
 Dragoceno priznanje avstrijskega etnografa, SE III/IV, 1951, 461—462.
 Sodobna umetno-obrtna tvornost in njen odnos do naše folklore, Tovariš 12. II, 1951, št. 5.
 O naših panjskih končnicah, Likovni svet 1951.
 Iz dosedanje prakse varstva etnografskih spomenikov, Varstvo spomenikov III, 1951, 47—52.
- Vinko Möderndorfer, Verovanja, uvere in običaji Slovencev, SE V, 1952, 277—282.
 Sedemdesetletnica dr. Franceta Kotnika, Slovenski poročevalec, 20. XI. 1952.
- Slovenski ljudski običaji. Narodopisje Slovencev II, 1952, 154—166.
 Raziskovanje ljudskega smučanja na Blokah, Ljudska pravica 16. V. 1953, št. 19.
 Ob tridesetletnici Etnografskega muzeja v Ljubljani, SE VI/VII, 1953-1954, 7—11.
 Problematika varstva etnografskih spomenikov, SE VI/VII, 1953-1954, 11—35.
 O etnografskih zbirkah iz Afrike, Amerike in Azije v Etnografskem muzeju v Ljubljani, SE VI/VII, 1953-1954, 139—147.
- V. Novak, Der Aufbau der slowenischen Volkskultur, p. o. iz »Zeitschrift für Ethnologie, SE VI/VII, 1953—1954.
 Bericht über den Allgemeinen volkswissenschaftlichen Kongress, SE VI/VII, 1953-1954, 346—347.
- Rudolf Heckl, Oberösterreichische Baufibel, Salzburg 1949, SE VI/VII, 1953-1954, 348.
- O slovenski ljudski noši na tržaškem ozemlju, Tovariš 1954, št. 2.
 Ljudsko smučanje na Blokah, Ljubljanski dnevnik II, 1954, št. 47.
 Ethnographisches Museum in Ljubljana, Mitteilungsblatt der Museen der Österreich, II Jahrgang, Heft 11—12, 1954.
- Poljedelsko orodje v slovenski etnografiji, SE VIII, 1955, 7—9.
 Ralo na Slovenskem, SE VIII, 1955, 51—69.
 Bibliographie e Internationales des Arts et traditions populaires 1948—1949, SE VIII, 1955, 281.
- Slovenska ljudska noša v zbirki Nikole Arsenoviča, Zbornik etnografskega muzeja u Beogradu 1955.
 Etnološki kongres v Arnhemu na Holandskem, Ljubljanski dnevnik, 14. X. 1955.
 Skansen na Bledu, v interesu turizma na Gorenjskem, Ljubljanski dnevnik 28. X. 1955.
 Etnografski del našega kulturnega patrimonija na Dunaju, Ljubljanski dnevnik 4. XI. 1955.
- Beseda o slovenskih starosvetnostih kmetskih, Koledar Slovenske Koroške 1955.
 Etnografski mednarodni kongres v Arnhemu na Holandskem, SE IV, 1956.
 Masken in Mitteleuropa, Wien 1955, SE X, 1957, 250.

- E. Fehrle, Feste und Volksbräuche in Jahreslauf europäischer Völker, Kassel 1955, SE X, 1957, 132.
 Muzeji na prostem in varstvo etnografskih spomenikov, Naši razgledi VI, 1957, št. 18.
 O Ziljanih, njih noši, običajih in plesih pred 125 leti, Koledar Slovenske Koroške 1958.
 Kmečko pohišstvo v slovenski etnografiji SE XII, 1959, 7—9.
 Boj za hlače, SE XIII, 1960, 145—169.
 p. Michelsen, Danish wheel ploughs, Copenhagen 1959, SE XIII, 1960, 252.
 Ralo na Slovenskem, SE XIV, 1961, 15—41.

Zusammenfassung

DAS LEBEN UND WERK VON BORIS OREL

Die Verfasserin gibt in dem Artikel einen Überblick über das Leben und Werk des gemessenen Direktors des Ljubljana Ethnographischen Museums Dr. Boris Orel, der am 5. Februar 1962 starb. Boris Orel wurde in Brnica beim Beljak (Villach) in Kärnten am 2. Februar 1903 als Sohn eines Eisenbahnbeamten geboren. Er besuchte die Volksschule in Nomenj in Bohinj und in Gorica, wo er auch 1914/15 die erste Klasse des Gymnasiums vollendete. 1922 maturierte er in Ljubljana. Im folgenden Schuljahr absolvierte er den Abiturientenkurs der Handelsakademie und war von 1927 bis zu seiner Verhaftung 1944 Beamter der Kreditbank in Ljubljana. In der folgenden Zeit verbrachte er dreizehn Monate im Konzentrationslager Dachau.

Nach seiner Rückkehr nach Ljubljana, im Herbst 1945 wurde er zum Direktor des Ethnographischen Museums ernannt; er verwaltete dieses Amt durch 17 Jahre sehr sorgfältig. 1959 erarb er mit einer Dissertation über die Schier in den Bloke sein Doktordiplom an der Universität Ljubljana.

Die Arbeit seiner letzten Jahre war sehr umfangreich und fruchtbringend. Vor allem war er an der literarischen Kritik interessiert. Er war einer der Begründer des slowenischen Puppentheaters. Später widmete er seine ganze freie Zeit der wissenschaftlichen Forschung. Er war in seinem Wesen ein Volkskundler und interessierte sich vor allem für unsere materielle Kultur, ein Arbeitsfeld, zu dem er als Direktor des Ethnographischen Museums besonders berufen war.

Er schrieb eine Reihe von Abhandlungen, Studien und Aufsätzen über das Gebiet der materiellen, geistigen und auch sozialen Volkskultur. Er war der Gründer der Zeitschrift Slovenski Etnograf, von der er vierzehn Jahrgänge herausgab. Darin veröffentlichte er Artikel über die Arl in Slowenien, über Vieh-Glocken, die Schier in den Bloke, über Motive auf den bemalten Bienenstockbretchen usw. Die wichtigste Arbeit Orels waren vergleichende Studien über die slowenischen Volksbräuche im Lebens- und Jahreslauf und des Arbeitsbrauchtums, welche in den beide Bänden des Sammelwerkes »Narodopisje Slovencev« veröffentlicht wurden.

Boris Orel war der erste, der in Slowenien die Gruppenarbeit einführte. Mit seinen 18 Gruppen leitete er in verschiedenen Teilen Sloweniens Pionierarbeit.

Eifrig und mit Erfolg wirkte er in einer Anzahl von Fachbesprechungen und Arbeitsgemeinschaften mit und nahm aktiv an Beratungen und Kongressen teil.

U. a. leitete er auch das Referat für Ethnographie im Amt für Denkmalschutz und war der erste, der für die Gründung eines slowenischen Freilichtmuseums eintrat.

Sein zu früher Tod hat verhindert, dass er seine begonnen Arbeiten zu Ende führte. Sein wissenschaftliches und organisatorisches Werk wird eine der Grundlagen der slowenischen Volkskunde bleiben.

OBUVALA NA SLOVENSKEM V 15. IN 16. STOLETJU

Angelos Baš

Raziskave oblačilne omike na Slovenskem segajo nazaj do obdobja poznega srednjega veka, ko začno teči o tem poglavju gmotne omike obsežnejši in poučnejši viri. Oblačilna omika tega obdobja je bila v zadnjih letih predmet sintetične obdelave,¹ pa tudi nekaterih nadrobnejših proučevanj, ki naj jim v teh vrstah sledi obravnava obuval v 15. in 16. stoletju.

V pričujočem spisu nas bodo zanimale najstarejše določljive oblike naših obuval, medtem ko so redke in drobne druge poteze obuval v navedenem obdobju, kolikor jih je mogoče ugotoviti v pisanih virih, že opredeljene in pričujejo o materialih² in cenah³ takratnih obuval na Slovenskem. — Naša izvajanja bodo veljala obuvalom vseh zvrsti v oblačilni omiki, se pravi tako onim, kakršna so nosili plemiči in bogatejši meščani, v obravnavanem obdobju konkretno predvsem trgovci, ki predstavljajo območje tako imenovane visoke noše, kakor tudi obuvalom po ljudski šegi, kakršna so nosili kmetje in najpreprostejše mestno prebivalstvo; in naposled obuvalom vmesne zvrsti noše, kakršna je bila v navadi zlasti pri rokodelcih in jo štejemo za skupino oblačilne omike, ki je posebej v oblikovnem pogledu vmesni člen med tako imenovano visoko in ljudsko nošo. — Viri naše obravnave so ustrezne upodobitve tedanjega stenskega slikarstva in kiparstva, ki smo jih izrabili po pridobljenih merilih o pričevalni ceni upodablajoče umetnosti na Slovenskem v poznem srednjem veku in 16. stoletju glede na zgodovino oblačilne omike.⁴ (Za prejšnja stoletja srednjega veka ni na voljo gradiva,⁵

¹ A. Baš, Noša v poznem srednjem veku in 16. stoletju na Slovenskem. Ljubljana 1959.

² A. Baš, Staleški okviru u nošnji 16. stoleća kod Slovenaca. Etnološki pregled II, Beograd 1960, str. 49. — Isti, Materijali visoke nošnje u Sloveniji 16. stoleća. Zbornik Muzeja primenjene umetnosti VI—VII, Beograd 1960/61, str. 101.

³ A. Baš, Cene noše na Slovenskem v 15. in 16. stoletju. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena XL, Zagreb 1962, str. 37 d, 41, 43.

⁴ A. Baš, Pričevanje o noši v poznosrednjeveški umetnosti na Slovenskem. Slovenski etnograf XI, Ljubljana 1958, str. 101 sl.

⁵ Tudi viri o ustoličevanju koroških vojvod, ki so sicer glede noše nemalo tehtni, ne vsebujejo o našem vprašanju nobenih omembe vrednih izpovedi: gl. B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država Karantanskih Slovencev. Ljubljana 1952, str. 80, 87 d, 96.

s katerim bi bilo mogoče obnoviti oblikovne prvine takratnih obuval. Tako lahko na Slovenskem za to obdobje edinole predvidevamo podobne oblike, kakršne so tedaj ugotovljene pri obuvalih na bližnjem vzhodnoalpskem ozemlju.⁶)

Namesto obuvala v pravem pomenu besede, to je čevljev in škornjev, so nosili na Slovenskem v 15. in 16. stoletju pogosto tudi hlačne nogavice, opremljene na stopalih s posebnimi ploščicami. Da bo podoba o naših obuvalih v tem obdobju dovolj zaokrožena, naj najprej določimo razmerje med onodobno nošo hlačnih nogavic za namene obuval in pravimi obuvali.

Tako so v poznosrednjeveški visoki (moški) oblačilni omiki pri nas nekako do zadnje četrtine 15. stoletja hlačne nogavice pogosto pomenile tudi še obuvala, in sicer praviloma zašiljene, včasih pa tudi še nekoliko podaljšane oblike. Šele proti koncu 15. stoletja so čevlji zamenjavali hlačne nogavice, kolikor so te rabile hkrati tudi kot obuvala. — Podobno je bilo tudi v tedanji tako imenovani preprostejši (moški) noši ali vmesni noši med visoko in ljudsko smerjo v oblačilni omiki, kjer so prav tako skoraj do konca 15. stoletja rabile hlačne nogavice pogosto tudi kot obuvala in so bile povečini spredaj zašiljene, marsikdaj pa tudi podaljšane oblike. Potlej so jih začela izpodrivati prava obuvala. — V ljudski (moški) noši one dobe so se redke hlačne nogavice, ki jih poznamo iz druge polovice 15. stoletja, uporabljale v neki meri tudi kot obuvala.

V 16. stoletju hlačne nogavice v visoki noši, prav kakor že ob koncu 15. stoletja, niso več rabile za obuvala. Pač pa je preprostejša noša v nekaterih, toda redkejših primerih uporabljala tudi še v prvi polovici 16. stoletja hlačne nogavice namesto obuval, čeprav je ob tem vsekakor prevladovala uporaba čevljev, kot že proti koncu 15. stoletja. Tudi v ljudski noši so tedaj po vsem videzu prevladovala posebna obuvala.⁷

Prava obuvala po visoki šegi so bila pri nas v 15. stoletju takale. — Nosili so se čevlji, ne škornji, ki so bili praviloma spredaj zašiljene, včasih tudi podaljšane oblike (na Suhu⁸ celo za pol stopala). Običajno so bili ti čevlji visoki, saj je edinole iz Crngroba⁹ v tem oblačilnem krogu znano nizko obuvalo. Zvečine so segali ti čevlji do gležnjev, ponekod tudi še malce više (Suha, Hrastovlje).¹⁰ Kako so se zavezovali, je mogoče

⁶ O tem gl. V. Geramb, Steirisches Trachtenbuch I. Graz 1932/35, str. 220, 254 d.

⁷ A. Baš, Noša v poznem srednjem veku in 16. stoletju na Slovenskem, str. 52 sl. — Isti, Hlače v srednjeveški ljudski noši na Slovenskem. Slovenski etnograf XV, Ljubljana 1962, str. 61 sl.

⁸ F. Stelè, Monumenta artis slovenicae I. Ljubljana 1936, str. 5 d.

⁹ F. Stelè, nav. delo, str. 42, sl. 154/8. — Isti, Ikonografski kompleks slike »Svete Nedelje« v Crngrobu. Razprave Slovenske akademije znanosti in umetnosti, filoz.-filol.-hist. raz. II. Ljubljana 1944, str. 401 sl. — Isti, Crngrob. Ljubljana 1962, str. 11 sl. — J. Veider, Vodič po Crngrobu. Škofja Loka 1936, str. 24 sl.

¹⁰ M. Zadnikar, Odkrivanje stenskih slikarij v Hrastovlju. Varstvo spomenikov IV, Ljubljana 1951/52, str. 18 sl. — Isti, Hrastovlje. Ljubljana 1961,

določiti samo na Suhi. Tamkaj je upodobljen izrez čevljev na notranji strani, ki je segal od vrhnjega roba do pod gležnjeve členke; zavezoval se je s sivo vezalko trikrat počez. V drugih primerih način zavezovanja in sploh natančnejša izdelava teh obuval nista ugotovljiva. — Nizki čevlji, ki so bili v omenjeni smeri oblačilne omike 15. stoletja očitno redkejši, so bili spredaj zašiljeni, prav kakor visoki čevlji, in so pokrivali nart in peto. Tudi njihova natančnejša izdelava ni razvidna.

Barva teh obuval je bila na stenskih slikah največkrat rdeča ali rjava. (Barve v takratnem našem pa tudi drugem slikarstvu so konvencionalnega značaja in naj bi omogočile predvsem boljše razločevanje posameznih oblačilnih delov, ne mogle bi pa prav zadostiti resničnim barvnim značilnostim raznih sestavin noše.¹¹ Vendar zavoljo natančnosti navajamo barve, v katerih so naslikana obravnavana obuvala.)

Obuvala preprostejše noše so bila v 15. stoletju nekoliko drugačna. — Čeprav so predstavljena le dvakrat, so vendarle precej dobro razvidna: takisto po tej šegi so bili čevlji deloma spredaj zašiljeni in nekoliko podaljšani; prav tako so bili deloma visoki, še malce čez gležnje. Po osnovni obliki so bili torej ti čevlji močno podobni obuvalu po visoki modi. Drugače ko na Suhi v visoki noši pa so se čevlji v preprostejšem oblačilnem krogu prerezovali preko narta in ne ob straneh; kako so se prevezovali in kako so bili natančnejše izdelani, prav kakor pri čevljih v visoki noši tudi pri tem preprostejšem obuvalu ni razvidno.

Mimo te oblike čevljev po preprostejši šegi, ki je po večini svojih značilnosti očitno posneta po visoki modi, so se nosila v naši preprostejši noši 15. stoletja tudi še drugačna obuvala: škornji, ki segajo do pod kolena, kjer so nekoliko zavihani; na stopalih so spredaj malce zašiljeni.

Ne glede na to, ali je šlo pri obuvalu preprostejše noše v oni dobi za čevlje ali škornje, so bili oboji po vsem videzu spredaj praviloma zašiljeni in po tej značilnosti močno sorodni tedanji visoki ali osnovni modi; v določenem obsegu so se, kot je podoba, obuvala preprostejše noše tudi podaljševala.

Ta obuvala so v 15. stoletju naslikana v rdečkasti in črni barvi.

Prav tako je tudi onodobna ljudska noša deloma posnemala zašiljeno obliko obuvala po visoki in preprostejši šegi. Kmetica v Mačah¹² je razločno naslikana v spredaj zašiljenem obuvalu, ki pa ni natančneje razvidno.

str. 18 sl. — E. C e v c, Umetnostno zgodovinski spomeniki — važen del turistične posesti Slovenskega Primorja. Slovensko Primorje v luči turizma. Ljubljana 1952, str. 245. — F. Stelè, Umetnost v Primorju. Ljubljana 1960, str. 76 sl.

¹¹ P. P o s t, Die französisch-niederländische Männertracht einschliesslich der Ritterrüstung im Zeitalter der Spätgotik, 1350 bis 1475. Halle / Saale 1910, str. 54, 76. — M. B o e h n, Die Mode, Menschen und Moden im Mittelalter. München 1925, str. 212.

¹² F. Stelè, Monumenta artis slovenicae, str. 1, 10, 50 d, sl. 97, 98, 104. — I s t i, Cerkevno slikarstvo med Slovenci I. Celje 1937, str. 90.

Vendar so v tem oblačilnem krogu prevladovala drugačna obuvala. Tako so nosili tudi povsem preprosto oblikovane in neprevezane opanke, ki spredaj niso pokrivala narta, temveč zlasti le prste, nadalje preprosto oblikovane nizke škornje, ki so segali na meča, in naposled čevlje, ki so segali do gležnjev ali malce višje in so bili narejeni očitno po nogi.

V nasprotju z visoko in preprostejšo nošo, ki sta uporabljali praviloma zašiljene oblike čevljev in škornjev, je ljudska noša mimo redkejšega posnemanja te modne smeri uporabljala večidel preprosto oblikovana obuvala: opanke, škornje in visoke čevlje.

Pri upodobitvah obuval po ljudski šegi je prevladovala siva barva.

Okoli leta 1500 se osnovna noša obuval znatno spremeni. — V visoki noši čevljev, kakršna je predstavljena tedaj, 1502, na Križni gori,¹³ so le-ti po svoji dolžini očitno oblikovani po stopalu in spredaj zaobljeni, ne koničasti. Ta sprememba je bila takrat v tem oblačilnem krogu splošna: prejšnje sprednje podaljške je zamenjala normalna dolžina čevljev, ki spredaj niso več zašiljeni, marveč zaobljeni.

Tudi okoli 1500 so se v tej modi nosili povečini visoki čevlji, ki so segali do gležnjev, redkeje pa tudi še višje, na meča. Ob tem so bili znani takisto nizki čevlji, ki pa so se nosili, kot se zdi, redkeje ko visoki.

Pri obeh vrstah je deloma razvidna natančnejša izdelava. — Nizki čevlji se niso zavezovali, temveč so se preprosto natikali ali obuvali. Spredaj so pokrivali pol narta, zadaj pa vso peto. Zaljšali so se z obrobki. — Visoki čevlji so bili podobno izdelani. Tudi ti se niso, kot se zdi, zavezovali, marveč očitno preprosto obuvali. Pri čevljih, ki so segali na meča, je bilo to mogoče spričo širše izdelave vrhnjega dela, pri navadnih visokih čevljih, ki so segali do gležnjev, pa so omogočali to sprednji ali stranski izrezi, ki so tako razširjali odprtine obuvala.

Pri teh obuvalih je na freskah izrecno prevladovala rjava barva.

Obe navedeni vrsti obuval po visoki šegi sta izpričani takisto proti in okoli 1550, v Gracarjevem turnu¹⁴ in Turiški vasi.

Proti sredi 16. stoletja, pri Sv. Katarini nad Branikom,¹⁵ je bila oblika čevljev po visoki modi nekoliko predrugačena. Še naprej je, kot že pred tem, ustrezala stopalu in se ni podaljševala, vendar spredaj ni bila več zaobljena kot pred obdobjem, marveč nekoliko ožja.

Iz tega obdobja, proti sredi 16. stoletja, so sporočeni v visoki noši le nizki čevlji, ki so pokrivali nart, a ne v celem, temveč s širšim jezikom. Bili so temne barve.

Iz druge polovice 16. stoletja ni o obuvalu po visoki modi na voljo nobenih upodablajočih pričevanj.

¹³ F. Stelè, *Monumenta artis slovenicae*, str. 6, 36, sl. 118, 119. — E. Cevc, *Poznogotske freske s Križne gore nad Škofjo Loko*. Zbornik za umetnostno zgodovino XX, Ljubljana 1944, str. 39 sl. 7/10.

¹⁴ F. Stelè, *Varstvo spomenikov*. Zbornik za umetnostno zgodovino XV, Ljubljana 1958, str. 96 d. — F. Mesesnel, *Varstvo spomenikov*. Zbornik za umetnostno zgodovino XVI, Ljubljana 1959/40, str. 115 d.

¹⁵ F. Stelè, *Umetnost v Primorju*, str. 91 d.

Kot že v 15. stoletju je preprostejša noša tudi v 16. stoletju močno sledila visoki oblačilni omiki, zakaj v 16. stoletju so bili v preprostejši noši v navadi zlasti samo po nogi narejeni visoki čevlji, ki so bili spredaj zaobljeni.

Včasih so bili tako oblikovani visoki čevlji vrh narta še prevezani ali na notranjih straneh trikotno izrezani, marsikje pa so segali še nekaj nad gležnje. — Nizki čevlji, ki so pokrivali zgoraj samo prste in pete in ki so pomenili nekakšna sandalasta obuvala, so bili precej redki.

Njihove natančnejše izdelave in načina obuvanja ali noše ni mogoče določiti, čeprav se zdi spričo osnovnih oblikovnih sorodnosti z visoko modo dopustno, domnevati tudi v tem oblačilnem krogu podobno izdelavo in nošo obuval kakor v visoki modi.

Spredaj ože oblikovanih, sicer pa po nogi narejenih nizkih čevljev, kakor so izpričani v naši visoki noši proti sredi 16. stoletja, v preprostejši oblačilni omiki tedaj ne moremo potrditi.

Prav kakor za visoko nošo pogrešamo upodabljajoče gradivo tudi za preprostejšo in ljudsko nošo iz druge polovice 16. stoletja.

Obuvala preprostejše noše so predstavljena v 16. stoletju v sivi in rjavi ali rumeni barvi.

O obuvalu po ljudski šegi v 16. stoletju so sodbe zelo tvegane, ker je na voljo samo ena upodobitev (Tabor pri Grosupljem, proti 1540¹⁶): to so rdečkasto rjavi škornji, ki segajo približno do nad polovico meč in so spredaj zašiljeni in malce podaljšani. Po obliki so torej še povsem določeni z osnovnim modnim izročilom iz 15. stoletja in ne izražajo nobenih vplivov istodobne temeljne mode.

Vsekakor je treba to upodobitev vsaj deloma razložiti z oblikovno konservativnostjo ljudske noše, ki je v 16. stoletju do neke mere vztrajala pri splošnih vnanjih značilnostih obuvala v 15. stoletju. Koliko so se ob tem ljudska obuvala v 16. stoletju pri svojem oblikovanju podredila tudi sodobnim smerem, pa po dosegljivem spomeniškem gradivu ne moremo presojati, čeprav vsekakor lahko računamo tudi na vplive te vrste.

Vsem drugim zadevnim mnenjem pa se kaže odreči.

Srednjeevropska noša obuval v poznem srednjem veku in 16. stoletju je bila takale. — V visoki modi so se nosili v poznem srednjem veku zlasti tako imenovani kljunasti čevlji¹⁷ (ki so navezovali na starejše

¹⁶ F. Stelè, Monumenta artis slovenicae, str. 2. — Isti, Trubarjev »krovaški malar«. Dom in svet LIV, Ljubljana 1942, str. 172 sl. — Isti, Vloga reformacije v naši umetnostni zgodovini. Drugi Trubarjev zbornik. Ljubljana 1952, str. 119 sl.

¹⁷ J. v. Falke, Costümggeschichte der Culturvölker, Stuttgart, brez letnice, str. 192, 220. — H. Weiss, Kostümkunde. Geschichte der Tracht und des Geräthes vom 14-ten Jahrhundert bis auf die Gegenwart I. Stuttgart 1872, str. 234, 237. — A. Heyden, Die Tracht der Culturvölker Europas vom Zeitalter Homers bis zum Beginn des XIX. Jahrhunderts. Leipzig 1889, str. 119. —

izročilo¹⁸), deloma pa, predvsem v drugih oblačilnih krogih, tudi nizki škornji.¹⁹ Kljunasti čevlji pomenijo značilno obuvalo v splošni srednjeevropski modi poznega srednjega veka in so bili toliko daljši, kolikor odličnejši so bili njihovi nosilci, tako da so se morale včasih konice zavoljo dolžine privezovati nazaj na noge.²⁰ V teku zadnje petine 15. stoletja so prišli postopoma iz rabe²¹ in so jih nadomestili po nogi oblikovani in spređaj zaobljeni čevlji ali tako imenovani čevlji z obliko kravjih gobcev ali račjih kljunov.²² Za ljudsko nošo v poznem srednjem veku je ugotovljeno, da je uporabljala mimo polškornjev še preproste opanke in visoke čevlje.²³ — V visoki oblačilni omiki so bili razen pravih

G. Buss, *Das Kostüm in Vergangenheit und Gegenwart*. Bielefeld-Leipzig 1906, str. 42. — E. v. Sichart, *Praktische Kostümkunde I*. München 1926, str. 184, 194. — H. Kienzle, *Die Geschichte des Schuhs und seiner Beziehung zu Gang und Haltung, Kleid und Mode. Ausstellung Der Schuh. Die Geschichte seiner Herstellung und seines Gebrauchs. Gewerbemuseum Basel*. 8. Dezember 1935 — 19. Januar 1936. Basel 1935, str. 29. — E. Nienholdt, *Die deutsche Tracht im Wandel der Jahrhunderte*. München-Leipzig 1938, str. 47 d, 57, 59, 66. — Ista, *Kostümkunde*. Braunschweig 1961, str. 35. — K. Schiensiogl-V. Dittmeier, *Der Schuh im Wandel durch sechs Jahrtausende*. Ulm 1940, str. 34, 48. — E. G. Schäfer, *Der modische Stil*. Berlin 1948, str. 20. — G. Lenning, *Kleine Kostümkunde*. Berlin 1949, str. 53. — R. Klein, *Lexikon der Mode*. Baden-Baden 1950, str. 67 sl. — J. Wilhelm, *Modenschau der Jahrhunderte*. Hamburg 1957, str. 28. — G. Hennickens, *Stilkunde des Kostüms*. Wolfenbüttel 1958, str. 30. — V. J. Willi, *Kulturgeschichte der Mode*. V: R. König-W. Schuppisser, *Die Mode in der menschlichen Gesellschaft*. Zürich 1958, str. 47. — W. Sulser, *Aus der Geschichte des Schuhs*. V: R. König-W. Schuppisser, nav. delo, str. 505. — E. Thiel, *Geschichte des Kostüms*. Berlin 1960, str. 112.

¹⁸ H. Kienzle, na nav. mestu. — K. Schiensiogl-V. Dittmeier, nav. delo, str. 32. — W. Sulser, na nav. mestu.

¹⁹ F. Hottenroth, *Trachten, Haus-, Feld- und Kriegsgeräthschaften der Völker alter und neuer Zeit II*. Stuttgart 1884, str. 87. — E. v. Sichart, nav. delo, str. 173. — E. Nienholdt, *Die deutsche Tracht im Wandel der Jahrhunderte*, str. 57.

²⁰ J. v. Falke, nav. delo, str. 236 d. — G. Buss, na nav. mestu — H. Kienzle, nav. delo, str. 30. — K. Schiensiogl-V. Dittmeier, nav. delo, str. 35. — E. G. Schäfer, na nav. mestu. — W. Sulser, na nav. mestu.

²¹ A. Heyden, nav. delo, str. 122. — E. v. Sichart, nav. delo, str. 184. — R. Klein, nav. delo, str. 109. — E. Thiel, na nav. mestu.

²² G. Buss, nav. delo, str. 51. — E. v. Sichart, nav. delo, str. 184. — S. F. Christensen, *Die männliche Kleidung in der süddeutschen Renaissance*. Berlin 1934, str. 73. — H. Kienzle, nav. delo, str. 51. — E. Nienholdt, *Die deutsche Tracht im Wandel der Jahrhunderte*, str. 66. — R. Klein, nav. delo, str. 109. — E. Pirchan, *Kostüm-Kunde*. Ravensburg 1952, str. 38. — J. Wilhelm, nav. delo, str. 30. — E. Thiel, na nav. mestu.

²³ O. Henne am Rhyn, *Kulturgeschichte des deutschen Volkes I*. Berlin 1892, str. 287, 337. — M. Heyne, *Fünf Bücher deutscher Hausaltertümer von ältesten geschichtlichen Zeiten bis zum 16. Jahrhundert III. Körperpflege und Kleidung bei den Deutschen von den ältesten geschichtlichen Zeiten bis zum 16. Jahrhundert*. Leipzig 1903, str. 287. — K. Schiensiogl-V. Dittmeier, nav. delo, str. 48. — W. Sulser, nav. delo, str. 506.

čevljev²⁴ (ki se je njihova kljunasta oblika ohranila ponekod v Srednji Evropi do konca 15.²⁵ in začetka 16. stoletja²⁶) včasih znani takisto še spodnji čevlji, ki so bili privezani z jermeni in so se nosili podobno ko drsalke samo na podplatih in petah, tako da so skrbeli za večjo odpor-
nost ali trpežnost obuvala.²⁷ — Beneško območje srednjeevropske obla-
čilne omike v poznem srednjem veku se je v noši obuval izenačevalo
s temeljno modo tega kulturnega kroga,²⁸ le tako imenovani spodnji
čevlji so imeli tamkaj posebno, zelo visoko obliko.²⁹ Mimo opisane noše
spodnjih čevljev velja enaka poglobljena opredelitev tudi za takratno
nošo obuval na vzhodnoalpskem ozemlju v tej dobi.³⁰

V 16. stoletju se je v Srednji Evropi nadaljevala v visoki ali osnovni
modi najprej noša spredaj zaobljenih, sicer pa po nogi umerjenih obuval,
ki so se uveljavila že pod konec 15. stoletja. S špansko modo pa se po
1530, vsekakor okoli 1540, začno nositi obuvala, ki so prav tako obliko-
vana po nogi, pa spredaj niso več tolikanj široka, temveč razmeroma
ozka ali celo koničasta.³¹ Razen te noše obuval v navedenem obdobju so

²⁴ Za povzetno podobo teh obuval gl.: J. v. Falke, Die deutsche Trachen-
und Modenwelt I. Leipzig 1858, str. 245 sl. 268. — G. Demay, Le costume au
moyen âge d'après les sceaux. Paris 1880, str. 77 sl. 91 sl. — A. Kretschmer —
C. Röhrbach, Die Trachten der Völker vom Beginn der Geschichte bis zum
19. Jahrhundert. Leipzig 1882, str. 220 sl. — A. Racinet, Le costume historique.
I. Paris 1888, str. XVI sl. — O. Fischel, Chronisten der Mode. Potsdam 1923,
str. 14 sl. — W. Bruhn, Kostüm und Mode. Leipzig 1938, str. 20. — M. Tilke,
Kostümschnitte und Gewandformen. Tübingen 1945, tab. 120. — W. Bruhn —
M. Tilke, A pictorial History of Costume. London 1955, tab. 45, 46, 47, 52, 54,
56, 58, 67/9.

²⁵ O. Henne am Rhyn, nav. delo, str. 399. — A. Schultz, Deutsches
Leben im XIV. und XV. Jahrhundert. Prag-Wien-Leipzig 1892, str. 374. — Isti,
Das häusliche Leben der europäischen Kulturvölker vom Mittelalter bis zur
zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts. München-Berlin 1903, str. 235.

²⁶ O. Šroňková, Die Mode von der Renaissance bis zum Rokoko.
Prag 1959, str. 25.

²⁷ A. Schultz, Deutsches Leben im XIV. und XV. Jahrhundert, str. 378.
— G. Buss, nav. delo, str. 51. — H. Kienzle, nav. delo, str. 29. — E. Nien-
holdt, Die deutsche Tracht im Wandel der Jahrhunderte, str. 57. — Isti,
Kostümkunde, str. 35. — K. Schiensiagl — V. Dittmeier, nav. delo,
str. 36. — R. Klein, nav. delo, str. 67 sl. — G. Hennickens, na nav. mestu.
— W. Sulser, nav. delo, str. 505. — E. Thiel, na nav. mestu.

²⁸ Pogloblitve navedene opredelitve o srednjeevropski noši obuval v poznem
srednjem veku potrjujejo: B. Köhler, Allgemeine Trachtenkunde III. Leip-
zig, brez letnice, str. 85, 96, 98. — M. Boehn, nav. delo, str. 214 sl. 220. —
G. Lenning, Geschichte der Bekleidung. V: A. Jaumann, Textilkunde. Nord-
hausen, brez letnice, str. 655.

²⁹ P. Molmenti, La storia di Venezia nella vita privata dalle origini
alla caduta della repubblica I. Bergamo 1927, str. 375 d.

³⁰ V. Geramb, nav. delo, str. 288 d. 317.

³¹ A. Heyden, nav. delo, str. 175. — M. Boehn, Die Mode, Menschen
und Moden im sechzehnten Jahrhundert. München 1925, str. 118, 122, 132. —
E. v. Sichart, nav. delo, str. 250, 268. — H. Kienzle, nav. delo, str. 31.
— E. Nienholdt, Die deutsche Tracht im Wandel der Jahrhunderte, str. 80.

bili hkrati, posebej v preprostejšem in ljudskem oblačilnem krogu, cenjeni zlasti škornji, ki so bili v spodnjem delu oblikovani sorodno ko čevlji po visoki šegi; prav tako so se nosili v tem območju oblačilne omike v določenem obsegu tudi podobni čevlji in opanke.³² — Ta označba splošne srednjeevropske noše obuval v 16. stoletju³³ velja tudi za beneško³⁴ in vzhodnoalpsko ozemlje³⁵ tedanje oblačilne omike.

Če primerjamo drugo srednjeevropsko nošo obuval v poznem srednjem veku in 16. stoletju z našo v teh obdobjih, vidimo, da se je le-ta v osnovnih potezah precej izenačevala s splošno srednjeevropsko nošo obuval. — V poznem srednjem veku ali natančneje v 15. stoletju so se nosili tako drugod v Srednji Evropi kakor pri nas v krogu visoke mode praviloma tako imenovani kljunasti čevlji, se pravi čevlji, ki so bili spredaj zašiljeni, v določeni meri pa tudi podaljšani. Čeprav naša obuvala po tej šegi niso dosegla tolikšne dolžine ko na nekaterih drugih srednjeevropskih ozemljih, so šla po poglavitnih potezah vendarle vstric s temeljno srednjeevropsko modo teh obuval. Tudi po času je šel razvoj kljunastih čevljev pri nas in drugje v Srednji Evropi večidel vzporedno: nosili so se nekako vse do pod konec 15. stoletja. Mimo manjše dolžine je bil edini razloček med našimi in drugimi srednjeevropskimi čevlji po visoki modi ta, da niso tedaj na Slovenskem nikjer dokazljivi tako imenovani spodnji čevlji, ki so izpričani drugod v Srednji Evropi. (Nadrobnejše primerjave zavoljo zgolj bornih slovstvenih podatkov niso mogoče.)

Preprostejša noša obuval v 15. stoletju na Slovenskem kakor tudi na drugih srednjeevropskih ozemljih je bila takisto znatno izenačena. Razen čevljev so se nosili tudi škornji, ki so v svojih oblikah bolj ali manj posnemali visoko modo.

Prav tako velja ta podobnost tudi za ljudsko nošo. Povsod v Srednji Evropi in tako tudi pri nas so se ob posnemanju kljunastih obuval po visoki šegi nosile v tem oblačilnem krogu obuval zlasti opanke, škornji in preprosteje narejeni (visoki) čevlji.

96. — K. Schiensiagl — V. Dittmeier, nav. delo, str. 41 sl. — E. G. Schäfer, nav. delo, str. 57. — R. Klein, nav. delo, str. 109. — E. Thiel, nav. delo, str. 153, 155, 190.

³² H. Weiss, nav. delo II. Stuttgart 1872, str. 619. — F. Hottenroth, nav. delo, str. 108. — O. Henne am Rhyn, nav. delo II. Berlin 1893, str. 20, 22, 81, tab. 1. — B. Köhler, nav. delo V. Leipzig, brez letnice, str. 44. — G. Steinhausen, Geschichte der deutschen Kultur. Leipzig 1933, str. 462. — E. Nienholdt, Die deutsche Tracht im Wandel der Jahrhunderte, str. 66, 80. — K. Schiensiagl — V. Dittmeier, nav. delo, str. 48. — E. Thiel, nav. delo, str. 155, 171.

³³ Za njihovo povznetno podobo gl.: J. v. Falke, Die deutsche Trachten- und Modenwelt II. Leipzig 1858, str. 28 sl, 69, 87 d, 126. — A. Kretschmer — C. Röhrbach, nav. delo, str. 256 sl, 280 sl. — O. Fischel, nav. delo, str. 21 sl. — W. Bruhn, nav. delo, str. 30, 34. — R. Klein, nav. delo, str. 33 d. — W. Bruhn — M. Tilke, nav. delo, tab. 60, 65, 72, 73, 74, 85.

³⁴ P. Molmenti, nav. delo II. Bergamo 1928, str. 287 d.

³⁵ V. Geramb, nav. delo, str. 344 d, 354, 366 d.

Enaka je podoba tudi v 16. stoletju. — Na prehodu v 16. stoletje so se takisto na Slovenskem kakor drugje v Srednji Evropi uveljavili v visoki modi po nogi oblikovani, spredaj pa zaobljeni čevlji, ki jih v drugi četrtini 16. stoletja zamenjujejo spredaj zoženi čevlji, izvirajoči iz vplivov španske mode.

Preprostejša noša obuval je v 16. stoletju v oblikovnem pogledu zvesto sledila visoki modi, umerjala obuvala po nogi in jih spredaj širše zaobljevala, in to tako čevlje kakor škornje. (Vplivi španske mode pri naših preprostejših obuvalih v 16. stoletju niso določljivi.)

Naše ljudske noše obuval v tem obdobju skoraj ne moremo primerjati z drugo srednjeevropsko, ker manjka za to zadostnega domačega gradiva, vendar se spričo zgledov naše visoke in preprostejše noše obuval ponuja misel, da se obuvala v 16. stoletju tudi v tem oblačilnem krogu pri nas niso kaj bolj razločevala od obuval po tej šegi drugje v Srednji Evropi.

Vzporeditev noše obuval na Slovenskem in sosednjih ali bližnjih ozemljih tedanjega srednjeevropskega kulturnega kroga kaže, da je bila ta noša na Štajerskem v poznem srednjem veku ali v 15. stoletju v vseh poglavitnih značilnostih močno izenačena z našo in da ne moremo med takratno našo in štajersko nošo obuval vseh vrst ugotoviti nobenih omembe vrednih razločkov, nasprotno, poudariti moramo za obe enake temeljne opredelitve.³⁶ — To drži v poglavitnem prav tako za 16. stoletje; tedanje štajersko upodabljajoče gradivo o obuvalih je precej bogatejše ko naše, zlasti glede ljudske noše. Ta je uporabljala tod tedaj mimo škornjev, ki so verjetno pač spričo pomanjkanja spomenikov o ljudski noši tega obdobja edini izpričani v tem krogu oblačilne omike na Slovenskem, tudi še spredaj širše zaobljene čevlje,³⁷ ki jih iz omenjenega razloga pri nas takrat ni mogoče potrditi.

Koroško gradivo o tem izvira samo iz dobe med okoli 1400 in okoli 1500 in je zelo borno. — Razen tega, da so tu v visoki noši predstavljeni mimo kljunastih čevljev ponekod tudi še spredaj zašiljeni škornji, ki jih v tej noši tedaj ni mogoče ugotoviti ne pri nas ne na Štajerskem, je podoba, da je noša obuval na Koroškem in drugod po Slovenskem po znanih upodobitvah v poglavitnem podobna ali izenačena.³⁸

Za tirolsko nošo obuval imamo gradivo iz poznega srednjega veka in tudi še iz prvih treh desetletij 16. stoletja. — Tudi tamkaj so se nosili v visoki ali osnovni modi običajno kljunasti čevlji, v prvi (od okoli 1500 naprej) in na začetku druge četrtine 16. stoletja pa čevlji, ki so bili spre-

³⁶ V. Geramb, nav. delo, str. 288 d, 317, sl. 155, str. 287, sl. 158, str. 297, sl. 163, str. 304, sl. 164, str. 306, sl. 168, str. 310, sl. 175, str. 316, sl. 178, str. 317, sl. 180/9, str. 319 sl.

³⁷ V. Geramb, nav. delo, str. 344 d, 354, 366 d, sl. 192, str. 324, sl. 195, str. 331, sl. 199, str. 340, sl. 203, str. 358, sl. 206, str. 361, sl. 207, str. 363, sl. 209, str. 364, sl. 210, str. 365, sl. 211, str. 366, sl. 214, str. 370.

³⁸ W. Frodl, Die gotische Wandmalerei in Kärnten. Klagenfurt 1944, sl. 19, str. 76 d, sl. 72, str. 112 sl, 74, str. 112 sl, sl. 77, str. 117 d, tab. XVI, str. 92 d.

daj širše zaobljeni, medtem ko sta preprostejša in ljudska noša v obeh obdobjih deloma posnemali oblike iz visoke oblačilne omike, deloma pa oblikovali svoja obuvala docela preprosto.³⁹ Ali drugače: tudi tirolska noša obuval se ni, kolikor je razvidno, v vsej obravnavani dobi kaj bistveno razločevala od te noše na Slovenskem.

Tudi v drugih, severnejših vzhodnoalpskih deželah je bila v oni dobi noša obuval v poglavitnih značilnostih enaka ko na Slovenskem. — Tako so se tam v poznem srednjem veku, vse do 90-tih let 15. stoletja, nosili v visoki modi po navadi samo kljunasti čevlji, ki so bili pogosti takisto še v preprostejšem oblačilnem krogu, mimo škornjev, ki so bili v spodnjem delu prav tako sorodno oblikovani (o ljudski noši obuval upodobitve niso na voljo⁴⁰). — Od prehoda 15. v 16. stoletje so se tudi na teh ozemljih nosili v visoki in preprostejši modi, kot je podoba, skoraj izključno le po nogi narejeni, spredaj širše zaobljeni čevlji (v obliki kravjih gobcev), ki jih v drugi četrtini 16. stoletja zamenjajo v visoki (edino razvidni takratni) noši čevlji, ki so prav tako oblikovani po nogi, le da so spredaj zoženi (o ljudski noši obuval tudi iz tega obdobja ne poznamo upodabljaljših spomenikov).⁴¹

In naposled so bile poglavitne oblike onodobne noše obuval v beneškem območju, mimo posebne noše spodnjih čevljev, v osnovi ponovno podobne ko pri nas. — V poznem srednjem veku so se tam tako v visoki kakor v preprostejši modi nosili povečini kljunasti čevlji, včasih tudi sorodno oblikovani škornji, medtem ko je ljudska noša te oblike deloma posnemala, deloma pa oblikovala svoja obuvala, čevlje in škornje, dokaj preprosteje.⁴² — V 16. stoletju je bila do druge četrtine v visoki in preprostejši modi najprej običajna noša spredaj širše zaobljenih obuval, ki se potlej v spodnjem delu zožijo (o ljudski noši obuval pogrešamo upodobitve).⁴³

³⁹ J. Weingartner, Die gotische Wandmalerei in Südtirol. Wien 1948, sl. 2, str. 69, sl. 100, str. 74. — Gotik in Tirol, Malerei und Plastik des Mittelalters. Katalog. Innsbruck, Kunstaussstellung 1950, sl. 9, 30, 45, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 73, 74, 96.

⁴⁰ Österreichische Kunsttopographie, Beiheft zum I. Band. Wien 1908, sl. 32, str. 33, sl. 40, str. 39. — Österreichische Kunsttopographie III. Wien 1909, sl. 311, 312, str. 303. — O. Päch, Österreichische Tafelmalerei der Gotik. Augsburg 1929, sl. 62, str. 47. — F. Kieslinger, Die mittelalterliche Plastik in Österreich. Wien-Leipzig 1962, tab. 31, 33. — L. Baldass, Österreichische Tafelmalerei der Spätgotik. Wien 1934, sl. 73, str. 32.

⁴¹ Österreichische Kunsttopographie VII. Wien 1911, sl. 44, str. 30. — Österreichische Kunsttopographie XIV. Wien 1914, sl. 101, 102. — F. Kieslinger, nav. delo, tab. 46.

⁴² P. Molmenti, nav. delo I, str. 366, 369, 371 d, 374, 377 d, 381, 383, 389, 391, 393, 397. — G. Fiocco, Carpaccio. Roma, brez letnice, tab. LXII, str. 68. — A. Morassi, Giorgione. Milano 1942, sl. 55, str. 215. — R. Marini, La scuola di Tolmezzo. Padova 1942, sl. 32, str. 156.

⁴³ P. Molmenti, nav. delo II, str. 287, 291, 300, 308 d. — R. Pallucchini, Veronese. Bergamo, brez letnice, sl. 70, str. 41. — H. Tietze, Titian. London 1950, sl. 188.

Zusammenfassung

DAS SCHUHWERK DES 15. UND 16. JAHRHUNDERTS IM SLOWENISCHEN VOLKSGBIET

Der obige Aufsatz behandelt die ältesten feststellbaren Formen des Schuhwerks im slowenischen Volksgebiet. Die anderen Eigenheiten des Schuhwerks im angeführten Zeitabschnitt, insoweit sie in den schriftlichen Quellen zu bestimmen sind, sind bereits behandelt; sie bezeugen das Material (Anm. 2) und die Preise (Anm. 3) der damaligen Fussbekleidung.

Unsere Ausführungen gelten dem Schuhwerk aller Gattungen der Trachtenkultur. D. h. sowohl der Beschuhung, welche die Adeligen und die vermögenden Bürger, im behandelten Zeitraum vor allem die Kaufleute, die den Bereich der sog. hohen Tracht vorstellen, trugen, als auch dem volkstümlichen Schuhwerk, welches die Bauern und die einfachste Bevölkerung in den Städten trug; und schliesslich dem Schuhwerk jener Trachtengattung, die besonders bei den Handwerkern üblich war und die wir für eine Gruppe der Trachtenkultur halten, die vornehmlich in der formellen Hinsicht das Zwischenglied zwischen der sog. hohen und der Volkstracht darstellt. — Die Quellen unserer Arbeit sind die entsprechenden Darstellungen der damaligen Wandmalerei und Plastik, die wir nach den gewonnenen Kriterien über die Zeugenschaft der bildenden Kunst im slowenischen Volksgebiet im späten Mittelalter und 16. Jahrhundert in bezug auf die Trachtengeschichte (Anm. 4) verwenden.

Inwiefern das Schuhwerk im 15. Jahrhundert nicht durch Beinlinge, die auf dem Fuss mit besonderen Plättchen ausgestattet waren, ersetzt wurde, hat man in der hohen Mode Schuhe getragen, die in der Regel eine vorne zugespitzte und zuweilen auch verlängerte Form hatten. Gewöhnlich reichten sie bis zu den Knöcheln hinauf, hie und da auch noch ein wenig höher. In einem Fall ist festzustellen, wie sie zugebunden waren: der Schuhausschnitt war auf der Innenseite und reichte vom oberen Rand bis unter die Knöchel; man band den Ausschnitt mit einer grauen Schnur dreimal querüber. Die niederen Schuhe waren in der hohen Tracht im 15. Jahrhundert augenscheinlich seltener; sie waren vorne zugespitzt, wie die hohen Schuhe, und bedeckten Rist und Ferse. Ihre genauere Ausarbeitung ist nicht ersichtlich.

Die Schuhe in der sog. mittleren oder einfacheren Tracht waren teilweise ebenso vorne zugespitzt und etwas verlängert; zum Teil waren dies hohe Schuhe, die noch ein wenig über die Knöchel reichten. In seiner Grundform war also dieses Schuhwerk ähnlich dem Schuhwerk der hohen Mode. Der Ausschnitt war auf dem Rist; die genauere Ausarbeitung ist nicht festzustellen. In diesem Trachtenkreis verwendete man auch andere Fussbekleidung: Stiefel, die bis unter die Knie reichten; auf dem Fuss waren sie vorne ein wenig zugespitzt. Beide Arten von Fussbekleidung waren vorne in der Regel zugespitzt und in dieser Eigenschaft der damaligen hohen Mode verwandt; in gewissem Ausmass war das Schuhwerk der einfacheren Tracht auch verlängert.

Ebenso hat zum Teil die Volkstracht die zugespitzte Form des Schuhwerks der hohen und einfacheren Tracht nachgeahmt. In diesem Trachtenbereich überrag jedoch eine andere Fussbekleidung. So trug man im Volk auch ganz einfach geformte und ungeschnürte niedere Schuhe, die vorne nicht den Rist bedeckten, sondern vor allem nur die Zehen, weiter einfach geformte niedere Stiefel, die bis auf die Waden reichten, und hohe Schuhe, die bis zu den Knöcheln oder etwas höher reichten und augenscheinlich nach dem Fuss gemacht worden sind.

Mit dem 16. Jahrhundert trat in der hohen Tracht an Stelle des verlängerten Schuhs der normal weite Schuh, der vorne nicht zugespitzt, sondern abgerundet ist. Man trug sowohl hohe als auch niedere Schuhe, die anscheinend seltener waren. Die niederen Schuhe hat man nicht zugebunden, sondern einfach aufgesteckt oder angezogen. Vorne bedeckten sie den halben Rist, hinten

die ganze Ferse. Auch die hohen Schuhe hat man, wie es scheint, nicht zugebunden, sondern einfach angezogen. Bei den Schuhen, die bis auf die Waden reichten, war dies wegen der breiteren Ausarbeitung des oberen Teiles möglich, bei den gewöhnlichen hohen Schuhen jedoch, die bis zu den Knöcheln reichten, ermöglichten das die vorderen oder Seitenausschnitte, welche die Öffnungen der Beschuhung erweiterten. Gegen die Mitte des 16. Jahrhunderts haben sich die Schuhe der hohen Mode etwas verändert; noch immer entsprachen sie dem Fuss und waren nicht verlängert, doch waren sie vorne nicht abgerundet, sondern etwas enger. Aus dieser Zeit sind in dem genannten Trachtenbereich nur niedere Schuhe bezeugt, die den Rist bedeckten, jedoch nicht im ganzen, sondern mit einer breiteren Zunge.

Die einfachere Tracht des Schuhwerks folgte auch im 16. Jahrhundert der hohen Trachtenkultur. Denn auch damals hat man da vor allem nur nach dem Fuss gemachte hohe Schuhe, die vorne abgerundet waren, getragen. Bisweilen waren sie ober dem Rist zugebunden oder auf der Innenseite dreieckig ausgeschnitten; manches Mal reichten sie noch etwas über die Knöchel. Ziemlich selten waren niedere Schuhe, die oben nur die Zehen und die Ferse bedeckten. Die genauere Ausarbeitung dieser Beschuhung ist nicht bestimmbar. Vorne enger geformte, ansonsten nach dem Fuss gemachte niedere Schuhe, welche in der hohen Mode gegen die Mitte des 16. Jahrhunderts bezeugt sind, kann man in dem einfacheren Trachtenkreis wegen der nicht vorhandenen späteren Darstellungen nicht ausweisen.

Für das Schuhwerk der Volkstracht ist auf Grund der wenigen Darstellungen nur das zu entnehmen, dass es im 16. Jahrhundert einigermaßen bei den allgemeinen Eigenschaften des Schuhwerks des 15. Jahrhunderts verharrte. Inwieweit sich dabei das Schuhwerk in der Volkstracht auch den zeitgenössischen Formrichtungen anschloss, kann man anhand der verfügbaren Denkmäler nicht beurteilen, obwohl allerdings auch solche Einflüsse vorauszusetzen sind.

SOSESKE ZIDANICE V VZHODNI BELI KRAJINI

Jože Dular

O *soseskih zidanicah*, ki jih v Beli krajini imenujejo tudi *cerkvene* ali *vasne zidanice* oziroma *hise*, je že leta 1912 pisal Janko Lokar v svoji razpravi o Belokranjski hiši.¹ Leta 1940 jih je Sergij Vilfan omenil v svojem Očrtu slovenskega pravnega narodopisja,² kasneje pa še v članku *Naše lesene listine*,³ kjer je izrazil željo, da bi bilo treba te zidanice in njihovo funkcijo tako z etnografskega kot narodopisno pravnega stališča natančneje raziskati. Tega dela pa se je že leta 1938 lotil Josip Žontar, ki je v želji, da zbere čimveč slovenskih pravnih starin, razposlal nekaj sto vprašalnih pol, na katerih je prejel tudi nekaj podatkov o soseskih (cerkvenih) hisih v Beli krajini.⁴ Ti podatki, včasih precej skopi, so se nanašali na nekatere kraje adlešičke, dragatuške, podzemeljske in metliške župnije, medtem ko iz ostalih devetih (Žontar govori samo o štirih) belokranjskih župnij ni prejel podatkov.

Mnoge od belokranjskih soseskih zidanic, ki so v glavnem obstajale pri podružnih cerkvah, pa so s svojim delom že v prejšnjem stoletju prenehale, zlasti ko je v letih 1880—1890 trtna uš uničila skoraj vse belokranjske vinograde. Tako poroča adlešički župnik Ivan Šašelj, da so od starih soseskih hisov, ki so bili v njegovi fari, prenehali obstajati v Tribučah leta 1887, v Dolenjcih 1889, v Bednju 1890, medtem je his v Adlešičih delal oziroma izposojal vino do leta 1892.⁵

V splošnem je v Beli krajini mnogo soseskih zidanic in hisov prenehalo delati med leti 1880—1890 (npr. v okolici Dragatuša in Gribelj) in tudi Janko Lokar piše leta 1912 v že omenjeni razpravi, da so belokranjske cerkvene zidanice v njegovem času v glavnem že izginile. To bo tudi držalo skoraj za vso Belo krajino, razen za njen vzhodni del, kjer so se te zidanice pod nazivom cerkvena, soseska ali vasna zidanica oziroma kevder obdržale vse do zadnje vojne in delajo marsikje, sicer v nekoliko spremenjenih pogojih, še dandanes.

¹ Janko Lokar, *Belokranjska hiša*, Carniola III, 1912, str. 18—19.

² Sergij Vilfan, *Očrt slovenskega pravnega narodopisja*, Narodopisje Slovencev I, Ljubljana 1944, str. 245—246.

³ Sergij Vilfan, *Naše lesene listine*, Slovenčev koledar 1945, str. 108.

⁴ Josip Žontar, *Soseskine (cerkveni) »hisi«* v Beli krajini, Slovenski etnograf X, 1957, str. 77—79.

⁵ Josip Žontar, *glej opombo št. 4.*

Vzrok, da so nekatere zidanice oziroma hisi prenehali z izposojanjem vina, je bila včasih tudi toča, ki je na primer maja 1892 uničila vse vinograde v okolici Adlešič in zato ljudje jeseni niso mogli vrniti izposojenega vina. Tako je adlešički his ostal brez pijače in je prenehal delati. Ponekod je soseske zidanice uničil požar (na Krasincu leta 1890) ali pa so jih zatrle previsoke obresti za izposojeno vino, ki so tistemu, ki si je čez leto veliko izposojal, pobrale včasih jeseni ves pridelek. To pa je pri nekaterih ljudeh zbudilo odpor in so sosesko zidanico opustili (npr. v Dragomlji vasi pri Metliki leta 1907).

Kdaj so v Beli krajini nastale soseske zidanice, ki imajo svoje paralele verjetno tudi na Notranjskem in na Krasu, se iz dosedanjih virov ne da ugotoviti. Žontar jih postavlja v 17. stoletje, hkrati pa pripominja, da so obstajale le pri podružnih cerkvah. To pač drži, kajti če jih zasledimo tudi pri farnih cerkvah (npr. v Adlešičih, na Radovici in na Suhorju) moramo vedeti, da so bile te cerkve nekoč podružnice belokranjskih prafar in so se šele kasneje iz njih izločile kot samostojne fare (adlešička leta 1789 iz podzemeljske, radoviška 1854 iz metliške, in suhorska 1855 prav tako iz metliške). Vsi ti kraji so torej imeli svoje cerkvene zidanice oziroma hise že pred ustanovitvijo fare.

Cerkvene zidanice — zanje je značilno, da so zidane iz kamnja, medtem ko so hisi leseni — pravzaprav niso bile last cerkve, kot piše Lokar, temveč vaške skupnosti, soseske, ki je tudi posamezne stavbe upravljala. V njih so hranili nabrano vino in žito, oboje pa so posojali vaščanom in ob vrnitvi dolga pobirali v naravi vinske in žitne obresti. Poslovanje v zidanici sta vodila dva moža, cerkvenaša, kot ju imenuje Lokar. O tem piše: »Godi se jim pri tem poslu (to je oskrbovanju) navadno zelo dobro, ker ne dajejo večinoma nobenih računov in pijejo cerkveno vino, kakor bi bilo njihovo. Cerkvena zidanica ni skoro nikdar brez vina. Komur ga zmanjka — na spomlad ga zmanjka večini belokranjskih vinogradnikov, — si ga gre izposojevati v cerkveno zidanico. Posojajo ga na »rovaš« ... Pri tem zelo odirajo. Posojajo na 50 %. Ako si izposodiš en »ferkelj« ali en baril, moraš vrniti poldrug »ferkelj«, poldrug baril. Seveda gledajo tudi dolžniki, da vračajo s »primerno robo«. V denarju plačujejo dolg redkokdaj, dasi vino tudi prodajajo v cerkvenih zidanicah, npr. za praznike.«⁶

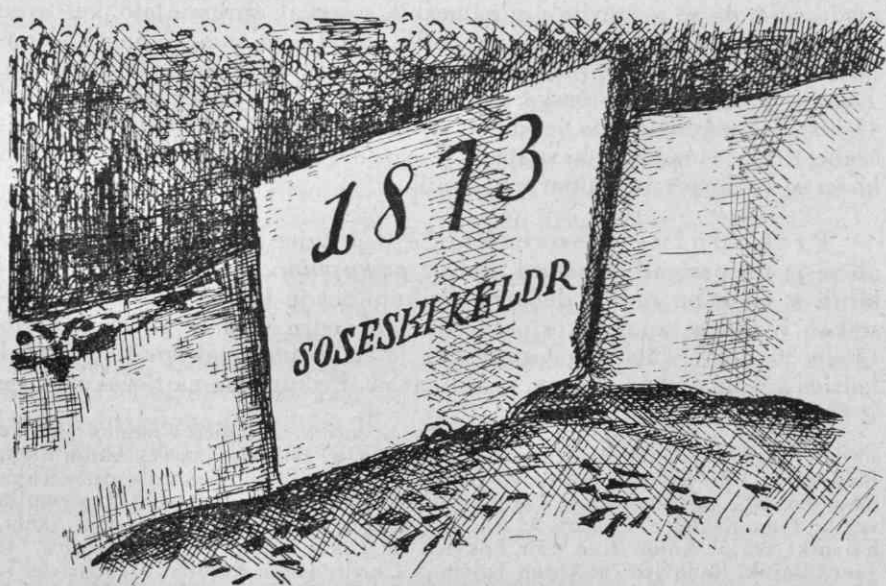
Kot rečeno so se soseske zidanice najdlje obdržale v vzhodni Beli krajini. Pričujoči zapis o teh zidanicah se žal ne more opirati na tak starejši arhivski material — sicer pa so spočetka v zidanicah uporabljali le lesene rovaše — saj je ohranjenih samo nekaj zapiskov, od katerih sega najstarejši komaj v leto 1907.⁷ Tako so prišli v poštev v glavnem le ustni viri, ki pa bodo za tistega, ki se bo kdaj ukvarjal s to stranjo pravnega narodopisja in gospodarske zgodovine, vsaj do neke mere morda zanimivi in porabni.

⁶ Janko Lokar, glej opombo št. 1.

⁷ Božakovo, Cerkveni računi (za leta 1907—1959); Računska knjiga za sosesko Lokvica (za leta 1918—1929).

Napis na soseskem keldru (na ometu) na Radovici. Risba Mladena Brancelj.

Napis na soseskem keldru (na ometu) v Bojanji vasi iz leta 1873.
Risba Mladena Brancelj

Soseske zidanice v okolici Metlike. V vzhodni Beli krajini, to je v okolici Metlike, lahko ugotovimo 17 soseskih zidanic, od katerih je bila mestu najbližja komaj poldrug kilometer oddaljena soseska zidanica v Rosalnicah, najbolj oddaljena (9 km od Metlike) pa zidanica na Krašnjem vrhu nad Radovico. V tem krogu so imele soseske zidanice še naslednje vasi: Bereča vas, Bojanja vas, Boldraž, Božakovo, Bušinja vas, Dragomlja vas, Drašiči, Dobravice, Grabrovec, Krivoški vrh, Lokvica, Radovica, Slamna vas, Suhor in Vidošiči. Pri tem je zanimivo, da sta v dveh vaseh farni cerkvi (Radovica in Suhor), druge vasi imajo podružnice, tri vasi (Bereča vas, Boldraž in Dragomlja vas) pa nimajo cerkve in so bile tu soseske zidanice osnovane šele v preteklem stoletju pod vplivom sosednjih vasi.

Navadno so soseske zajemale eno samo vas, nekatere pa tudi več sosednjih vasi ali zaselkov. Tako sta bila v sosesko Božakovo vključena tudi Želebej in Rakovec, soseska Drašiči je zajela še Krmačino, soseska Vidošiči pa Železnike. Soseska Krivoški vrh je obsegala Črešnjevce, Cerovec in Hrib, soseska Dobravice pa poleg Gornjih in Dolnjih Dobravic še Giršiče in Krivoglavice. Tudi soseski Lokvica in Rosalnica sta vključevali nekaj sosednjih vasi, prva Dolenjo Lokvico in Trnovec, druga pa Čurile, Radoviče in Svržake.⁸

Člani soseskih zidanic. Število članov oziroma gospodarstev, ki jih je vključevala posamezna soseska, je bilo zelo različno, ne glede nato, da se je število v posameznih soseskah spreminjalo, ker so se nekatera posestva združila ali propadla. Ljudje so namreč ponekod pomrli ali pa so zemljo prodali in se izselili v Ameriko ali kam drugam. Tako se je na primer soseska Grabrovec od nekdanjih 73 hiš skrčila na 45 hiš. Bolj zanimivo pa je, da so nekatere soseske vključevale vse vaščane, druge samo tiste, ki so imeli vinograde, tretja pa le kmete, medtem ko so se bajtarjev in dninarjev branili.

Prikupnina k soseski. Če si je tujec kupil v vasi posestvo ali se je tja priženil, je moral plačati *prikupnino*, ki so jo običajno pobirali v vinu, pa tudi v denarju. Prikupnina je bila v posameznih soseskah različna; znašala je pol vedra ali vedro vina, v novejših časih 15 do 30 litrov vina. Na Grabrovcu je na primer tak prišlek plačal lodrico (= pol vedra) vina in 5 goldinarjev. Prikupnina na Božakovem je

⁸ Glavne, spodaj porabljene ustne vire za soseske zidanice v okolici Metlike so dali: Martin Videtič, Bereča vas 33; Jože Gršič, Bojanja vas 11; Anton Škof, Boldraž 5; Jože Kozjan, Božakovo 12; Ivan Zlogar, Bušinja vas 11; Jože Tajčman, Bušinja vas 30; Anton Zugelj, Dobravice 14; Martin Stariha, Dragomlja vas 8; Ivan Kostelec, Drašiči 5; Anton Črnugelj, Grabrovec 36; Matija Skala, Krivoški vrh 3; Anton Muc, Gor. Lokvica 10; Franc Kraševce, Gor. Lokvica 14; Janez Bajuk, Radovica 70; Anton Tajčman, Čurili; Anton Pezdirc, Slamna vas 5; Anton Željko, Gor. Suhor; Jože Plesec, Železniki 3. Glej še Drago Vončina (zbral), Domoznanska snov Bele krajine, Crnomelj 1941, str. 31, podatki v soseski v Drašičih (ciklostirano).

leta 1907 znašala 10 kron, 1909 20 kron, 1937 pa 1000 dinarjev. Spet drugače je bilo na Lokvici, kjer so, kot je razvidno iz računске knjige, leta 1922 zahtevali za prikup k soseski 50 kron (jugoslovanske veljave), leta 1925 pa 100 dinarjev. Višino prikupnine so navadno določili *prikupljenci*, to je tisti, ki so se v prejšnjih letih sami prikupili v sosesko. Splošno pravilo pa je bilo, da so revnemu prikupnino znižali.

Nasprotno pa so navadno tistemu, ki se je bil priženil v vas, a se je branil pristopiti v sosesko, kasneje prikupnino zvišali. Na Dobravicah bi prikupljenec prvo leto plačal 5 goldinarjev, naslednje leto pa je moral odšteti 6 goldinarjev. Če pa se je le branil plačati prikupnino, ga je soseska izločila iz svoje srede in mu vaščani niti v nesreči niso pomagali.⁹

Če je *domači sin* po očetovi smrti prevzel posestvo, ni plačal nič prikupnine, ker je bil »*domorodec*«. Izjema je bila na Dobravicah, kjer je vsak vaščan — član soseske, ki se je ženil, moral soseski plačati 5 goldinarjev. Prav tako so morali odriniti prikupnino ženini v soseskah Drašiči in Vidošiči. Vendar je bila tu prikupnina za domorodce nižja kot za tujce. Dekleta, ki so se od drugod primožila v sosesko, niso plačala prikupnine.

Prav *poseben vaški statut* pa je imela soseska *Radovica*, ki je ob svoji ustanovitvi štela 54 hiš. Kasneje je število gospodarstev naraslo (leta 1937 je bilo na Radovici 79 hiš), vendar so bili člani soseske samo gospodarji prvotnih 54 hiš. Ti so upravljali s soseskim keldrom in tudi imeli pravico do brezplačne paše na vaških gmajnah in pašincih. Če so hoteli tam pasti drugi vaščani, so morali soseski plačati letni prispevek v denarju, ki je med obema vojnama znašal okoli 50 dinarjev. Zato se je tudi v vasi govorilo o hišah, ki so imele pravico do štiriinpetdesetinke. V dolgih desetletjih pa se je nekaj hiš s to staro vaško pravico združilo, tako da so nekatere hiše imele pravico do dveh štiriinpetdesetink.

Člani te soseske tudi niso poznali prikupnine. Če se je kdo, čeprav tujec, priženil k hiši, ki je imela pravico do štiriinpetdesetinke, si je z ženitvijo pridobil vse pravice, ki so jih imeli drugi člani te soseske.

Soseska zemlja. Iz gornjega je razvidno, da soseske niso imele v svoji lasti samo vaške zidanice, marveč tudi tu in tam posamezne *kose zemlje*, ki so jih člani soseske skupno uživali oziroma koristili. Te parcele dostikrat niso bile velike in so jih sestavljali slabi *pašinci*, *grive*, *gmajne*, svet okoli zidanice ali cerkve in *vaški kali*. Nekatere soseske so imele tudi skupno *lozo*, *trtje* ali *njivo*, od česar pa so imele že nekoliko več dobička. Tako je na primer soseska Dragomlja vas leta 1922 nekemu trgovcu prodala za 25.000 dinarjev (100.000 kron) hrastine in denar porabila za nabavo gasilne brizgalne. Sicer pa so les prodajali na javni dražbi in prav tako košnjo na soseskem senokošu. Tudi druge soseske

⁹ Tako so na primer v Bušnji vasi zagrozili takemu, ki ni hotel pristopiti v sosesko: »Če si ti bo vol strl nogo, ti ne bomo nič pomagali, in če boš gorel, ti ne bomo gasili!«

(Bereča vas, Slamna vas) so posekan les prodale na dražbi in enako tudi blato iz vaških kalov, ki so ga rabili za gnojenje njiv in trtij. Tudi Lokvičani, ki so na svoji soseski oziroma cerkveni njivi sadili koruzo in kasneje deteljo, so oboje prodali na dražbi, in sicer kar na rastilu.

Soseske zidanice. Glavna nepremičnina soseske je bil seveda his oziroma zidanica. Prvotni *cerkveni* oziroma *sosedski hisi* ali *hrami* so kmalu izginili. Danes stoji nekdanji cerkveni his le še v Vidošičih; je pa nekoliko predelan in služi novemu lastniku za senik in drvarnico. Na Dobravicah je cerkveni his pogorel leta 1945, leto kasneje pa je razpadel zapuščen soseski hram na Krivoškem vrhu. Na Boldražu pa starejši ljudje tudi še pomnijo »leseni sosedski hišček«.

Lesene stavbe so izpodrinile zidane in te so se imenoval *cerkvena*, *sosedska*, *vasna zidanica* ali *hiša*, ponekod tudi *sosedski kelder* ali *keuder*. Ohranjena sta dva napisa na ometu: »Soseskin Kelder Radovica 1861« in »Soseski keldr 1873«¹⁰ iz Bojanje vasi. Na božakovski cerkveni hiši ali sosedski kleti je nad vhodom v kamnito preklado vsekan napis »Občinsko zberališče 1852«.

Soseske zidanice so bile vse do zadnjega časa pokrite s slamo. Nekatere stavbe so prav preproste in imajo samo klet in podstrešje, drugod pa je zraven prizidana soba za vaške sestanke ali shramba za orodje. Nekatere zidanice imajo v nadstropju vežo in sobo (Tri fare, Bojanja vas, Bereča vas) ali pa je gornji del celo spremenjen v stanovanje (Drašiči, Božakovo).

Posodje v zidanici. Posodje v teh zidanicah je bilo skoraj povsod enako. Še v začetku našega stoletja so bili za te kleti značilni dolgi sodi, *voževnice*, na gosto obite z brezovimi obroči. Te obroče so doma izdelovali Kočevarji in jih potem prodajali na sejmu v Metliki. Manjše sode so imenovali *lajte* oziroma *lajtičke*. Če soseska sama ni imela dovolj sodov, so si jih pri velikem vinskem prometu izposodili tudi pri vaščanih. Promet pa je bil včasih kar precejšen, saj je bilo v nekaterih zidanicah jeseni po 50, 60 pa tudi do 100 hektov vina.

Manjše posode so bili *polóvnjaki*, ki so držali po 5 do 8 veder, *lodrice* (10 do 20 firklov), *présike*, to so sodi, ki so imeli na vrhu dograta, zaprte *brente* in *barili*. Odprte posode so bile *vedro* (25 do 26 firklov), *polóedrnik* (15 firklov) in *kèbli* oziroma *keblice*. Vedro je imelo na zunanji strani dva železna ročaja, na notranji strani pa je bila včasih na steno pritrjena železna palica. Na njej so bili urezani zobje — za vsak firkel en zob — in tako je vedro služilo za mero pri izdajanju ali vračanju vina. Zanimivi so bili polvedrniki, ki so imeli na gornjem koncu »brke«, to je: dve nasproti si ležeči dogi sta imeli zarezan majhen

¹⁰ Obakrat se l v besedi kelder izgovarja velarno (prav tako v besedi pól-druga oziroma púldruga), kar je jezikovna posebnost nekaterih vasi v tem skrajnem kotu slovenskega ozemlja.

jarek, čez katerega se je moralo pocediti vino v dokaz, da je mera pijače zvrhana. Vse te posode so bile lesene in so z njimi jeseni pri dolžnikih pobirali vino.

Posode, s katerimi so pijačo merili oziroma izposojali, so bile *firkel* (mazáma, bokal), *polič* in *maseljč*.¹¹ Te votle mere so bile nekoč bakrene in cinaste, v zadnjem času pa so že uporabljali pločevinaste *litrške mere*. Te mere, ki so imele ročo in nosec, so držale po 5 litrov, 1 liter in pol litra. Na gornjem robu je bil včasih prilotan košček svinca z uradnim pečatom. Po prvi svetovni vojni so si ponekod (npr. v Drašičih) omislili lončene firkle, vendar te posode pri pivcih niso bile priljubljene, ker niso imele točne mere.¹²

V zidanicah, kjer so poleg vina izposojali tudi *žito* (Bereča vas, Bušinja vas, Dobravice, Dragomlja vas) so bile poleg vinskega orodja tudi *skrinje za žito* oziroma *prédali* ali *feršlôge* (nem. Verschlag), kamor so spravljali koruzo, pšenico ali proso. Merili pa so žito s *kupljénikom* (mernikom) in *firkлом*.¹³

Šekutorji (cekmeštri). Vse to premoženje je moral nekdo varovati in zanj skrbeti. Zato so člani soseske (vsako hišo je na glavnem letnem sestanku zastopal en član) izmed sebe izvolili dva moža (včasih tudi tri), ki sta upravljala s skupnim premoženjem, izdajala in pobirala vino oziroma žito, sklicevala ljudi na sestanke, na skupno delo itd. Imenovala sta se *čegmeštra* (Grabovec), *čekmeštra* (Dragomlja vas, Suhor, Dobravice, Krivoški vrh), *čezmeštra* (Bereča vas, Bušinja vas). Prav na vzhodni meji Bele krajine so poznali *šekutorja*¹⁴ (Radovica, Krašnji vrh, Vidošiči, Drašiči, Božakovo, Bojanja vas, Boldraž, Slamna vas, Rosalnice). Na Lokvici so uporabljali obe imeni: šekutor in čezmešter.

Po krajši ali daljši dobi opravljanja svoje službe sta se imenovala *starejši* in *mlajši*, *stari* in *mladi*, *prvi* in *drugi* šekutor ali cekmešter. Izbirali so ju z glasovanjem, to je, volili so ju »na glase«, in sicer za eno leto. Le redkokje so ju volili za dve ali celo za tri leta. Ponavadi se nista izmenjala oba šekutorja hkrati, temveč je moral eden ostati, da je vpeljal v delo novo izvoljenega šekutorja.

Izjeme v tem ustaljenem poslovanju, ki je značilno skoraj za vso Belo krajino (le da so drugod šekutorje imenovali ključarje, cerkvenaše, cerkvenjake ipd.) so bile soseske Krivoški vrh, Božakovo in Rosalnice. Te soseske so volile po tri moža za dobo treh let. Na Krivoškem vrhu

¹¹ Mere teh posod v spominu pripovedovalcev variirajo. Naj tu omenimo točnejše, uradne mere: 1 polovnjak = 5 velikih veder = 10 malih veder = 282,25 l; 1 veliko vedro = 2 mali vedri = 40 bokalov (firklov) = 56,6 l; 1 bokal = 2 poliča = 4 maseljci = 1,41 l; 1 maseljč 0,35 l.

¹² Pločevinaste mere je v zadnjem času izdeloval metliški klepar Žiga Hanzel, lončene pa gradaški lončar Franc Graf.

¹³ Uradne mere za žito so bile: 1 mernik = 30,74 l, pol mernika = 15,37 l, četrtinica = 7,69 l, bokal (firkel) = 1,92 l, polič (pol firkla) = 0,96 l.

¹⁴ Šekutor (eksekutor) = izvrševalec je na primer v Bušinji vasi, kjer so poznali čezmeštra, pomenil davčnega izterjevalca, birača.

(cerkven hram je prenehal z delom že pred prvo svetovno vojno) so jih imenovali *starejši*, *srednji* in *mlajši* cekmešter. Na Božakovem so namesto nekdanjih šekutorjev vodili poslovanje v cerkveni hiši *predsednik*, *blagajnik* in *kletar*, v Rosalnicah pa je kletarja že izpodrinil *tajnik*. Te funkcije v obeh zadnjih soseskih zidanicah pa kažejo že na najmlajšo obliko tega upravljanja, saj so vaščani za to novo poimenovanje nekdanjih šekutorjev našli vzorec v odborih narodnih čitalnic in drugih sorodnih društvih.

Šekutorji (cekmeštri) so ob izvolitvi dobili ključe soseske zidanice; navadno sta bila dva ključa in je vsak šekutor imel po enega, tako da drug brez drugega ni mogel odpreti zidanice. Ponekod je imel tudi oba ključa starejši šekutor, zlasti če je to funkcijo opravljal že vrsto let in so mu vaščani zaupali. Obenem je hranil tudi soseski denar, kolikor ga niso nekatere soseske oddajale v Prvo dolenjsko hranilnico in posojilnico v Metliki (ustanovljena leta 1874) ali v rajfajznovko na Suhorju.

Šekutorja sta posojala vino na *pól drugo* ali *púldru go* (Radovica, Bojanja vas, Slamna vas), na *púdr go* (Bereča vas, Dragomlja vas, Suhor, Krivoški vrh) ali na *podrži jo* (Drašiči, Vidošiči, Božakovo), to se pravi: za vsak izposojeni firkel vina je moral dolžnik jeseni vrniti poldrugi firkel *púdrš čine*, to je mošta. Vse izposojeno vino sta šekutorja zarezala na leseni rovaš.

Člani soseske so si izposojali vino zlasti ob košnji, žetvi in mlatvi, pili pa so ga tudi v zidnici, zlasti ko so se ob nedeljskih popoldnevih možaki zbirali na razgovor. Tudi takrat so ga pili »na rovaš«.

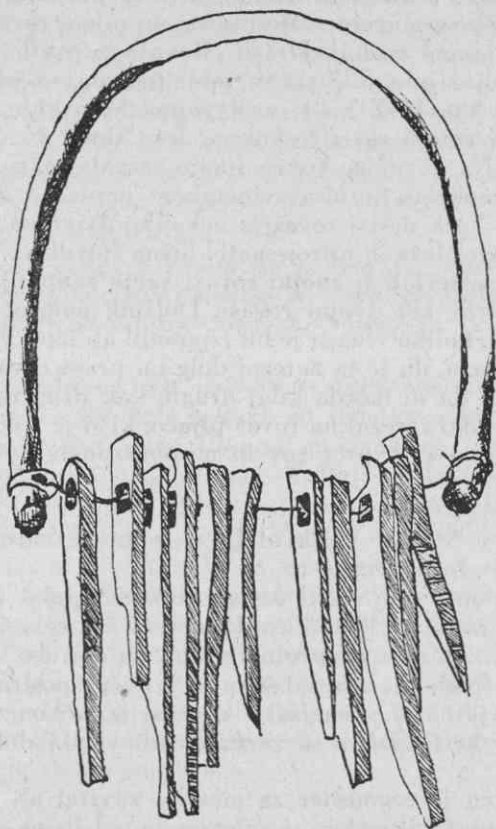
• **R o v a š i.** O rovaših je bilo pri nas že nekajkrat pisano. V Istri in na Primorskem so poznali *glasovalni* (pri županskih pravadah) in *volilni rovaš* (pri volitvah župana). V našem primeru pa pridejo v poštev samo *obračunski rovaši*.¹⁵

V belokranjskih soseskih zidanicah sta poznana *dvodelni* (razklan) in *enojni* (nerazklan) rovaš. O prvem piše Lokar: »Posojajo na rovaš, to se pravi: Cerkvenaši imajo v zidnici pripravljenih vedno nekoliko palic. Ako pride kdo prvič po vino na posodo, razkolje cerkvenaš paličico na dva dela. Polovico obdrži sam v zidnici, polovico da dolžniku na dom. Na obe polovici naredi toliko zarez, kolikor ‚ferkljev‘ si izposodi kdo. Na svojo polovico zapiše ime dolžnikovo ali si ga zapomni s kakim znamenjem. V zidnici ostale polovice zveže in jih obesi na steno. Če ima kdo izposojeno vino in si hoče izposoditi iznova, mora prinesiti s seboj svojo polovico palice, da napravi cerkvenaš nove zarez. Kadar je dolg

¹⁵ O rovaših so pri nas v glavnem pisali: Janko Lokar, glej opombo št. 1; Josip Žontar, *Rovaši*, Mladika 1940, str. 310–311; Jožef Grašič, *O rovaših in sramotilnih stebrih v Istri*, Mladika 1940, str. 419–420; Leopold Stanek, *Še o rovaših*, Mladika 1940, str. 353–354; Sergij Vilfan, *Naše lesene listine*, Slovenčev koledar 1945, str. 106–110; Isti, *Pravna zgodovina Slovencev*, 1961, str. 191, 212, 219, 245, 300.

poravnan, uničijo obe polovici palice, oziroma dasta cerkvenaša svojo dolžniku.¹⁶

V vzhodni Beli krajini te vrste rovašev, ki so sestavljeni iz matice in izkolka, ne poznajo. Pač pa so uporabljali *enojne rovaše*. To so bili leskovi, pa tudi kostanjevi ali hrastovi, navadno poldrug pedenj dolgi

Rovaši soseske Lokvica (vas Trnovec)

količki, ploščati, urezani na štiri ogle. Narezal jih je šekutor (Drašiči, Slamna vas), v nekaterih soseskah pa si jih je naredil vsak član sam (Lokvica), to pa zato, da je že od daleč spoznal svoj rovaš. Na gornjem koncu je bila izsekana ali zvrtna luknja, skozi katero je šekutor vse rovaše nabral na močan srobot, tudi vrvico ali žico, ter oba konca te vezi pritrdil na *leskov lok*, *locenj*, da se mu rovaši niso razgubili, in jih obesil na steno. Nad luknjo je vsak količek imel *svoje znamenje*, obi-

¹⁶. Glej opombo št. 1.

čajno *hišno številko*, izrezano v rimskih številkah, katere je bilo laže izrezati kot arabske, ki pa so tudi zastopane na rovaših. Pri tem je marsikateri gospodar rimske številke zamešal, vendar je seštevek vseh znamenj dal pravo hišno številko (npr. IIIIVX = 19, IVXX = 26). Če pa na rovaših ni bilo števil, so bili količki zgoraj *različno prirezani* ali *zaobljeni*, da sta jih šekutor in lastnik hitro razpoznala.

V Belokranjskem muzeju v Metliki so ohranjeni rovaši iz Dragomlje vasi, Lokvice, Slamne vasi in Drašič. Rovaši iz prvih treh zidanic po prvi svetovni vojni niso bili več v rabi, pač pa so jih uporabljali v Drašičih vse do leta 1943, ko je med vojno poslovanje v zidnici prenehalo. Drašički rovaši so iz leskovega lesa, dolgi 16 do 20 cm, široki približno 1 cm. Na gornjem koncu imajo izžgane okrogle luknje, nad njimi pa so z mokrim tintnim svinčnikom napisane arabske številke posameznih hiš. Vsak deseti rovaš je nekoliko dvignjen in drugače prirezan, da je šekutor laže in hitreje našel hišno številko.

Na splošno so terjali ti enojni rovaši večje zaupanje do šekutorjev oziroma cekmeštrov kot dvojni rovaši. Dolžnik namreč ni imel v roki nobenega dokaza, koliko vina si je bil izposodil ali izpil v zidnici. Moral je zaupati šekutorju, da je ta zarezal dolg na pravi rovaš, da je zarezal pravo količino in da ni morda kdaj drugič kak drug rovaš zamenjal z njegovim in mu tako zarezal na rovaš pijačo, ki si je sploh ni bil izposodil. Vendar kakih večjih preprirov in nesporazumov zavoljo tega v soseskah ni bilo.

Posojanje vina. Vinski dolg so šekutorji zarezovali na rovaš z *britvo* (nožem) ali *pipcem*.

Če je kdo popil v drašički soseski zidnici polič vina, je šekutor napravil na rob rovaša z britvo kratko *zarezo* čez celo širino rovaša, za firkel pa še eno zarezo z nasprotne strani, da sta obe zarezi napravili *jarčiček*. Za pet firklov je zarezal šekutor jarčiček postrani, za deset firklov pa je prvi jarčiček prekrizal z drugim jarčičkom, tako da je napravil Andrejev križ. Enako so zaznamovali vinski dolg tudi v Vidošičih.

Na Grabrovcu je cegmešter za maselje zavrtal ali zapikal luknjo, za pol firkla je napravil vodoravno zarezo do pol širine rovaša, za firkel pa vodoravno zarezo (jarčiček) čez celo širino rovaša. V Dragomlji vasi so dolg na rovaše pisali z rimskimi številkami (1 firkel = I, 5 firklov = V, 10 firklov = X). Za 50 firklov je čežmešter rimsko deset prekrizal še z vodoravno črto, da je nastala nekaka zvezda.

Posojanje žita. Tudi žitne dolgove so pisali na *rovaše*. V Dragomlji vasi so baje na eno stran rovaša pisali dolg za vino, na drugo za žito. Kje in kako so v drugih zidnicah zaznamovali dolg za žito, ni ugotovljeno. Najbolj verjetno je, da so za žitni dolg uporabljali sicer enake, toda druge rovaše, da se vinski in žitni dolg nista mešala med sabo.

Z zbiranjem in posojanjem žita se niso ukvarjale vse zidanice. Danes niso v nobeni zidanici več ohranjeni prédali za žito, vendar je ugotovljeno, da so žito posojali na Dobravicah, v Bereči vasi, Bušinji vasi, Bojanji vasi in Vidošičih. Mogoče so žito zbirali še kje drugje, pa se tega ljudje danes ne spominjajo več. V Bušinji vasi so na primer nekako do leta 1880 v svojem kevdru posojali žito. Koruzo so izdajali o Jurjevem (24. aprila), proso julija in avgusta, pšenico pa v jeseni, pač takrat, ko je bil čas setve. Vaščani so si izposojali žito zlasti tedaj, če jim je letino potokla toča. Merili so s *firkli* in *kupljeniki* (merniki), vračali pa so vse na *púdrgo*. Ko je po letu 1880 pričela trtna už uničevati vinograde, so po opučenih trtjih sejali več žita. Tega je bilo kmalu dovolj in je tako posojanje žita v soseskem kevdru počasi prenehalo. — Nasprotno pa so v Vidošičih prav v tem času pričeli zbirati in posojati koruzo, ki so jo ljudje posadili po uničenih vinogradih.

Tudi v drugih soseskih zidanicah je bilo podobno poslovanje. Večina teh žitnih posojilnic je prenehala že konec prejšnjega stoletja, zadnje pa so se obdržale še do prve svetovne vojne.¹⁷

Posojanje denarja. Nekatero soseske so svojim članom *posojale tudi denar*, vendar šele nekako od začetka našega stoletja, ko so za to poslovanje uvedli knjige. Posojali so v nujnih primerih, predvsem v nesrečah, v glavnem brez obresti. V Bojanji vasi so zahtevali 5% obresti, v Bušinji vasi pa so bile obresti zelo visoke (menda na *púdrgo*), zato so to posojanje kmalu opustili. Tudi v Dragomlji vasi so posojali denar, pri tem pa nekoč sklenili, da mora vsak član soseske imeti pri vaški skupnosti vsaj 10 goldinarjev dolga, od katerega so seveda tekle obresti. Če si je na primer nekdo izposodil 30 goldinarjev, jih je ob letu smel vrniti le 20, od ostalih 10 goldinarjev pa so tekle obresti, in sicer je 10 goldinarjev dalo letno 50 krajcarjev obresti. Po svoje originalni pa so bili na Grabrovcu, kjer so obresti navadno znašale 12%, to pa zato, da je bilo lažje računati. Za izposojenih 100 kron, je dolžnik plačal letno 12 kron obresti, to je vsak mesec eno krono.

Vračanje vina. Vino so dolžniki vračali *kmalu po trgatvi*, ko je mošt še vrel, šumel, in je bil torej še sladek, neučiščen. Takrat, ko so bili vsi sodi polni, ga je kmet še najlažje utrpel. Vračali so torej *mošt*,¹⁸ edino v Bojanji vasi in na Dobravicah niso pobirali mošta, temveč *vino*, in sicer šele po Martinjem, ko se je učistilo.

¹⁷ Na Dobravicah so zbirali žito še do druge svetovne vojne, vendar ne zato, da bi ga posojali. To je bila neke vrste žitna bera in je dal vsak po svoji volji, kolikor je hotel. Nabrano žito so prodali, denar pa porabili predvsem za popravilo cerkve.

¹⁸ Če ni bil mošt pobran do Martinjega, so se vaščani jezili in se branili dati vino. Ta dan je bil namreč do polnoči v sodih še mošt, po polnoči pa že vino! Zato tudi pravijo na Lokvici: »Na Martinje se mošt pokrade.«

V starih časih so vračali črn in bel mošt, kakršnega je pač kdo imel. Oboje so zmešali in so potem imeli v sodih lepo svetlo rdeče vino. Pozneje so pobirali samo bel mošt dobrih, žlahtnih trt. Vina samorodnic ni smelo biti vmes. Izjema je bila soseska Dobravice, kjer so do zadnjega pobirali belo in rdeče vino. Ta soseska pa leži že izven pravega vinorodnega območja.

Mošt sta *pobirala šekutorja*; eden od njiju si je obesil čez ramo rovaš ali pa nosil knjigo dolžnikov, če rovašev niso več uporabljali. Za *nosače* sta poiskala nekaj domačih fantov — v Bojanji vasi so se vrstili po hišnih številkah — ki so nosili na ramah lodrice, barile ali zaprte brente. Tako so pobirali mošt le po najbližji okolici. Če so kmetje imeli trtja v sosednjih goricah, so *zapregli vozove* in naložili nanje lajte in présike.¹⁹

Ko so prišli do zidanice, je šekutor poiskal dolžnikov rovaš in preštel dolg, to je število zarez na rovašu. Ko je bil mošt vrnjen, je vzel nož in dolg izrezal. Da je bil dolg izbrisan, je skrbel tudi dolžnik, ki je neredko opomnil šekutorja: »Pazi, da mi čisto izrežeš róvaš!«

Če je bila zavoljo pozebe ali toče slaba letina, ljudem mošta tisto jesen ni bilo treba vračati. Dolg so *vrnili naslednje leto*, in sicer samo izposojeno količino in pudrščino za eno leto. Sicer pa je bilo običajno, da so tistemu, ki ni vrnil izposojenega vina in pudrščine, od obojega zaračunali novo pudrščino. Za izposojenih 20 firklov vina bi moral na primer dolžnik prvo leto vrniti 30 firklov, naslednje leto pa je dolg narasel že na 45 firklov ($20 + 10 = 30 + 15 = 45$ firklov). To *naraščanje pudrščine* je ljudi prisililo, da so vinski dolg redno vračali. Vendar se je včasih zgodilo, da sta šekutorja kmetu, ki je bil veliko dolžan, odnesla skoraj ves pridelek.²⁰

Kdor *si ni vse leto izposodil nič vina*, temu v nekaterih soseskah ni bilo jeseni treba dajati nič vina. Vendar to ni veljalo povsod. V Dragomlji vasi si je moral vsak član obvezno izposoditi ali pa v kleti izpiti določeno mero vina in zapitek vrniti s 50 % obrestmi. Na Boldražu je moral tudi tisti, ki si ni nič izposodil, jeseni plačati članarino v vinu, to se pravi, v zidanico je moral prispevati 5 firklov vina. Na Božakovem in v Vidošičih je ta članarina znašala 10 firklov. V Drašičih so imeli določeno še natančneje. Članarino 5 firklov je moral plačati tudi tisti, ki si je izposodil manj kot 10 firklov. Tako je na primer za izposojenih 6 firklov vina moral jeseni vrniti 6 firklov izposojnine, 3 firkle obresti in še

¹⁹ Na Božakovem so navadno že prvo nedeljo po prešanju šli vsi trije šekutorji po mošt na Rakovec in v Repico. Naslednjo nedeljo so pobirali na Zelebeju, čez teden ob večerih pa po Božakovem. Na Rakovec, v Repico in na Zelebej so hodili z vozom, na katerega so dali dva, tri sode in tako pripeljali domov tudi do tisoč litrov mošta. Božakovci sami so prinašali svoj vinski dolg v klet kar v kebljih.

²⁰ Na Radovici je na primer neka vdova morala jeseni vrniti kar 800 litrov mošta. Pri tem je šekutorjema in pomagачema pripravila arnike (slanike), da so vrnjeni dolg in poldrugo pošteno zalili.

5 firklov članarine. Če pa si je vaščan izposodil 10 ali več firklov vina, je bil članarine oproščen.²¹

Sosesko *vino* so v glavnem *izdajali na púdrgo*, včasih pa so ga *prodajali* tudi nečlanom, vinskim trgovcem in krčmarjem, zlasti če so denar potrebovali za popravilo cerkve, za vzdrževanje potov in podobno.

Nosači, ki so pomagali pobirati in nositi mošt, za svoje delo navadno niso prejeli plačila. Pijače je bilo dovolj po hramih in zidanicah, pač pa so navadno pri šekutorju dobili večerjo. Včasih sta šekutorja na stroške soseske kupila nekaj kil mesa in so ga potem skupaj spekli in pojedli. Pred zadnjo vojno so ponekod nosačem tudi nekaj plačali.

Nasprotno pa *šekutorji* za to delo *niso bili plačani*, čeprav so s pobiranjem izgubili precej časa in so dostikrat tudi s svojo vprego prevžali nabrani mošt.

Vračanje žita in denarja. *Žito* so vračali po žetvi, seveda z obrestmi, ki jih je določila soseska. Splošno je veljalo, da so vračali na púdrgo, vendar so ponekod te obresti tudi znižali.

Izposojeni *denar* so dolžniki vračali navadno teden dni pred glavnim sestankom soseske. Najkasneje pa je moral biti dolg vrnjen dva dni pred sestankom, da sta šekutorja lahko v redu naredila obračun.

Sestanki soseske. Če je bilo potrebno, so se člani posameznih sosesk zbrali tudi večkrat na leto, zlasti če so morali skupaj odločiti o raznih večjih popravilih podružne cerkve ali zidanice, o večjih nujnih nakupih itd. Sicer pa je bil točno določen samo *glavni letni sestanek soseske*. Na ta dan so dali obračun, sprejemali nove člane, določali višino prikupnine, hkrati pa volili mežnarja in šekutorja oziroma cekmeštra. Samo na Grabrovcu so imeli točno določena dva letna sestanka: prvi je bil na velikonočni ponedeljek, drugi pa na martinsko nedeljo.

Glavni letni sestanek soseske, ki so ga preprosto imenovali *sosédska* ali *ráčun* (Bojanja vas, Boldraž, Božakovo, Lokvica, Radovica) je padel navadno na nedeljo, pa tudi na god podružničnega patrona. Tako je bil glavni sestanek na Suhorju na novo leto, na Krivoškem vrhu na tri kralje (6. januarja), v Bušnji vasi na prvo adventno nedeljo (konec novembra ali v začetku decembra), kasneje pa na novo leto ali tri kralje. Kmalu po novem letu so se sestali tudi v Rosalnicah, medtem ko so se v Slamni vasi in Bojanji vasi zbrali na Antonovo (17. januarja). Na Boldražu so imeli glavni obračun na Nežino (21. januarja), na Dobravicah na svečnico (2. februarja), v Vidošičih pa v nedeljo po sv. Poloni (9. februarja). Na Božakovem in v Drašičih je bila »sosedska« na belo nedeljo

²¹ Včasih je moral kdo z vinom plačati tudi kazen, ki mu jo je naložila soseska. V Bušnji vasi je bilo na primer na dan, ko so imeli v vasi žegnanje (na Markovo, 25. aprila) strogo prepovedano delati, čeprav je bil ta dan delavnik. Zato so zelo pazili, če se je kdo pregrešil. Ko je neki kmet ta dan na njivi iz pšenice pobral kamen (to je bilo že delo!), je moral za kazen soseski odriniti vedro vina.

(to je nedeljo po veliki noči), na Grabrovcu in na Radovici na martinsko nedeljo (to je v nedeljo po sv. Martinu, 11. novembra), v Dragomlji vasi in Bereči vasi na katarinsko nedeljo (nedelja po sv. Katarini, 25. novembra), na Krašnjem vrhu pa na Miklavževo (6. decembra).

Na ta glavni sestanek je že nekaj dni prej vabil mežnar (na Radovici zapovednik), ki je pri vsaki hiši oznanil, da bo ta in ta dan *sosédska* ali *ráčun*. Če se takrat ni zbralo dovolj članov, kljub temu da jih je mežnar klical skupaj z malim zvonom, je bil obračun premaknjen na naslednjo nedeljo.

Tudi druge sestanke je po šekutorjevem naročilu skliceval mežnar. Tako so se na primer Grabrovčani na prvem pomladanskem posvetu na velikonočni ponedeljek pogovorili o pravicah in dolžnostih vaščanov, sklenili so, da se ne sme pasti po lozah, da se ne sme hoditi ne voziti po njivah. Dogovorili so se o popravilu vaških potov, o kidanju kalov in drugih skupnih delih, o popravilih na soseski zidanici²² in podružni cerkvi, o vrstnem redu pri pogrebih in pri žeganju (kdo bo krasil cerkev, pri kom bo obedeloval duhovnik itd.).²³

Skupna dela soseske. Tudi člani drugih sosesk so se sestajali, da se pogovore o podobnih stvareh, zlasti o večjih popravilih in skupnih delih. Tako so se na Suhorju med drugim dogovorili, kdaj in kje bodo skupaj *četverili*, to je, orali s štirimi voli. Njive so bile namreč močno zgažene od živine, saj so jeseni vsa strnišča do kraja popasli.

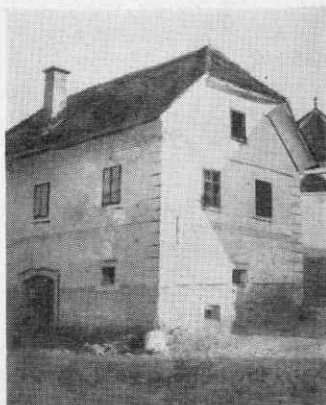
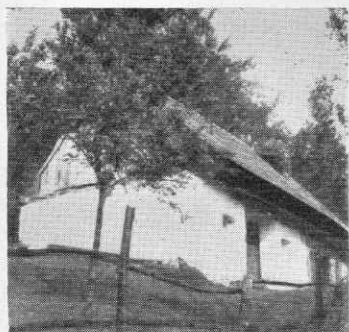
Med taka skupna dela je sodilo tudi poletno *čiščenje kalov*, ki so jih ponekod imenovali *luže* ali *mlake*. V nekaterih kalih (skoraj vsaka vas jih je imela po dva ali tri) so zajemali vodo za pitje; v tistih z bolj umazano vodo pa so prali in v njih napajali živino. Kale so čistili navadno v največji suši, ko so se močno posušili ali pa čisto usahnili. Takrat so včasih več dni, pa tudi po cel teden, vaščani — od vsake hiše po eden — čistili kale.²⁴ Eni so vozili z živino, drugi pa so kopalji in nakladali. Iz globljih kalov so morali iznašati blato s škafi.

²² Če so na Grabrovcu na novo pokrivali streho zidanice, je morala vsaka hiša dati 4 pšenične snope in 1 rženega, 4 prekljice in 12 trtice-bekovic za vezanje slame. Če hiša ni imela pšeničnih snopov, je en član moral streči krovcem, hkrati pa nabrati srobotovine za vezanje vetrnic na stranskih letvah, da veter ni načenjal strehe.

²³ Kdor se na Grabrovcu ni pokoraval odredbam soseske, so ga izključili. Doletela ga je tudi kazen, in sicer ni smel na skupnem pašincu pasti živine, niti je napajati v vaškem kalu. Da je bil prezir še večji, na veliko noč in na telovo ni smel v procesijo z nobenim vaščanom-članom soseske, sicer bi bil tudi ta v nevarnosti, da ga izključijo iz soseske.

Sploh pa so nerednežem in tistim, ki so se izogibali skupnega dela, čez leto govorili, »da ga bodo na sosedsko pripravili«. Na vaškem sestanku so dobro pazili, kdaj je šel tak vaščan iz zidanice, pa so takrat naglo zaloputnili za njim težka vrata, da so ga udarila po nogah.

²⁴ V Bušnji vasi je zvečer klical mežnar od hiše do hiše: »Alo, jutri vsi na tlako, bomo kidali mlake!«

Soseske zidanice. Zgoraj: na Grabrovcu in na Radovici; v sredi: na Lokvici in v Dragomlji vasi; spodaj: v Slamni vasi in na Božakovem

Nekatere soseske so to mastno blato, ki so ga imenovali tudi *kálovino* (Boldraž, Lokvica), *mlákovino* (Bušinja vas) ali *grábnovino* (Suhor), prodajale na dražbi, in so ga potem kupci v *kapah* (pleten koš za približno pol kubika) vozili kot gnojilo na njive in na obršja vinogradov.

Nadaljnja skupna skrb soseske je bilo *popravilo potov*. Vsaka soseska je imela v svoji zidanici potrebno orodje za popravilo vaških cest in potov: krampe, svedre in bate, pa tudi smodnik za streljanje skal. Pri potih je vsaka hiša imela svoje »tale«, to je navadno dva dela poti — na Lokvici na primer dolga po kakih 40 metrov — od katerih je bil navadno en kos poti lep, drugi pa kje v bregu, kjer so vozovi in voda hitro razkopali cesto, in se je zato bilo treba bolj potruditi s popravilom. Slično so imeli urejeno tudi drugod.²⁵

Skupaj so vaščani tudi *podirali drevje* v soseskih lozah (Bereča vas, Bušinja vas, Slamna vas), *delali na soseski njivi* ali v *trtju* (Lokvica, Boldraž, Radovica, Vidošiči itd.).

Velika skrb soseske so bili tudi *pogrebi*. Zanje je skrbel predvsem mežnar, ki je zapisoval vrstni red hiš oziroma ljudi, ki so pomagali pri pogrebi. Tako je bilo na Lokvici za pogreb odraslega potrebnih 18 ljudi (štirje so skopali jamo pri Treh farah, osem je bilo nosačev, eden je nosil križ, eden laterno, štirje pa so mrtvega zagreblji). Z Božakovega in iz Vidošič je umrlega do Treh far nosilo 12 nosačev v treh izmenah, z Grabrovca celo 16 v štirih izmenah. Ponekod je bilo tudi določeno, koliko ljudi naj čuje pri mrtvem,²⁶ koliko jih naj gre po krsto itd. V novejšem času so si nekatere soseske omislile mrtvaške vozove in je tako odpadla utrudljiva nošnja.

Dohodki in stroški soseske. *Glavni dohodek* je soseska pač imela *od prodaje vina*, ki se je sčasoma nabralo v zidanici. Nekaj dohodkov je bilo tudi s prodajo lesa in poljskih pridelkov (koruza, krma), če je soseska pač imela lozo in njivo. Ponekod je nekaj vrgla tudi paša in prodaja kalovine. Denar je soseska dobila še od prikupnine in milodarov v cerkvi ali kapelici. Če je bilo kaj denarja v hranilnici, je tudi ta od časa do časa vrgel nekaj obresti.

Kadar pa so bili ti dohodki premajhni in je bil na vrsti kak večji izdatek (npr. popravilo cerkve, nabava zvana itd.), so člani soseske naredili *zlúgo*, to je: zložili so denar. Dobro so to imeli urejeno na Grabrovcu, kjer so ob taki zlugi razdelili vse vaščane v štiri premoženjske razrede. Če je na primer gospodar iz prvega razreda plačal 8 goldinarjev

²⁵ V Vidošičih so ločili občinska in mejaška pota. Občinska pota so popravljali »po talih« (delih), mejaška (to je pota na njive, v trtja ali lozo) pa vsi vaščani skupaj. Kdor svojega dela občinskega pota do določenega časa ni popravil (npr. do križevega ali do binkošti), so dali ta del na dražbo in ga popravili na njegov račun.

²⁶ Če je na Božakovem umrl moški, sta morala obvezno vso noč dva moža »čuvati mrliča«, in sicer je moral biti eden od hiše, kjer so nazadnje imeli mrtvega. Če je umrla ženska, so jo čuvale ženske.

(100 %), je plačal tisti iz drugega 6 goldinarjev (75 %), iz tretjega 4 goldinarje (50 %), iz četrtega pa 2 goldinarja (25 %).

Daljša je bila *vrsta izdatkov*, ki jih je imela posamezna soseska. Sem gredo predvsem popravila soseske zidanice in posodja, podružne cerkve oziroma kapelice in pokopališča. Za zemljišče so plačevali »štivro« (davek), od zidanic pa včasih tudi »sekuranc« (zavarovalnino). Veliko je bilo izdatkov s cerkvijo, saj obe ohranjeni soseski knjigi naštevata dolgo vrsto izdatkov od desk, žebeljev, opeke, apna in pločevine do sveč, petroleja, olja za mazanje cerkvene ure, pranja in šivanja cerkvenega perila, vrvi za zvon, popravil klečalnika, tabernaklja, laterne itd. — Iz soseske kleti so ob žeganju in večjih praznikih dobili brezplačno nekaj vina tudi klenkači in cerkvene pevke.

Soseska je plačevala tudi zaobljubljene *maše*. Teh je bilo v Drašičih 14, v Vidošičih 12, na Lokvici pa 9 (4 poljske, 4 gorske in 1 soseska). Lokviške poljske in gorske maše (to je za polje in vinske gorice) so bile navadno v kvatrnih tednih, soseska maša pa v oktobru, ko so duhovni imeli »kolenturo«, to je, ko so pobirali bero. Sedem maš je letno plačevala soseska Slamna vas, pet maš soseska Grabrovec; približno toliko, včasih kaj več ali manj, pa tudi druge soseske.

Nadalje so nekatere soseske imele stroške tudi s *krstami*, ki so jih priskrbele za umrle člane (tudi za ženske in otroke). Tako je soseska na Božakovem kupila deske-tružnice, iz katerih je potem vaški mizar v soseski hiši — tu je bila v majhnem prostoru delavnica — zbil trugo in jo prebarval. Delo je mizarju plačala soseska. Tudi v Vidošičih in Slamni vasi so vaščani zastonj dobili deske za trugo, vendar so mizarja morali plačati sami. Na Lokvici so brezplačno krsto odločili le vaškim revežem in beračem.

Veliko stroškov so imele soseske z nabavo mrtvaških vozov, podpirale pa so tudi društva (npr. gasilce, vaško godbo itd.). Po drugi svetovni vojni se je *dejavnost teh sosesk še razširila*: prispevali so za napeljavo elektrike po vasi, za obnovo gasilskih in zadružnih domov, za nakup gasilskega orodja, poljedelskih strojev itd.

Dolžnosti in plačilo mežnarja. Mežnarja so soseske volile sicer vsako leto, vendar so dostikrat dotedanjega mežnarja samo potrdile, saj so nekateri cerkovniki opravljali svojo službo tudi več desetletij skupaj. Po pravilu pa je moral mežnar na glavno sosesko oziroma račun zmerom prinesiti s seboj cerkveni ključ, da ga je izročil svojemu nasledniku, če sam ni bil več izvoljen.

Dolžnosti mežnarja so bile predvsem zvonjenje, navijanje ure, čiščenje cerkve, pobiranje milodarov v cerkvi, pranje cerkvenega perila. Če si je bolnik zaželel duhovna, je moral ponj na faro, skrbel je za vrstni red pri pogrebih, hkrati pa je bil vaški obveščevalec. Zlasti vsakodnevno zvonjenje mu je vzelo precej časa, saj je moral poleti zvoniti že ob štirih zjutraj ali še prej (k dani), nato ob sedmih (sedmo uro), opoldne, v mraku (zdravomarijo) in še pred spanjem (k Florijanu). Ob sobotah,

v nedeljo zjutraj in o praznikih je moral klenkati, in če je kdo umrl, je zvonil z malim zvonom smrtno uro, nato pa še trikrat dnevno »po tri štuke«. Z malim zvonom je tudi klical ljudi na delo.

Za vse to je mežnar od vsake hiše prejemal *plačilo v žitu*, ponekod pa tudi v *vinu*. Na splošno mu je vsaka hiša odrinila pol mernika koruze (15 do 20 l), na Krivoškem vrhu celo mernik koruze in 5 litrov pšenice. Na Grabrovcu in Lokvici je dobil pri vsaki hiši še tri oziroma štiri litre mošta. To bero pa je pobiral mežnar sam; koruzo okoli treh kraljev (med 5. in 15. januarjem), mošt pa pred Martinjem. Ko je na veliko soboto raznašal po hišah žegnani ogenj, je dobil od gospodinj po dve jajci ali pa »žegnanski groš«.²⁷

Tiste vasi, ki niso imele podružne cerkve (Bereča vas, Dragomlja vas) niso volile mežnarja, pač pa so imele le skupnega »totengrobarja«, ki je skrbel samo za izkop jame na pokopališču in za zvonjenje. Za to dvoje pa je od vsake hiše dobil po 8 litrov koruze.

Čisto po svoje so to zadevo rešili na Radovici. Ker so tu imeli farno cerkev, je bila soseska od cerkve ločena. Mežnarja in dva cerkvena ključarja so volili vsi župljani na novo leto v farovžu. Radoviška soseska, to je lastniki štirinpetdesetink, pa so na martinje izvolili *dva šekutorja*, obenem pa je bila ta dan dražba za *vasnega oskrbnika* pa še za *zapovednika*. Šekutorja sta odgovarjala samo za vino, za vse drugo pa vasni oskrbnik. Ta je skrbel za snago pri vaškem studencu, za morebitno popravilo črpalke, in ob suši je delil vodo na obroke. Skrbel je tudi za kidanje kalov, za vaško kapelico in za »evangelij« (to je za oltar in kapelico iz vejevja) pri telovski procesiji. — Delo zapovednika pa je bilo obveščanje vaščanov in skrb za pogrebe.

Službo vasnega oskrbnika in službo zapovednika so izklicevali na javni dražbi; dobil pa jo je tisti, ki je bil pripravljen to delo opravljati za najnižjo plačo. Oba so volili in plačevali vsi vaščani, zato delo teh dveh šekutorjev.

Dolžnosti šekutorja (cekmeštra). Po izvolitvi oziroma potrditvi mežnarja na glavnem sestanku soseske so volili še dva ali tri šekutorje oziroma cekmeštre. Oba dotedanja šekutorja sta morala prinesiti na sestanek ključke od zidanice pa tudi obračunsko knjigo in denar. Pri volitvah so pazili, da je bil tisti, ki so ga predlagali za novega šekutorja, trden gospodar, pošten, pameten; zadnje čase pa je moral znati vsaj malo pisati in računati, da je lahko zapisoval dolg v denarju. Bili so šekutorji, ki so svojo službo opravljali nepretrgoma dolga leta, pa tudi taki, ki so se menjavali vsako leto. Dostikrat so koga prosili, naj še obdrži šekutorstvo, čeprav mu je ta posel, kot smo videli, jermal precej časa. Če pa so starega šekutorja le razrešili službe, je moral ponekod dati za

²⁷ »Žegnanski groš« (= 5 krajcarjev) so na Grabrovcu dali tudi duhovnu, ki je na veliko soboto popoldne blagoslovil velikonočne jedi. Ker je podružna cerkev kilometer daleč iz vasi, je bil žegen jedi v soseski zidanici.

pijačo. Tako je na Grabrovcu razrešen cegmešter dal za kebel vina (12 litrov), »ker se je rešil zla«, novi cegmešter pa prav tako za kebel vina, »ker si je zlo nakopal, obenem pa tudi čast«.

Glavno delo šekutorjev je bilo pač posojanje in pobiranje vina in žita, sicer pa so nadzorovali delo mežnarjev, vodili skupna dela in sploh skrbeli za red in napredek vasi.

Šekutorjem so bile ponekod za njihovo delo priznane tudi *nekater*e ugodnosti ali *olajšave*. Tako si je v Bojanji vasi vsak od obeh šekutorjev lahko izposodil 30 firklov (kasneje 30 litrov) vina, ne da bi jima bilo treba plačati pudrščino. Čezmešter v Bereči vasi si je na enak način lahko izposodil 50 firklov, na Radovici pa celo 100 firklov vina. Skromnejši so bili na Boldražu, kjer so šekutorju dovolili, da je brezplačno izpil 5 firklov (litrov) vina. Na Božakovem šekutorjem ni bilo treba dati jeseni 10 litrov članarine in tudi podržije od izpitega vina niso plačali. Drugod šekutorji niso bili oproščeni pudrščine, pač pa sta šekutorja, kadar sta komu izposojala vino, lahko brezplačno izpila svoj polič oziroma maselje vina (Bušinja vas, Drašiči, Vidošiči). V soseskah, ki so izposojale denar, so si šekutorji za svoje potrebe lahko brez obresti izposodili soseski denar. Vendar so morali dolg vrniti do glavnega sestanka soseske, da so bili računi čisti.

Spričo izgubljenega časa, poti, dela in jeze, ki jo je včasih šekutor imel s sosesko, so bile to razmeroma skromne ugodnosti. Šekutarstvo je bilo torej v glavnem le častna služba.

Glavni sestanek soseske. Glavni sestanek soseske (sosedska ali račun) je bil navadno *na domu starejšega šekutorja*, zlasti če je bilo to pozimi in je bilo v soseski zidanici premrzlo. Če je imela soseska v zidanici sobo, je bil sestanek seveda tam, na Božakovem pa so se dolga desetletja zbirali kar v šoli.

Na šekutorjevem domu so pred sestankom iz hiše odstranili postelje, tla poribali, potem pa prinesli notri mize, klopi in stole. Kot je bilo že povedano, se je sosedske udeležil iz vsake hiše po eden. Navadno gospodar, če tega ni bilo, pa gospodinja, najstarejši sin ali kak drug zastopnik hiše.

Na sestanku so najprej ugotovili, kdo še ni vrnil ali plačal pudrščine in vrnil dolga. Pregledali so dohodke in izdatke, se pogovorili o tekočih zadevah, potrdili morebitni sprejem novih članov, nato pa izvolili mežnarja in za njim še dva ali tri šekutorje.

Po volitvah je bila *vinska pokušnja*. Običajno sta šekutorja na račun soseske prinesla iz kleti vina in so potem skupaj pili. Na Božakovem je bilo določeno za člana pol firkla (litra) vina, ki ga je ta lahko odnesel tudi domov, če ga ni hotel popiti v zidanici. Na Boldražu in na Dobravičah je zadnje čase dobil vsak član liter vina, na Radovici pa dva litra. Prigrizek si je vsak prinesel od doma, če je že hotel kaj jesti. V Vidošičih so navadno ta dan zapili vedro vina, ki ga je dal v sosesko novi prikupljenec. (Od tega izpitega vina je moral prikupljenec jeseni odriniti še pol

vedra podržije, tako da ga je prikupnina veljala pravzaprav poldrugo vedro mošta). Če tisto leto ni bilo nobenega prikupljenca, je smel vsak član na račun soseske izpiti polič vina. Na Krivoškem vrhu je baje ta dan vsak spil v hramu pijače, kolikor jo je hotel, dobil pa je še pol hleba kruha. V Bereči vasi so navadno izpili po 4 keble (60 l) vina in tudi drugod ta dan s pijačo niso preveč štedili. Izjema je bila Bojanja vas, kjer člani niso dobili vina zastonj, ampak ga je vsak pil na svoj rovaš.

V nekaterih vaseh (Dragomlja vas, Bereča vas) so na račun soseske imeli tudi *vasno večerjo* ali *pojedino*. Od vsake hiše se je lahko večerje udeležil en član; samo cekmešter, pri katerem so se zbrali, je imel pravico, da je bila na večerji vsa njegova družina. Za vsakega člana je bil v Dragomlji vasi določen funt (kasneje pol kile) govejega mesa. Skuhali so juho z rezanci; vsak je dobil še četrt hleba kruha, piti pa, kolikor je hotel. Posamezni gospodarji so si prinesli še v robec zavit kak priboljšek (svinjsko meso, klobaso, želodec, smetanovo potico, prosto pogačo itd.). Na Dobravica so za člane soseske spekli hlebčke belega kruha, vendar samo za tiste, ki so v sosesko prispevali pšenico.

Pri jedi so se člani pogovorili o vsem, kar jih je veselilo, težilo ali peklo in si izočitali napake in nepravilnosti, če je bilo potrebno. Ko jih je razgrelo vino, je zavoljo očitkov in zmerjanja včasih prišlo do prepira in celo do tepeža.²⁸

Soseske zidanice danes. Od spredaj naštetih sedemnajstih zidanicah, ki so delale v okolici Metlike, jih je pet zamrlo že pred prvo svetovno vojno (Vidošiči, Krivoški vrh, Dobravice, Dragomlja vas in Suhor). V Vidošičih je soseski his prenehal delati okoli 1890, ko je trtna uš uničila vinograde. Ponovno »vinsko zlugo« so naredili leta 1924, vendar je že tri leta kasneje poslovanje v hisu prenehalo. Druge zidanice so se ohranile do zadnje svetovne vojne, ko so zaradi negotovosti in sovražnih napadov skoraj vse prenehale delati. Tako so si člani soseske v Bojanji vasi poleti 1942, malo preden so Italijani skoraj vso vas požgali, razdelili sosesko vino in ga je vsak član prejel okoli 100 litrov. Drugod so se zaloge vina v soseskih zidanicah močno zmanjšale in tudi usahnile, saj so vaščani dali precej vina za partizansko vojsko.

Po zadnji vojni je vrsta teh zidanic svoje delo spet obnovila. Povsod so uvedli za poslovanje knjige. Ker pa so se ljudje šekutorskega dela včasih branili, so ponekod (Grabrovec, Boldraž) določili vrstni red šekutorjev kar po hišnih številkah. Vsako leto vodita vaško zidanico dva gospodarja, ki ju naslednje leto zamenjata gospodarja naslednjih dveh hišnih števil.

²⁸ V poslednjem času se po »računu« dostikrat razvije prava veselica, na katero prihaja zmerom več žena, deklet in fantov, zlasti tistih, ki so delali pri popravilu vaških potov. V Bereči vasi so po drugi svetovni vojni »sosedsko« prestavili s katarinske nedelje na zadnji dan starega leta in se tako po obračunu in volitvah čežmeštrov v zidanici razvije pravo silvestrovanje, združeno s harmoniko in plesom.

Vaške zidanice in zemlja (kolikor je ni pripadlo cerkvenim družnicam) je po vojni postala last splošnega ljudskega premoženja oziroma vaške skupnosti. Ponekod so vaške zidanice prevzela v upravo gasilska društva.

Skoraj povsod so po vojni vaščani morali narediti »vinsko zlugo«, da so si spet osnovali vinski fond. Tudi dandanes povsod posojajo na poldrugo. Včasih napravijo vaško veselico, da spravijo več vina v promet.

Danes delajo soseske oziroma vaške (vasne) zidanice v Bereči vasi, na Boldražu, v Bušnji vasi, Drašičih, na Grabrovcu, Lokvici, Radovici, Slamni vasi in na Suhorju. Pred leti so jo na novo osnovali tudi v Križevski vasi.

Podružne cerkve so danes izločene iz te vaške skupnosti in se vzdržujejo iz darov vernikov. Tudi kali so večinoma že zasuti, ker so mnoge teh vasi v zadnjih letih dobile vodovod. Vendar kale ponekod še čistijo. Pač pa soseske vzdržujejo vaška pota, in za denar, ki ga dobe za iztrženo vino, kupujejo za potrebe vasi razne kmetijske stroje, tako čistilnik za žito, sejalnik, mlin za sadje, kotel za žganjekuho, trugo za šopanje prašičev, tehtnico itd. Na Lokvici so pred leti kupili nov pogrebni voz, drugod so si nabavili mrtvaški oder. Precej denarja pa gre za elektrifikacijo vasi, za vodovod, za gradnjo in popravila gasilskih domov in za gasilsko opremo. V Drašičih podpirajo tudi domačo godbo.

Tako vidimo, da stare soseske zidanice, ki so že stoletja služile in koristile vaškim skupnostim, tudi v novem času uspešno opravljajo svojo nalogo. Ne le da so zaživele predvojne zidanice; oživljajo jih tudi tam, kjer so že pred desetletji zamrle (Suhor) ali pa jih celo na novo ustanavljajo (Križevska vas).

Summary

WINE-CELLARS OWNED BY GROUPS OF NEIGHBOURS FROM THE EASTERN PART OF THE BELA KRAJINA REGION

The author discusses the so-called »zidanice« (pl.; sg.: zidanica), small simple huts built usually of stone and situated within vineyards which serve mainly as wine-cellars. In the region of Bela Krajina, in the extreme southeastern part of Slovenia, this kind of wine-cellars that are owned by the community of neighbours have been preserved down to the present days. They serve as a place where wine and grain can be borrowed from. In all probability go these wine-cellars back to the XVIIth century; originally they were put up close to the dependent churches. The members of such neighbourhoods, which consisted usually of all farm owners in the village, selected among themselves two men, the so-called šekutorji or cekmeštri, who took care of the community wine-cellar as well as of all the common property in the village (forest, field, vineyards, meadows, common, Karstic watering places for animals). In the autumn, during the vintage-time, these two men collected the cider or the wine which afterwards, during the year, they lent to the villagers. The borrowed wine was measured with »firtels«, i. e., quarts which contained 1,41 liters. In the autumn the borrowers had to give back the cider or the wine plus 50 % of

interests, that is, for every ten firkels of wine the borrower had to return in the autumn 15 firkels of drink. From time to time they sold the wine collected in the way here described and used the money thus obtained for the repair of the community wine-cellar, of the church or of the graveyard, for the reconstruction of village roads, for the purchase of various tools, agricultural machines, boards for making of coffins, for an eventual purchase of a hearse, etc. The neighbourhood had also had income from the wood sold out of the forest by the whole neighbourhood, from the selling of hay, from grazing of cattle, etc. These economically closely knit neighbourhoods do in some villages exist even to-day, with the only difference that the administration of wine-cellars, the collection and the lending of wine are now entrusted to the members of the local fire-brigade who among themselves select the two men who administer the common property in the village.

The author discusses these neighbourhood wine-cellars from the eastern part of the Bela Krajina region, i. e., from the surroundings of the town of Metlika, where he could find in a comparatively small territory 17 such stone-built wine-cellars or wooden huts. Occasionally even several villages can be found combined into such a neighbourhood. When a person comes from another region and wishes to settle down in such a community and become its member, he is obliged first to pay an admission fee which is given either in wine or in money. The author gives a detailed description of vessels used in these wine-cellars, he speaks about the men called šekutorji or cekmeštri, about their rights and duties, about wooden bars on which these two men score the number of the borrowed firkels of wine; he speaks about the ways how wine, grain, or money were borrowed and returned. Furthermore, he describes the yearly meeting of the neighbourhood, the community work done by the whole neighbourhood (the work in forests, in fields, the reconstruction of roads, etc.), he speaks about the income and the expenditures of the neighbourhood, the duties of the sexton and his payment, whose work, mostly the care of burials, came also under the control of the neighbourhood. Finally he discusses the election of šekutorji and of the sexton, the village feast or the testing of wine on the day of these elections. At the end he gives a survey of those wine-cellars which have preserved the above enumerated functions down to the present day.

ETNOGRAFSKI FILM, N JEGOVO ZNAČENJE I PRIMJENE

Milovan Gavazzi

Etnografski film¹ je novija oznaka, izašla iz potrebe, da se kratkim izrazom označi jedna grana (žanr) filma, koja se na neki način »iskristalizirala« kroz dulje vrijeme i tražila zasebnu oznaku i mjesto, napose u okviru dokumentarnog stručnog odnosno naučnog filma. Počeci etnografskog filma idu zapravo daleko u prošlost filmskih snimanja: sve do onih filmova poučnog značaja i svrhe, često u geografskim okvirima, o stranim zemljama i njihovim domorocima — bilo u razmjeru čitavih dužih filmova bilo fragmenata (u žurnalima i sličnim prosvjetno-obrazovnim filmovima). U tim okvirima i s takvom namjenom ima toga mnogo i danas — pače i takvoga (npr. u žurnalima), što može imati prvorazredno značenje pa i trajnu naučnu vrijednost (a da realizatori katkada nisu toga pravo ni svjesni!). Ali se pored množenja ovakvih manje više slučajnih, nesistematskih, većinom fragmentarnih filmova etnografske sadržine javlja već dosta davno i nastojanje, da se pored filmova kao naučnih dokumenata s područja različnih nauka (geografije, biologije sa zoologijom i botanikom, medicine, veterine pa različnih grana tehnike itd.) filmski snimaju mnogobrojna zbivanja iz života i kultura tzv. primitivnih i poluciviliziranih naroda — dakle sve etnografsko u strogom smislu toga izraza (kako je gore objašnjen), a u planski zaokruženim cjelinama također značaja naučnog dokumenta.² Kao takav jedan film veoma širokoga okvira, obuhvatajući zapravo čitav ljudski rod (i projek-tiran na osnovi najšire međunarodne suradnje) imao bi se ostvariti film o ljudskim gestama svih strana svijeta i svih vrsta — kao jedan od

¹ Označen ovdje ovako izrazom »etnografski« za oznaku svega onoga, što ima u nauci o narodima i kulturama značaj opisnoga (»faktografskoga«, skupljačko-dokumentarnoga, bez posebne intencionalne obradbe).

² Dakako za one, koji naučno područje etnologije ne ograničavaju samo na negradsko (negradansko), t. j. malo ili manje civilizirano stanovništvo ljudskih zajednica sa slojem visoke civilizacije, nego tu obuhvataju i cjelokupni tradicionalizam svih grana i slojeva takvih ljudskih zajednica, nema te granice, pa se filmski zahvataju i svi izražaji građanskog društva sve do »vrhunaca« civiliziranog čovjeka. Primjer takva shvaćanja i njegove primjene u filmskom ostvarivanju može dati film Luc de Heuscha (profesora Slobodnog sveučilišta u Bruxellesu), poznat po svom kvalitetu i u pogledu filmske tehnike i režije i kompozicije, a pokazuje nama suverenicima i svim budućim pokoljnima manire i običaje kod jela u građanskom društvu (ovdje Belgije) kao značajnu sliku iz naše civilizacijske stvarnosti, sa svim pozitivnim i negativnim.

dokumenata o čovjeku i njegovim mimičkim sredstvima izražavanja (način sjedenja, čučanja, geste kod jela i pića, kod susreta ljudi, znakovi gestama itd.). Tu bi imale doći do izražanja sve male i velike, pače duboke razlike među ljudima — gdje je drukčiji prijateljski ili rodbinski susret i pozdravna gesta ljudi sa sjevera Evrazije s njihovim poznatim pozdravom nosom (prisanlanje nosa uz nos), drukčiji nekih Crnaca po istočnom Sudanu, gdje običaj traži, da dvojica muškaraca pri susretu međusobno jedan na drugoga pljunu (sa praznovjerskom pozadinom), drukčiji stisak desnih ruku kao kod nas, negdje s obligatnim cjelivanjem u obraz, negdje bez toga itd. itd. Sve to može iscrpni dokumentarni film zahvatati, pa i nanizati na podesan način. A tim, izazivajući poređenja, pružiti stručnjaku gradu za studijske svrhe a nestručnjaku priliku za proširenje obrazovanja poznavanjem ljudi, njihovih najrazličnijih navika, načina saobraćaja i sl.

Kao kod svake vrste filmova, postavlja se i kod ove etnografske grane pitanje njena *raison d'être*. A na to ima nekoliko odgovora.

Da je etnografski film — pretpostavljeno stručno valjan i vjeran i tehnički bez prigovora — *naučni dokument*, o tome jamačno ne bi trebalo trošiti riječi. Što on može značiti danas i još više u daljoj i najdaljoj budućnosti ne treba bez sumnje objašnjavati (kad npr. snimljenih pojava više uopće ne bude, ili budu bitno preinačene ili — također za studij važno — možda još nepromijenjene održane). Tako se danas sa dna arhiva izvlače etnografske filmske snimke prije pedesetak godina, koje često čuvaju živu sliku onoga, čemu danas više nema ni traga, zdušno i s pijetetom se ocjenjuju i probira iz njih ono, što je filmski bolje i ostvaruju se takvim prastarim materijalom novi filmovi, katkada za naučne svrhe prvorazredne važnosti (kao primjer mogu poslužiti snimke, koje je snimala ekspedicija hamburškog muzeja 1908 do 1910 na otocima Oceanije, priređene nedavno kao naučni etnografski film od odabranih dijelova u zaokruženoj cjelini — a takvih slučajeva ima više).

A kako etnografski film može biti neke vrste neporecivi naučni arbitar pri kakvom etnološkom problemu ili etnološkoj interpretaciji, npr. pri kakvoj ergološkoj pojedinosti — za to može dati poučan primjer slučaj, koji je prikazao prof. Günter Spannaus (Institut für Völkerkunde — Göttingen) i vrlo živo svratio pažnju etnologa na to, da do sada uobičajne oznake za različne tehnike modeliranja posuda od zemlje kao »izvijanje« (Treibtechnik — aus dem Vollen), »tehnika valjušaka« (Wulsttechnik) u dvije varijante — spiralno i paralelno nizanih valjušaka, »tehnika ploskica« (Lappentechnik) ne mogu više odgovarati manje više šablonski upotrebljavane i da upravo filmski etnografski dokumenti jasno pokazuju, kako se one prepleću i miješaju kod istih posuda odnosno kod istih lončara.³

³ Vergleich ethnographischer Töpfereifilme als Beispiel für die wissenschaftliche Auswertung von enzyklopädischem Filmmaterial. — Research Film, vol. 3, nr. 5 (Göttingen 1957), s. 251—255.

Koliko će se takvih dosad nepotpunih ili pače krivih predočaba, stvaranih na osnovi površnih ili nepotpunih, letimičnih motrenja nekoga proizvodnog procesa, običaja, obreda (uočenoga možda tek od jednoga samog promatrača, možda još i nevješta ili neupućena ili površna ili pače možda namjerno krivotvorskoga) pa predavanih dalje, moći rektificirati s pomoću valjanih, nevarljivih filmskih snimaka toga istog zbivanja (koje se još k tome mogu, praktički gotovo neograničeno puta, ponavljati, i pred većim brojem promatrača, i time biti podvrgnuto još i verifikaciji)!? Posebno se može i ovdje spomenuti korist filmskih snimaka za specijalne potrebe kao što je npr. bolje uočavanje i analiza često brzih kretanja kod plesova, radnih pokreta i sl. usporenjem (»vremenskom lupom«, pače i običnim usporavanjem normalne projekcije), zaustavljanjem pojedinih snimaka samih za promatranje itd.

Kako je to dobro uočeno — na žalost ne baš davno — pokazuje prijedlog na IV. internacionalnom kongresu antropoloških i etnoloških nauka u Beču 1952, da se u krilu te stalne međunarodne kongresne ustanove osnuje poseban odbor za etnografski film, što se tada i ostvarilo i taj se odbor smjestio u Parizu uključivši se u dotadašnju tamošnju tradiciju etnološkog filma kao »Comité international du film ethnographique« sa sjedištem u Musée de l'Homme. S vremenom su se osnivali i ogranci toga međunarodnog odbora u više zemalja (tako i jedan za Jugoslaviju), koji su većinom stajali u stalnoj i aktivnoj suradnji sa središnjim odborom podupirući ili propagirajući njegova nastojanja, ali se u međuvremenu krug djelatnosti odbora tematski proširio i na sociologiju (pa je to došlo do izražaja i u promjeni naziva u »Comité international du film ethnographique et sociologique«).

Koliko je etnografski film kao naučni dokument osvojio već svoje mjesto i prerastao svoje početke, pokazuju ne samo raspravljanja kao što je gore spomenuti slučaj s lončarstvom i ispravnim ili neispravnim predočivanjem procesa modeliranja pri toj vještini u ovom ili onom etnološkom slučaju, nego i neki pokušaji produbljivanja etnografskog filma teorijskim raspravljanjem o apsolutnoj i relativnoj vjernosti prema činjenicama, njihovu autentičnom toku, vremenskim proporcijama — drugim riječima o odnosu filmskog dokumenta prema zbiljskom cjelokupnom toku i trajanju nekoga zbivanja etnografskog značaja, a to zato, jer je etnografski film nužno ponajviše skraćenje realnoga zbivanja, što nameće samo po sebi izbor etnološki najznačajnijih »isječaka« iz dulje cjeline snimanoga zbivanja (a to izaziva i pitanje: koja su »najznačajnija«!...), on je »istrzan« — kao uostalom i fotografija — iz nekoga mnogo širega konteksta kulture, u kojoj je zahvaćen itd.⁴

Tim se etnografski film ne opravdava samo kao strogo naučni dokument, namijenjen etnološkoj spoznaji, analizi, poređenjima itd., nego i kao običan *dokument kulture* opravdava se ova vrsta filma bez ikakva

⁴ Milner G. B.: Field Work, Films and Photographs. — Man LXIII — February (London 1963), art. 23.

izuzetka onako, kako je opravdan svaki kulturno-historijski dokument, bilo koje vrste. Pače i onda, ako nije tehnički ili inače filmski na visini — samo ako je vjeran činjenicama, autentičan u najboljem smislu, jer se i takvi filmovi u danim prilikama mogu dobro, pače katkada vanredno iskorištavati. Koliko ima primjera takvih etnografskih filmova, snimanih u prošlosti, i u vremenima još nesavršene filmske tehnike, i od tehnički malo vještih snimača — a stručno etnološki vrlo vrijednih. Filmske snimke Eskima, njihova života, običaja itd., koje je prije neko 40 godina snimao smiono (za ono vrijeme) boraveći među njima i studirajući ih nekoliko godina, američki snimač O. Flaherty ne samo da nisu do danas ništa izgubile svoje vrijednosti, nego im ona iz godine u godinu raste — pa će ih za svoje svrhe i etnolog i sociolog i kulturni historik itd. ponovno i uvijek s korišću motriti. Tome je kod ovakvih slučajeva glavni razlog u neposrednosti snimanja, bez (odnosno s najnužnijim minimumom) režiranja, u pravom smislu filmskog izraza »čistoga« rada. A i običan će ih čovjek svagda prihvatiti s najvećim zanimanjem i korišću za proširenje svoga obrazovanja i poznavanja ljudi, pače i za zbližavanje među raznorodnim ljudima i narodima.

Reviji i selekciji takvih dokumentarnih etnografskih (i k tome — no možda bolje: daleko preko toga — socioloških) filmova, njihovu natjecanju i nagrađivanju između suvremenih, novijih i najnovijih ostvarenja te vrste namijenjena je pače posebna priredba, od 1959. godine svake godine održavani »Festival dei Popoli — Rassegna internazionale del film etnografico e sociologico« (sa sjedištem u priredbama u Firenzi). Organiziran je od talijanskih stručnjaka etnološko-etnografskih i filmskih a uz pomoć i saradnju druge vrste ustanova i poduzeća, turizma itd. u široku, možda i preširoku okviru, zbog čega njegov karakter kao da gubi jasnije konture — očito na štetu sama etnografskog filma (koji strogo stručno uzevši, i bez posebnoga isticanja, nužno obuhvata i etnosociologiju onih ljudskih zajednica, koje su predmet etnologije). Na tom je festivalu dobilo i nekoliko naših filmova nagrade.

O *nastavnoj* ulozi i koristima etnografskih filmova jedva je potrebno govoriti više nego o naučnima — nakon tolikih dosadašnjih pozitivnih iskustava širom svijeta. Činjenica, da film u nastavi (kao sredstvo odnosno dopuna zorne nastave) svagda znači i neko njeno oživljenje (bez obzira na ulogu privlačnosti, koja se s didaktičke strane ne podcjenjuje) kao i činjenica, da on mnoge pojave daje u živoj slici, kakvu nije moguće izazvati u adekvatnoj zornoj predodžbi bilo kakvim opisivanjem riječima ili mrtvim slikovnim pomagalicama onoga, što se želi prikazati, pa najposlije činjenica, da film daje najautentičniji danas mogući nadomjestak za realno zbivanje u svijetu i životu, pogotovu kad je tonski i u bojama — sve to bez sumnje osigurava etnografskom filmu budućnost i kao nastavnom sredstvu.

Ima pače zbivanja i pojava, koje prikazivane riječima ili mrtvim slikama mogu promašiti cilj i izazvati sve prije nego ozbiljan odnos prema prikazivanome, kako to pokazuju npr. iskustva s filmovima kao

što je prvorazredni (i stručno etnografski i tehnički — u ton-koloru) francuski film Jeana Roucha »La circoncision«, gdje dobar dio filma prikazuje dugu proceduru obrezanja crnačkih dječaka u sjevernoj Nigeriji (Songhai) u okviru tamošnjih inicijacijskih obreda, sa svim pojedinostima, koje inače rijetko mogu dobiti Evropljani na oko, a koji se film mogao prikazati visokoškolskoj omladini u stručnom okviru bez ikakva neozbiljnog prihvatanja.

Ovaj smjer primjene etnografskog filma, u nastavi različitih stupanja, daje pobudu i za dalja, ovdje manje više specifična razmatranja i konstatacije. Tako su kod filmova u nastavi osobito pogodne filmske etnografske monografije — tj. u filmu dane najznačajnije strane života i kulture nekoga kraja, pokrajine, manje ili više ujednačenoga kulturnog areala, pače jednoga sela sama (ako može biti predstavnik čitavoga jednog prostora). Tim se u nastavi može pružiti zaokružena zorna predodžba i općega i specifičnoga u kulturi takve odabrane jedinice. Dobar primjer za to može biti kod nas ostvarena makedonska etnografska monografija »Azot« (za kraj u porječju Babune u Makedoniji, pod tim titulom realiziran od strane Etnološkog muzeja u Skopju). Filmovi te vrste, gdje se pokazuje u (pretpostavljeno najboljem) stručnom izboru sve najznačajnije o gospodarskim tradicijama, o domu, njegovu uređaju i životu ljudi u njemu, o značajnijim običajima, vladanju i gestama, nošnjama, plesovima i muzici (ako je i tonski) itd. odabranoga kraja — dakako da su u prvom redu iskoristivi za etnološku nastavu u užem, stručnom smislu, ali ih može jednako koristiti i geografska odnosno antropogeografska nastava, da se ne govori o zavičajnoj nastavi uopće u različnim kategorijama škola.

Što tu vrijedi o etnografskom filmu u školskoj nastavi, vrijedi mutatis mutandis za nj i kao *općeobrazovno i općeodgojno sredstvo* širih slojeva uopće. Ovo danas najsavršenije zorno pomagalo kao nadomjestak za zbivanje i činjenice iz stvarnosti već po svojoj naravnoj privlačnosti za svakoga čovjeka znači moćno sredstvo, koje se može, razumno i odmjereno, mnogo koristiti i u ovom općeobrazovanom i općeodgojnom smjeru. A njegova se uloga kao socijalno-pedagoškog sredstva uvećava napose još tim, što je svagda sad u većoj sad u manjoj mjeri sam po sebi usmjeren prema produbljivanju razpoloženja i smisla za razumijevanje stranih naroda, njihove kulture i načina života, pače i vrlo dalekih, pa za suosjećanje s njihovim životnim naporima, tegobama, radostima. Tu ulogu etnografski film može uvijek odigravati u većoj mjeri nego filmovi većine drugih smjerova i žanra — tehnički, biološki, medicinski, biografski, historijski itd., kod kojih je mnogih upravo ova uloga beznačajna. Koliko tu znače filmovi kao što je »Nanuk« (da se spomene taj općenito poznati) ili neki filmovi o borbi za vodu u bezvodnim krajevima svijeta (npr. u sjevernoj Africi) ili film o životu stočara selaca Sarakačana na Balkanu (kakav je ostvaren npr. od makedonskog filmskog poduzeća »Vardar« uz suradnju tamošnjih etnografskih stručnjaka)! Kolikogod je i kod etnografskog filma čest (možda više nego kod nekih drugih žanra)

faktor nepoznatoga, pače senzacijskoga kao motiv privlačnosti i raspoloženja za prihvatanje, ipak, ako je film vješto i didaktički smišljeno udešen, taj će se senzacijski nuzefekt svesti na manju mjeru, u stvari korisnu i potrebnu, jer će to biti naravan stimulans za koncentraciju pažnje, dok će odgojna i obrazovna uloga dobrog etnografskog filma zauzeti prvo mjesto.

Za razliku od *etnografskoga*, tj. *faktografskoga* filma, koji samo bilježi činjenice, kakve jesu (pretpostavljeno potpuno vjerno, ako film hoće da bude dobar etnografski film) — etnološki film je tek na pomolu. To je naučno planski komponiran film, koji donosi pred promatrača određenu već stečenu etnološku spoznaju ili, možda još u daljoj perspektivi, neki problem na razmatranje — filmski oblikovan: bilo o iskonskoj genetskoj srodnosti ovih i onih kulturnih elemenata ili čitavih kulturnih kompleksa, bilo o njihovu podrijetlu ili — još privlačnije, ako i delikatnije — o njihovu nastanku, razvoju, putevima širenja po svijetu. Takav etnološki film će moći npr. s lakoćom ostvariti temu »Razvojni oblici lončarske vještine«, jer je broj do sada snimljenih dobrih filmova s ovom temom veoma velik i bila bi samo stvar dobro promišljena i opreznoga izbora, da se takav ostvari. Taj će moći osim drugoga npr. sugerirati pače problematiku u vezi s počecima keramike uopće, s njenom monogenezom ili poligenezom itd. — kako je nešto od toga nagoviješteno već u gore navedenim diskusijama o lončarstvu a u vezi upravo s dosadašnjim nekim filmovima s tom temom. Izrazito poredbeni značaj (bez sugeriranja o razvojnom odnosno historijskom-hronološkom slijedu obrađivanih pojava) moći će pružiti npr. film s temom inicijacijskih obreda (čitavoga svijeta ili jednoga njegova dijela), gdje se može jedva slutiti etnološka spoznajna vrijednost već na osnovi same mogućnosti, da se u istom filmu mogu isporođivati inicijacije različitih naroda ili kultura svijeta, uočiti njihove neke opće, zajedničke crte pored specifičnosti svake od zastupanih grupa (naroda, kultura).

Ne bi gotovo trebalo spominjati, koju bi ulogu u ovom smjeru mogle imate i »žive« karte za zorno demonstriranje već osvojenih etnoloških spoznanja npr. o ishodištima (matičnim prostorima) pojedinih kulturnih dobara, njihovu širenju ili uzmicanju, propadanju i nestajanju ili zamjenjivanju drugima, o promjenama, koje se s njima zbivaju — uklapanje u ostalu sadržinu filmova pojedinih tema.

Na to je za sada samo pronicanje u budućnost — ako i jesu već početna takva ostvarenja sasvim realno blizu (pa se npr. spominje jedan takav stvaran od Margaret Mead). Dok je to sve, osim rijetkih početaka, još slika iz budućnosti, posao kabinetskoga kombiniranja različitih filmskih dokumenata ove vrste, ostvarivan atelijskim tehničkim radom i sredstvima, *etnografski* je film s malim izuzecima stvar »terenskoga« etnografa, dakako s potrebnom mnogovrsnom stručnom spremom, i etnološko-etnografskom i foto-filmskom. Dok onaj prvi može i čekati na povoljne momente i prilike — ovaj drugi je prije svega *postao urgentan* u veoma mnogo slučajeva, a bar *aktuelan* u moštvu drugih. Nije stoga

neobično, što se u tom smjeru pokreću sile iskusnijih a i kritičnijih prema mnogim do sada slabijim ili promašenim etnografskim filmovima, da se na različite moguće načine predaju ili objavljuju praktič(ars)ke instrukcije za valjano snimanje etnografskih filmova — bilo objavljenim spisima s takvim uputama, sugestijama, konkretnim primjerima itd.,⁵ bilo sastancima, kolokvijima s diskusijama zainteresiranih za etnografska filmska snimanja,⁶ bilo upravo ad hoc udešenim tečajevima s programom konkretnih instrukcija, demonstracija snimanja, diskusijama, prikazivanjem osobito uspješnih etnografskih filmova kao uzora itd.⁷

Bilo bi korisno jednom prikazati, koliko je etnografskih filmova, s kakvim temama i kakvim kvalitetom ostvareno kod nas od prvih takvih (kakav je jedan od prvih »Seljačka svadba u Sunjskom Selišću« izveden 1922. od Higijenskog zavoda u Zagrebu uz suradnju Etnografskog odjela Hrv. nar. muzeja u Zagrebu) do najnovijih poznatih (kao što je »Ovnova svadba«, izveden 1962. od Vojvodanskog muzeja u Novom Sadu uz suradnju tamošnjih filmskih amatera) ili »Zadruga u Sikirevcima« (izvođen 1962./63. od Savjeta za kulturu NR Hrvatske uz suradnju Etnološkog zavoda Filozofskog fakulteta u Zagrebu) i daljih posljednjih, možda još nenajavljenih. Koliko bi god bilo teško dati takav pregled, pokazalo bi se njim, makar sumarno, što je dosad postignuto i gdje je bilo najviše aktivnosti — a pri tome bi jamačno aktivnost u Sloveniji došla negdje na prvo mjesto, pri čemu bi došle do izražaja i zasluge pok. Borisa Orla upravo pri počecima tamošnje aktivnosti.

Résumé

LE FILM ETHNOGRAPHIQUE, SA SIGNIFICATION ET SES APPLICATIONS

Determinant la signification de l'expression »film ethnographique« comme désignation du genre de film qui, d'une manière pure et sans compromis d'effet, de mise en scène et de déformation spatiale ou temporelle, etc., embrasse la

⁵ Spannaus G.: Theoretische und praktische Probleme des wissenschaftlichen völkerkundlichen Films. — Von fremden Völkern und Kulturen (Plischke-Festschrift). Düsseldorf 1955, s. 85—95. — Schmitz C. A.: Das Problem der Töpferei und die Forschungsmöglichkeiten mit Hilfe des wissenschaftlichen Films. — Research Film, vol. 3, nr. 1 (Göttingen 1958), s. 45—51. — Spannaus G.: Leitsätze zur völkerkundlichen und volkskundlichen Filmdokumentation (umnoženo — 1962). — Spannaus G.: Der wissenschaftliche Film als Forschungsmittel in der Völkerkunde. Entwicklung — Probleme — Zukunftsaufgaben (1961, sep. otisak s. a. et 1.). — Retel-Laurentin A.: Essais et Écueils du Film Ethnologique Scientifique. Research Film, vol. 4, nr. 5 (Göttingen 1963).

⁶ Kao npr. »Volkskunde und wissenschaftliche Bilddokumentation« Arbeitskreis für Volkskunde — 1. Arbeitstagung in Göttingen 25.—27. Aprila 1962. (pod vodstvom prof. Kurta Ranke; kao rukopis sastavljeno i umnoženo).

⁷ Npr. ostvarivano od vremena do vremena u »Institut für den wissenschaftlichen Film« u Göttingenu.

vie et la culture d'une communauté populaire non civilisée ou à demi civilisée (donc au sens strictement ethnologique), l'auteur présente les diverses fonctions de ce film et les illustre brièvement par des expériences ou des exemples concrets. Une des fonctions du film ethnographique, et c'est ici la première, est d'être un document scientifique pur, qui est aujourd'hui le succédané le meilleur possible pour les événements réels de la vie et de la culture de n'importe quelle nation (en tout cas quand il est sonore et en couleurs). C'est une fonction hors de discussion, comme pour tout autre film documentaire scientifique de quelque espèce et discipline que ce soit: les matériaux des faits à mettre aux archives scientifiques aux fins d'études pour l'ethnologue. En tant que tel, le film ethnographique peut avoir aussi le rôle d'un document critique, comme cela est déjà apparu dans quelques cas, par ex. par la correction de la classification jusqu'ici souvent inexacte ou par la détermination de certaines techniques du travail du potier (G. Spannaus).

Particulièrement important est le rôle d'enseignement et de formation générale de ce film, pour lequel il peut être extraordinairement exploité. L'auteur ne traite pas longuement d'un rôle aussi évident; celui-ci est pratiquement indiqué par toutes les nombreuses expériences accumulées jusqu'ici (pour lesquelles il cite des exemples concrets, comme par ex. le «Nanuk» de Flaherty et d'autres). Il ne laisse pas échapper ce rôle même dans l'enseignement régulier des écoles inférieures et dans l'enseignement supérieur (où par ex. l'enseignement de l'ethnologie elle-même ne peut être imaginé valablement aujourd'hui sans ce film), puis aussi dans la vaste activité de formation générale dans un but de connaissance des autres peuples et cultures et aussi des coutumes très lointaines, des règlements et rapports sociaux, de la culture matérielle, des créations artistiques, etc., et par là aussi de meilleure compréhension mutuelle et d'harmonie entre les hommes de diverses nations, races, langues et cultures et de niveaux très différents. Tout cela est supposé évidemment à côté de bons documents cinématographiques ethnographiques choisis judicieusement, accompagnés de commentaires spécialisés exemplaires. Tout cela peut avoir des succès dans n'importe quel genre et niveau de l'enseignement, inaccessibles par quelque autre moyen ou méthode d'enseignement que ce soit.

La multitude des films ethnographiques (bons et mauvais) réalisés jusqu'ici dans toutes les parties du monde est à vrai dire incontrôlable pour le moment. Dans un but de coordination, d'orientation, d'évidence et d'initiative pour la réalisation la plus intensive possible des films ethnographiques, en tout cas là où ils sont absolument nécessaires dans le dernier temps avant qu'un phénomène ne disparaisse complètement, on a institué certains organes avec ces buts (ainsi le «Comité international du film ethnographique et sociologique» — CIFES) ainsi que pour les revues, la propagande et la sélection de ce genre de films (ce à quoi est destiné le «Festival dei Popoli» annuel de Florence), bien que la liaison de ces organes avec la sociologie dans la signification la plus large, qui embrasse tout, de cette discipline mène indubitablement à la négligence du film ethnographique lui-même dans son véritable sens et dans ses aspects si nombreux et ses possibilités de réalisation (toutes les branches des activités économiques, de la musique, de la danse, etc., la vie des familles et des autres formes de communautés populaires, la religion, les manières et habitudes, etc.).

KVINTNA PENTATONIKA NA SLOVENSKEM

Radoslav Hrovatin

Slovenska folkloristika se je doslej razmeroma malo posvečala problemu tonalnosti v slovenski ljudski glasbi. Razen mlajših poskusov pa je docela zanemarjala obravnavanje pentatonike, čeprav je bila le-ta že ugotovljena na sosednjih hrvatskih in madžarskih območjih. Vzroke za tak odnos do problemov tonalnosti in zlasti do pentatonike je treba iskati v načinu obravnavanja predmeta na zapozneli stopnji razvoja naše glasbene folkloristike.

Med prvimi raziskovalci naše glasbene folklore je Stanko Vraz leta 1847 v svojem kratkem orisu slovenske ljudske glasbe menil, da so melodije starejših pesmi običajno v »molskih tonalnostih« (Moltönen).¹ Pozneje je Ludvík Kuba, ki je v letih 1888—1890 zbiral po Slovenskem ljudske pesmi z melodijami, navajal, da ni našel molskih tonalnosti (razen v Beli krajini), temveč da je bilo vse v durski tonalnosti.² Končno je leta 1908 trdil Josip Čerin, da »so slovenske narodne pesmi vse v duru«. ³ Tega mnenja ni mnogo spremenila ugotovitev Davorina Beraniča, da »razen redkih primerov mehke tonovne lestvice poznajo naše narodne popevke praviloma samo še trdne tonovne lestvice«. ⁴

Potrdila ali zanikanja za navedena mnenja je v tistem času mogla nuditi predvsem znamenita zbirka Frana Š. Kuhača, ⁵ v kateri je bilo objavljenih do tedaj največje število slovenskih ljudskih melodij v eni zbirki. Raziskovalci tudi niso do tedaj še ustrezno ocenili pomembnosti zapisov Stanka Vraza ⁶ in Josipa Kocijančiča ⁷ iz vzhodne Štajerske ter

¹ Pismo Stanka Vraza grofu Auerspergu dne 9. maja 1847 (Děla St. Vraza V, str. 395—397. — D. Beranič, Vrazovi zapisi narodnih melodij. Casopis za zgodovino in narodopisje VII. Maribor 1910, str. 241—242.).

² Ludvík Kuba, Cesty za slovanskou písní II. Slovanský jih, Praha 1935, 15.

³ Dr. Josip Čerin, Pesmi slovenskih protestantskih pesmaric... (Trubarjev zbornik, Ljubljana 1908, 145.).

⁴ Beranič (o. c. v op. 1), 235.

⁵ Fran Š. Kuhač, Južno-slovenske narodne popievke I.—IV. knj., Zagreb 1878—1881.

⁶ Dr. Karel Štrekelj in dr. Joža Glonar, Slovenske narodne pesmi I.—IV., Ljubljana 1895—1925.

⁷ Josip Kocijančič, Roženkraut, nagelj in rožmarin (rpk v NUK).

Ele Schoultz-Adaiewske⁸ iz Rezije, ki bi mogli nuditi vsaj oporo za obravnavanje pentatonalne osnove nekaterih melodij.

Prav tako tudi ni vzbudilo ustreznega raziskovanja obsežno gradivo prekmurskih ljudskih pesmi, ki jih je po prvi svetovni vojni zapisal Franc Kimovec.⁹ Zbirka melodij iz sosednjega Medžimurja, med njimi jih je več v pentatoniki, v zapiskih Vinka Žganca,¹⁰ ki je vzbudila veliko zanimanje zlasti pri madžarskih raziskovalcih, ni našla ustreznega odmeva pri slovenskih folkloristih. Tako se še ni lotil obravnavanja pentatonike v naših ljudskih melodijah do leta 1950 Stanke Vurnik, čeprav je v zanosu poudarjal: »Kdo bi ... mislil, da še v našem času in ne daleč od nas živi celo arhaični antični pentaton? Evo ga zelo pogosto v madžarski narodni pesmi ... Resničen brezpoltonski pentaton, kakršnega so imeli, kakor vemo iz zgodovine, antični narodi — evo ga na našem najbližjem vzhodu!«.¹¹

Šele France Marolt se je približal vprašanju pentatonike na Slovenskem, ko je tonalno označil melodije »običajnih rejev« pri Ziljanih: »Večina teh melodij je uglašena v prirodnih tonskih načinih (prirodni dur, mol, pentatonalni nastavki)«.¹² Pri teh pentatonalnih nastavkih pa ni navedeno, katere fraze v citiranih melodijah naj bi rabile kot ustrezna dokumentacija.

V postumni objavi Maroltove razprave »Gibno-zvočni obraz Slovencev«¹³ so večkrat omenjeni »pentatonalni okreti« v označbah primorskega, koroškega in panonskega nazvočja, torej sosednjih zahodnih, severnih in severovzhodnih dialektičnih območjih. Glede na neustrezen način objave¹⁴ tega dela ni iz citiranih primerov razvidno, katere melodijske fraze je Marolt menil označiti kot »pentatonalne okrete.« Vendar je treba tem Maroltovim ugotovitvam posvetiti vso pozornost. Ako pregledamo »v referatu citirano gradivo«, moremo v pentatoniko uvrstiti naslednje melostihe v posameznih melodijah:

⁸ J. I. N. Baudouin de Courtenay, *Materialy dlja južno-slavljan-skoi dialektologii i etnografii*. St. Peterburg 1895. V naši literaturi so ustrezni zapisi lažje dostopni v objavi Riharda Orla (*Slovenske narodne pesmi iz Benečije*, Ljubljana 1921.).

⁹ Dr. M. Murko, *Velika zbirka slovenskih narodnih pesmi z melodijami* (Et III — 1929, 5—54) in Radoslav Hrovatin, *Marginalije k zbirki »Odbora za zbiranje slovenskih narodnih pesmi z napevi«* (SE XIV — 1961, 188—190.).

¹⁰ Dr. Vinko Žganec, *Hrvatske pučke popijevke iz Medumurja I.—II.*, Zagreb 1924—1925.

¹¹ Dr. St. Vurnik, *Študija o stilu slovenske ljudske glasbe* (Dom in svet 45, Ljubljana 1950, 239—240.).

¹² *Gibno-zvočni obraz slovenskega Korotana* (Koroški zbornik, Ljubljana 1964, 345—382.).

¹³ *Slovenske narodnoslovne študije* 3. zv., Ljubljana 1954.

¹⁴ *Prim. ocene Vinka Žganca in Radoslava Hrovatina* (SE IX — 1956, 284—292.).

1. Iz Zahomca pri Zilji ustrezata v žegnanskem spevu *Zakoj bə ièš kristján besieü na biü* pentatoniki 1. in 3. melostih.

2. V rezijanskem plesu *Tá liepa má 'nã njivaška ...* moremo v pentatoniko uvrstiti 2. in 4. melostih.

3. V črnomaljskem jurjevskem obredju moremo v obhodnem spevu *Ovo se klánja zéleni Júraj ...* prepoznati ostanke infrapentatonike v celotonskem trihordu, medtem ko se v melodiji refrena »kirales«, ki se je šele pozneje kontaminiral s prvotnim bajčnim spevom, pojavlja tudi polton.

Navedeni primeri iz Maroltove razprave kažejo odseve pentatonike na razmeroma majhnem območju Koroške in sosednje Rezije, medtem ko popolnoma pogrešamo ustrezne primerov za Prekmurje in Primorsko, pač pa bi bilo mogoče pritegniti v obravnavo pentatonike primerek iz Bele krajine. Citirani primeri torej ne osvetljujejo dovolj vseh odsevov pentatonike v tekstu označenih območjih.

V citiranem Maroltovem gradivu ne zasledimo popolnih pentatonskih nizov. Prav zato bi bilo boljše označiti posamezne melostihe kot pentatonske odseve. Takemu pojmovanju tudi ustreza verjetno Maroltova označba »pentatonski okret« (prvotno »pentatonski nastavek«).^{14a}

Na novo v Prekmurju nabrano gradivo po raznih zbirateljih, zlasti pa objava zbirke zapisov Josipa Dravca, kjer so bežno omenjeni »vidni sledovi anahemitske pentatonike«¹⁵ je omogočilo, da je bila na kongresu folkloristov v Varaždinu 1956 v okviru teme Muzična folklor panonskega bazena« obravnavana tudi pentatonika v prekmurskih melodijah.¹⁶ Glede na to, da so bile o izvoru pentatonike panonskega območja postavljene nasprotujoče si teze zlasti v ustreznih referatih Vinka Žganca¹⁷ in Lajosa Kissa,¹⁸ je nastala potreba, da tudi na drugih območjih slovenskega ozemlja poiščemo podatke o različnih vidikih obravnavanja pentatonike v etničnem, geografskem in historičnem pogledu.

Glasbena kultura pred naselitvijo Slovencev

Slovenska glasbena kultura se je pričela razvijati na osnovah tradicije, ki so jo prinesli naši predniki iz svoje pradomovine v Vzhodni Evropi in na podedovanem izročilu, ki so ga prevzeli od prebivalcev na

^{14a} Iz navedenih citatov je razvidno, da je F. Marolt uporabil adjektiv »pentatonski«, ki tudi v nadaljevanju pričujočega teksta označuje ustreznih tonalni značaj melosa. Oblika »pentatonski« pa pomeni strukturo pet tonov v tonskem nizu, ki je osnova določene melodije.

¹⁵ Josip Dravec, Glasbena folklor Prekmurja, Ljubljana 1957, str. XXI.

¹⁶ Radoslav Hrovatin, Muzikološka označba pesmi v folklori ob jugoslovansko-avstrijsko-madžarskem tromejnju (Rad Kongresa folklorista Jugoslavije u Varaždinu 1957, Zagreb 1959, 77–86.).

¹⁷ Vinko Žganec, Muzički folklor naroda u Panonskom bazenu (Gl. »Rad...« v op. 16.).

¹⁸ Lajos Kiss, Bitne značajke mađarskog muzičkog folklor (Gl. »Rad...« v op. 16.).

novo naseljenega ozemlja. Iz združitve obeh tradicij je z nadaljnjim razvojem nastala današnja slovenska glasbena kultura.

Iz raznih kultur, ki so se razvijale na tem območju pred naselitvijo Slovencev, nudijo glede glasbe največ gradiva situlski spomeniki alpskih Ilirov in Venetov. Na situlah so upodobljeni iz tedanjega življenja razni prizori s petjem, plesanjem in igranjem na muzične instrumente.¹⁹ Ti instrumenti obsegajo strunska glasbila, piskala, trobila in domnevno tudi tolkala.

V pričujoče obravnavanje so bila pritegnjena opažanja predvsem na upodobitvah dulčnih piskal v obliki večcevne enokrilnega instrumenta, ki so ga antični Grki imenovali »syrinx« ali »panova piščal«. Prvi izmed teh dveh terminov je v rabi zlasti v literaturi arheologov (siringa), drugi pa v literaturi o muziki (panova flavta).

Obravnavano dulčno piskalo je na situlah z Vač pri Litiji²⁰ in na Magdalenski gori pri Šmarju²¹ sestavljeno iz pet do šest cevi, ki se nizajo od najkrajše k najdaljši. Med dolžinami sosednjih cevi prevladujejo manjše razlike, ki se neznatno enakomerno večajo, tako da se večja dolžinska razlika pojavi le izjemoma, kar je razločno vidno predvsem na situli z Vač. Detajl srednjega pasu, tretje polje, kaže moškega, ki sedi na prestolu in piska na »siringo«.²²

Iz omenjenih razlik v dolžini cevi moremo sklepati na uglasitev instrumentov te vrste. Konstrukcija sorodnih instrumentov, ki so se do danes ohranili v slovenski folklori, kaže namreč, da je mogoče take instrumente precizno uglasiti. Na dejansko prakso uglaševanja v davnini pa moremo sklepati iz večstranskih instrumentov, ki so tudi upodobljeni na omenjenih situlskih spomenikih.

Enakomerna razvrstitev cevi glede dolžinske razlike navaja k mišljenju, da je intonacija vseh cevi tvorila urejen tonski niz. Samo število cevi navaja k domnevi, da gre za penta-hord ali heksa-hord. Vendar pa se v takem tonskem nizu pojavlja poleg večjega števila velikih sekund le posamezna mala sekunda. V skladu s tem bi se morala na obravnavanem piskalu pojaviti poleg prevladajočih relativno večjih dolžinskih razlik le posamezna manjša razlika med cevmi. Za tako domnevo bi moga rabiti nejasna upodobitev na situli z Magdalenske gore.

¹⁹ Na pomen situle z Vač za glasbo je večkrat opozoril dr. Josip Man-tuani. Ustrezno sliko je objavil Josip Mal (Zgodovinska umetnost pri Slovencih, Hrvatih in Srbih, Ljubljana 1924, sl. 4.). Navedba, da gre za »neko zvočilo v obliki situle, ki so ga izkopal pri Vačah« (Dragotin Cvetko, Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem I, Ljubljana 1958, 11) ni točna. Pregled gradiva o situlskih spomenikih prinaša razstavni katalog Umetnost alpskih Ilirov in Venetov. Uredil Jože Kastelic, Ljubljana 1962.

²⁰ Sedaj v Narodnem muzeju v Ljubljani, inv. št. P 581.

²¹ Sedaj na Dunaju, Naturhistorisches Museum, inv. št. 27550.

²² Prim. sliko: Jože Kastelic, Situla z Vač (»Jugoslavija«, Beograd 1956, 22.).

Kot je bilo že navedeno, pa je na situli z Vač vidna le posamezna relativno večja dolžinska razlika med večjim številom manjših razlik. Ako torej sklepamo, da obsegajo manjše dolžinske razlike med cevni intervale velike sekunde, potem more posamezna večja dolžinska razlika med njimi pomeniti interval male terce. Tonski niz, v katerem poleg prevladujočih velikih sekund nastopajo le posamezne male terce, pa je anhemitonska pentatonika.

Na taki osnovi je bila postavljena hipoteza, da je v glasbeni kulturi alpskih Ilirov in Venetov obstajal tudi tonski niz anhemitonske pentatonike. To domnevo krepijo poročila o antični grški glasbeni teoriji, ki je nastajala v času kulture situlskih spomemikov. Tako obravnava Aristoxen kot »arhaika prota«²³ pentatonske nize v okviru tetrahordalnega sistema, torej kot starodavne tonske nize. Med starodavne antične grške instrumente pa šteje tudi obravnavano piskalo, kot kaže upodobitev pastirskega boga Pana, po katerem je instrument dobil še iz mitičnega obdobja izhajajoče ime »panova piščal«.

Postavljeno hipotezo potrjujejo tudi ohranjeni sorodni instrumenti na slovenskem ozemlju pod imenom trstenke, orglice itd. Današnja intonacija teh instrumentov sicer ni niti pentatonska, niti pentahordalna, temveč povsem svojstvena. Prilagoditi se je morala posebnemu sistemu večglasne igre. Vendar sam obstoj podobnega instrumenta na ozemlju, na katerem še danes obstajajo različni odsevi pentatonike, kaže na nadaljevanje tradicije prav po zaslugi tega piskala. Znano pa je, da imajo prav piskala važno vlogo pri ohranitvi določenega intonacijskega sistema.

Opomniti je treba, da sam obstoj pentatonike ne izključuje tudi istočasnega obstoja pentahordalnih in heksahordalnih tonskih nizov na istem območju. Oboji se morejo vzajemno dopolnjevati in prehajati drug v drugega, kar vidimo v naši folklori še danes. (Prim. note št. 13, 16 in 23.) Podobni procesi so se mogli razvijati že v davnini.

Na ohranitev pentatonike na tem ozemlju je mogel vplivati tudi prihod Keltov med alpske Ilire in Venete. O Keltih moremo namreč precej zanesljivo domnevati, da so v svojih melodijah uporabljali pentatoniko. O tem pričajo pentatonske melodije, ki so se ohranile pri Ircih, Škotih, Valizanih in drugih naslednikih Keltov.

Intonacijski sistem glasbene kulture Praslovanov je bil doslej premalo raziskan, da bi mogli z zanesljivostjo govoriti o pentatoniki. Kajti samo dejstvo, da obstajajo v Vzhodni Evropi, kjer je slovansko prebivalstvo v večini, še tudi danes pogosto pentatonske melodije, ne daje dovolj opore za sklepanje na pentatoniko pri Praslovanih. V Vzhodni

²³ Vinko Žganec, Muzički folklor I, Zagreb 1962, 137.

Evropi so se godile že od nekdanj številne in značilne migracije različnih etničnih kultur, v katerih glasbi je pentatonika igrala in še igra pomembno vlogo.

V tej luči je treba obravnavati tudi hipotezo Vinka Žganca, da je glasbena kultura prvotnih Panonskih Slovanov vsebovala tudi pentatoniko in da so jo od njih prevzeli današnji prebivalci panonskega bazena različnega etničnega izvora. Med take prevzemalce starodavne slovanske panonske tradicije šteje Žganec tudi nekatere današnje Prekmurce (»Bohnjece«) in Porabske Slovence.²⁴

Vsekakor pa ne smemo izključiti možnosti, da so Slovenci podedovali nekatere elemente pentatonike že iz prvotne slovanske glasbene kulture.

Duhovne pesmi v linearni muziki

Iz prvih stoletij po naselitvi Slovencev, ko se je razvijal proces stapljanja s kulturo staroselcev, nimamo neposrednih poročil o obstoju glasbenega izražanja naših prednikov. Šele v dveh rokopisih »Schwabenspiegla« iz 14. in 15. stoletja, to je v prepisih rokopisa iz 11. stoletja, je ohranjeno poročilo o obrednem petju in plesanju, ki se je opravljalo v prvotni obliki že pri ustoličenju koroškega vojvode Gorazda leta 749.²⁵ S to prvotno slovensko glasbeno kulturo se je v času po pokristjanjenju povezovala monofona koralna glasba.

Prav krščanska koralna glasba, ki je vsebovala tudi pentatonalne melodije,²⁶ je tudi pomagala pri ohranjanju nagnjenja do pentatonike v času, ko se je na Slovenskem uveljavljala nova fevdalna glasbena kultura. To se je kazalo v tem, da so si slovenski pevci izbirali iz številnih koralnih spevov, razširjenih po širokem prostoru Zahodne in Srednje Evrope v raznih variantah, tudi take, ki so vsebovali elemente pentatonike.

O tem priča eden izmed redkih zapisov slovenskih duhovnih pesmi iz srednjega veka v Stiškem rokopisu okoli leta 1440. To je stara velikonočna pesem *Naš Gospud je od smrti vstal ...*

Melodija te velikonočne pesmi se opira na koralno sekvenco *Victimae paschali laudes ...* (Note št. 1 a),²⁷ za katero obstaja domneva, da jo je ustvaril že okoli leta 1048 Wipo, dvorni kapelan cesarja Konrada II. Tonalnost te melodije niha med la-pentatoniko na dominantni in re-pentatoniko na toniki z enim pientonom.^{27a}

²⁴ Gl. o. c. v op. 17.

²⁵ Ivan Grafenauer, Slovensko slovstvo na Koroškem... (Koroški zbornik, Ljubljana 1964, 265.).

²⁶ Lajos Bárdos, Natürliche Tonsysteme... (Studia memoriae Belae Bartók sacra, Budapest MCMLVI, 209—248.).

²⁷ A. Della Corte — G. Pannain, Storia della musica I, Torino 1942, 65.

^{27a} Za označevanje pentatonike je v pričujočem tekstu uporabljena zaradi enotnosti v splošnem etnomuzikološka terminologija dr. Vinka Žganca iz že

V nemški varianti *Christ ist erstanden...* (Note št. 1b)²⁸ je tonalno nihanje še bolj očitno kot v njeni predhodnici. 1. in 3. melostih sta sicer v čisti pentatoniki, v 2. in 4. melostihu ter v refrenu pa niha pienton med II. in III. stopnjo. Domnevati smemo, da je imela tudi slovenska varianta *Naš Gospud je od smrti vstal...*, zapisana v Štiškem rokopisu, podobno melodijo.

K tej domnevi navaja varianta melodije, ki je bila objavljena v slovenski protestantski pesmarici iz leta 1574 pod naslovom »Slavicus Hymnus de Resurrectione« (*Jesus ta ie od smrti vstal...*, note št. 1c).²⁹ V tej varianti se je melodija preoblikovala v eolistično la-pentatoniko z dvema pientonoma. V 4. melostihu se namreč pojavi še drugi pienton na VI. stopnji.

V izdaji protestantske pesmarice iz leta 1595 se pojavi nova varianta te melodije pod naslovom »Velikonočna peissen« (*Jezus je v smertni ječi bil...*, note št. 1d).³⁰ Ta varianta je oblikovana v doristični la-pentatoniki s pientoni na II. in VI. stopnji. To velja za 2., 3. in 5. melostih ter refren, medtem ko je 1. melostih v ustrezni pentatoniki na dominantni. Zaradi novega teksta pozneje interpolirani 4. melostih tvori skupno s 1. melostihom pentatoniko dominantnega sistema s pientonom na II. stopnji.

1.

1. Victimae... 2. Agnus re-démit ó-ves: Chrístus in-nocens Pá - tri
Christ ist er- stan - - den von der Mar-ter al - le;
Jesus ta ie od smrti vstal, J-nu ie ci - llu do-ko-nal
Je - zus je v smertni je-či bil, tri dni je v gro-bi le - žal
V nim teh vernih greh za - kril, smertni vo-zal rez-ve - - zal,

citirane objave predavanj »Muzički folklor I« (gl. op. 23), ki pomeni prvi naš poskus sistematike te teme. Glede na svojo specifično metodo obravnavanja predmeta pa sem uporabil še posebne dodatne označbe, ki se opirajo na terminologijo koralne glasbene teorije.

²⁸ Dr. Josip Mantuani in dr. Anton Dolinar, *Zgodovina katoliške cerkvene glasbe*, Ljubljana 1938, 29.

²⁹ Trubarjev zbornik, Ljubljana 1908, 239. V objavi so verjetno tiskovne pomote v notah nad zlogi »ie Bug« in na koncu »ia«.

³⁰ Čerin (o. c. v op. 3), 185.

a... tu nóbis, vi-ctor Rex,
 daß sollen wir al-le froh sein,
 Kar ie Bug ne-mu na-lo-shil,
 de ka-dar u ve-ti vmer-je-mo zdajci v ne-bes-sa pri-de-mo,

a... con-fli-xe-re mi-ran-do: a... Al-le-lú-ja.
 Christ der will un-ser trost sein; al-le-lu-ia!
 S teim ie spet Der-ne o-shi-uil, a-lle-lu-ia.
 tam bo-mo use-lej pej - - - li. Al-le-lu-ja.

Navedeni primer kaže, kako so se prvotne koralne melodije s pentatonskimi elementi v času protestantizma preoblikovale v smeri diatonskih modusov (prim. note 1 a, b, c, d.).

Podoben primer je tudi »Peissen od svetiga Duha« (*Svetiga Duha mi molimo...*),³¹ katere melodija je v izdaji protestantske pesmarice iz leta 1959 že preoblikovana v jonistično do-pentatoniko s pientonom na VII. stopnji v 1., 2. in 3. melostihu ter refrenu, medtem ko 4. melostih kandencira na sol. Ena izmed predhodnih nemških variant *Nu(n) bitten wir den heiligen Geist...*³² ima melodijo še v čisti do-pentatoniki. Edina izjema je pienton v refrenu »Kyrieleis«, o katerem smemo domnevati, da je bil dodan šele pozneje pri »tropiranju«.

Podobni procesi tonalnega preoblikovanja so se godili tudi v drugih melodijah slovenskih protestantskih pesmaric, kot so »Ena druga peissen od večerje Cristuseve« (*Jezus Kristus odrešenik...*),³³ »Ta božična peissen: Puer natus« (*Danes je Jezus nam rojen...*),³⁴ »Symboli apostolo-

³¹ Čerin (o. c. v op. 3), 187.

³² Mantuani (o. c. v op. 28), 31.

³³ Čerin (o. c. v op. 3), 161.

rum paraphrasis« (*Jest verujem v enigã Boga...*),³⁵ »Cantiuncula Lutheri« (*Nedaj oãa naš lubi Bug...*)³⁶ itd.

O procesu tonalnega preoblikovanja pričajo tudi »Pripombe dr. Ilešiča po beležkah... Mateja Hubada« v Trubarjevem zborniku leta 1908. Med drugim je tam navedeno, da v izdaji protestantske pesmarice iz leta 1595 ni četvero pesmi z melodijami, ki so še bile v izdaji iz leta 1574, in sicer: 1. Magnificat Purus Textus (*Muia Dusha Velikiga della...*), 2. Cantus Zachariae (*Hualen bodi Gospud ta Bug Israelski...*), 3. Cantus Simeonis (*Sdai Gofpud pufsti tuiga Hlapza puiti Smyrom...*) in 4. Grates nunc omnes (*Hvalimo mi sdai vsi vkupe Jefufa...*). Melodije k vsem tem opuščeni pesmim so pretežno pentatonalne.

Tako vidimo, da se je proces tonalnega prehoda od pentatonike k diatoniki v dobi reformacije godil na dva načina: ali s preoblikovanjem pentatonskih melodij z dodajanjem pientonov v diatonske melodije ali z opuščanjem pentatonskih melodij v korist diatonskih melodij. Vzroke za vse to dogajanje je treba iskati v pojavu harmonskega večglasja, ki se je tudi v umetni mestni glasbeni kulturi na Slovenskem vedno bolj uveljavljalo. Zaradi tega so se odslej pojavljale pentatonalne melodije na Slovenskem predvsem na področju ljudske glasbe, ki je tudi v večglasju ohranila v večji meri linearni značaj.

Igra na zvonove

Na ohranitev pentatonike na Slovenskem je vplivalo tudi zelo priljubljeno zvenenje in zlasti posebna igra na zvonove, imenovana pritrkovanje (potrkovanje, tonkanje, triančenje, kampananje, škantiranje itd.), ki ga je izvajala do nevadna v večjem številu tudi mladina.

Igra na zvonove ima zelo staro tradicijo. O izdelovanju zvonov obstajajo poročila že s konca srednjega veka. Pritrkovanje je dobilo spodbudo najbrž v igranju na tako imenovanih »cimbalih«,³⁷ ki je bilo znano že v srednjem veku. O starodavni tradiciji pritrkovanja priča tudi posebna »solmizacija«,³⁸ ki jo uporabljajo naši pritrkovalci za učenje in za dogovarjanje pred izvajanjem raznih vzorcev zvonjskih melodij.

Intonacija zvonjskih melodij oziroma njih tonski niz je odvisen od uglasitve zvonov. Na uglasitev je vplivala zvočna narava zvonov, livar-

³⁴ Čerin (o. c. v op. 3), 176. V varijanti, ki jo je objavil leta 1846 Matija Majar (Napevi za orgle k Pesmarici cerkvene), je bila melodija že preoblikovana v harmonski mol.

³⁵ Čerin (o. c. v op. 3), 153.

³⁶ Čerin (o. c. v op. 3), 190.

³⁷ Instrument »cimbal« je sestavljen iz večjega števila manjših zvoncev in ga ni treba zaradi podobnega imena zamenjati s strunskim instrumentom »cimbal«.

³⁸ Zvonjska »solmizacija« je bila ugotovljena leta 1953 v Medani v Brdih (Lastni terenski zapiski v EM v Ljubljani.).

ska tehnika in njeno usklajevanje z glasbenimi tradicijami uporabnikov. Tako so se izoblikovale nekatere tradicionalne uglastitve zvonov. S posebno ostrino se je postavljalo uglaševanje zvonov po prvi svetovni vojni, ko je šlo za nadomeščanje zvonov, zaplenjenih po avstrijskih vojaških oblasteh. Tedaj so proti raznim predlogom za novo intonacijo zvonov nastopili zagovorniki tradicionalnega uglaševanja, med katere je treba šteti tudi našega strokovnjaka za zvonoznanstvo Ivana Mercino. V svojih spisih³⁹ navaja razne tradicionalne uglastitve zvonov na Slovenskem.

Poleg uglastitve je odločilno za tonski niz neke zvske melodije tudi število zvonov v posameznem zvoniku. Običajno uporabljajo »triglasna« in »štiriglasna zvonila«, to je po tri ali po štiri različno uglašene zvonove, čeprav ni izključeno tudi manjše ali večje število zvonov.

»Triglasna zvonila« imajo po Mercini uglastitev »c. d. e« ali »c. . . es. f«. Toni obeh navedenih uglastitev, transponirani in povezani v koligacijski tonski niz, tvorijo skupaj popolno pentatoniko »c. d. e. . . g. a«. Možne so še drugačne uglastitve, ki so prav tako vsebovane v navedeni pentatoniki.

»Štiriglasna zvonila« imajo po Mercini uglastitev »c. . . es. f. g« ali »c. d. e. . . g« ali »c. . . e. . . g. a«. Vse tri navedene četverotonske uglastitve, transponirane in povezane v koligacijski tonski niz, tvorijo skupaj popolno anhemitonsko pentatonsko lestvico »a. . . c. d. e. . . g. a«. V ta tonski niz je mogoče vključiti tudi prej navedene tritonske uglastitve. Prav tako so seveda možne tudi drugačne dvo-tonske, tri-tonske in četvero-tonske pentatonalne uglastitve.

Iz tonskih nizov, pogojenih v različnih uglastitvah in različnem številu zvonov, tvorijo pritrkovalci razne vzorce zvonjskih melodij. Iz raznih vzorcev zvonjskih melodij pa sestavljajo razne skladbe za igranje na zvonove, imenovane »štiklci«, »dance« itd.

Tonski nizi uglastitev zvonov, vzorci zvonjskih melodij ali posamezne skladbe za igranje na zvonove so vplivali in še vplivajo na nastanek melodij k raznim pesmicam, s katerimi zlasti mladina pa tudi odrasli oponašajo zvonove povsod po Slovenskem. Karel Štrekelj navaja pod naslovom »Kako pojo zvonovi o posebnih prilikah in pri nekih cerkvah« 28 ustreznih tekstov.⁴⁰ Seveda pa živi med ljudstvom mnogo več takih pesmic, saj ima skoro vsaka vas svojo pesmico, ponekod jih je pa celo po več v enem samem kraju.

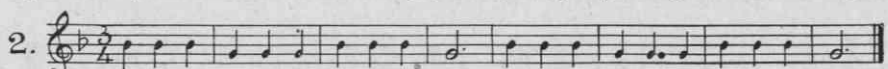
Šele v novejšem času so bile zapisane tudi melodije k ustreznim tekstom. Melodije teh pesmic pripadajo po tonalni strukturi infrapentatoniki, pentatonizmom ali fragmentom pentatonike v skladu z zgoraj navedenimi uglastitvami zvonov. Glede na število tonov vsebujejo ustrezne melodije različne dvotonske, tritonske in četverotonske nize.

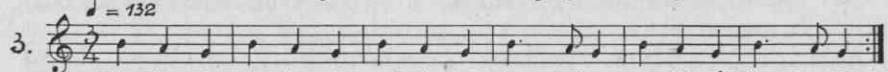
³⁹ Ivan Mercina, Slovenski pritrkovalec, Gorica 1926; ...Zvonoznanstvo. Zbrani zvonoslovni spisi, Gorica 1950.

⁴⁰ Štrekelj (o. c. o op. 6), IV., št. 8083-8110.

Melodija primerka *Bingale, bongale...* (Note št. 2)⁴¹ v dvotonskem nizu obsega interval male terce, ki je značilen za slovenske ljudske melodije najožjega razsega. Med otroškimi melodijami se večkrat pojavljajo še drugi primeri enake tonalne karakteristike. (Prim. note št. 8.)

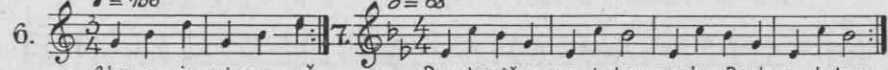
Med melodijami v tritonskih nizih so navedeni štirje primerki, kar navaja k domnevi, da se najpogosteje pojavljajo. Intonacija melodij v primerkih *Dindandon, dindandon...* (Note št. 3)⁴² in *Mežnar je babo ubey...* (Note št. 4)⁴³ ustreza uglasitvam zvonov, kot jih navaja Mercina za »triglasna zvonila«. Melodiji primerkov *Z vilame, groabljame...* (Note št. 5)⁴⁴ in *Umaru je, ni ga več...* (Note št. 6)⁴⁵ pa podajeta drugačno uglasitev (»c. d. . f.« in »c. . . e. . g.«). Seveda pa je mogoče tudi te ugla-

2.
Bingale, bongale, jamca zvonj; štirje ga nese-jo, e-den pa spi.
d. = 132

3.
Din-dan-don, din-dan-don, prim babo za gužon, uorži jò če u kanton!
d. = 60

4.
Mežnar je ba - bo ubey, kam je pa du - šo dey.

5.
Z vi - la - me, z groabljame, ualo žre, dindandon, dindandon, dindandon.
d. = 128

6.
Umaru je, ni ga več. Pou beričeu pou tatoru, pouhne Route pankalcou.
d. = 166 *d.* = 68

sitve s transpozicijo vključiti in koligacijsko povezati v tonski niz popolne pentatonike na podoben način, kot je bilo prikazano na primerih uglasitev, ki jih navaja Mercina.

Kot primer četverotonske uglasitve je navedena melodia k tekstu *Pou beričeu, pou tatoru...* (Note št. 7)⁴⁶ v obsegu velike sekste. Ustrezno uglasitev zvonov navaja Mercina med primeri »štiriglasnih zvonil« na tretjem mestu (gl. zgoraj).

Vsi navedeni primerki melodij k pesnicam, ki v intonaciji posnemajo zvenenje, so pokazali, da pripadajo njim ustrezni tonski nizi infra-pentatoniki ali pentatonizmom in da je mogoče vse te tonske nize koligacijsko povezati v popolno anhemitonsko kvinto pentatoniko.

⁴¹ Zapisala leta 1958 v Vevčah pri Ljubljani Alenka Breskvar.

⁴² Lasten zapis leta 1955 v Medani (Terenski zapiski v EM v Ljubljani.).

⁴³ Zapisal leta 1952 v Petkovcu pri Rovtah Maks Jurca.

⁴⁴ Lasten zapis leta 1953 v Krogu pri Sečovljah.

⁴⁵ Zapisal leta 1963 na Vrhniki Anton Jurjevič.

⁴⁶ Zapisal leta 1953 v Petkovcu pri Rovtah Maks Jurca.

Melodije otroških pesmic

Že v prejšnjem poglavju navedene pesmice sodijo med otroške stvaritve. Potrebno pa je pregledati tudi druga področja otroške pesemske ustvarjalnosti oziroma pesmice za otroke. Ustrezne melodije kažejo podobne tonalne značilnosti, kot so bile že ugotovljene na pesmicah, ki posnemajo zvonjenje. Ugotoviti je torej mogoče njih vzajemno tonalno sorodnost.

Najenostavnejši so primeri uspavank, ki so splošno razširjene. V melodiji k uspavanki *Nina nana...* (Note št. 8)⁴⁷ je enak dvotonski niz, kot je bil zgoraj ugotovljen na primerku *Bingale, bongale...* Melodijska

8. *Ni - na na - na, punčka je za - spana.* 9. *Ni - na na - na, punčka je zaspana.*

10. *Ma - ri - čka sedi na ka - men - čku, ka - men - čku.*

11. *Pri - šla maj - ka s ko - lo - dvo - ra, a - di, a - di, a - di - jo.*

12. *Ringa, ringa raja, muca pa na - ga - ja; kužek pa prite - če, uše na tla po - me - če.*

13. *Ringa, ringa ra - ja, muca pa na - ga - ja; kužek pa prite - če, pa fse na tla pomeče.*

varianta te uspavanke na isti tekst *Nina nana...* (Note št. 9)⁴⁸ pa obsega enak tritonski niz, kot je bil naveden že v melodiji k tekstu *Mežnar je babo ubeu...* Obenem vsebuje isto intonacijo, kot jo navaja Mercina za »triglasna zvonila« (gl. zgoraj).

Podobne tonalne značilnosti vsebujejo tudi melodije k raznim otroškim igram. Melodija k igri *Marička sedi na kamenčku...* (Note št. 10)⁴⁹ je tritonski niz z dilacijo na spodnji kvarti.^{49a} Tonalna osnova je tritonska, kot je bila prikazana v melodiji k tekstu *Dindandon, dindandon...* Dilacija na spodnji kvarti nastopi samo na začetku melodije zaradi rastočega ritma teksta. Kot primer četverotonske intonacije naj rabi melo-

⁴⁷ Zapisala leta 1960 v Sežani Neva Macarol.

⁴⁸ Zapisal leta 1958 v Dolini pri Trstu Slavko Prašelj.

⁴⁹ Lasten zapis leta 1955 v Biljani v Brdih (Terenski zapisi v EM v Ljubljani).

^{49a} Po dr. V. Žganecu (o. c. v op. 25, 154), je to tetratonika.

dija k igri *Prišla maika s kolodvora...* (Note št. 11),⁵⁰ ki ustreza melodiji k tekstu *Pou beričeu, pou tatou...*

Vsi ti primeri melodij k raznim vrstam otroških pesmic kažejo tonalno sorodnost z intonacijo zvonov in jih je mogoče povezati s pentatoniko.

Kot izjemen primer popolne in čiste pentatonike je melodija k plesni igri *Ringa, ringa raja...* (Note št. 12.)⁵¹ Ta melodija v do-pentatoniki je varianta k znani plesni melodiji v dvodobni meri in je verjetno nastala v času, ko se je že mnogo pentatonskih melodij preoblikovalo v diatoniko.

Ta proces tonalnega preoblikovanja kažejo številne melodijske variante otroških pesmic, v katerih se pojavljajo posamezni pientoni na prehodu od pentatonike k diatoniki. Kot primer naj rabi štajerska varianta splošno znane melodije k že navedeni igri *Ringa, ringa raja...* (Note št. 15.)⁵² Prva dva melostilha te melodije sta čisto pentatonalna. Njiju intonacijo tvori tritonski niz v obsegu kvarte, kot je znan v infrapentatoniki. Tudi tretji melostih je tritonski, toda v obsegu velike terce. Šele v četrtem melostihu se pojavi diatonski pentahord, ki pa je istočasno tetratonski niz s pientonom na II. stopnji. Tako moremo označiti tonsko osnovo te melodije kot frigistični tetratonski niz. Ta primer lepo kaže, kako se kvintna sorodnost med pentatoniko in diatoniko uveljavlja v glasbeni praksi. (Prim. št. 18 in 25.)

Pentatonika in njeni odsevi v raznih ljudskih pesmih

Poleg razmeroma pogostnih slovenskih ljudskih melodij v infrapentatoniki, ki jih je mogoče slišati skoro po vsem Slovenskem, se pojavljajo razmeroma zelo redko melodije v popolni in čisti pentatoniki. Glede tega je izjema Prekmurje in deloma Rezija. Vendar pa se včasih še celo po zadnji vojni pojavijo posamezni pentatonski primerki tudi drugod.

Med take izjemne primerke šteje poleg prej navedene melodije k tekstu *Ringa, ringa raja...* z Dolenjskega tudi melodija k tekstu *Glej, kak osu diha...* (Note št. 14)⁵³ iz okolice Ljubljane. Pesem moremo po tekstu in melodiji uvrstiti v običaje ob zimskem sončnem obratu. Najbolj verjetno je rabila v dramatskih prizorih trikraljevskih iger, ki so bile nekoč znane po mnogih krajih na Slovenskem, a so večinoma že pozabljene. V melodiji se pojavlja pentatonski niz v obsegu oktave, torej kot lestvica v čisti do-pentatoniki. Za melično krivuljo so značilne pogostne prime, ki jim sledijo večji intervali, med njimi tudi oktava. Vse to nekoliko zabriše pentatonalno osnovo melodije. To označuje recitativni

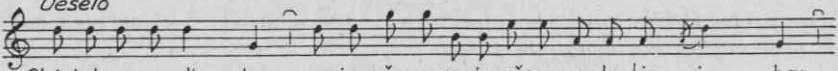
⁵⁰ Zapisal leta 1950 v Ljubljani Jerko Bezič.

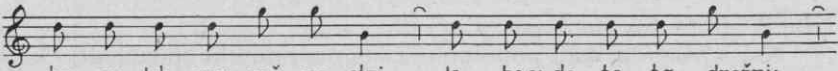
⁵¹ Zapisala leta 1955 v Kostanjevici na Dolenjskem Alenka Majer.

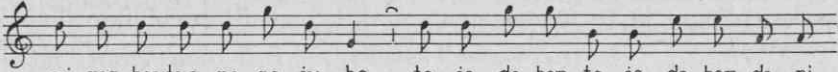
⁵² Zapisal leta 1957 na Ptujski gori Miro Kokol.

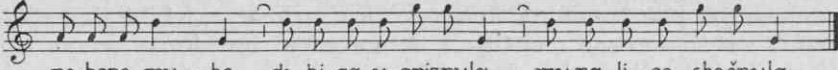
⁵³ Zapisal leta 1952 na Črnučah pri Ljubljani Ivo Petrič.

Ueselo

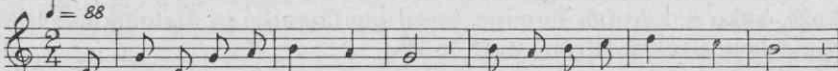
14. Glej, kak o-su di - ha, svoja uše sa, svoja ušesa semtertje ži - ha;

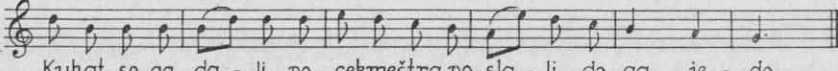
 ta vo-lak mu nač ne stri, le keu de - te - ta drežni;

 ni-ma koutra ne re-ju - he, to je do-bar, to je do-bar, da ni

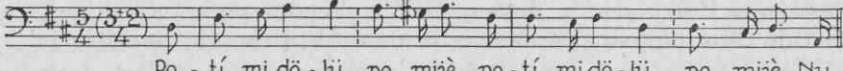
 no-bene mu - he, da bi ga u-griznula, mu na li - ce skočnula.

15. $\text{♩} = 48$ De - laj se, de - laj . be - li dan; k nam bo pa pār-šu Je - zus sam.

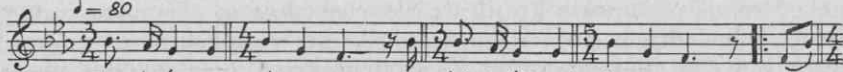
16. $\text{♩} = 88$ Bār-sni-ča-nje se skup zbe - rò; starga mačka o - de - rò.

 Kuhat so ga da - li, po cekmeštra po-sla - li, da ga je - do.

Živakno

17. Po - tí mi dö - lü po mijè, po - tí mi dö - lü po mijè. Nu

 ná - pret dö za ju - ri-non, nu ná - pret dö za ju - ri-non.

18. $\text{♩} = 80$ Fan-ti-ći se zbi-ra-jo, da-lèč, dalèč mar-ši - ra -jo; da -

 : lèč, dalèč na do - len -sko stran, tam kjer jast mjojo jup -co imam.

značaj melodije, ki so jo peli enoglasno in verjetno celo solistično, kar je idealni pogoj za ohranitev pentatonike.

Poleg takih čistih in popolnih pentatonskih melodij pa so na Slovenskem bolj pogostni primeri, v katerih so pentatonalni le posamezni melostih ali posamezne fraze. Za take melodijske fraze je Marolt uporabil označbo »pentatonalni okret«. Melodije s posameznimi pentatonalnimi melostih, med katerimi prednjači prvi melostih, še danes pogosto pojo v nekaterih splošno znanih pesmih (npr. *Dekle je po vodo šlo...*, *Tam dol na rajnem polju...* *Siroti, jaz okrog blodim...* itd.). Še več je takih melodij, ki so znane le na ožjem območju.

Kot tak primer je navedena melodija ženitovanjske pesmi *Delaj se, delaj beli dan...* (Note št. 15),⁵⁴ ki je znana po Dolenjskem. Prva polovica te melodije je v popolni pentatoniki, druga polovica preide v tonski niz subdominantnega sistema in se na koncu vrne v tonični sistem.^{54a}

Najpogosteje odsevajo ustrezni tonalni pojavi v nekaterih melodijah, v katerih je mogoče spoznati prvotno pentatonsko osnovo poleg večjega ali manjšega števila prehodnih diatonskih stopenj, tako imenovanih pientonov. V takih melodijah preide pentatonski niz običajno v heksahord, ki ga včasih dopolni še posamezna dilacija pod finalnim tonom. Glede na to, ali posamezne melodije končujejo na primi ali na terci finalnega sozvočja v večglasju, dobivajo tonski nizi ustreznih primerkov jonistični ali frigistični tonalni karakter.

Kot primer jonistične pentatonike (tonus finalis na prvi finalnega sozvočja) naj rabi melodija dolenjske pesmi *Borsničanje se skub zbero...* (Note št. 16),⁵⁵ ki ima nešteto variant v ženitovanjskih pesmih po vsej vzhodni Sloveniji. Melodija obsega heksahord z dilacijo na kvarti pod finalnim tonom. IV. stopnja se pojavlja le kot prehodni ton med III. in V. stopnjo na lahki dobi oziroma na lažjem delu deljene težke dobe. Tako torej odseva pentatonika. Obenem pa ta primer kaže, kako tesno moreta biti razvojno povezana pentatonski niz in diatonski heksahord.

Podoben primer s severozahodnega območja, kjer je mogoče spoznati pentatonalno osnovo v mnogih melodijah, je rezijanska pesem »Ta Žuančičava« (*Potí mi dölü po mijè...*, note št. 17)⁵⁶ iz Učje. Tudi ta melodija obsega heksahord. Dopolnjujeta ga dilaciji na sekundi in kvarti pod finalnim tonom, ki vodita v heptahordalni sistem. IV. stopnja se pojavlja le dvakrat kot prehodni oziroma menjalni ton, ki je celo zvišan.^{56a} Ta očitna labilnost v intonaciji kaže predvsem na melodijski in manj na tonalni pomen ustrezne stopnje. VII. stopnja, to je sekundna

⁵⁴ Lasten zapis leta 1949 na Polici (Terenski zapisi v EM v Ljubljani).

^{54a} Po dr. V. Žganecu (o. c. v op. 23, 151), bi mogli melodijo klasificirati kot 1. obrat III. modusa v »heksakordalnem« sistemu.

⁵⁵ Lasten zapis leta 1952 na Žvabovem pri Sentjernej (Terenski zapisi v EM v Ljubljani).

⁵⁶ Zapisala leta 1887 v Učji v Reziji Ela Schoultz-Adaiewska (R. Orel, o. c. v op. 8, 75.).

^{56a} Dr. V. Žganec meni, da to zvišanje vodi celo v »oktokordalni« sistem.

dilacija pod finalnim tonom, se pojavi le enkrat kot menjalni ton. Tako je tudi v tem primeru vidna prvotna pentatonska osnova.

Kot primer frigistične pentatonike (tonus finalis na terci finalnega sozvočja) naj rabi melodija primorske vojaške pesmi *Fantiči se zbirajo...* (Note št. 18),⁵⁷ ki ima razne variante tudi drugod po Sloveniji. Melodija v obsegu velike sekste vsebuje vse pentatonske in eno diatonsko stopnjo, ki se pojavlja med stopnjama la in do trikrat kot prehodni ton in enkrat kot menjalni ton na lahki dobi oziroma na lažjem delu deljene dobe. Tako je tudi iz tega primera razvidna prvotna pentatonska osnova. (Prim. note št. 15 in 23.)

Bežen pogled na nekaj ljudskih melodij, ki jih pojo še v novejši dobi, je pokazal, kako odseva pentatonika še iz današnje slovenske folklore, čeprav je razvoj večglasja vtisnil pentatonskim melodijam tudi diatonske elemente.

Pentatonika v Prekmurju

Največ primerkov pentatonike na Slovenskem je bilo doslej odkritih na severovzhodnem območju v Prekmurju. Zato mu je treba posvetiti nekaj več pozornosti.

Na pentatoniko v Prekmurju je bilo mogoče sklepati že po nekaterih zapisih Stanka Vraza (*Lepa Vida...*),⁵⁸ po zapisu Josipa Kocijančiča (*Marko skače...*),⁵⁹ še več ustreznih zapisov je bilo v gradivu Franca Kimovca.⁶⁰ Možnost pentatonike v Prekmurju so oznanjali pentatonski zapisi in ustrezno razpravljanje Vinka Žganca⁶¹ s sosednjega Medžimurja. Vendar je tudi potem Marolt v svoji označbi prekmurskega nazvočja omenil le pentatonalne okrete,⁶² verjetno zaradi pomanjkanja ustreznega gradiva. Šele veliko prekmurskih ljudskih melodij, ki so jih nabrali razni sodobni zapisovalci, med njimi zlasti objava zbirke Josipa Dravca,⁶³ je spodbudilo ustrezno razpravljanje o tem pojavu.

Tako je bilo mogoče na kongresu folkloristov v Varaždinu bolj določno spregovoriti tudi o pentatoniki v Prekmurju. V ustreznih izvajanjih je bilo na kratko ugotovljeno, da so za Prekmurje »tipične razne pentatonske vrste (nizi), izmed katerih sta najpogostejši do-pentatonika in la-pentatonika, ki sta često pomešani z drugimi modusi. Do-pentatonika... prevladuje v smeri k zapadu in kaže močan alpski vpliv na Prekmurju. Ostali pentatonski primeri kažejo na zvezo s Panonijo, fragmenti pod oktavo (suboktavni nizi) pa tudi na Balkan...«⁶⁴

⁵⁷ Lasten zapis leta 1953 na Bregu v Brdih (Terenski zapisi v EM v Ljubljani).

⁵⁸ Kuhač (o. c. v op. 5), II., št. 787.

⁵⁹ Kocijančič, o. c. v op. 7.

⁶⁰ Gl. op. 9.

⁶¹ Žganec, o. c. v op. 10.

⁶² Marolt (o. c. v op. 15), 24.

⁶³ Dravec, o. c. v op. 15.

⁶⁴ Hrovatin (o. c. v op. 16), 80—81.

V navedenih mislih je podan poizkus, da se pojav pentatonike v Prekmurju poveže z razvojem pentatonike na sosednjih alpskih (do-pentatonika), panonskih (la-pentatonika) in balkanskih območjih.

Glede pojava pentatonike v Prekmurju je treba upoštevati naslednje činitelje:

V vzhodnem in severovzhodnem Prekmurju je še danes pogostno enoglasno petje, kar je ugodno za obstoj pentatonike.

Prekmurje je bilo vse do konca prve svetovne vojne administrativno ločeno od drugih delov Slovenije in ni dohajalo hitrega kulturnega razvoja osrednjih slovenskih območij. Istočasna odmaknjenost od tujerodnega madžarskega središča je vplivala na ohranitev starodavne tradicije.

Povezanost Prekmurja z ostalo Panonijo, kjer so zelo pogostne pentatonske melodije, je imela stalen vpliv. Vendar pa ne bi bilo pravilno tej okoliščini pripisati vse pentatonske melodije Prekmurja tudi glede na izvor.

Za potrditev te zadnje domneve, ki je bila samo nakazana v že omenjenem referatu, je potrebno, da si pojav pentatonike v Prekmurju ogledamo na več primerih. V ta namen so bili izbrani zapisi, ki so dostopni v izdaji Josipa Dravca.⁶⁵

V navedenih zapisih se pojavlja vseh pet vrst modusov kvintne pentatonike glede na njih pet tonskih stopenj, torej do-, re-, mi-, sol- in la-pentatonika. Če upoštevamo tudi pientone, ki se pojavljajo v posameznih variantah, se število pentatonskih modusov še poveča.

Do-pentatonika obsega največ primerkov v jonističnem modusu (npr. *Tri babe so se kreigale...*, note št. 19;⁶⁶ *Stari oča, stara mati...*⁶⁷ itd.), kar potrjuje večje število melodij s pientoni v posameznih melostihih. To zlasti dobro kaže večglasno izvajanje čisto pentatonskih melodij (npr. *Zrasla m'je, zrasla kopriva...*⁶⁸ Melodije, ki se gibljejo tudi pod finalnim tonom, običajno do V. stopnje, in ki so včasih v rastočem ritmu, so melično zelo podobne posameznim melostihom pesmi drugih krajev Slovenije. Večglasno izvajanje je običajno v durskem unisonem ali tudi v tercnem tonusu.

Poleg jonistične kažejo v redkih primerih pientoni tudi lidistično do-pentatoniko (npr. *Poj mi, poj mi, droubna ftica...*)⁶⁹ Taki primerki se izvajajo samo enoglasno, so zelo redki in nimajo običajno ustreznih variant drugod po Sloveniji.

Re-pentatonika se pojavlja v redkih primerih (npr. *Jábora, jábora...*, note št. 20).⁷⁰ Struktura melodije spominja na pesmi v durskem kvintnem tonusu (s finalnim tonom na II. stopnji oziroma na

⁶⁵ Dravec, o. c. v op. 15.

⁶⁶ Dravec (o. c. v op. 15), št. 66/90.

⁶⁷ Dravec (o. c. v op. 15), št. 175/236.

⁶⁸ Dravec (o. c. v op. 15), št. 187/185.

⁶⁹ Dravec (o. c. v op. 15), št. 4/234.

⁷⁰ Dravec (o. c. v op. 15), št. 242/62.

kvinti finalnega sozvočja), kot so znane tudi še ponekod v vzhodni Sloveniji, bolj pogosto pa na Hrvaškem in drugod po Jugoslaviji. Dejansko so bile zapisane posamezne melodije v re-pentatoniki tudi v Hrvaškem Zagorju,⁷¹ v Bosni⁷² in tudi v Makedoniji.⁷³

Mi-pentatonika se v enoglasju pojavlja le izjemoma kot pentatonizem (npr. *Lucija, Lucija...*).⁷⁴ Razmeroma pogosto se pojavlja mi-pentatonika v zgornjem glasu dvoglasja durskega terčnega tonusa in sicer včasih kot čista pentatonika (npr. *Boug obvari v našoj fari...*,⁷⁵ *Micika f püngradi rouže bere...*, note št. 21).⁷⁶ Bolj pogosto pa se v ustreznih melodijah pojavljajo pientoni na IV. stopnji (npr. *Kaj pa sirmaki fali?*...) ⁷⁷ ali na VII. stopnji (npr. *Vóra bije...*)⁷⁸ durskega terčnega tonusa. Kot je ugotovil Dravec, imajo ustrezni primerki za zaključek »značilno gibanje melodije z dominante (kvinte) na terco tonike... Ta melodijski postop male terce... moramo imeti za eno od značilnosti novejših prekmurških pesmi.⁷⁹ Toda ne le na začetku, marveč tudi v teku melodije moremo slišati poudarek tega značilnega intervala, ki označuje molovo tonaliteto in je verjetno vez s staro glasbeno folkloro te pokrajine.«⁸⁰ K značilnostim omenjene stare glasbene folklore sodi kvintna pentatonika, ki vsebuje tudi značilne intervale male terce.

Prevladujoči primerki s pientoni, ki izpolnjujejo terčne intervale in jih spreminjajo v sekundne postope, kažejo na frigistično mi-pentatoniko, kar ustreza gornjemu glasu dvoglasja v durskem terčnem tonusu. Krivulja melodij v tej frigistični pentatoniki je podobna slovenskim in deloma tudi avstrijskim melodijam alpskega območja oziroma se v večini primerov močno razlikuje od melodij s splošnimi panonskimi značilnostmi.

Sol-pentatonika je v Dravčevem gradivu zastopana le z enim samim primerkom (*Spavaj, spavaj, sinek moj...* Note št. 22),⁸¹ torej kot nekaj izjemnega. Variante navedenega primera so namreč v Prekmurju zelo pogostne, toda večinoma so v izrazito durskem tonusu (npr. *Spavaj, spavaj, sinek moj...*).⁸² Vendar pa ta izjemni primer

⁷¹ Dr. Vinko Žganec, Narodne popijevke Hrvatskog Zagorja. Napjevi, Zagreb 1950, št. 263 (*Koj je tomu zeleno...*).

⁷² Vlado Milošević, Bosanske narodne pjesme I., Banja Luka 1954, št. 36 (*Oj livado, oj livado...*).

⁷³ Živko Firšov i Metodija Simonovski, Makedonski muzički folklor. Pesni II, Skopje 1959, št. 217/288 (*Slegnah dole ju pole...*), št. 480/44 (*Ta hajde, ta hajde, hubavi kaljmani...*).

⁷⁴ Dravec (o. c. v op. 15), št. 1/107.

⁷⁵ Dravec (o. c. v op. 15), št. 322/33.

⁷⁶ Dravec (o. c. v op. 15), št. 323.

⁷⁷ Dravec (o. c. v op. 15), št. 266/85.

⁷⁸ Dravec (o. c. v op. 15), št. 324/11.

⁷⁹ Podčrtal J. Dravec.

⁸⁰ Dravec (o. c. v op. 15), str. XXIX.

⁸¹ Dravec (o. c. v op. 15), št. 37.

⁸² Dravec (o. c. v op. 15), št. 160/371.

kaže, kako globoka je ponekod v Prekmurju inklinacija k pentatoniki, da je celo tako izrazito durska melodija novejšega izvora bila oblikovana v pentatonski varianti. Pri tem edinstvenem primeru pač ni mogoče govoriti o prevzemanju tujerodne pentatonske melodije, temveč o sodobni samorodni ustvarjalnosti.

19. $\text{♩} = 120$

 Tri ba-be so se krei-ga-le, po nagoj ri-ti strejla-le.

 Gjes san se pa tak smi-jao, ka san la-če ton nji-hao.
20. $\text{♩} = 72$

 Já-bo-ra, já-bo-ra, já-bo-ra, ja-bo-ra stoji kraj morja!

21. $\text{♩} = 48$

 Mi-ci-ka f püngeradi rouže be-ré, fantič pa mimo gre, pa njoj ve-lí:

 „Tr-gaj mi rou-ži-ce, de-laj mi pu-šli-ča, te boš ti mo-ja lu-ba.”
22. $\text{♩} = 87$

 Spavaj, spavaj, si-nek moj, si-nek moj, si-nek moj, ka

 nkuš fa-lot, kak o-ča tvoj, kak o-ča tvoj, kak o-ča tvoj.
23. $\text{♩} = 120$

 Vil-ma, sta-ra klü-ka, na-pi-ti se ne vü-pa, ne

 čá-kaj na ve-lê-nje, spu-ni si že-lê-nje.

La-pentatonika se pojavlja v Prekmurju razmeroma pogosteje, in sicer na dva načina: ali kot eolistični (doristični) ali pa kot frigistični tonski niz.

Eolistična (doristična) la-pentatonika se v Dravčevem gradivu sploh ne pojavlja v čisto pentatonski obliki, temveč s pientoni zlasti na II. stopnji. Tako bi mogli tonske nize takih melodij označiti kot heksa-

tonske.⁸³ Ustrezne melodije (npr. *Ne ouri, ne sejaj...*,⁸⁴ *Nemam voule...*)⁸⁵ imajo razmeroma velik ambitus. Pojo jih enoglasno predvsem na vzhodnih območjih Prekmurja. Nekateri znaki kažejo, da so se te melodije pojavile tod šele v novejšem času kot izposojenke s sosednjih vzhodnih območij.

Frigistična la-pentatonika^{85a} se pojavlja v melodijah na prekmurskih območjih, kjer je v navadi večglasno, predvsem dvoglasno petje. Ustrezne melodije rabijo kot zgornji glas durskega tercnega tonusa (oziroma kot spodnji glas ženskega dvoglasja s seksto v finalnem sozvočju). Redke so ustrezne melodije v čisti pentatoniki (npr. *Vilma, stara kluka...*, note št. 23,⁸⁶ *Moj dedek naprej kosijo...*),⁸⁷ pogostejše so s pientoni (npr. *V tišinskij fari en fantiček mlad...*,⁸⁸ *Javor se zible*),⁸⁹ najpogosteje pa prehajajo ustrezne novejše variante v frigistični modus kot zgornji glas durskega tonusa, ki zlasti v kandencah ohranja svojo pentatonalno karakteristiko.⁹⁰ Podobni tonalni primeri so bili navedeni tudi na drugih slovenskih območjih. (Prim. note št. 15 in 18.)

Navedeni primeri so pokazali vseh pet vrst osnovnih pentatonskih nizov, nekateri pa tudi več modusov s pientoni. Tako vsebuje do-pentatonika jonistični in lidistični modus, la-pentatonika pa eolistični (doristični) in frigistični modus. V re-, mi- in sol-pentatoniki pa je bilo mogoče za sedaj ugotoviti v Prekmurju le po en modus.

Glede na določene skupne značilnosti je mogoče melodije nekaterih ugotovljenih pentatonalnih modusov povezati v različne skupine, in sicer:

1. Skupina pentatonalnih melodij, ki se morejo izvajati tudi večglasno, najpogosteje dvoglasno, je v prekmurskem gradivu najštevilnejša. V njej so melodije v jonističnem do-pentatonalnem modusu, v frigističnem la-pentatonalnem modusu oziroma v mi-pentatonalnem modusu. V tej skupini so melodije v čisti pentatoniki, kot tudi melodije s pientoni in prav tako tudi diatonske variante ustreznih melodij v ustreznih glasovih durskega unisonnega in tercnega tonusa. Variante k melodijam te skupine je mogoče najti tudi drugod po Sloveniji.

Ob obravnavani skupini melodij je treba omeniti tudi primere v repentatoniki, ki se morejo izvajati večglasno v durskem kvintnem tonusu. Ti redki pentatonski primeri vežejo Prekmurje z drugimi slovenskimi

⁸³ Prim. B á r d o s (o. c. v op. 26), 211.

⁸⁴ D r a v e c (o. c. v op. 15), št. 15/255.

⁸⁵ D r a v e c (o. c. v op. 15), št. 16/255.

^{85a} Glede na tonski niz (es. f. g. . hes. c. d), ki se pojavlja v ustreznih primerih pri večglasnem izvajanju, bi mogli tonus finalis označiti z mi, kar ustreza tudi označbi v dominantnem sistemu.

⁸⁶ D r a v e c (o. c. v op. 15), št. 355.

⁸⁷ D r a v e c (o. c. v op. 15), št. 354/26.

⁸⁸ D r a v e c (o. c. v op. 15), št. 346/293.

⁸⁹ D r a v e c (o. c. v op. 15), št. 351/252.

⁹⁰ Prim. D r a v e c (o. c. v op. 15), str. XXIX.

vzhodnimi območji, zlasti pa s sosednjo Hrvaško in dalje z drugimi pokrajinami Jugoslavije.

2. Skupina pentatonalnih melodij, ki se praviloma izvajajo samo enoglasno, je v prekmurskem gradivu zastopana z razmeroma manjšim številom primerkov. Edini primerk sol-pentatonike je bil označen kot izjema. Nekaj več, čeprav razmeroma malo, je melodij v lidističnem do-pentatonalnem modusu in v eolističnem (dorističnem) la-pentatonalnem modusu. Za melodije v obeh teh modusih je bilo ugotovljeno, da se pojavljajo večinoma le s pientoni. Poleg tega obsegajo lidistične melodije le suboktavne nize, torej pentatonizme, eolistične melodije pa imajo včasih razmeroma velik čezoktavni ambitus. Le-te imajo običajno tudi svoje madžarske variante.

Pentatoniko v Prekmurju je torej treba obravnavati v zvezi z večglasnim ali enoglasnim izvajanjem. Na tej osnovi se povezujejo prekmurske melodije s sosednjimi slovenskimi, avstrijskimi ter deloma hrvatskimi območji po eni strani, po drugi strani z ostalimi panonskimi območji. Po tretji strani pa verjetno obstaja vez preko Hrvaške tudi z drugimi deli Jugoslavije. To pomeni, da je pentatonika v Prekmurju zasidrana na razne načine in da je ena izmed bistvenih značilnosti prekmurske glasbene ustvarjalnosti.

Sklep: Glede na pomanjkanje ustrezne dokumentacije za čas pred 16. stoletjem ne moremo še zanesljivo sklepati o etničnem in zgodovinskem izvoru pentatonike na Slovenskem. Ali so situlski spomeniki zadostna dokumentacija za obstoj pentatonike že pri Ilirih? Vsekakor jo moremo domnevati pri Keltih, ki so se priselili na prehodno ozemlje med Alpami in Krasom v stoletjih pred n. e. Velika je verjetnost, da so Slovani uporabljali pentatoniko že v pradomovini.

Že v najstarejših glasbenih zapisih nekaterih duhovnih pesmi v srednjem veku so ohranjene tudi pentatonalne melodije. Njih variante so dokumentirane tudi v slovenskih protestantskih pesmaricah, kjer se pojavlja preoblikovanje od pentatonike k diatoniki pod vplivom nastajajočega harmonskega večglasja v mestni glasbeni kulturi. V linearni ljudski glasbi pa pentatonika živi še dalje.

Na področju ljudske glasbe je vplivalo na ohranitev pentatonike tudi igranje na zvonove, zlasti tako imenovano pritrkavanje. Zvonske melodije so spodbujale k ustvarjanju pesmic, ki posnemajo zvonjenje. Posamezne melodije teh pesmic so sicer pretežno v infrapentatoniki, toda njih skupni koligacijski tonski niz tvori popolno čisto pentatoniko.

Podobno se je razvijala otroška pesemska ustvarjalnost, ki je med izredno značilnimi v slovenski folklori.⁹¹ Številne melodije otroških pesmic, ki se pogosto izvajajo enoglasno, so v infrapentatoniki, pa tudi v popolni čisti pentatoniki, v mlajših variantah pa so vedno pogostnejši pientoni v obsegu penta-hordov in hekša-hordov.

⁹¹ Arturo Cronia: Poesia popolare degli Slavi meridionali, Padova 1947. Prim. oceno Milka Matičetova (SE III-IV, 1951, 459—444.).

Na mnogih slovenskih folklornih območjih so še ohranjene v najraznovrstnejših pesmih pentatonalne melodije, v katerih so običajno že posamezni pientoni, kar je znak preoblikovanja k diatoniki pod vplivom večglasja. Pogosto so pentatonalni le še posamezni melostih. Pojav posameznih pientonov pa vodi k sorodnemu heksahordu. V večglasju zaključuje na prvi finalnega sozvočja glas v jonistični do-pentatoniki, na terci finalnega sozvočja pa glas v frigistični mi-(la-)pentatoniki.

Od severnih slovenskih folklornih območij, na katerih se je ohranilo več pentatonalnih melodij, je treba omeniti Rezijo in soseščino. Največ pentatonskih melodij pa se je ohranilo v Prekmurju, kjer se pojavljajo pentatonski nizi na vseh petih osnovnih stopnjah z nekaterimi dodatnimi modusi. Številnost pentatonskih melodij v Prekmurju je deloma pogojena s soseščino panonskih folklornih območij, kjer je pentatonika nekaj splošnega. Seveda ni treba iz tega izvajati enostranske recepcije, temveč spodbudo za ohranitev tradicije. K temu mišljenju navaja dejstvo, da prekmurska pentatonika ni enotna, temveč kaže na povezanost z različnimi sosednjimi folklornimi območji tako kot drugi glasbeni pojavi.

Na zahodnih območjih Prekmurja, kjer je večglasno petje, prevladuje jonistična do-pentatonika v unisonem tonusu ali spodnjem glasu, frigistična mi- ali la-pentatonika pa v zgornjem glasu v durskem tercem tonusu. Podobni odnosi med večglasjem in pentatoniko so bili ugotovljeni tudi na drugih slovenskih folklornih območjih, s čimer je izkazana njih vzajemna povezanost.

Na vzhodnih območjih Prekmurja, kjer je enoglasno petje, se pojavljajo melodije v lidistični do-pentatoniki in eolistični (doristični) la-pentatoniki, ki imajo na sosednjih panonskih območjih tudi drugorodne variante.

Melodije v re-pentatoniki, ki se morejo izvajati tudi večglasno, večjejo Prekmurje s Hrvaško in z drugimi območji Jugoslavije. Glede na malo nabranega ustreznega gradiva za sedaj še ni mogoče izvajati zadovoljivih sklepov o področju melodij v re-pentatoniki.⁹²

Tudi sicer bo treba posvetiti posameznim problemom v gornjih izvajanjih še posebne razprave, zlasti vsem trem aspektom na pentatoniko Prekmurja, kar pomeni prispevek k širšemu raziskovanju pentatonike v panonskem bazenu in soseščini.

Résumé

LA PENTATONIQUE DE QUINTES EN SLOVÉNIE

Au commencement, l'auteur fait une brève revue des recherches effectuées jusqu'à présent sur les problèmes tonaux dans le folklore slovène et indique les premières mentions concernant la pentatonique en Slovénie (F. Marolt, J. Dravec, R. Hrovatin).

⁹² Prim. referat »Pentatonika u Jugoslaviji« na X. kongresu folkloristov Jugoslavije na Cetinju leta 1965 (v tisku).

De la culture musicale avant l'établissement des Slo-vènes on a conservé la documentation sur les instruments (aérophones, cordo-phones, idiophones) sur les situles des Illyriens et des Vénètes (Vače, Magdalenska gora). De la construction de la flûte de Pan sur la reproduction aux situles il est possible de conclure à la pentatonique et à l'hexacorde (pentacorde) diatonique. L'affinité entre les deux gammes peut être constatée encore dans les documents contemporains du folklore musical.

Les chants religieux dans la musique linéaire, en Slo-vénie, contenaient aussi des mélodies pentatoniques qui passèrent, en partie tonalement modifiées, aussi dans les recueils de chants protestants, comme le montre l'exemple du »Jesus ta ie od Smerti vstal...« (»Jesus Ressuscité...«; Notes n° 1a, b, c, d). La polyphonie harmonique qui naît à l'époque du protestan-tisme influa à la transition de la pentatonique à la diatonique dans la musique artistique, tandis que la pentatonique se conservait encore dans la culture musi-cale populaire.

La sonerie des cloches et le carillon, qui ont une tradition antique, influencèrent à la formation de nombreuses chansons enfantines qui imitent le son des cloches (Notes n° 2—7). Les gammes des mélodies correspon-dantes, qui ne font séparément que l'infrapentatonique forment — reliées en-semble — une pentatonique complète.

Les mélodies des chansons enfantines se basent sur l'intonation des mélodies de cloches mentionnées aussi dans d'autres exemples (Notes n° 8—11). Dans les variantes plus récentes se manifestent des tons de transition, qui mènent de la pentatonique à la diatonique (Notes n° 12—13).

La pentatonique et ses reflets dans diverses chan-sons populaires sont visibles de diverses manières aussi dans les notations des temps récents. Les mélodies se manifestent rarement dans une pentatonique pure et complète (Notes n° 12 et 14). Plus fréquents sont les exemples où seuls certains mélodiers sont pentatoniques (Notes n° 15). Des tons de transition très fréquents mènent à l'hexacorde (ou au pentacorde) diatonique, dans lequel se reflète, ainsi, l'affinité avec la pentatonique (Notes n° 16—17). Les exemples mentionnés, dont les gammes reçoivent, avec les tons de transition ajoutés, le caractère ionien, apparaissent aussi dans la polyphonie et cadencent sur la prime harmonique finale. A côté de ceux-ci, sont également caractéristiques les exemples (Notes n° 18) dont les gammes forment, avec les tons de transition ajoutés, le passage au mode phrygien et qui en polyphonie cadencent sur la tierce harmonique finale.

La pentatonique dans le Prekmurje (région outre la Mur) est en partie conditionnée par le voisinage du bassin pannonien. Cependant, on ne doit pas, pour cela, conclure simplement à une réception unilatérale. Bien que, dans le Prekmurje, les mélodies se manifestent dans tous les modes fon-damentaux de la pentatonique avec le ton final sur »do, ré, mi, sol et la« (Notes n° 19—23), les mélodies pentatoniques les plus fréquentes et les plus caracté-ristiques sont celles avec le ton final »do«, parce qu'elles reçoivent avec les tons de transition le caractère ionien. Également caractéristiques sont les mélodies pentatoniques avec le ton final »mi« ou »la«, obtenant avec les tons de transi-tion le caractère phrygien. Ces deux genres de mélodies apparaissent aussi dans le chant à deux voix, formant ensemble la tonalité de tierce majeure, d'une manière analogue à celle qui a été montrée aussi dans les autres domaines folkloriques slovènes.

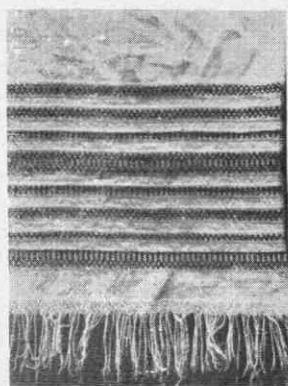
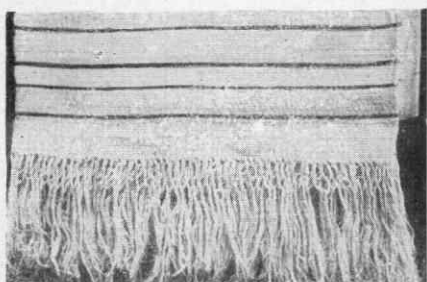
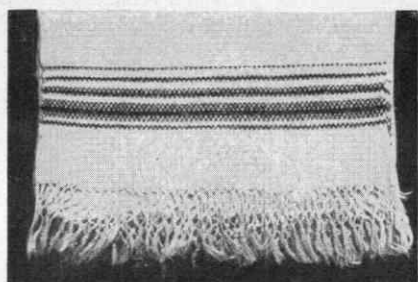
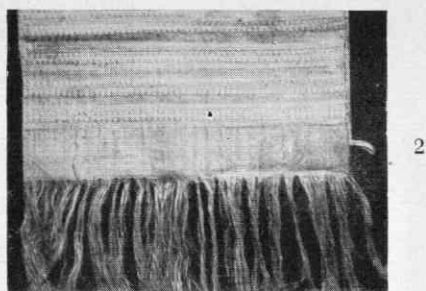
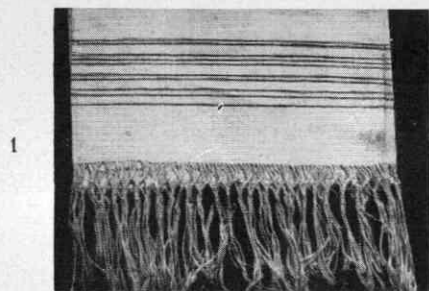
Ce n'est qu'en second lieu qu'il faut indiquer les mélodies pentatoniques ordinairement exécutées à l'unisson avec le ton final »do«, changeants au mode lydien, et les mélodies avec le ton final »la«, changeants au mode éolien (dorien), qui ont aussi de nombreuses variantes hongroises.

Les mélodies pentatoniques avec le ton final »ré«, qui dans la diaphonie cadencent sur la quinte harmonique finale, lient le Prekmurje à travers la

Croatie aux autres régions de la Yougoslavie. La mélodie pentatonique avec le ton final »sol« est exceptionnelle.

Conclusion: Jusqu'ici il n'a pas encore été possible d'établir avec certitude l'origine ethnique et historique de la pentatonie en Slovénie, bien qu'elle se manifeste déjà dans les documentations musicales les plus anciennes. L'exposé ci-dessus montre pourtant que dans la partie nord-est de la Slovénie, plusieurs domaines folkloriques à différentes caractéristiques pentatoniques se touchent réciproquement. Ce domaine, qui est caractéristique pour la majeure partie de la Slovénie, montre la direction vers l'ouest au monde alpestre et son voisinage; un second domaine montre la direction vers l'est au bassin pannonien; mais il existe encore une troisième possibilité de la direction vers le sud-est à la sphère balkanique. Tout cela incite à des recherches ultérieures de la pentatonie dans le bassin pannonien et son voisinage.

V. J.

Sl. 1 (inv. št. E 85) *Brisača Cankova*, 80 let, dolžina 146 cm, širina 35 cm, ornament, lan, rese, stanje dobro. — Sl. 2 (inv. št. E 79) *Brisača, Suhi vrh pri Fokovcih*, 60 let, dolžina 67 cm, širina 35 cm, ornament, lan, rese, stanje dobro. — Sl. 3 (inv. št. E 52) *Brisača »Törölköző«*, Motvarjevci, 70 let, dolžina 145 cm, širina 38 cm, ornament, bombaž, rese, stanje dobro. — Sl. 4 (inv. št. 59) *Törölköző*, Domanjševci, 80 let, dolžina 146 cm, širina 38 cm, ornament, lan, rese, stanje dobro. — Sl. 5 (inv. št. E 18) *Domanjševci*, 50 let, dolžina 98, širina 36 cm, ornament, lan, rese, stanje dobro. — Sl. 6 (inv. št. E 65) *törölköző*, Dobrovojniki, 80 let, dolžina 204 cm, širina 29 cm, ornament, lan, rese, stanje dobro

ZBIRKA BRISAČ V POKRAJINSKEM MUZEJU ZA POMURJE V MURSKI SOBOTI

Vlasta Koren

Prekmurske brisače so doslej v naši strokovni literaturi neznane.

Zbirka brisač pri Pokrajinskem muzeju za Pomurje šteje po inventarni knjigi ter kartoteki muzejskih predmetov 25 predmetov. Doslej deponirani eksponati so iz ravénskega, goričkega in dólinskega dela Prekmurja. Zbrani so bili na terenu v letih od 1956 do 1962.

Zbirka brisač je po svojih eksponatih pisana, saj tudi dve brisači nista enaki. Brisače se razločujejo po ornamentiki, tkaničenju in vezenju, po izdelavi res in po raznovrstnosti platna.

Datacija. Eksponati so po svoji starosti izdelani v letih od 1880 do 1900. Najstarejši primer je star okoli 90 let.

Material. Brisače so izdelane iz lanenega, le tu in tam katera iz konopljenega platna. V ravninskem delu Prekmurja so lan že od najstarejših časov mnogo bolj gojili kot konopljo. Konopljo so namreč uporabljali za pletenje »vajeti« in za izdelovanje »ponjav«.

Platna je bilo v Prekmurju troje vrst:

1. »Zgrébeno platno«,
2. »nitno platno«,
3. »lénovo platno«.

Brisače so izdelane iz lénovega platna. Po kakovosti je lénovo platno dvojno: lénovo platno, pretkano s pavolo, in čisto lénovo platno.

Laneno, konopljinó ali polpavolnato platno na laneni osnovi se mora po tkanju obeliti. Platno so nekdam belili v keramično izdelani posodi »paru« z večkratnim prelivanjem luga. Par je izdelal prekmurski lončar. Danes belijo platno s polivanjem vode na soncu. Platno se razprostre pri potoku, obteži s kamni in se poliva, dokler ne izgubi svoje naravne barve, pobeli.

Tehnika izdelave. Po tehniki izdelave delimo brisače v dve skupini:

1. tkane,
2. vezene.

Prekmurske tkane brisače izdelujejo tkalci na statvah, »krosnah«. Izraz krosna se je ohranil še iz slovanske terminologije.¹

¹ Gavazzi, Milovan: Praslavenski tkalački stan i tkalačka daštica, Zbornik za Narodni život i običaje južnih Slavena, Zagreb 1928, str. 2.

Krosna so vodoravne oblike in sestavljena tako, da se lahko razložijo ali zopet sestavijo v času, ko se tke. Tke se običajno v zimskih mesecih, v poletnih mesecih so statve pospravljene.

V Motvarjavih se je ohranil pregovor, da se mlado dekle ne more poročiti, če ne zna tkati.

Pri brisačah z vtkanimi pasovi rdečih ali rjavih črt tke tkalec vzorec na pamet. Ozke vzorčaste pasove vtke na navadnih brisačah, za širše vzorce, širše bordure, pa tke na posebnih krosnah, ki so spredaj podaljšane, ker potrebuje prostor za vtikanje trstik. Tke po vzorcu, ki ga ima pred seboj. Teh vzorcev nima vsaka tkalka. Dedujejo se iz roda v rod, žene si vzorce med seboj izposojajo.

Širino blaga merijo po »pasmah« (Bratonci). Eno pasmo je določeno število niti. Eno pasmo je običajno 12 niti osnutka.²

Vmesna obarvana nit, ki jo tko, je lahko dveh vrst: »lenójká« ali »čéstina«, slabša, ki je iz jesenskega lanu (sejejo ga za ajdino). Čéstina ni tako močna kot lenójká. Po taknju obarvane niti v brisačo ločimo brisače, v katere je vtkana lanena nit, in brisače, v katerih je vtkana obarvana pavolnata nit. Vezene brisače so vezene s presežnim obodom, listi in polnina rož so polno vezeni. Vzorec je žena poprej narisala z ogljem, nato izvezla (Brezovci).

Vsaka brisača je imela rese, čeravno samo spuščene. Po resah na konceh brisače je žena pravzaprav ločila brisačo od drugih izdelkov iz domačega platna. Rese »ódláčke« (Goričko), »zabrunki« (Dolinsko), so izdelane na šest ali celo več načinov.

1. Najpreprostejši način je, da so na konceh spuščene;
2. spuščene in sukane z dvema nitkama;
3. navadno vozlane na tri, štiri vrste in sestavljajo celo borduro;
4. sukane in vezane s kvačkancem z navadnimi vozli, menjaje, deljeno;
5. rese po tri in tri v šope vezane, zavozlane in sukane;
6. vozlane v štirih vrstah in na konceh spuščene.

Ker so brisače praviloma nekdanj obešali čez drog in ker je platno ozko, je moralo biti sešito iz dveh delov. Starejše brisače so vse sešite s stičnim vbodom, rob pa imajo zarobljen z navadnim šivom. Nekatere brisače imajo v sredi, kjer so sešite, krasilni šiv, izdelan v tehniki enojne ali dvojne ribje kosti, ob straneh krasilnega šiva pa prešiti rob ali živ rob. Brisače z vtkanimi geometričnimi širšimi bordurami imajo v sredi kvačkan vložek, po obsegu tudi do 10 cm. Kvačkani vložek sestavlja ornament, sestavljen iz rombov. Pri brisačah, najdenih v vaseh madžarske manjšine, je med brisačo in kvačkano borduro, na katero so prikvačkane rese, vmesni pas ornamentalno ročno tkaničen in polno vezen.³

² Gavazzi, Milovan: Slavenske mjere za predivo i tkivo prema seksa-gezi — Slavia, časopis pro slovanskou filologii — O. Hujer a M. Murko R. III. Praga 1924-1925, str. 665.

³ Linčernova, A.: Výšivky Osveta-Martin, 1956.

Polje je razdeljeno na več manjših trikotnikov, v katerih je stiliziran cvet. Zastopanih je več tehnik vezenja: mrežasti obod, verižni obod, stebelni obod in ažur.^{3, 4} Brisače so likali z mango, obteženo z velikimi kamni, da je dobila tkanina gibčnost in lesk.

Opis. Brisače so navadno široke 66–70 cm, kar je običajna širina platna, ter dolge 1,42–2 m. Od pol centimetra do 10 cm roba imajo vezeno borduro v obliki 6–78 cm širokega pasu. Zarobljene so običajno iz treh strani z navadnim šivom, na eni strani pa imajo živ rob. Na koncih imajo brisače rese; brisače brez res opazimo le pri vezenih brisačah. Velikost res je 5–25 cm. Neornamentirane brisače imajo na koncih tudi do 25 cm široke rese. Prava stran brisače je običajno tako kot pri belokranjskih tista, ki je z vezenino močnejše pokrita in ima manj odprta polja.

Funkcija. Brisača je imela v Prekmurju predvsem dve funkciji:

- a) uporabno,
- b) dekorativno.

Uporabno je brisača rabila za brisanje posode. Ta brisača je bila vedno neornamentirana. Svojemu pravemu namenu pa so rabile brisače za brisanje obraza in rok. V te namene uporabljena brisača je visela na »brisačnjeku« (Brezovci), »törölközö tarto« (Dobrovnik) v kuhinji. V premožnejših hišah je gospodinja obesila na brisačnjek v kuhinji bogato ornamentirano brisačo iz obeljenega platna, izdelano le v dekorativnem namen.

Prekmurškemu »pozvačinu«, »zvaču«, ki vabi na poroko, visijo od hrbta, vratu, ledij brisače z bogatimi, širokimi bordurami in dolgimi resami. Tkana motivika je rdeče apotropejske barve. Kot dekorativna tkanina pa se uporablja za okras nad okni, vrati, na pohištvu.

Ornamentika. Ornamentiranost izhaja pri prekmurskih brisačah popolnoma iz funkcionalnosti. Organiziranje ornamenta na posameznih delih je odvisno od dekorativne funkcije brisače. Brisače so v najstarejših časih visele v sobah, vržene čez drog, ki je visel nad kmečko pečjo. Kasneje, ko ni bilo več črnih kuhinj, pa so visele v kuhinjah na brisačnjeku ali žeblju v kotu. Zato je brisača na obeh straneh na spodnjih robovih lepo vezena ali tkaničena. Razen z materialom in tehniko je estetska stran poudarjena v ornamentiki in barvi.

Ornamentiranje brisače je dvojno:

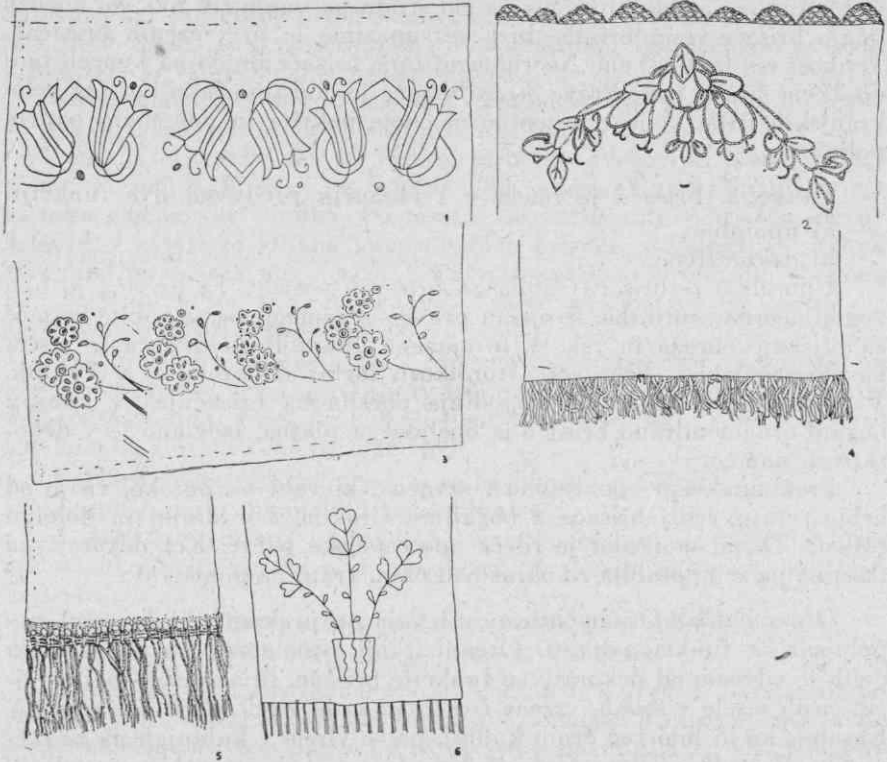
1. krašenje z vtakano borduro,
2. krašenje z vezeno ornamentiko.

Ornamentika tkanja je zaradi tehnike predvsem geometričnih oblik. Krašenje pri tkanju na statvah pa izhaja od najpreprostejše ornamentike — 10 do 20 črt sestavlja borduro. Često so te črte sestavljene v

⁴ Zorec, Črtomir: Od vlaknine do tkanine, Kranj 1947.

⁵ Lindtner, Viktor: Današnje tkanine, Ljubljana 1961.

presledkih gosto skupaj, da sestavljajo pasove, ali celo 10 cm široko borduro. Bordure so sestavljene tudi iz drobnih belih in rdečih kvadratov v vrstah, ki sestavljajo dvovrsten šahovski pas. Prav tako so zložene tudi iz stebričkov. Širše bordure so sestavljene iz geometričnega ornameta, kjer so polnila trikotniki, romb, romboid, kvadrat, rozeta. Pri takih brisačah s širokimi geometričnimi motivi često nastopajo cve-

- Sl. 1 (inv. št. E-10) *Brisača, Vučja Gomila, 75 let, dolžina 142 cm, širina 36 cm, ornament, lan, rese, stanje dobro*
- Sl. 2 (inv. št. E 101) *brisača, Kuzma, 80 let, dolžina 110 cm, širina 31 cm, ornament, lan, rese, stanje dobro*
- Sl. 3 (inv. št. E 72) *brisača, Vučja Gomila, 70 let, dolžina 144 cm, širina 35 cm, ornament, lan, rese, stanje dobro*
- Sl. 4 (inv. št. E 68) *Brisača, Kobilje, 80 let, dolžina 102 cm, širina 40 cm, grobi lan, rese, stanje dobro*
- Sl. 5 (inv. št. E 69) *Brisača, Lipovci, 90 let, dolžina 100 cm, širina 37 cm, lan, rese, stanje dobro*
- Sl. 6 (inv. št. E 80) *Brisača, Kobilje 85 let, dolžina 144, širina 24 cm, ornament, lan, rese, stanje dobro*

tlice, ptice, petelini, granatno jabolko, pavi, prilagojeni tekstilni tehniki tkanja.⁶

Prikvačkani vložki na koncih imajo v polnilu geometrično stilizirane cvetlice, polnjene z rdečo vezeno, ali pa rdeče polnjene ptice.

Motivika vezanih brisač je po kompoziciji dvojna. Na koncih brisače je v širini bordure s stiliziranimi cveticami oblike tulipana ali marjetice, ali nepravilnih cvetov z ovelimi listi, ali pa kompozicijsko izpolnjuje oba konca brisače v obliki vaze, cvetličnega lončka, iz katerega rastejo cvetlice.

Barve. Prevladuje rdeča barva, nekoliko kombinirana z modro. Tu in tam se opazi tudi rjava, svetlo modra in roza. Pri tkanih brisačah prevladuje predvsem bela in rdeča barva. Druge barve se pojavljajo pri vezanih brisačah. Rdeča barva je bila od nekdaj zelo priljubljena.

Zaključek. V prekmurskih vaseh je tkalec moški, v vaseh z madžarsko manjšino pa se s tkalstvom vedno ukvarjajo ženske. V prekmurskih vaseh so bile brisače neornamentirane, iz lanenega platna, edini okras so imele rese, ki so bile včasih široke. Brisače, ki imajo rdeče vtlane široke geometrične bordure, so ohranjene in značilne za vasi madžarske manjšine v Prekmurju: Dobrovnik, Žitkovci, Kamovci, Genterovci, Radmožanci, Banuta, Mostje, Dolga vas, Kapca, Gaberje, Gornji in Dolnji Lakoš, Petišovci, Čentiba, Dolina, Pince.

Brisače, ornamentirane z ozkimi bordurami (borduro sestavljajo le črte in pasovi manjših geometričnih likov, šahovsko polje), so znane na Goričkem, od Dobrovnika v vaseh ob madžarski meji: Motvarjevci, Pordišinci, Prosenjakovci, Domanjševci, Hodoš. Rastlinska ornamentika se kaže na vezanih brisačah v prekmurskih vaseh. V ornamentiki ponemajo celo secesijske vzorce.

Izpolnjevanje ornamenta, stiliziranje je odvisno od tehnike in okusa tkalke, ki od časa do časa spreminja ornament. Pri tkanih brisačah je ornament linearen ali geometričen, pri vezanih naturalističen, vendar stiliziran. Glede na stilizacijo so naravne oblike vezene v pravilnejše ali konstruirane like samo s simetrično obliko. Barve so odvisne od skale barv, ki so jih imeli.

Brisače so izdelane iz konoplje ali lanu, pač po tem, katera rastlina se je v tistem kraju bolj gojila. Vtkani motivi ljubijo simetrijo, pasovi so v vodoravnih črtah, vendar v nekem zaporedju a-a-a-a ali a-b-a-b ali a-b-c-a-b-a. Motiv v ploskvi je podan simetrično, često je kompozicija enosmerna. Na statvah nastajajo tkanični vzorci z različno navleko osnove in z različnim pritiskanjem na osnovo. Ornamenti se širijo tudi z ženitvijo mlade neveste v drugo vas, kjer vpliva na druge ženske, da ornament prevzamejo.

⁶ K o k o l j Miroslav: Znaki prekmurskega tkaničenja, ČZN XXVII, 1932, str. 95.

Nedvomno je na umetniško ustvarjanje vzorcev vplivalo okolje, narava. Prekmurske žene so svoja okna na hišah krasile s cvetočimi lončki. Žena je v svojih motivih tudi uporabljala cvetlični lonček z rožo. Veselje in prazničnost se na ornamentiranih brisačah izraža z veselo, živo rdečo barvo, množino motivov, dragocenim materialom. Vsakdanjost pa se na ornamentiranih brisačah izraža v skromnejši ornamentiki, običajnejši, preprostejši tehniki.

Primerjava s sosednjimi kraji. Motivi se v Sloveniji snovno ujemajo z belokranjskimi motivi. Oblikovno se razločujejo v nadrobnostih: vmesna polja so npr. pri tkanju manj vidna, razvrstitev motivov, likov je bolj strnjena. Tehnika tkaničenja je enaka kot belokranjska.⁶ Prekmursko tkaničenje pozna le belo, rdečo barvo, belokranjsko tkaničenje pa še modro barvo. Tehnika tkaničenja, kjer črte in manjši geometrični liki sestavljajo borduro je enaka belokranjski. (Po primerjavi z brisačami, ki jih hrani Etnografski muzej v Ljubljani iz Bele krajine — inv. št. 500, 537 in 523.) Po primerjavi gradiva, ki ga hrani Etnografski muzej v Ljubljani iz vasi Bojanci in Marendolci (inv. št. 537 in 540) se je isti način tkanja ohranil tudi na jugu Bele krajine. Pri Hrvatih so vmesna polja med ornamenti (tako kakor pri ornamentiranju brisač madžarske manjšine v Prekmurju) pokrita, tako da skoraj ni videti platna, na katerem so ornamentii vezeni.⁸

Način vtkanja rdeče niti z motiviko šahovskega polja je znan tudi na brisačah v okolici Hrubá Vrbka na Češkem.⁹

V okolici Trnavý na Slovaškem je znan isti način tkanja v črtah, šahovskih poljih. Ornamenti so vtkanii na belo osnovo z rdečo nitjo.¹⁰

Brisače iz domačega platna z vtkanó rdečo vezeninó zasledimo tudi pri Madžarih.¹¹ V Somogyu in Tolni so tkalci skoraj v vsaki vasi tkali platno z rdečo ornamentiko.¹² Razvita je bila tehnika tkaničenja stebričkov in tehnika tkanja pasov. Naš glavni namen je bil predstaviti in opredeliti prekmurske brisače kot ljudsko vezeninó. Navedeno delo pa narekuje še daljši študij, predvsem historične, tehnološke ter primerjalne poglobitve.

⁷ Račić, Božo: Domače tkalstvo v Beli krajini, Slovenski Etnograf III-IV, 1951.

⁸ Sič, Albert, Narodne vezanine na Kranjskem — Ljubljana 1918.

⁹ Václavík, Anton — Orel, Jaroslav: Volkskunst und Gewerbe, Praga 1956, str. 28 (priloga L/II, c, d, Hrubá Vrbka 1870).

¹⁰ Slovenski ljudový tekstil — tkaniny — vyšivky — čipky — kroje — Osveta — Martin 1957 str. 33.

¹¹ Bátky Zs. Györffy I. — Viski K., A magyarság néprajza I—IV. Budapest 1941 — 32.

¹² Csete, Balázs: faluról falura házról házra, Budapest, 1940, str. 53.

FUNKCIJA ORNAMENTA IN NAŠ ČAS

Karlovšek Jožc

Kaj je ornament v širšem pomenu, na to vprašanje ne moremo odgovoriti absolutno, zakaj ornament je čudna in zapletena zadeva. Kakor druge veje likovne umetnosti tako se tudi ornament neprenehoma razvija, izpopolnjuje in preoblikuje, in sicer v vseh časih. Vpliv naravnih sil, način ljudskega življenja, kulturni in tehnični napredek mu privedajo razne slogovne značilnosti in nove prijeme. Najbolje bo, če opišemo nekaj primerov, kakšno vlogo je igral ornament v preteklosti v posameznih obdobjih in kakšno mesto zavzema v sedanji kulturi.

1. Ornament, namenjen za svečanost in lepoticje

Že v predzgodovinski dobi so ljudje radi okraševali predmete ali izdelke, ki so bili namenjeni za svečanost, darila, lepoticje itd. Ornament je bil namreč najprimernejše sredstvo, ki je dajalo preprostemu materialu in preprosti izdelavi neko večjo estetsko vrednoto. S tem je dobil ornament neprecenljivo vrednost v arheologiji, kjer je nekako ornamentarno pismo kakega ljudstva in časa.

2. Socialni pomen ornamenta

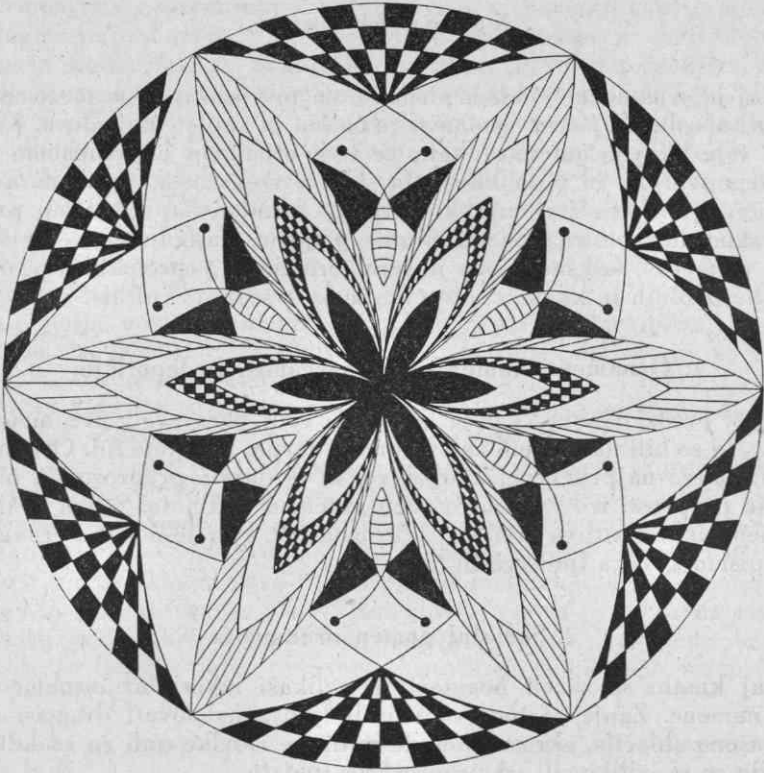
Kaj kmalu so začeli bogataši in velikaši izkoriščati ornament v svoje namene. Zanje so namreč morali ljudje izdelovati dragocenejša in okrašena oblačila, okrasne posode in druge izdelke tudi za vsakdanjo rabo, da so se odlikovali od preprostega ljudstva.

3. Ornament kot zrcalo ljudske umetnosti

Z ornamentom na svojih prazničnih oblačilih, z okrašenimi darili, ki so jih ljudje poklanjali svojim dragim, in z izdelki za posamezne svečanosti, se je ljudstvo preprosto in jasno likovno izživljalo. Ornamentalni motivi so bili vzeti iz verskega in vsakdanjega življenja, iz domačega rastlinstva in ljudske tehnike. Ornament je rasel iz ljudskega umetniškega čustva ter iz ljudskih navad in običajev. Tako je tudi ornament nekako ogledalo najboljšega iz ljudske kolektivne likovne umetnosti, kar ima v etnografiji velik pomen.

4. Ornament kot estetski činitelj

V splošnem je bila naloga ornamenta v preteklosti: povečati estetski učinek kakega predmeta, dajati členovitost nerazgibanemu predmetu, poživljati puste ploskve, povečati vrednost kakega predmeta in poudarjati, v kakšen namen naj rabi predmet. Tako je vsakdanji in pusti predmet z dekorativnim oblikovanjem večkrat pridobil večji estetski pomen.

Sodoben centričen ornament geometričnega tehničnega oblikovanja

5. Ornament kot čista umetnost

Marsikdaj nastopa ornament kot umetnina sama zase, predmet je tu le nosilec ali podlaga te umetnosti. Z določenimi izbranimi motivi pripoveduje ornament svojo vsebino v poljubni kompoziciji in stilizaciji, kjer je vse skupaj podrejeno zaokroženi celoti in neki vzvišeni originalni ideji. To so večkrat posameznih ljudeških ali drugih umetnikov. Značilne so v tem pogledu ornamentalne podobe, ki prehajajo že v upodabljačo umetnost.

6. Ornament kot hudodelstvo

Proti koncu zadnjega stoletja so zgubili vsako pravo mero v uporabi ornamenta. Skoro vsak predmet je bil bolj ali manj obložen s okraski ne glede na to, za kaj naj bo — ali za vsakdanjo rabo ali kot dragocenost. Pomembni in nepomembni motivi, stari in novi vzorci ter tuji in domači okraski so se kopicili z uporabo knjig in tiskanih predlog v labirint okrasnega materiala. Strojna izdelava ali ročna izdelava na tekočem traku pa je mehanično uporabljala to dekorativno snov in posnemala dragocene ročne izdelke na svojih izdelkih na hiter in ceneń način. Tako sta izginili izvirnost in pristnost, z njima pa pomembnost kot dragocenost in funkcija okrasitve. Skratka — ornament je postal nepotrebna navlaka in je motil pravi čut za estetsko oblikovanje, tako da so ga nekateri imenovali celo hudodelstvo v umetnosti.

7. Ornament, skrit v žlahtnem materialu

V začetku tega stoletja se je začelo novo pojmovanje v estetskem oblikovanju v arhitekturi, umetnostni obrti in drugod. Nov uporabni material, nov način obdelovanja materiala in nove tehnične členovitosti so prinesle nove estetske prijeme in nove potrebe. S tem se je začel hkrati tudi boj proti stari ornamentalni prenatrpanosti in nesmiselnosti. Nastajalo je načelo, da je osnovna funkcija vsakega predmeta: preprostost, praktičnost in brezokrasna oblika, ker je dodatni okras nepotreben in samo moti. Žlahtnost materiala s pisano naravno strukturo, plemenita površinska ali ustrezna obdelava ter tehnična členovitost so že sami na sebi dovolj dekorativni elementi, ki estetsko povzdigujejo predmet. Oblike predmeta se predvsem podrejajo njegovi uporabni funkciji. S tem polagoma odpadejo socialni pomeni in tako je isti predmet lahko za vsakdanjo in tudi za svečano rabo. Preneha tudi izkoriščanje ornamenta v trgovske namene.

8. Ornament kot-dopolnilni oblikovni faktor

Žlahtni furnir daje našemu pohištvu s slikovito površino, to je z letnicami, porami, lisami in grčami, zaželeno in estetsko oblačilo. Marmor ornamentalno podaja ploskev s pisanimi zrnici, žilami in lisami, in sicer večkrat do fantastičnih tvorb. Brušeno steklo nam svetlobo kristalno odbija, svetlobne žarke razpršuje in mavrično lomi, torej svetloba razkazuje na steklu svojo skrito razkošnost. Vse to pa povečujejo globoki in nizki rezi ter gravure. V teh primerih brušen ornament komponira skrivnostno igro svetlobe v pesniško enoto. Čudovite barvne odtenke dosežemo npr. na oksidirani bakreni ali drugi pločevini.

Često pa nam sam predmet s svojo funkcionalno obliko in ustreznim naravnim materialom ne daje dovolj mikavnosti ali estetske površine in tudi ne izraza, ki ga želimo doseči. In prav to osnovno funkcijo ima ornament, da kot dodatni oblikovni faktor dopolni naše oblikovanje. Iz nezanimive ali enolične površine naredi ornament aktivno ploskev, ki ustreza našemu oblikovanju. Predvsem velja to za tekstilno blago. Samo struktura pletenja in tkanja ter enobarvnost nam vedno ne zadoščata. Naša oblačila rabimo namreč za razne letne čase, za razne slovesne in športne priložnosti ter za razne starosti ljudi. Prav tako moramo nuditi naši stanovanjski opremi razne vzorce tekstila. Z ustreznim ornamentom, ki lahko uporablja vse mogoče motive od starinskih do abstraktnih ter vse mogoče barvne kombinacije, dosežemo neomejene vzorce, ki lahko učinkujejo na nas veselo, otožno, razgibano, pisano, mirno, enolično itd. Otroci imajo npr. radi mucke, kužke itd. na predpasnikih, deklice pisane in žive vzorce, starejše dame pa zopet umirjena in temnejša oblačila. Ornament na sedanjih oblačilih in podobnih primerih ni več dragocenost ali socialni poudarek bogatejših ali revnejših ljudi, temveč samo dopolnilni faktor našega oblikovanja. Cena je namreč skoro ista ali prav malo drugačna pri enobarvnem ali vzorčastem tekstilu.

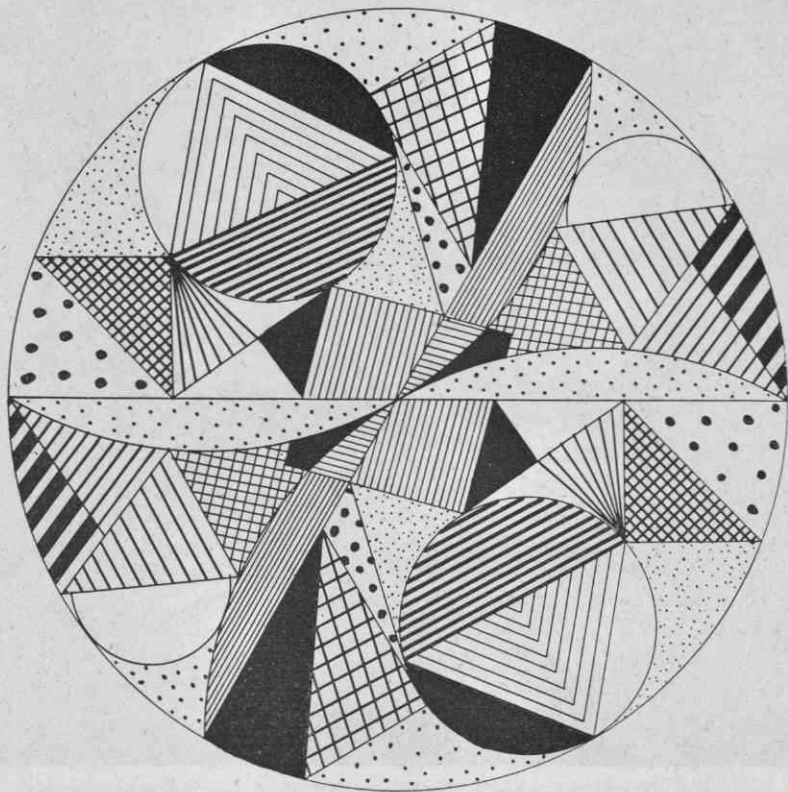
9. Ornament kot čista ritmika

Ornament imenujemo tudi ritmično ponavljanje motivov v harmonično celoto, to opažamo posebno v sodobni arhitekturi in tehniki. Cestišče, tlakovano s kockami, je npr. ritmična členovitost ploskve. Svetlejšje in temnejše položene keramične ploščice na tlakih učinkujejo z ubrano ritmiko zaradi dveh bravnih tonov. Prav tako je ritmika raznih zrn v teraco tlakih, medtem ko ima benečanski tlak že živahnejšo ritmično slikovitost. Arhitekt ritmično komponira fasadne odprtine in pasove v podolžni in pokončni smeri in jih poveže v skupen harmonični učinek. Togo kompozicijo lahko ublaži z raznimi barvami, ustrezni izraz pa doseže še s poudarjenimi členi in izrazno kompozicijo. Nasprotno lahko z ornamentom — posebno z geometričnimi motivi — podelimo večji prazni ali pusti ploskvi neko členovitost in razgibanost, ki ju sicer sama snov ali predmet nimata. Naravno ornamentalno členovitost imajo npr. pletenine (košare), vezenine, grobe tkanine, snežinke itd.

10. Ornament kot plaža

Pri kramarskem spominkarskem blagu se večkrat kaže namišljena slovenska ornamentika, posebno na lesenih krožnikih. Mnogo srčkov, nageljnov in listnata solata naj bodo glavni ornamentalni motivi, ki so često neokusno oblikovani in podani v živih barvah ter togi kompoziciji.

To naj poživlja še neokusna narodna noša, ki spada že v preteklost, in razni trgovski atributi. Isto nahajamo pogosto na šolskih razstavah, kjer vidimo največ grdega in neokusnega ravno na risbah, ki naj predstavljajo slovenski ornament. To je svojevrsten kič, ki ga na srečo ljudstvo povečini že odklanja. Podati slovenski idealni ornament pa zahteva

Sodoben abstraktni geometrični ornament

prav tako veliko študija, znanja, okusa in umetniške sposobnosti kakor druge umetniške panoge. Vendar ne smemo spominkov zanemarjati, saj to gojijo že od nekdanj in povsod kot nujno ljudsko potrebo. Pri tem si moramo prizadevati, da bodo tudi naši spominki dosegli tisto stopnjo okusne izdelave, okusne stilizacije in lepe barvne harmonije, kakor jih imajo spominki v sosednjih državah. Seveda morajo pri tem sodelovati študirani in izurjeni oblikovavci.

Sodobni ornamentalni motiv »Eva«. Iz nekdanjega motiva Eve, kot znak ženske lepote in zapeljivosti, je tu Eva podana analitično in simbolično samo kot žena vir človeškega rodu

11. Abstraktni ornament kot gospodarski faktor

Na sedanji trg prihaja vedno več izdelkov iz umetne snovi, kakor npr. iz polivinila, lesonita, linoleja, ultrapasa itd., ki nam v tehničnem pogledu bolj ustrezajo in jih lahko tudi bolj poljubno oblikujemo kakor drug naravni material. Vendar je sam na sebi ta material v zunanjem pogledu često premalo zanimiv in premalo slikovit. Lahko sicer izdelke iz teh umetnih snovi po svoji želji estetsko oblikujemo s tem, da vtisnemo

v material umetno členovitost, grobo ali finejšo hrapavost, ali ga še izdelujemo v raznih barvnih tonih. Toda razvajeno ljudstvo se kar hitro naveliča samo barvnih ploskev, kmalu si zaželi tudi spremembe, da ima ta material včasih tudi neko estetsko strukturo ali primerne vzorce, ki ublažijo, posebno pri opremi, skupni učinek barvnih enot brez vzorcev. Sodobno kuhinjo, kombinirano v svetlih tonih, poživljajo npr. živi toni ultrapasa. Vendar se oko rado spočije na vzorčastem ultrapasu na mizi. Prav tako je na primer pri polivinilskih izdelkih: želimo enobarvne in marogaste talne obloge, bele, barvne, reliefne in vzorčaste ženske torbice itd. Tu ni več vzorec samo kot estetski činitelj, temveč je že trgovski posel, da se nudi ljudem za spremembo in modo vedno kaj novega.

Za nove vzorce je najbolj primeren ornament, ki posnema naravno strukturo žlahtnega materiala, v drugem primeru pa se odlikuje pred vsem sodobni abstraktni ornament, ki nam prikazuje vse mogoče izmišljene strukture in pisane vzorce. Abstraktni ornament nas namreč ne muči z nedoločenimi motivi, da bi ga vsebinsko opazovali, temveč nas pelje samo k zunanjemu estetskemu učinku.

12. Ornament kot zdravstveni faktor

Če opazujemo naravo, opazimo, da travnik ni enakomerno v enem tonu zelen, temveč ima razne dekorativne odtenke, ki vplivajo na nas pomirjevalno in prijetno. Prav tako niso planine temno zelene ali nebo modro v močnem enotnem tonu. Tudi vode so na površini slikovite. Zato se v naravi dobro počutimo. Nasprotno pa na nas vplivajo dvorane, ki so okrašene z močnimi čistimi barvami in zastavami, mogočno, dražljivo in spodbudno. In to nas tudi po kratkem času utruja. Zato naj naše vsakdanje stanovanje ne bo opremljeno samo z močnimi živimi barvami. Vsaka čista močna barva ima optično fizikalno lastnost, da naše oko barvno samo enostransko utruja in si kaj hitro poželimo odpočitek ob mirnejšem vzorcu, ki vsebuje več harmoničnih tonov. Preživo pisan vzorec pa nas prav tako hitro utruja kakor enobarvna ploskev.

Noseča ženska se najbolje počuti v mirni vzorčasti halji, ki ji za oko prija, za druge ljudi pa ne povzroča preveč pozornosti. V bolniških sobah so stene in oprema v svetlih enakomernih barvah, toda posteljna pregrinjala so primerno vzorčasta z nedoločenimi ali abstraktnimi motivi, da bolnika poživljajo in zmanjšujejo vtis bolnišnice. Obleka bolnikov ima navadno vzorce pokončnih črtastih prog, da učinkujejo na bolnika spodbudno, kvišku v življenje.

Sklep: Ornament v širšem pomenu ni samo lepotičje ali okrasek, temveč ima v raznih časih in v raznih primerih svojo različno funkcijo in različno ime ter je vedno povezan z našim vsakdanjim življenjem. Zato ima pomen tudi v sedanjem času.

Résumé

LA FONCTION DE L'ORNEMENT ET NOTRE TEMPS

L'auteur est de l'opinion que nous ne pouvons pas énoncer en bref ce qu'est l'ornement au sens plus large, parce, que l'ornement, dans les différentes périodes et les diverses circonstances, a sa fonction différente et un nom différent. Tout d'abord il énumère des exemples où l'ornement est destiné à la solennité et à la parure. Ensuite il parle de la signification sociale de l'ornement. Il souligne que l'ornement est le miroir de l'art populaire, soit comme facteur esthétique, soit comme art pur. Il mentionne aussi l'ornement comme crime et «toc». Nous apprenons aussi ce qu'est l'ornement dans un matériau noble, ce qu'il représente comme rythmique et facteur formel complémentaire, quel rôle il joue dans l'économie et la santé. L'ornement est incessamment lié à notre vie, que nous en ayons conscience ou non, et il a aussi dans notre temps moderne sa signification.

S KMEČKIH DOMAČIJ V HRASTOVLJAH IZ DOBE OKOLI 1300

Milko Kos

Hrastovlje so vas v severni Istri. V zadnjih letih so zaslovele po freskah, s katerimi je poslikana notranjščina cerkvice, ki je tik ob vasi postavljena sredi utrdbenega obzidja. Cerkvica je starejša od obzidja. Njen nastanek je še iz romanske dobe, najkasneje iz konca 13. stoletja. Mlajše so freske; končane so bile leta 1490.¹

O Hrastovljah pa imamo še en spomenik, ki ni tako znamenit kot freske v vaški cerkvici. Je blizu 200 let starejša listina, po vsebini, po moji vednosti edina te vrste iz sorazmerno rane dobe v arhivalnem gradivu slovenske zemlje. Večji del njenega besedila sem v slovenskem prevodu objavil v 3. letniku Jadranskega koledarja (Zagreb-Ljubljana 1937), str. 62—63, kratek regist o njeni vsebini pa je bil objavljen v Izvestjih Muzejskega društva za Kranjsko 9 (1899), 204. Menim, da je tekst vreden, da mimo samega prevoda spregovorim nekoliko več o njem.

Okoli leta 1300 ali mogoče nekoliko kasneje je bil v latinskem jeziku napisan na pergament tekst te listine, ki jo danes hrani Državni arhiv SR Slovenije. Listina nima datuma. Po paleografskih kriterijih jo datiram v omenjeno razdobje.

Povod, da je bila listina napisana, je bil krajevni spor, nastal med kmeti v vasi Hrastovlje, ki so bili podložni nekemu gospodu Pucilinu, in kmeti iz sosednjega Kubeda, ki so spadali pod koprsko mestno občino. Ljudje iz Kubeda so napadli tiste iz Hrastovelj in jih pošteno izropali. Kaj vse so odnesli, nam govori naša listina. Naštevaje vsega tega, vrh tega pa podatki, ki so s tem v zvezi, ne morejo biti brez zanimanja za etnografa in morejo razložiti nekatere etnografske posebnosti severne Istre okoli leta 1300 ali kmalu potem.

Hrastovlje (Hrastovlach) so bile po podatkih naše listine vaška občina (comunitas). Na čelu ji je bil gastald (gastaldio), ki ga moremo primerjati s tem, kar je drugod na Slovenskem vaški načelnik, imenovan župan. Vas je imela tudi svojega biriča (preco), ki je bil sodni organ nižje vrste. Med predmeti, ki so bili Hrastovcem odneseni, se omenja tudi velik občinski meč (malleus comunitatis, malleus magnus), vreden

¹ Iz novejše literature o cerkvici in njenih freskah: Marijan Zadnikar, Romanska arhitektura na Slovenskem (1959), 256—260, in istega avtorja: Hrastovlje (Spomeniški vodniki, zv. 2, 1961).

40 denarjev. Menim, da je ta pripadal občini ali županu-gastaldu kot simbol pri izvrševanju sodstva.

Zemlja je bila porazdeljena na kmetije, ki so jih individualno obdelovali kmetje (rustici). Vrh tega je obstajala še srenjska zemlja. Na to kaže podatek, da je med uničenim blagom bilo do 50 voz požgane občinskega sena (comunitatis fenum). Nekaj vina je imel v vasi gospod Pucilin, ki so mu Hrastovlje pripadale kot zemljiškemu gospodu (vinum domini). Dvajset orn vina je ob napadu ljudi iz Kubeda izgubila bratovščina (vinum fraternitatis), kar kaže, da je takrat že bila v vasi cerkev.

Podatki naše listine se nanašajo na obleko, pridelke, domače živali, orodje in posodje Hrastovcev. So pa iz listine razvidni tudi podatki o denarju in merah, ki so bile v Hrastovljah v obtoku in uporabi.

Hrastovci so svoj lan in volno tkali doma. Naša listina omenja okoli 20 bračev (na današnje mero preračunano je to okoli 13 metrov 80 cm) lanene in volnene tkanine (filaterium lineum et de lana), vzete enemu hrastovskih kmetov. Iz te so krojili svoja srajcam podobna ženska in moška oblačila (camisie mulieres, camisa viri, tunica). Te »srajce« so vrhnje oblačilo z rokavi, ki prepasano sega spodaj čez kolena. Na hrastovskih freskah so v njem upodobljeni Adam pri delu in kmetiči (Zadnikar, Hrastovlje, slika med str. 52/53 in slike 65, 66, 67, 68, 72). Ena pglavitnih skupnih potez — glede obleke — ki jih sledimo v tem delu Istre, je dolga ženska srajca, scela krojena.² — Od obleke se omenja še plašč (pallium) in nogavice (calcze). Nogavice bi utegnile biti take, kot jih imata na hrastovskih freskah moža iz spremstva svetih treh kraljev, ali pa mož, ki obrezuje trte (Zadnikar, Hrastovlje, slika 59, 72, 75).

Od žitnih vrst se omenjajo pšenica (frumentum), rž (sillago), ječmen (scandela) in proso (milleum). Razne vrste žita pomešane so mešanica (minustura), žito sploh je pa »blava«. Od moke (farina) se izrecno navaja pšenična moka (farina triticea). Sodeč po navedenih količinah in merah bi dejali, da je bil v primerjavi z drugimi žiti pridelek pšenice manjši, zakaj ta se računa po navadi le na manjše mere (misina, modiolum, le en star). Je pa na podlagi podatkov o količini odvetega žita pa tudi drugih pridelkov in živine težko reči, koliko je posamezna kmetija pridelala in koliko živine je imela, saj sta mogli biti količina in vsebina odvetega odvisni od raznih okolnosti in naključja. Ponekod je bil kmetu vzet le en star žita (okoli 80 litrov) ali pa še manj, največ pa pri treh kmetih 12, 16 in 20 starov žita (okoli 960, 1280 in 1600 litrov žita).

Nikjer se ne omenja oves, kar bi kazalo, da v Hrastovljah niso imeli kaj prida konj, ki se med odvetim blagom tudi sicer ne omenjajo.

Od stročnic se navajajo v manjših množinah bob (faba), grah (bisa) in grašica (penicium). Konoplja je bila pomembna za izdelavo konopnine (canapium). Od sadnih vrst in drevja se omenjajo orehi (nucēs),

² M. Ložar v Narodopisu Slovencev, 2, 168.

hruške (pira), predvsem pa fige (ficus). Vinogradništvu je šla znatna vloga; zelo pogosto omenjanje vina kaže na to. Množina posameznim hrastovskih kmetom vzetega vina je različna, največkrat ga je bilo od 2 do 7 orn, enemu kmetu je bilo vzetih 40, dvema pa po 50 orn vina. Zemljiškemu gospodu je bilo vzetih 50, cerkveni bratovščini pa 20 orn vina. Razširjena je bila gojitev oljkovih dreves; od sadeža so pridobivali olje (oleum). Navajajo se tudi izkoreninjena figova in oljkova drevesa (ficulnea, oliva, oliveta). Njiva nasploh je »ager«. Na travnikih so pridobivali seno (fenum).

Razvita je bila živinoreja. Od živalskih produktov se omenjata meso (carnes) in sir (caseus). Sodeč po množini podatkov so gojili ovce in prašiče bolj kot pa goved. Zlasti ovčereja je bila (kot še v polpreteklem času) glavna živinorejska panoga v teh krajih. Omenjajo se ovce (oves), manj jagnjeta (angni) in enkrat 14 koz (capra). Posameznikom je bilo po številu vzetih od dveh do 40 ovac. Pogosta je tudi omemba prašičev (porci) in svinj (sues), od teh so taki enoletne starosti (porci, sues unius anni), pitani prašiči (porci nutricii), breja svinja (sus plena) in velike svinje (magne sues). Od goveje živine se navajajo voli (boves) in krave (vace); teh živali je bilo posamezniku vzetih od ene do treh. Le po enkrat se navaja vzeto tele (vitullus) in oslica (asina).

Od perutnine so našteje kokoši (galine) in dvakrat gosi (anseres). Kokoši, po številu od ene do deset, so bile vzete skoraj vsakemu kmetu, kar bi kazalo na znatno kokošerejo.

Za etnografa je pomembno navajanje raznega orodja in posodja. Dvakrat se navaja železo za oranje (ferra ad arandum, ferra aratrea), kar je bilo pač del ornega orodja. Verjetno je bil to lemež. Imamo poročilo z ozemlja socerbskega gospostva, ki ni daleč od Hrastovelj, da so tamkaj pri »starem plugu« železni lemež kupovali.³ Tudi podatek v naši listini, da je bila vrednost železa za oranje 40 denarjev (ferra ad arandum valencia XL denarios) bi govoril za železen del, ki so ga v Hrastovljah kupovali k sicer doma izdelanemu lesenemu ornemu orodju. Plug, ki je upodobljen na freski cerkve v Hrastovljah (Zadnikar, Hrastovlje, slika 67) in o katerem velja mnenje, da je bil ves iz lesa, je mogel gledati na podatek v naši listini imeti tudi kak del iz železa.⁴

Mimo ornega orodja se kot orodje za obdelavo zemlje navaja motika (fossarium, fossorium). Na freski v Hrastovljah jo vihti Adam (Zadnikar, Hrastovlje, sl. 43). Srpi (falces) so bili potrebni za žetev.

Med orodjem, potrebnim pri hiši, se omenjajo v naši listini še: voz (currus), sveder (terrebellum), škarje (forfex), žaga (ali kosa ?, sera), rešeto (capisterium) in strugalnik (?, dildoria).

Vino so hranili v raznih posodah (vas) in sodih (dolium). Omenjajo se tudi košare (cista) in vreče (saccus). Predvsem za vodo namenjena

³ S. Vilfan, K obdelavi polja v slovenski Istri, Slovenski etnograf X (1957), 64.

⁴ A. Baš, Hrastovski plug, Slovenski etnograf 14 (1961), 54.

posoda je bila idrija (ydria). Za fige, oljke, moko in bob je brenta. Na freskah v Hrastovljah glej brento z grozdem (v Zadnikarjevih Hrastovljah na sliki med str. 48/49 in slika 66) in košare (na slikah 63, 66 in 74). Sklede (saitella), vreči (olla) in čaše (peccarium) spadajo v nadaljnji inventar kmečkega doma. »Olla« je vrč z ročaji, mogoče tak, kakršen je upodobljen na freskah v hrastovski cerkvi (Zadnikar, Hrastovlje, slika med str. 32/33 in slike 19, 43 in 45).

Končno še nekaj o merah in denarju, ki jih omenja naša listina. Star (starium) je bil mera za žito, moko, grašico, bob, grah, orehe in fige. Obči beneški star je meril 83,3172 litrov. Povprečno moremo na star računati okoli 80 litrov. Orna (urna) je bila mera za vino, pa tudi za olje. Nanjo je šla v raznih krajih različna količina, od 160 do 85 litrov na orno. Olje so tudi tehtali na funte; beneška tako imenovana »libra grossa« je merila 476,69 gramov. Votle mere manjšega obsega so: »misina« (ali »metreta«) in »modiolum« za žito, moko, grašico, fige, hruške in orehe. V Furlaniji je bila »mezina« v 16. stoletju četrti del stara, obsegala je torej okoli 20 litrov.

Tkanine so merili na brač (brachium). Dolžinska mera za »braz«, vklesana v drugi polovici 15. stoletja v steber, ki danes stoji na Tartinijevem trgu v Piranu, meri 69 cm. Okoli te številke se giblje mera za brač, po kateri so merili sukno v furlanskih krajih (okoli 67 do 69 cm).⁵

Računali so okoli leta 1300 v Hrastovljah največ na marko denarjev (marcha denariorum) in na funte denarjev (libra denariorum). Oboje je le števna enota, ne resničen novc. Četrti del marke je četrtnjak (ferto). Resničen novc so denarji (denarii) ali solidi. Na eno marko je šlo 160 denarjev ali solidov.

Imena hrastovskih kmetov, urejen po skupinah:

Domača slovenska imena. Dedoha (Dedocha) — Grdina (Gerdina) — Ivan (Ivan) — Jak (Jac) — Juriha (Juricha) — Jurislav (Jurislaus) — Koliša (Colissa) — Kresec (Cioseç, Creseç) — Malha (Malcha) — Piçigoy, tudi Çugoy — Sobeslav (Sobuslaus, Sobuslav) — Stojan (Stoyan) — Svetka (Svetcha, Swetcha) — Svobodin (Sobodinus) — Vlček (Welcech, Welcecon) — Vlk (Welç, Welcoho, Welçoho) — Vlkona (Velchon, Wolchona) — Zaka (Zacha) — Zlobec (Slobeç, Slobič).

Krščanska imena. Laurencius (v vasi sta bila dva Lovrenca, zato ima eden priimek »Večniç«, drugi je »frater Creseç«) — Martinus — Mingtonus — Mingus (iz Dominicus) — Petrus.

Romanska ime: Rapaldus oziroma Ripaldus.

Ime po obrti: Cerdo (čevljar).

⁵ O merah: S. Vilfan, Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (16.—19. stoletje), Zgodovinski časopis 8 (1954), passim. — G. Perusini, Vita di popolo in Friuli (1961), 240 dalje.

Zusammenfassung

INVENTARE DER BAUERNGÜTER IN HRASTOVLJE AUS DER ZEIT UM 1500

Den Gegenstand des Beitrages bildet die Analyse einer im Staatsarchive in Ljubljana aufbewahrten Urkunde, die nach paläographischen Kriterien in die Zeit um 1500 oder in eine nicht viel spätere anzusetzen wäre. Inhaltlich enthält sie eine Aufzählung dessen was sich Leute aus dem Dorfe Kubed im nordwestlichen Istrien im benachbarten Dorfe Hrastovlje mit Gewalt angeeignet hatten.

Hrastovlje war eine Dorfgemeinde (*comunitas*) mit einem Gastalden als Dorfvorsteher an der Spitze. Diesem mag als Symbol seiner richterlichen Gewalt ein grosser Gemeindedegen (*malleus comunitatis*, *malleus magnus*) gedient haben, der auch unter den geraubten Gegenständen aufgezählt wird. Die Dorfgemeinde bestand aus Bauerngütern und der Dorfmark; 50 Wägen gelegentlich des Überfalles der Gemeinde gehörenden verbrannten Heus (*comunitatis fenum*) weisen auf letztere hin. Der Bruderschaft gehörender Wein (*vinum fraternitatis*) zeigt, dass damals in Hrastovlje bereits eine Kirche stand.

Der grösste Teil der Angaben bezieht sich auf Kleidungsstücke, Feldprodukte, Haustiere, Werkzeuge und Gefässe.

Kleidungsstücke. Zu Hause gewobene Lein- und Wolltücher. Hemdartige Kleidungsstücke für Frauen und Männer (*camisie mulieres*, *camisia viri*, *tunica*). Mäntel (*pallium*). Strümpfe (*calcze*).

Feldprodukte. Weizen (*frumentum*). Roggen (*sillago*). Gerste (*scandela*). Hirse (*milleum*). Gemischtes Korn (*mistura*). Weizenmehl (*farina triticea*). Bohnen (*faba*). Erbsen (*bisa*). Wicke (*penicium*). Hans (*canapium*).

Obstarten und Obstbäume: Feigen (*ficus*), Nüsse (*nuces*), Birnen (*pira*). Grosse Mengen geraubten Weins und Öls weisen auf entwickelten Wein- und Ölbau. Es werden auch gewaltsam entwurzelte Feigen- und Ölbäume erwähnt (*ficulnea*, *oliva*, *oliveta*).

Haustiere. Schaf- und Schweinezucht, weniger Rindviehzucht. Daraufhin weisen Angaben über zahlreiche weggenommene Schafe (*oves*), Lämmer (*angni*), Ziegen (*caprae*), Schweine (*porci*) und Säue (*sues*). Rindvieh: Ochsen (*boves*), Kühe (*vace*), Kalb (*vitullus*). Sehr viele Hühner.

Werkzeug. Eisen zum Pflügen (*ferra ad arandum*, *ferra aratra*); wohl die eiserne Pflugschar, die zum hölzernen Pflug gekauft wurde. Haue (*fossarium*), Sichel (*falx*), Wagen (*currus*), Bohrer (*terrebellum*), Schere (*forfex*), Säge oder Sense (*sera*), Sieb (*capisterium*), Daubenhobel? (*doldorium*).

Gefässe. Behälter und Fässer (*vas*, *dolium*) für Wein. Körbe (*cista*) und Säcke (*saccus*). Ydria, hauptsächlich für Wasser bestimmtes Gefäss. Brenta für Feigen, Oliven, Mehl und Bohnen. Schüssel (*saitella*), Krüge (*olla*) und Becher (*peccarium*).

Masse und Münze. Starium (rund 80 Liter) für Korn, Mehl, Wicke, Bohnen, Erbsen, Nüsse und Feigen. Urna für Wein und Öl. Pfund (*libra*) für Öl. Hohlmasse kleineren Umfanges: *misina*, *metreta*, *modiolum*, für Korn, Mehl, Wicke, Feigen, Birnen und Nüsse. Brachium (rund 68 cm), Längenmass für Tücher. — Rechnungsmünze: *marcha denariorum* und *libra denariorum*. Faktische Münze: *denarii* und *solidi*.

Die Namen der Bauern von Hrastovlje um 1500 sind zum überwiegenden Teil slawisch, nur wenige sind christlichen oder romanischen Ursprunges.

Viele der in der Urkunde erwähnten Gegenstände werden mit solchen auf den Fresken der Kirche in Hrastovlje abgebildeten (vollendet 1490) verglichen (hemdartige Kleidungsstücke, Strümpfe, Pflug, Haue, Krüge).

NEKAJ ZNAČILNOSTI SODOBNE SOVJETSKE ETNOGRAFIJE

Slavko Kremenšek

Sovjetska etnografska znanstvena prizadevanja utegnejo zbuditi naše posebno zanimanje predvsem iz dveh razlogov: prvič, sovjetska etnografija ima sorazmerno pomembno mesto v okviru sovjetskega družboslovja, in drugič, sovjetski etnografi si prizadevajo usmeriti svoje strokovno delo na osnovi marksističnih idejno-metodoloških vodil. Za obe navedeni trditvi je značilno, da sta po svoji vsebini in še predvsem glede na svoj razvoj precej zamotani. Zapletenost v poudarjanju mesta etnografske vede je v tem, da so bili po Oktobru v tem pogledu izvedeni različni premiki, ki so mestoma vodili malone v likvidacijo etnografije kot posebne znanstvene discipline. Na to pa se veže tudi vprašanje marksistične idejno-metodološke orientacije v sovjetski etnografiji, na katero so se v različnih obdobjih sklicevali tako zanikovalci kakor zagovorniki samostojnosti etnografije. Ne da bi se na tem mestu spuščali v razpravljanje o upravičenosti takšnih ali drugačnih postavk v sistemizaciji posameznih družboslovnih ved, si oglejmo nekatere značilne poteze sedanje faze v razvoju sovjetske etnografije. Pripomniti je le, da ta faza nikakor ni več nova. Kolikor se niso njena vodila že docela izoblikovala pred drugo vojsko, so kmalu po njej postala sorazmerno jasna in so se kasneje samo še utrjevala. Sedanje stanje ima tako že pečat daljših izkušenj.

V sovjetski etnografski znanstveni teoriji je posebno poudarjena nujnost tesne povezave etnografije z drugimi zgodovinskimi vedami. To se še posebej izraža pri vzgajanju mladih strokovnih kadrov. Moskovska katedra za etnografijo je v sestavu zgodovinske fakultete moskovske državne univerze. Novinci, ki se vpišejo na to fakulteto, poslušajo v prvem letniku vrsto predavanj, ki so skupna za vse novince. V prvem letniku še ni etnografov, arheologov, umetnostnih zgodovinarjev itd. Od etnografskih predmetov je za prvi letnik predpisan nekakšen pregled obče etnografije in zgodovina predrazredne družbene formacije. Šele v drugem letniku poslušajo študentje, ki so se odločili za specializiran študij etnografije, predavanja iz nekaterih etnografskih predmetov, in sicer fakultativno. Če želijo ostati na katedri, polagajo iz poslušanih predmetov izpite. V nasprotnem primeru si lahko izberejo — po drugem letu dokončno — drugo specializacijo, npr. zgodovino Sovjetske zveze, zgodovino Zahodnih in Južnih Slovanov, zgodovino KPSZ itd. Tisti, ki so na katedri za etnografijo ostali, študirajo nato v tretjem in četrtem

letniku v okviru te katedre tiste etnografske predmete, ki so predpisani za ti dve leti. Splošnejši pregledi so obvezni za vse etnografe. Nekateri specialne tečaje poslušajo študentje po izbiri, toda neko posebno etnografsko specializacijo si mora izbrati vsak študent. Izbirajo etnografijo Vzhodnih Slovanov, etnografijo Afrike, Amerike itd. V petem letu študija pišejo diplomsko delo. To nato zagovarjajo, diplomirajo in dobijo naslov: zgodovinar. Odprta so jim — po zmožnosti — vrata v znanstvene institucije, pa tudi v šolo, da poučujejo zgodovino. Za pouk tega predmeta so usposobljeni kljub etnografski specializaciji. Ves čas študija so kot vsi slušatelji zgodovinske fakultete poslušali tudi v strnjeni obliki osnovne zgodovinske predmete in iz njih polagali izpite. Njihova splošnozgodovinska usposobljenost je ista kakor usposobljenost tistih študentov, ki so se specializirali npr. za zgodovino Sovjetske zveze. Načelo je tukaj jasno tako v okviru splošnozgodovinskega pregleda kakor v okviru etnografije: splošen pregled s specializacijo na nekem ožjem področju. Usmeritvi se nujno dopolnjujeta.

Nakazanemu učnemu načrtu, po katerem vzgajajo v Moskvi mlade etnografe, bi bilo s teoretičnega stališča težko ugovarjati. V praksi zbuja edini pomislek velika obremenjenost slušateljev. Seveda pa se takšen napor obrestuje z rezultati tako teoretičnega kakor praktičnega značaja. Glede zadnjega gre še zlasti poudariti sorazmerno širok profil diplomanta, ki ga, kakor se zdi, ne kaže ožiti niti na širnem sovjetskem ozemlju.

Nadaljnja stopnja v strokovnem usposabljanju izbranih kandidatov je triletna aspirantura pri katedri za etnografijo ali v okviru etnografskega inštituta sovjetske znanstvene akademije. V tem času pripravi aspirant svojo kandidatsko disertacijo, jo brani in prične nato delati v okviru neke etnografske znanstvene institucije. To je lahko poseben oddelek katere izmed republikanskih znanstvenih akademij ali pa osrednji inštitut etnografije sovjetske znanstvene akademije, ki nosi ime Mikluho Maklaja.

Delo v etnografskem inštitutu sovjetske znanstvene akademije je organizirano po oddelkih z regionalnim, tematskim in ekspedicijskim okvirom. Oddelki delajo po strogo zarisanih načrtih in skušajo biti s svojo tematiko družbenopolitično in idejno aktualni. To prizadevanje se kaže v objavljenih strokovnih delih, v referatih na zborovanjih in kongresih in v sodelovanju etnografov pri raznih širših znanstvenih in prosvetnih akcijah.

V okviru inštituta je zbranih okrog tristo strokovnih sodelavcev. Večina dela v novih prostorih akademijskega oddelka zgodovinskih ved na Prvi Čeremuški ulici v Moskvi, kjer je direkcija inštituta. Drugi so nameščeni v leningrajski podružnici. Le-ta deluje v prostorih stare Petrove kumstkamere, kjer je tudi Muzej antropologije in etnografije.

Med različnimi nalogami posameznih oddelkov inštituta je v zadnjih letih v ospredju nekaj obsežnejših akcij, med katerimi je npr. pripravljanje in izdajanje obsežne zbirke *Narody mira* (Ljudstva sveta). Na

natis že čaka med drugimi še neizšlimi knjigami tudi zvezek Centralne in Jugovzhodne Evrope, kjer ima svoje mesto Jugoslavija. Na osnovi gradiva, poslanega iz posameznih dežel, je knjigo pripravil oddelek za Zahodno Evropo, ki mu načeluje prof. S. A. Tokarev; in tam se skoraj izključno z jugoslovansko etnografsko problematiko ukvarja M. S. Šihareva. Prav ta obrobni podatek pa nam lahko pove, da je v takih razmerah sorazmerno lahko slediti novim izsledkom etnografije po svetu in se določenih tem lotevati tudi doma.

Med dejavnostmi tematskih oddelkov inštituta zbuja največ pozornosti delo kartografov. Doslej izdane etnične karte, med katerimi je tudi pregledna karta etničnih skupin sveta, so bile zelo ugodno sprejete tudi v strokovnih krogih zunaj Sovjetske zveze. Njihova novost in odlika je, da skušajo istočasno podajati etnično diferenciranost in gostoto naseljenosti posameznih geografskih področij. Vse to pa zahteva zelo obsežna statistična pripravljalna dela, ki jih seveda zmore le inštitut z odlično organizacijo in materialno podporo, kakršno pač imajo sovjetske znanstvene ustanove.

Že več let sèm, pravzaprav že dobro desetletje v sovjetskem etnografskem raziskovalnem delu izredno poudarjajo in spodbujajo preučevanje sodobnih problemov. Teme iz življenja kolhoznega kmetstva in industrijskega delavstva izbirajo sovjetski etnografi za kandidatske disertacije. Problematika sodobnega družinskega življenja, kulturnega življenja, sodobne stanovanjske kulture itd. je na dnevnem redu etnografskih strokovnih posvetovanj. Izginjanje in preoblikovanje starih običajev in navad, pojavne oblike in intenziteta preostankov verskega življenja so tudi predmet zanimanja sovjetskih etnografskih znanstvenih razprav. Dogaja se, da zanimanje za tako tematiko na letnih vsezveznih etnografskih konferencah po posameznih sekcijah dobesedno preplavi nekdanj klasične etnografske probleme. Prve obsežnejše monografije, ki so plod večletnega individualnega ali ekipnega dela, nam s svojo kompleksno podobo predrevolucijskega in porevolucijskega ljudskega življenja posameznih vasi ali industrijskih področij dajejo dovolj nazorno predstavo o dosežkih tako zastavljenih preučevanj. Še posebej zanimivo je pri vsem tem zlasti to, da je odnos številnih sovjetskih etnografov do uspehov pri preučevanju sodobnega življenja dokaj kritičen. Kolikor odštejemo tiste redke sovjetske etnografe, ki brez prepričljivejših argumentacije izločajo probleme živega sodobnega življenja iz etnografskih strokovnih okvirov, kritika večine poudarja nepriljubljenost in na zato nujno amaterski odnos etnografov do zapletenosti sodobnega ljudskega življenja. Ne da bi take kritike na kakršen koli način zavračale pomen dosedanjih uspehov, pa tudi poučnost neuspehov na tem področju, se vendar vse bolj ali manj strinjajo v tem, da je potrebno še mnogo izkušenj, zlasti pa intenzivnega in organiziranega sodelovanja etnografov s strokovnjaki najrazličnejših znanstvenih disciplin. Vsi taki kritiki so ob tem trdno prepričani, da je tudi sodobno življenje najširših ljudskih plasti imanentno etnografski problem.

Razloge za izredni poudarek na preučevanju najrazličnejših strani sodobnega življenja v okviru sovjetske etnografije bi se morda dalo do neke meje iskati v nerazvitosti kakih posebnih sociologij. Vrsta sovjetskih družboslovcev je pripravljena odločno braniti mnenje, da ob historičnem materializmu kot obči sociologiji v sovjetskem družboslovju ni ne potrebe ne prostora za kake posebne oblike mikrosociologij razvitih na Zahodu. Vendar je bilo v zadnjih letih tudi v Sovjetski zvezi izvedenih nekaj empiričnih socioloških raziskav, ki so izzvale poskuse teoretične utemeljitve. Ob njihovem morebitnem širjenju se seveda odpira vprašanje razmejitve od dejavnosti etnografov. Ta problem pa ne zaprasuje sovjetske etnografije. Kolikor kdo sovjetskim etnografom zastavi to vprašanje, odgovarjajo brez pomišljanja, da bi tudi ob nadaljnjem širjenju empiričnih socioloških raziskav ne bilo pravega razloga, da bi opustili zanimanje za probleme sodobnega življenja v okvirih etnografije. Nasprotno: sovjetski etnografi nameravajo to področje svojega dela še razviti in predvsem okrepiti. Navajajo tudi nekaj dosedanjih uspešnih sodelovanj pri obdelavi skupnih tem takó s filozofi-sociologi kakor zgodovinarji, kjer se je etnografska obravnava sodobnega življenja delovnih ljudi izkazala za povsem upravičeno. Seveda obstoji pri tem poseben etnografski aspekt raziskav, ki pa ga bo treba v teoretičnem pogledu še podrobneje opredeliti.

Problematika sodobnega življenja vznemirja tudi sovjetske muzeologe. Vznemirja jih zato, ker je zbiranje muzejskega gradiva in ker so muzeološki prikazi sodobne ljudske kulture in sodobnega ljudskega življenja vsekakor nekoliko težja naloga kot knjižne obdelave. Ali naj etnografi-muzeologi uvrstijo v svoje zbirke recimo štedilnik ali likalnik? Ali naj inventarizirajo delovno in praznično obleko podmoskovskega kolhoznika ali donbaškega rudarja iz petdesetih, šestdesetih let našega stoletja, to se pravi, iz naših dni? Na etnografskih konferencah se zato že kar z malce nestrpnim prizvokom oglašajo zahteve in želje, naj se ta vprašanja razjasnijo. Vendar jasne besede v tem pogledu še nekako ni. Morda je prav zato sovjetska etnografska muzeologija še najbolj doma pri prikazu predrevolucijskih kulturnih stanj.

Medtem ko je Moskva kljub prizadevanjem in načrtom trenutno še vedno brez etnografskega muzeja, pa ima Leningrad dve veliki muzejski instituciji z vsezveznim značajem. Že omenjeni Muzej antropologije in etnografije deluje v okviru sovjetske znanstvene akademije in razstavlja bogato etnografsko gradivo neevropskih dežel in dežel zunaj sovjetskega ozemlja. Žal so njegove razstavne možnosti v majhnih in pomanjkljivih prostorih omejene in tako res bogati etnografski eksponati ne pridejo prav do veljave. Povrhu so zbirke tujega gradiva v etnografskih muzejih velikokrat rezultat naključnega nastajanja in so zato kompleksnejši in tematski prikazi težavni. Izjema je gradivo nekaterih severnoameriških indijanskih skupin, na katero je akademijski etnografski muzej upravičeno ponosen.

V razstavnem pogledu zanimivejši je Muzej etnografije ljudstev Sovjetske zveze. Velika palača poleg znanega Ruskega muzeja, zgrajena v muzejske namene tik pred prvo vojsko, v času nemškega obleganja Leningrada porušena in po vojski do vseh detajlov obnovljena, daje vse pogoje za ustrezen prikaz ljudske kulture ljudstev Sovjetske zveze. V muzeološkem pogledu so prav vzorne stalne razstave življenja Rusov, Belorusov, Ukrajincev, Kazahstancov in Gruzinov, ki so bile postavljene v zadnjih letih. Na novo urejene prikaze svoje ljudske kulture bodo postopoma dobile tudi druge etnične skupine, živeče na področju SZ. Za vse te razstave pa je značilno predvsem to, da skušajo podatki z muzeološkimi sredstvi vse značilne strani ljudskega življenja in ljudske kulture posameznih etničnih skupin v določno omejenem časovnem obdobju. Tukaj ne gre za prikaz kulturnih sestavin ali kulturnih stanj, ki naj bi bile za ljudsko kulturo kakega ljudstva tipične, temveč le za oblike in stanja obdobj, ki so muzeološkemu prikazu v njihovi kompleksnosti dosegljive. V Muzeju etnografije ljudstev SZ je zato jasno rečeno, da sodijo eksponati tega in tega oddelka v čas 2. pol. 19 in poldruega decenija našega stoletja, da skušajo razstavno zaključene teme prikazati ljudsko življenje in ljudsko kulturo prav tega in samo tega obdobja. Prikaz razvoja po oktobrski revoluciji pripravljajo posebej. Med posebnostmi ali novostmi tega muzeja je tudi vključevanje delavskega življenja in njegove kulture v razstavo. S tem so sovjetski etnografi tudi v muzeologiji odgovorili pozitivno in uspešno na vprašanje o nujnosti vključevanja vseh ljudskih plasti v okviru etnografije. Prikazane so vse glavne oblike proizvodne delavnosti ruskega poreformnega kmetstva, zraven pa ponazorjene delovne razmere ruskega proletariata. Obe plasti sta zajeti tudi pri prikazu stanovanjskih razmer, domačega življenja, noše in duhovne kulture. Delavsko življenje in njegova kultura sta postala tako tudi v praksi enakopraven sestavni del sovjetske etnografske muzeologije.

Na kratko smo nakazali nekatere značilnosti sodobne sovjetske etnografije. Niso bile naštetje vse karakteristike, bile pa so omenjene poglobitve. Bolj ali manj nas vsaka izmed njih nehote žene v primerjavo s stanjem pri nas, saj so razločki tako v teoriji kakor v praksi v marsikaterem pogledu občutni. To je glede na različen zgodovinski razvoj naše in sovjetske etnografske vede tudi povsem razumljivo. Vendar nam razvoj in izkušnje sovjetske etnografije ponujajo nekatere koristne spodbude ali vsaj odpirajo nekaj diskusijskih vprašanj, ki bi jih bilo morda vredno pretresti. Nekatero naštejmo.

V Sovjetski zvezi šolajo etnografske strokovne kadre ob tesni organizacijski in vsebinski povezanosti poglobitvenih zgodovinskih znanstvenih disciplin. Diplomanti imajo perspektivo (čeprav ne posebej zaželeno) namestitve na srednji šoli. Naši diplomanti take perspektive nimajo. Obstoječi študijski sistem tako na univerzi kakor na srednji šoli pri nas ne daje nikakršne možnosti za širšo afirmacijo etnografske vede. Glede na njen potencialno demokratični značaj (katerega seveda ne gre od-

krivati šele nam) pa bi etnografiji moralo pripasti vse drugačno mesto v okviru našega izobraževalnega sistema. Zavaljo zanemarjanja te potencialnosti pa je položaj tak, kakršen je, in ne kaže nikakršnih tendenc po izboljšanju. O tej latentni krizi bo treba premisliti.

Sovjetski etnografi kažejo zadosti prizadevnosti za vključevanje žive, sodobne problematike v okvire svoje vede. Njihove naloge in cilji tako niso zgolj teoretičnega, temveč so tudi praktičnega značaja. Trudijo se, da bi stali sredi življenja. Pri nas takih usmeritev manjka. Doslej nimamo za to nikakršnega teoretično utemeljenega izhodišča, kazalo pa bi premisliti tudi o tem, zakaj ključ za sodobno afirmacijo etnografske vede je do dobršne mere ugodna rešitev tega problema.

In naposled: teoretično tudi pri nas že nekajkrat zahtevane ali vsaj dopuščene razširitve etnografskih raziskav na nekmečke plasti bi bilo treba praktično realizirati. Vse premalo mislimo na to, da se npr. tudi delavska kultura in delavsko življenje spreminjata, da tudi na tem področju nekateri kulturni pojavi za vedno izginjajo. Sovjetsko etnografsko znanstveno prizadevanje nam tudi v tem pogledu utegne dati koristne ideje.

Résumé

QUELQUES CARACTERISTIQUES DE L'ETHNOGRAPHIE SOVIETIQUE CONTEMPORAINE

Dans son exposé, l'auteur souligne surtout trois caractéristiques des efforts professionnels contemporains des ethnographes soviétiques: la liaison étroite de l'ethnographie avec les autres branches historico-scientifiques, l'engagement pour l'incorporation de la vie contemporaine et de la culture populaire contemporaine dans les cadres ethnographiques et l'extension des recherches ethnographiques à la vie des couches populaires non rurales. L'illustration de ces caractéristiques est fournie par le programme d'éducation des jeunes experts ethnographiques soviétiques à la Faculté d'histoire de Moscou, par l'orientation de l'activité de l'institution ethnographique soviétique centrale — l'Institut Académique, nommé d'après Mikluho Maklaj, et par le contenu des collections d'exposition du Musée ethnographique des peuples de l'Union Soviétique à Leningrad. A côté de l'évaluation positive des caractéristiques mentionnées, l'auteur indique quelques suggestions qui en découlent et les impulsions qu'elles donnent à l'ethnographie slovène.

FEKONJA

Primer prevrstitve mrliške pesmi v pripovedno

Zmaga Kumer

I

V ljudski pesmi smo vajeni gledati izročilo davne preteklosti. »Kakor je spominsko izročilo s petjem bistvenega pomena za sprejem narodne pesmi in za njeno širjenje med narodnim občestvom, prav tako je za njeno popolno posvojitve bistveno važno tudi — dolgo življenje«, je zapisal nekje I. Grafenauer.¹ Pri takem sicer pravilnem poudarjanju važnosti časovne komponente pa gremo včasih vendar predaleč, tako da so nam zanimive in mikavne samo starejše pesmi, novejše pa skoraj omalovažujoče odklanjamo. Že Štrekelj je pri urejanju svoje zbirke dajal prednost zapisom starejšega izročila, mlajše pa odrival v dodatke, češ da so še popolnoma »nenarodna roba«. Čeprav je oziranje v preteklost spričo zgodovinskega značaja etnografije razumljivo in obstoje za višje vrednotenje starejših pesmi tudi objektivni razlogi, vendar ne smemo novejšim pesmim načelno odrekati cene ali celo kar pripadnosti pristnemu ljudskemu izročilu, posebno če spoznamo, da jih je ljudstvo že sprejelo za svoje. Saj so bile vendar tudi stare pesmi nekoč nove in morda bo tista, ki jo danes gledamo po strani kot novo blago, kdaj pozneje veljala za lepo staro pesem. Sicer pa imajo nekatere mlajše pesmi v nečem celo prednost pred starejšimi: opazovati moremo njih življenje od nastanka do danes, neposredno ob zapisih iz raznih dob, ne da bi morali o razvoju šele ugibati na podlagi primerjav in posrednih sklepanj. Kaj bi dali, ko bi nam bilo to dano za katero naših »klasičnih« balad, ki se nam zdijo tako zelo dragocene!

Čeprav iz sedanosti ne moremo kar tako sklepati na preteklost, saj so se tudi pesmim življenske možnosti temeljito spremenile, vendar si moremo ob primerih iz sodobnosti ali polpreteklosti ustvariti vsaj približno predstavo o tem, kako so pesmi nekoč nastajale, kako so se razvijale in odmirale. Tudi teme naših najstarejših balad niso padle kar iz zraka, nekaj je moralo biti povod za njih nastanek, in če smo jih dobili od drugod, so se pač tam porodile. Zametek je *mogel* — a ne *moral* — biti

¹ I. Grafenauer, Narodno pesništvo. Narodopisje Slovencev II. Ljubljana 1952, str. 21.

vsaj za nekatere resničen dogodek, ki je bil bodisi tako nenavaden, da je zbudil pozornost — kakor še dandanes senzacionalne novice — ali pa tako vsakdanji, da bi se mogel primeriti kjerkoli in kadarkoli in se je poročilo o njem prav zato lahko širilo. S tem nikakor nočemo trditi, da bi bile pripovedne pesmi nujno samo fotografski posnetek življenja. Prav lahko so plod domišljije ljudskega pesnika, vendar vsaj toliko v stiku z resničnim življenjem, kolikor ga odseva tudi umetna poezija in pripovedništvo.

Pripovedne pesmi so v nekem smislu péte zgodbe, zato jih pojo ali so jih prepevali posebno takrat, ko je bilo več ljudi skupaj. Tudi jih ne znajo vselej vsi, kakor recimo ljubezenske, ampak le pevci z dobrim spominom in s smislom za storije. Pevci radi verjamejo, da se je nekoč nekje ali pa v njihovem kraju res zgodilo to, o čemer pripoveduje pesemska zgodba. To ji daje veljavo. Ko smo pred leti snemali pesmi po vaseh okoli Moravč na Gorenjskem, nam je neka pevka zapela balado o detomorivki in zatrjevala, da je bila le-ta dekla v Žerjavovi graščini tam blizu (pesem je prav imenovala »Od Žerjavove deklee«) in da se je po pripovedovanju pevkine rajne matere vse zares zgodilo pred nekaj desetletji. V resnici je ta pesem znana po raznih krajih Slovenije in je bila zapisana davno prej, preden je bojda živela Žerjavova dekla. Njena življenjska zgodba je bila pesemski pač samo podobna.

Dokaz, da more pripovedna pesem nastati ob resničnem dogodku, je balada o Fekonji, ki je stara morda komaj sto let in je bila ob nastanku mrliška pesem v spomin dekletu, ki jo ljubosumni fant umori, ker je plesala z drugim. Pozvedovanje za dogodkom po kronikah in mrliških knjigah sicer doslej ni imelo uspeha, vendar se ob primerjavi z drugimi mrliškimi pesmimi take vrste vidi, da balada o Fekonji ni plod domišljije.

II

Mrliške pesmi ali obsmrtnice (po Štrekljevo) imenujemo tiste, ki jih pojo, kadar kdo umrje, in so sestavni del mrliških običajev. Po vsebini bi jih mogli razdeliti v tri skupine:

1. *Narek, narékanje, narekovanje* ali *jokanje* je napol pojoče ob-jokovanje mrtvega z improviziranim, bolj ali manj poetičnim besedilom, kakršno pač navdihuje čustvo žalujočega, ko mu dragega rajnega polagajo v krsto in pozneje v grob. V SNP² je objavljenih nekaj lepih zgledov, medtem ko so redki zvočni posnetki le medel odsev resnice. Razumljivo! Ljudje pač ne znajo in ne morejo kadarkoli pred tujcem zaigrati žalujočega, in še manj bi mogli pokazati primer narekanja, če so zares prizadeti. Pri nas je namreč narekanje zadeva najbližjih svojcev, medtem ko ga opravijo npr. v Črni gori najete ženske, »narikače« po določenem obrazcu. Kakor kažejo pozvedbe, se je narekanje ohranilo

² K. Štrekelj, Slovenske narodne pesmi I—IV. Ljubljana 1895—1923.

pri nas prav do zadnjega časa, recimo do nekaj let po drugi svetovni vojni, vendar samo še tu in tam. Prej pa ga je bilo slišati bolj ali manj po vsej Sloveniji. Podatke imamo za posamezne kraje v Beli krajini, na Dolenjskem, Gorenjskem, Koroškem in Primorskem, to se pravi od povsod razen s Štajerskega in iz Prekmurja.³

2. Ponekod pri nas je bila ali je še navada, da pridejo sosede, sorodniki in prijatelji — večinoma zvečer — kropit mrliča, ko leži na mrtvaškem odru, in potem še malo posedijo. Pravijo, da mrliča *varujejo*, *vahtajo*, pri njem *bedijo* ali *čujejo*. Na *vahti*, *vahtanju* ali *varki* se pogovarjajo, molijo, si pripovedujejo zgodbe in pojo ter se igrajo razne igre. Ponekod je navada, da varuje mladina do polnoči, starejši pa po polnoči. Petje je po nekaterih krajih odvisno od privoljenja domačih; zgodi se, da se ga branijo. So pa tudi primeri, da kdo v oporoki prosi zanj. Pojo vsi navzoči, ali samo fantje in dekleta, ali pa fantje začnejo in drugi povzamejo. Če se petje na varki začne kje opuščati, preneha navadno najprej pri starejših mrličih in pojo nekaj časa le pri mlajših, nazadnje samo še otrokom. Kakor za mnoge ljudske običaje je tudi za petje pri mrliču prelomnica zadnja svetovna vojna; po njej je marsikje začelo pojemati ali je sploh utihnilo. V takih krajih pojo izjemoma rajnim pevcem⁴.

Na vprašanje, kakšne pesmi pojo ali so jih peli na varki, povedo pevcu različno. Enim je dobra vsaka, ki ni vesela, drugi pravijo, da proti jutru in če si preveč strežejo s pijačo, zakrožijo tudi kakšno bolj poskočno; ponekod pojo posebne pesmi, ki sicer niso v rabi, ali pa izbirajo med navadnimi bolj resne. Skoraj vedno so med njimi nabožne in pripovedne, tako da se je le-teh v nekaterih krajih prijelo ime »žalostne«.

Prave mrliške, to je take pesmi, ki jih drugače nikoli ne pojo, govore večinoma v raznih prisposodobah o smrti,⁵ opozarjajo na minljivost življenja in vsega posvetnega,⁶ modrujejo, da smo pred smrtjo vsi enaki,⁷ da mora človek sam pretrpeti smrtno uro, za katero ne ve, kdaj ga

³ Gradivo iz vprašalnic Glasbeno-narodopisnega inštituta v Ljubljani (= GNI) in lastni zapiski.

⁴ Kakor pod ³ in B. Orel, Slovenski ljudski običaji. Narodopisje Slovenecv I, Ljubljana 1944, str. 306—310 sl.

⁵ Npr.: *Smrt ima dolge noge / sam Bog ve, kak hitro gre* (SNP 6159); *Smrt na duri kluka ...* (SNP 6155); *Prišla je pošta iz nebes, / da moram dat življenje čez* (SNP 6252).

⁶ Npr.:

*Ravno toliko življenje terpi,
kakor kaplja na veji visil! ...
Ravno toliko življenje terpi,
kakor roža na travniku cveti!* (SNP 6126)

⁷ Npr. v pesmi *Od žegnanga britofa*, kjer je rečeno:

*Tam nabene nej časti,
nabenega prepira,
pr berač gespuđ leži,
an si prov neč na zbira,
tud bahač
neč dergač
ko berač.* (GNI št. 4336 iz zbirke OSNP).

čaka;⁸ iz nekaterih odsevajo predstave o posmrtnosti, ki so bolj ali manj v skladu s cerkvenim naukom,⁹ pri drugih je poudarek zgolj na slovesu s sveta in od svojecev ter so tudi oblikovno posebnega tipa.¹⁰

Praviloma je petje na mrliški varki navada zahodnega dela Slovenije.¹¹ Posamezne primere najdemo sicer tudi drugod, vendar so to največini splošno znane pesmi nabožnega ali spokornega značaja, ki jih lahko pojo še ob drugih prilikah, ali jih je dobiti samo pri posameznih, zelo vnetih pevcih, ki se pač vedno in povsod trudijo povečati svoj pevski repertoar. Izjema je Goričko v Prekmurju. Tam je med katoličani navada, da pojo *mrtoveče* pesmi z lepimi, pretresljivimi in zelo dolgimi besedili,¹² ki jih imajo prav za to spisane ali tiskane, med-

⁸ Npr.:

*Ena urca bo prišla
morbit še nekaj,
nobeden prijatelj
na pojde z menoj.* (SNP 6159)

⁹ Npr.:

*Boš mogel, boš mogel
jet rajtengo dat,
ko si storil na sveti
premalo dobrot.* (SNP 6204)

*Ko b se našlo en hribček
samga drobnega peska,
ko b na tičca priletela
vsako taržent let enkrat:*

*Ko b en pesek tam pobrala
nesla na drugi kraj,
še bi bilo en konec —
večnosti je ne bo!* (SNP 6207)

*Vstala bom poslednji čas,
kadar da trobenta glas.*

*Bo sodnik prikazal se
po pravici sodit vse.* (SNP 6251)

¹⁰ Npr.:

*Moji starši so še doma,
pa ne pojdejo z menoj:
jest bom mogu (mogla) sam (sama) rajžat
zdaš s tega sveta.
Moji bratje so še doma ...
Moje sestre so še doma ...* (SNP 6300)

¹¹ Značilno je npr., da je po izjavi domačinov petja željna mladina v hribovskih vaseh okoli Moravč na Gorenjskem včasih komaj čakala, da je kdo umrl in so se mogli zbrati na varovanju. Nasprotno pravijo v Velki v Slovenskih goricah, da človek »na sedmini« (= na mrliški varki) ne sme peti, sicer bi postal za sedem let hripav.

¹² V primeru iz Šalovec se rajni takole poslavlja od sveta:

*Sunce mi zahaja,
dūša še če dalj iti,
ne šče mi tužnomi
mesec več svetiti.*

*Zbogom, zlato sunce,
zbogom, svetli mesec,
ki z vašo svetlostjo
meni ste svetili!*

*Zbogom dika moja,
vi zvezde sunčene,
ki v noči svetite,
voj dne nevidene! ltd.*

tem ko znajo napev na pamet. Pravijo, da imajo za vsako priliko drugo pesem: ena je za takrat, ko mrliča polagajo v rakev, druga za takrat, ko ga spuščajo v grob, drugače pojo mrtvi materi, drugače možu, sinu itd. Nekdaj so peli vso noč, zdaj samo še po nekaj pesmi. Evangeličani, čeprav v isti vasi, mrtvečih ne pojo.³

3. Tretja skupina mrliških pesmi so tako imenovana *slovesa*, ki so posebnost vzhodne Slovenije, predvsem Štajerske. Če zasledimo posamezne primere tudi drugod, se navadno izkaže, da so variante štajerskega »izvirnika« ali pa delo znanih organistov verzifikatorjev, kot so bili npr. Matevž Kračman v Šmarju pri Ljubljani, Jožef Ambrožič v Dobrépoljah, France Berlan na Kopanju pri Grosupljem idr. Štrekelj je o slovesih nasploh sodil, da so »večinoma delo organistov ali cerkvenikov ter narejena vsa več ali manj po istem kopitu«. Ime *slovo* ali *slova*, množ. *slovesa* navaja Štrekelj kot štajerski izraz. B. Orel ga v prikazu ljudskih običajev⁴ omenja v zvezi z mrliškimi običaji Slovenskih goric, vendar v nekoliko drugačni zvezi. Fr. Kramar ga je našel v ptujski okolici. Pleteršnik za besedo *slovo* ne pozna tega pomena in tudi v okolici Kapele v Slovenskih goricah niso vedeli zanj, ampak so imenovali take pesmi *spominske*, češ da so zložene »v spomin«. Ker pomenijo hkrati slovo od mrliča, mislim, da jih smemo imenovati s Štrekljem *slovesa*.

Z vsebinskega vidika je značilno, da pripovedujejo o primerih nenadne smrti, zlasti zaradi nesreče, uboja ali umora, ter hvalijo rajnega. Oblikovno imajo skoraj redno tri dele: uvod, zgodbo in zaključek. V uvodu pesnik oziroma pevec nagovori poslušavce, hoteč pritegniti njih pozornost, ali izrazi svojo žalost nad nesrečo, o kateri bo pripovedoval, modruje o smrti ipd. Zgodba je večinoma stvarno podana, ne preveč gostobesedna, čeprav rada navaja razne podrobnosti o dogodku. Zaključek izzveni v slovo od domačih in prijateljev, v pobožne prošnje ali v opozorilo poslušavcem, naj si zgodbo vzamejo za zgled.

Čeprav so slovesa po nastanku priložnostne pesmi, njih uporaba ne preneha s pogrebom ali z zadušnico, ampak spadajo neredko med primere, ki se pojo doma in pri lažjih delih. To velja zlasti za tista, ki so po vsebini dovolj navadna, da jih je mogoče z majhno spremembo prilagoditi sleherni podobni priložnosti.¹³ Njih zgodba ni toliko izrazita, je samo bolj ali manj nakazana, pač pa nasploh hvalijo rajnega, izražajo žalost nad njegovo smrtjo, tožijo nad človeško minljivostjo ipd. Zato so zelo podobna navadnim mrliškim pesmim in so se mogla razširiti iz kraja nastanka tudi drugam.

Vendar neizrazitost zgodbe ni pogoj na širjenje sloves. Nasprotno! Marsikdaj so šla v druge kraje prav tista slovesa, v katerih je bil močan

¹³ V Štrekljevi zbirki so taka npr.: pesem o smrti neveste (*Svatje pogrebci*, št. 6353-67), o smrti mladega dekleta (*Snoči okoli enajste ure / sem zaslišal glas Gospodov*, št. 6368-6400; *Oj ti Ančka [rožca] ljubezniva, / za an cir si bila na svejt*, dodatek B, št. 56; *Kako jemlje v hladni zemlji / mlada deklita slovo*, dodatek B, št. 9), o smrti mladega vojaka (prim. dodatek B, št. 22, 27, 58 itd.).

poudarek na zgodbi; morala pa je biti dobro povedana. Potem se je lahko primerilo, da so se prvotna imena resničnih oseb zamenjala z izmišljenimi ali splošnimi, odpadlo je ali se spremenilo ime kraja, izgubile so se morebitne podrobnosti v opisovanju, zgodba se je poenostavila, postala je časovno in krajevno neopredeljena, in nazadnje, ko je minilo dovolj časa od resničnega dogodka, je od slovesa ostala samo zanimiva péta zgodba. Včasih se je ohranil še uvod in zaključek, včasih niti to ne več. Če se je tako okrnjeno slovo preneslo v drug kraj, so ga pevci sprejeli kot navadno ljudsko pesem pripovednega značaja, kar je nazadnje tudi bilo. Takih primerov ni ravno malo,¹⁴ a pesem o Fekonji je eden najznačilnejših.

III.

Najstarejši znani primer pesmi o Fekonji je zapisal prav pred sto leti Fr. Scheid, trgovec na Grlovi pri Ljutomeru, objavil pa J. Glonar v »Starih žalostnih« leta 1939, str. 226.

Štrekelj ni objavil nobene variante; ostale so neznane v njegovi zapuščini. Posebno veliko število zapisov vsebuje zbirka OSNP (= Odbora za nabiranje slov. nar. pesmi z napevi), ki je nastala v začetku našega stoletja, zadnja leta pred prvo svetovno vojno; zdaj je shranjena v arhivu Glasbeno-narodopisnega inštituta v Ljubljani. Naslednja skupina so variante, ki so jih zapisali ali posneli sodelavci omenjenega inštituta v letih po drugi svetovni vojni do danes.

Zbrano gradivo nikakor ni popolno, ker spada pesem med danes še vedno žive in zelo razširjene, tako da skoraj vsako terensko raziskovanje prinese po kakšno varianto. Kje vse so doma doslej nabrane, 60 po številu, je videti iz kronološkega seznama.¹⁵

¹⁴ Prim. pesem o uboju vasovavca (*U [štajngarski] fari bil fantič je mlad*, zbirka OSNP št. 1490, 2954, 3156, 8814 idr.), o uboju Dolinškovičevih sinov (J. Glonar n a r, Stare žalostne. Ljubljana 1939, cit. kot SŽ, str. 232, OSNP št. 3011, 5860, 1235, 1251, 1561 idr.), o smrti deklet v reki (OSNP št. 3014, 1502, 5847, 3107), o smrti vojaka novince (*Fantje [orbajnski] na vojsko so šli*, OSNP št. 2048, 599, 3062, 1178, 1482 itd.).

¹⁵ Seznam variant pesmi o Fekonji: 1. zps. Fr. Scheid 1865, Grlova p. Ljutomeru (SŽ, 226) — 2. zps. A. Breznik 1899, Ihan — 3. zps. L. Trobešek pred 1900, Vrhpolje n. Kamnikom (zbirka M. Rodeta zv. VI, št. 30 v Štrekljevi zapuščini III) — 4. zps. M. Rode pred 1900, Moravče (zbirka M. Rodeta zv. VII, št. 46 v Štrekljevi zapuščini) — 5. zps. J. Cejan 1905, Sava p. Litiji (Cejanova zbirka št. 9 v Štrekljevi zapuščini, sveženj »SNP 2«) — *6. zps. G. Majcen 1906, Veržej (OSNP 1190) — *7. zps. G. Majcen 1906, Hoče (OSNP 1534) — 8. zps. A. Uranjek okoli 1906/1907, Lemberg p. Dobrni (Štrekljeva zapuščina, zavitek A) — *9. zps. J. Rajh 1907, Dramlje p. Celju (OSNP 351) — *10. zps. J. Vidic 1907, St. Pavel p. Preboldu (OSNP 480) — *11. zps. G. Majcen 1907, Marija Snežna v Slov. goricah (OSNP 1501) — *12. zps. J. Korban 1907, Luče (OSNP 1941) — *13. zps. J. Hebar 1908, Koprivnica (OSNP 715) — *14. zps. G. Majcen 1908, Marija Snežna v Slov. goricah (OSNP 1505) — *15. zps. G. Majcen 1908, Sv. Ana na Krembergu (OSNP 1497) — *16. zps. Fr. Zacherl 1908, Podgradje p. Ljutomeru (OSNP 2934) — *17. zps. Fr. Kramar 1908, Matena p. Igu (OSNP 4240) — *18. zps. Fr. Karbaš,

Scheidov zapis iz Grlove je še tipično slovo s tremi deli: uvodom, zgodbo in zaključkom. Uvod obsega dve kitici, v katerih pevec najprej opomni poslušavce na minljivost mladosti in jih nato povabi, naj prisluhnejo njegovi pesmi (gl. dodatek št. 1). Zadnji verz uvoda je hkrati izhodišče za pripovedovanje zgodbe, ki ji sestavlja ogrodje pet motivov: 1. Fant prosi mater, naj pusti hčer z njim na plesišče; 2. Na plesišču gre dekle plesat z drugim, baje sosedom; 3. Fant jo povabi na sprehod in ji sredi gozda napove smrt; 4. Umor; 5. Fant se zave strašnega dejanja, a dekle že umira. Sklep vsebuje opozorilo, da je dekle komaj 22-letno pretilo kri zaradi »nesrečne tovaršije«, in opozarja, naj mladi fantje »prosijo«, da jih »duh ne zapusti« in naj lepo živijo *v totem stani, / da mo osi zveličani*.

Glede na to, kako so motivi izoblikovani v posameznih variantah, spoznamo, ali je primer še slovo ali že pripovedna pesem. Ker iz drugih virov ne vemo, kdaj in kje se je dejanje pesemske zgodbe primerilo, ne moremo z gotovostjo trditi, da je Scheidov zapis sploh najstarejši, tako rekoč izvirnik. Ker pa starejšega ne poznamo in ker ima vse lastnosti pravega slovesa, smo ga pač vzeli za izhodišče. Pri mnogih mlajših zapisih opazimo težnjo po jedrnatosti, ki je značilna za pristne pripovedne

Sv. Miklavž p. Ormožu (OSNP 6676) — *19. zps. Fr. Mavrič, Kozana (OSNP 6738) — *20. zps. J. Zirovnik 1908, Globel p. Sodražici (OSNP 10.053) — 21. zps. A. Pavel 1909, Skakovci (J. Kozak, Za prekmurskimi kolniki, Modra ptica V, 1933/1934, str. 196) — *22. zps. A. Plevnik 1909, Črnomelj (OSNP 1147) — *23. zps. J. Lešnik 1909, Kebelj p. Oplotnici (OSNP 3336) — *24. zps. S. Punčuh 1909/1910, Smarje p. Ljubljani (OSNP 5446) — *25. zps. Fr. Kramar 1909, Podklanec ob Kolpi (OSNP 7839) — *26. zps. Fr. Kramar 1910, Kicar p. Ptuj (OSNP 7385) — 27. zps. M. Riher, Luče (SZ, 229) — *28. zps. R. Orel 1921, Mlajtinci (R. Orel, Slov. nar. pesmi iz Prekmurja, Ljubljana 1956, št. 19) — 29. Sp. Korena p. Sv. Barbari v Slov. goricah (rkp. zbirka »Naše moči«, nastala v 30-tih letih, št. 53) — *30. zps. J. Dravec 1950, Beltinci (J. Dravec, Glasb. folklor Prekmurja, Ljubljana 1957, št. 292/45) — *31. zps. T. Marolt 1951, Beltinci (GNI 14.420) — *32. zps. J. Dravec 1951, Tešanovci (o. c., št. 219/361) — *33. zps. T. Marolt 1952, Žabče pri Tolminu (GNI 14.680) — *34. zps. T. Marolt 1952, Ladra p. Kobaridu (GNI 14.845) — *35. zps. T. Marolt 1952, Vrsno p. Kobaridu (GNI 14.873) — *36. zps. T. Marolt 1953, Bohinj (GNI 14.968) — *37. zps. T. Marolt 1953, Sv. Križ n. Jesenicami (GNI 14.969) — *38. zps. T. Marolt 1953, Žetale (GNI 15.029) — *39/40. zvoč. posn. 1956, Travnik v Loškem potoku (GNI 20.485 ab) — *41. zvoč. posn. 1956, Retje v Loš. pot. (GNI 20.557) — *42. zvoč. posn. 1957, Okrog v Tuhinjski dolini (GNI 20.687) — *43. zvoč. posn. 1957, Jastrobilje v Tuh. dol. (GNI 20.688) — *44. zvoč. posn. 1957, Dane p. Ložu (GNI 21.050) — *45. zvoč. posn. 1957, Zeje p. Moravčah (GNI 21.530) — *46. zvoč. posn. 1957, Rogaška Slatina (GNI 21.701) — *47. zvoč. posn. 1958, Rafolče (GNI 21.917) — *48. zvoč. posn. 1958, Kamnje v Bohinju (GNI 22.426) — *49. zvoč. posn. 1958, Podveža p. Lučah (GNI 22.489) — *50. zvoč. posn. 1958, Paričjak p. Kapeli (GNI 22.627) — *51. zvoč. posn. 1958, Mota (GNI 22.655) — *52. zvoč. posn. 1958, Vučja ves (GNI 22.659) — *53. zvoč. posn. 1959, Olimlje (GNI 22.935) — *54. zvoč. posn. 1959, Palovče p. Begunjah (GNI 22.989) — *55. zvoč. posn. 1959, Kopriva na Krasu (GNI 23.288) — *56. zvoč. posn. 1959, Gabrovnica na Krasu (GNI 23.288) — *57. zvoč. posn. 1960, Jakšiči p. Kostelu (GNI 24.051) — *58. zvoč. posn. 1961, Selca nad Blagovico (GNI 24.712) — *59. zvoč. posn. 1961, Selca n. Blagovico (GNI 24.713) — *60. zvoč. posn. 1961, Češnjice n. Blagovico (GNI 24.774).

pesmi. Jedrnatost izražanja kajpak ne pomeni redkobesednosti suhoparnega kronista, temveč opustitev podrobnosti, ki ne vplivajo na potek zgodbe, niti ne spadajo med ustaljena izrazna sredstva ljudskega poetičnega sloga.

Več kot polovica zbranih variant je npr. opustila uvod. V izjemnih primerih npr. v št. 23, 24 in 38) so začetni verzi pritaknjeni na koncu. Kjer pa je začetek ohranjen, je vsaj skrajšan ali spremenjen. To dokazuje na eni strani, da se je pesem zares razširjala s Štajerskega, pa ponekod niso razumeli narečja predloge, ki so jo prevzeli, na drugi strani pa je to znamenje, da se je začel pesmi spreminjati značaj: ko je prišla v kraje, kjer takih sloves ne poznajo, oziroma ko se je dogodek, o katerem poroča, časovno oddaljil, je uvod izgubil svoj pravi pomen in se je izgubil ali spremenil. Št. 42 se npr. začne: *Kam zahajaš, o mladina, / kadar sonce doli gre?* To se pravi, da je iz prvotnega retoričnega vprašanja, kam neki izgine mladost, ki zatone kakor sonce za goro, nastalo realno vprašanje mladini (mladost = mladina!), kam hodí ob sončnem zahodu.¹⁶ Iz *Marije Rajhovke* (gl. zadnji verz 2. kit. št. 1 v dodatku) je v št. 10 postala *Marija Rajevka*. Ali res samo zato, ker je pevec napak razumel priimek, in ne morda tudi zato, ker je dekle umrla zaradi plesa (plesavka = rajevka!)? Sicer pa se dekletovo ime omenja le izjemoma,¹⁷ kar se zdi spet značilno za prevrstitev slovesa v pripovedno pesem. Ime je važno pač toliko časa, dokler je pesem še slovo, zloženo v spomin nesrečni žrtvi resničnega dogodka. Ko pa postaja pevcem in poslušavcem pomembnejša zgodba sama po sebi, se osebam v njej imena lahko spremenijo ali sploh izgubijo, zlasti tistim, ki jim je prideljena pasivna vloga kot v našem primeru dekletu. Pri osebi z aktivno vlogo — v našem primeru je to fant — se ime lahko dalj časa ohrani. V nekaterih štajerskih variantah je ostal kar prvotni priimek Fekonja,¹⁸ ki je posebno v Slovenskih goricah precej pogost. Sicer se omenjajo najrazličnejša imena,¹⁹ najraje Johan,²⁰ največja skupina variant²¹ pa pripoveduje kar o mladeniču nasploh, znamenje, da se je pesemska zgodba že tipizirala, da o slovesu ni več sledu.

¹⁶ Med primeri s skrajšanim uvodom so s tega vidika pomembni tisti — sicer redki —, v katerih je začetek zgodbe izoblikovan kot odgovor na uvodno vprašanje, npr. št. 53.:

1. *O mladina, kam zahajaš,
kadar sonce doli gre?*

2. *Ljuba mamca, na plesišče,
tam, kjer polko špilajo.*

¹⁷ Npr. v št. 7, 16, 26; št. 5 nazadnje omenja *Marijo angelsko*, kar je seveda spačeno iz nerazumljenega *Rajhovko*.

¹⁸ Npr. v št. 6, 11, 14, 15, 16, 18, 21, 30, 31, 32, 51, 52.

¹⁹ Npr. Ivan (št. 33, 37, 40), Janez (št. 9, 23), Janezek (št. 29, 509), Francelj (št. 20, 55), Alojz (št. 5), Luka (št. 10), furman mlad Johanat (št. 19), Janko (št. 22).

²⁰ Npr. v št. 2, 4, 7, 12, 13, 26, 41, 45, 47, 57.

²¹ Npr. št. 3, 8, 17, 24, 27, 34, 35, 36, 37, 38, 42, 43, 46, 49, 54, 56.

43. (stoj.)

1. En mladenič k meni pride, po i - me - nu jo - han je, po i - menu jo - han je.

46. (gor.)

1. Oj mladi - na, kam ti zajdeš, kadar sonce do - li gre, kadar sonce do - li gre.

40. (dol.)

1. Snoč je prišev mladi fantič, po i - menu j - van je, snoč je prišev mladi fantič, po i - menu j - van je.

55. (prim.)

1. Snoč pa mi je eden prišev, Francez mu je bilo i - me, Francez mu je bilo i - me.

57. (bkr.)

1. Snoč je prišev mlad mladenič po i - me - nu jo - hana, on je ljubo mamco prosiv: „Čeb šla vaša hči z menoj!“

53. (stoj.)

1. O mladi - na, kam zahajáš, ka - der sonce do - li gre, o mladi - na, kam zahajáš, kadar sonce do - li gre?

34. (prim.)

1. Ljuba mamka, do - vo - li - te zvašo hčerko ple - sa - ti. Mamka ji - ma do - vo - li - ta, da sta na plesi - šče šla.

47. (gor.)

1. Kaj pa delaš ti mladi - na, kadar sonce do - li gre, kaj pa delaš ti mladi - na, kadar sonce do - li gre?

Pri prvem motivu se večina variant omejuje na dve kitici, v nasprotju z grlavskega zapisom, kjer so tri. V nekaj stavkih izvemo, kako je Fekonja poprosil mater, naj pusti hčer z njim, in na njeno vprašanje, kam pojdeti, odgovoril, da *na plesišče / tam, kjer polke špilajo*. Le v nekaj primerih, ki so vsi iz vzhodnoštajerskih (izjemoma prekmurskih) krajev,²² se je ohranila še naslednja kitica iz »izvirnika«, tista, ki vsebuje materino željo, naj bi srečno hodila, oziroma njen opomin, naj ne pozabita na Boga, pa dekletovo zatrdilo, da se bo kmalu vrnila. Pevci, ki jim je bila mar samo zgodba, niso vedeli kaj početi s to kitico, narejeno v slogu sloves, zato so jo izpustili. Nekateri primeri, ki pa jih spet ni dosti,²³ so šli še za korak naprej in se odrekli tudi direktnemu govoru med fantom in materjo ter poročajo indirektno o njem.

Spremembe v drugem motivu se ne tičejo toliko števila verzov kakor vsebine. Medtem ko se v prvotni obliki omenjajo čustveni odzivi oseb na določena dejanja, kar naj bi poslušavca nekako pripravilo na tragični konec zgodbe, se razvojno mlajše variante omejujejo na podajanja dejstev brez komentarja. Kolikšna je razlika med dvema verzijama istega motiva, se najbolje vidi, če postavimo dvoje variant drugo drugi, npr. št. 7 in št. 49:

6. <i>Ko pa pride na plesiše,
hitro z drugim plesat gre;
jeni ljubi poln zamere,
hudi duh ž njim govori!</i>	4. <i>Ko sta prišla na plesišče,
prec je z drugim plesat šla.</i>
7. <i>Ona hitro k njemu teče
ino prosi prav lepo:
Oh, moj ljubi, ne zameri,
to je pravi sosed moj!</i>	5. <i>Ko sta nehala plesati,
prec je svojmu ljubmu šla.</i>
	6. <i>Ljubi fantič, ne zameri,
bio je ravno sosed moj!</i>

V tretjem motivu grlavskega zapisa je dvema kiticama, ki opisujeta fantov odgovor na dekletovo ravnanje, dodana še tretja — dekletova tožba nad slabo tovarišijo, zaradi katere bo morala umreti. Te kitice v večini primerov ni, tako da je besedilo krajše in bolj stvarno. Sicer pa se v tem motivu vse variante skoraj domala ujemajo. Podobnih prizorov namreč v ljudski pesmi ni nikjer, pa se je vsak pevec držal predloge, po kateri se je pesmi naučil.

Tem večja svoboda oblikovanja je v sklepnem motivu, to je v opisu umora, in sledečih zaključnih verzih. V prvotni verziji pesmi se zgodba konča povsem naturalistično: *fantič vzame v roko nož, / mladi šinjak njoj zarezje, da poleje njo vsa kri* (št. 1). Ta opis je ohranilo nekaj štajerskih in prekmurskih variant (npr. št. 7, 16, 26, 30, 31, 50). Pri drugih je ponekod rečeno, da fantič zabode deklo z nožem v srce (npr. št. 3, 5, 20) ali v prsi (št. 52). V večji skupini variant pa je uporabljena rečenica, ki je splošno znana iz drugih pesmi, najbolj iz one *Dekle je prala srajčki dve* (gl. *Draži je brat od ljubega*, SNP 711–14): *Fantič vzame ojster*

²² Npr. št. 7, 16, 18, 26, 29, 30.

²³ Np. št. 8, 20, 37, 55.

meč / pa ji odseka glavco preč (npr. št. 2, 8, 33, 41, 46—49, 54 idr.). Verjetno je prav ta rečenica vzrok, da govore o meču tudi tiste variante, v katerih fantič — enako kot v »izvirniku« — zabode deklo v vrat, prsi ali srce (npr. št. 9, 27, 10, 24, 29, 45 itd.), ali da se primeri nerodnost, da seže fantič po meč v žep (št. 9). Po drugi strani pa se je predstava o obglavitvi kot tradicionalni obliki usmrčitve v ljudski pesmi nelogično vrnila v primere, kjer je ostal kot merilno orožje nož (npr. št. 39: *Fant potegne nož z nožnice / in odseka glavco preč.*)

Z dekletovo smrtjo se variante navadno končajo, razen tistih, ki zaključijo pesemsko zgodbo z verzi o fantovem kesanju in z moralnim naukom kakor »izvirnik«, se pravi po zgledu sloves. Take so npr. št. 26, 9, 16 idr. V nekaterih variantah so omenjeni verzi izpuščeni, namesto moralnega nauka pa je uporabljena uvodna kitica »izvirnika« ali kak vsakdanji opomin, kot jih srečujemo v novejših pesmih pripovednega značaja.²⁴ Če so verzi o fantovem kesanju ohranjeni, je navadno dodano, da fant ob dekletovem truplu tudi sam umre.²⁵ Ta vsebinska dopolnitev najbrž ni nastala povsem premišljeno in hote, temveč morda bolj kot posledica slučajne malenkostne spremembe besedila, sodeč po ustreznih verzih št. 10 idr., ki jih v glavnem zapisu sicer ni, spadali pa bi med 12. in 13. kitico (prim. št. 1 in 16 v dodatku).

Da je pesem o Fekonji sčasoma zares izgubljala značaj slovesa, ko se je selila od pevca do pevca, dokazujejo tudi variante, ki vsebujejo značilne večje spremembe in dopolnila prvotnega besedila. Samo nekaj primerov! V št. 18 se je na koncu pritaknil znani motiv cvetlic, rastočih iz groba, ki je značilen za pesmi o smrti dveh zaljubljenih, ker pač tudi v št. 18 fant umre ob mrtvi ljubici. (Gl. str. 15 sl.) Ob št. 46 se spomnimo na pesem o detomorivki, lepi rajovki (gl. SŽ, 117), ki ji fantič sredi gozda odseka *glavco preč*, ker je tam izpostavila dva sinčka; v št. 46 se deklo namreč ne boji smrti, ker je sredi gozda umorila svojega sinčka in ima njena smrt spričo tega videz pravične kazni. Št. 50 samosvoje podaljša zgodbo z verzi o lovcu, ki je prišel mimo in v mrtvi deklici spoznal svojo sinočnjo plesavko. V št. 8 je za uvod spretno uporabljena ljubezenska pesem o Terezinki, ki je *svojega ljubga čakala*. Št. 35 se začenja s svatovsko, v kateri snubci sprašujejo očeta in mater, ali jim dasta svojo hčer (gl. SNP 5250—5258). Besedilo obeh pesmi se je moglo povezati, brž ko je fantičeva prošnja, naj bi šla deklo z njim (*Vaša hči naj z mano gre*), dobila obliko vprašanja (*Al mi date vašo hčer?*). V št. 30 gre deklo dvakrat plesat z drugim; tako ponavljanje je znano stilistično sredstvo starejše ljudske poezije, navadno rabljeno za vsebinsko stopnjevanje.

Razen podobnih vsebinskih sprememb je vse polno jezikovnih, zlasti v tistih variantah, ki niso s štajarskega narečnega ozemlja. To je dokaz, da se pesem ni širila s prepisovanjem, temveč po ustnem izročilu, in so

²⁴ Prim. št. 39: *Teci, teci rdeča kri, / boš vedla z drugim plesati* ali št. 48: *Ljubi fantje in dekleta / to imejte za spomin. / Vsak sa svojo naj gre plesat, / vsak sa svojo naj gre spat* ali št. 45: *Tako se deklici godi, / katera ljubi fante tri.*

²⁵ V št. 3, 6, 16, 21, 23, 26, 29 idr.

pevci tudi nehote marsikaj po svoje povedali, se pravi, da so štajerske verzne prilagodili domači govornici.²⁶

Ker je pesem o Fekonji nastala na Štajerskem, je v zbranem gradivu sorazmerno največ štajerskih variant, čeprav nobena slovenska pokrajina ni brez njih, razen morda Koroške (vsaj trenutno ne vemo za kak koroški primer). Glede na to, da so slovesa štajerska posebnost, je razumljivo, da se je prav na Štajerskem ohranilo več primerov besedila v taki obliki, kakršno si predstavljamo za slovo Marije Rajhovke. Vendar jih je tudi med štajerskimi variantami precej, ki imajo povsem pripovedni značaj. Tembolj pripovedne so kajpak one z drugih področij. Spet pa ne moremo trditi, da v njih ni nobenega sledu o tem, da je bila pesem sprva slovo.

Nazadnje še nekaj o obliki besedila in o napevih. Besedilo je bilo prvotno razdeljeno na štirivrstične kitice, kot je to navadno pri novejših pesmih, saj spada tudi metrični obrazec (distih osmerca in sedmerca: 8787) med mlajše oblike. V dvovrstičnih kiticah nekaterih primerov vidim potrdilo domneve, da so zlasti pevci zunaj Štajerske sprejeli pesem kot péto zgodbo in jo oblikovno približali starim pripovednim pesmim, za katere je značilno prav dvovrstičje. Pri štiridelni melodiji je kajpak treba vsako dvovrstičje ponoviti, sicer bi se melodična in tekstovna kitica ne ujemali.

Za najstarejše zapise (št. 1—5) nam zapisovavci napevov niso sporočili, zato ne moremo vedeti, kateri doslej zbranih je tisti, ki je spremljal pesem takoj ob nastanku, če se je sploh ohranil. Značilno se mi zdi, da se pesem poje skoraj po vsej Sloveniji na isti napev, ki je doma s Štajerskega, kjer imajo variante sicer skoraj vsaka svojega. Če rečem »isti napev«, to ne pomeni, da je povsod enak. Nasprotno! Tudi tu so nastajale razne variante. Na priloženi preglednici je nekaj zbranih. Primer št. 13, ki smo ga vzeli za izhodišče, je sestavljen iz dveh ritmično različnih in dosti izrazitih delov, obsegajočih vsak po dve melodični frazi. Primerilo se je, da se je ritem drugega dela napeva razširil tudi čez prvega ali pa je ritem prvega izpodrinil onega v drugem. V splošnem je napev dobival drugačno lice z različnimi spremembami v melodični liniji ter z melizmatičnimi okraski, tako da se zdi na prvi pogled dosti razgiban, čeprav je v resnici zelo preprost, saj mu je glavno oblikovno sredstvo sekvenciranje.

Končno je treba še pripomniti, da je včasih besedilo naše pesmi podtaknjeno melodiji kakšne druge ali da se po tej melodiji poje drugo besedilo. Taki pojavi so na področju ljudske pesmi povsem vsakdanji in v našem primeru s svoje strani podpirajo trditev, da se je iz priložnostnega štajerskega slovesa o Mariji Rajhovki sčasoma zares izoblikovala splošno slovenska novejša ljudska balada o Fekonji.

²⁶ V št. 1 je npr. rečeno: *On pa na to nič ne gene, | le čemér ga dol drži.* Gorenjcu ali Dolenjcu je beseda čemer neznana, zato je misel povedal po svoje. Št. 42 z Gorenjskega npr. pravi: *Fantič na to nič ne reče, | samo srce ga boli.* Ali št. 17 z Dolenjskega: *Fantič ji pa nič ne reče, | kjer se močno razsrdi.*

DODATEK

Izbrani primeri iz raznih slovenskih pokrajin

St. 1 (štaj.)

1. O ti mladost, kam ti ideš,
tak kak sonce za goro,
vsi ti mladi v totem stani
večkrat zmislite na to.
2. O le čujte strašno petje,
kero vam na znanje dam,
ino tudi lepe zglede
od Marije Rajhovke.
3. K njoj je priša en mladenič,
po imenu Fekonja,
no je mater lepo prosa:
»Vaša či bo z menoj šla.«
4. Mati njega na to pita:
»Kam pa ti njo hočeš met?«
»Luba mati, na plesišče,
polko nama igrajo.«
5. Mati reče: »Idta z Bogom,
na Boga si zmislita!«
Zadnokrat je rekla: »Srečno!
Saj nem dolgo hodila.«
6. Ko sta prišla na plesišče,
ona z drugim plesat gre.
Duh presveti ga je zapusta,
duh preklenski ž njim goči.
7. Kadar ona to preštima,
tedaj hitro k njemu gre:
»Ljubi moj, ne zameri mi,
to je pravi sosed moj.«
8. On pa na to nič ne gene,
le čemer ga dol drži,
on joj reče: »Luba moja,
hodi z menoj na špancer.«
9. Ta na sredo v les sta prišla,
te njoj reče na ves glas:
»Tu de tvoja zadnja vura,
dol poklekni ti pred me.«
10. Ona z milim glasom reče:
»Pajdašija, kaj storiš!
Zdaj od Boga sva zakleta,
zadnjič pa ti me vmoriš.«

St. 16 (štaj.)

1. Oh mladost, kam ti odideš,
kakor solnce za goro,
vsi ti mladi v ledik stani,
večkrat zmislite na to.
2. Fanti mladi, lepo pildo,
kero vam na znanje dam
ino tudi lepi zglede
od Marije Rajhovke.
3. K njim je prišo en mladenič,
po imeni Fekonja,
on je prosjo: »Ljuba mati,
vaša hčer bo z menoj šla.«
4. Mati odgovori njemu:
»Kam pa ti pogerješ njo?«
»Ljuba mati na plesišče,
tam, kjer polko špilajo.«
5. Mati reče: »Ita z Bogom,
zmir na Boga mislita!«
Zadnjikrat še reče: »Srečno!«
kdaj sta jedva z dumi šla.
6. Zdaj sta prišla na plesišče,
ona z drugim plesat gre.
Njega zapusti Duh sveti,
duh peklenski ž njim guči.
7. Ona hitro k njemu stopi
ino lepo prosi ga:
»Ljubi moj, nič ne zameri,
to je pravi sosed moj!«
8. On pa na to nič ne reče,
le čemer ga obleti,
no joj reče: »Ljuba moja,
pojdiva malo na šprancer!«
9. Prišla sta na sredo šume,
on joj reče na ves glas:
»Tu je tvoja zadnja vura,
dol poklekni zdaj pred me!«
10. »O nesrečna tovaršija,
kaj na sveti ti storiš!
Vsa pred Bogom si zakleta
in nazadnje me vmoriš.«

<p>11. On pa na to ne posluša,
ino vzeme v roko nož,
mladi šinjak njoj zarezhe,
da poleje njo vsa kri.</p> <p>12. Duh presveti k njemu pride,
on premisli, kaj stori.
no jo z milim glasom zove:
»Luba moja, vstani gor.«</p> <p>13. Komaj v dvanodvajsetem leti
je živela v milosti.
O nesrečna tovaršija,
gnes preлива zate kri.</p> <p>14. Zato proste, mladi pajbi,
naj vas duh ne zapusti,
lepo živte v totem stani,
da mo vsi zveličani.</p> | <p>11. Al mladenič pun čemera
vzeme v roke si svoj nož,
njoj zarezhe šinjak mladi,
strašno jo polije kri.</p> <p>12. Zdaj Duh sveti k njemu stopi,
on si zmislil, kaj stori
in jo kliče z milim glasom:
»Ljuba moja, vstani ti!«</p> <p>15. Ona z ničim več ne gene,
vsa prebledjena leži,
on si dol na njo nasloni
in začne umirati.</p> <p>14. Oh mladenči, proste Boga,
da vas Duh ne zapusti,
v totem stani lepo živte,
da smo vsi zveličani!</p> |
|--|---|

Št. 50 (prekm.)

1. K nam je prišao en mladenec,
po imeni Fekonja,
šadri-larijo, rajla-loja,
po imeni Fekonja.
2. On je lübo mater proso:
»Vaša či de z menof šla.«
3. »Jas bi dönok rada znala,
kama bota vüva šla?«
4. »Lüba mati, na plesišče,
ta ge polke igrajo.«
5. »Ita, ita z milim Bogom,
na Bogà si zmislita.«
6. Da sta njeva f krèmo prišla,
te je z drüigin plesat šla.
7. Da so s plesom gor enjali,
pa je k njemu stoupila:
8. »Ne, zameri, lübi dragi,
tou je prvi sousid moj.«

Št. 18 (Štaj.)

1. K nam je prišel en mladenič,
po imeni Fekonja,
on je lübo mater prosa:
»Vaša hčer bo z meno šla.«
2. »Kamorkoli jo pogerješ,
kaman jo imeti češ?«
»V oštarijo na plesijo,
tam, ki polko igrajo.«
3. Mati reče: »Ita, ali
ne pozabta na Boga!
Hčerka pravi: »Srečno mati,
saj nem dugo hodila.«
4. Ko onija to sta prišla,
včasih z drüigim plesat šla,
jega jeza je objela,
sam čemer iz jega gre.
5. Ko so igro dohajali,
včasih ona k njemu gre
ter mu pravi: »Lübi dragi,
tou je prvi soused moj.«

9. Da so drüigikrat igrali,
pa je z drüigin plesat šla.
10. Da so s pleson gor enjali,
pa je k njemi štoupila:
11. »Ne zameri, lübi dragi,
tou je drüigi sousid moj.«
12. On na tou nič ne reče,
ž njega vrije že čemer.
13. On njoj reče: »Lüba draga,
odi, ideva na špancer.«
14. Kak sta njeva s krčme prišla,
fčasi štoupila sta v loug.
15. Da sta na sred louga prišla,
te je pa on pravo njoj:
16. »Dol poklekni, luba draga,
tu de tvoje slednje zdaj.«
17. On pa zeme nožič z žepa,
njoj prereiže šinjek mlad.
18. »To ti boidi, lüba draga,
kaj si z drüigim plesat šla!«
19. »O nesrečna tovaršija,
si me s svita spravila!
20. To vam boidi leipa pelda,
dečki no deklina vi!«
6. On ji reče: »Lüba moja,
homa malo na spancir.«
- Ko sta vün od hrama prišla,
te do šume prideta.
7. On ji reče: »Lüba moja,
poklekni si dol pred me.«
Ona misli in vzdihuje,
kaj bo tou pomeⁿnilo.
8. On si z žepa nožič jemle
in odreⁱže joj glavo^u,
ter si doj na njo nasloni
in začel umirati.
9. Na njenem gro^ubi bode rastla
leipa rdeča gatruža,
na njegovem gro^ubi pa bo rastla
leipa be^la lilija.
10. Te dveⁱ ro^uži bo^uta rastli
gor do türna visoko,
tam se bo^uta vk^up sklenoli
in ta rasilⁱ gor v nebo^u.

Št. 42 (gor.)

1. Kam zahajaš, o mladina,
kadar sonce d^uoli gr^e!
2. Ljuba mamca, jäs vas vprašam,
al mi daste sojo hčer?«
3. »Kam pa hočeš jo peljati,
to preljubo mojo hčer?«
4. »Jes jo^m pelov na plesišče,
tam, kjer polko špilajo.«
5. Ko sta prišla na plesišče,
prec je z^udrugmo plesat šla.

Št. 56 (prim.)

1. O mladina, kam zahajaš,
kadar sonce doli gre?
2. »Jaz pa pojdem na plesišče,
kamor polke igrajo.«
3. Ko sta prišla na plesišče,
ona z drugim plesat šla.

6. Ko nehala sta plesati,
prec je k_svojmu ljubmu šla.	4. Ko sta nehala plesati,
ona k svojmu ljubmu šla.
7. »Ljub moj fantič, ne zameri,
to je biv jen sosed moj.«	5. »Ljubi moj, mi ne zamieri,
k'ier je ravno sosed biv.«
8. Fantič na to nič ne reče,
samo srce ga boli.	
9. Kmal nato ji fantič reče:
»Pojdi, greva na šprancir.«	6. On nato pa nji reče
»Pojmo malo na izprehod!«
10. Ko sta prišla sreidi gozda,
sreidi gozda bukovga:	7. Ko sta prišla na sredo gozda,
on zavpije na ves glas:
11. »Zdaj pa, draga, d'ol poklekni,
d'ons je toj ta zadnji dan.«	8. »Ljuba moja, dol poklekni,
zdaj bo tvoja gvišna smrt.«
	9. Ona vrišče, ona pišče,
da se trese cela vas.
12. Ko pa fantič to izreče,
odseka ljubci glavco preč.	10. On jo vleče, on jo seče
do krvave njene kri.
	11. On jo vleče in jo seče,
njeno zdravo, ljubo kri.

Št. 17 (dol.)

1. O mladina, kam zahajaš,
kadar sonce doli gre?
2. »Ljuba mamca, jest vas prosim,
dajte_m vašo hči z_menoj.
3. Bova šla ke na plesišče,
tam, kjer polke špilajo.«
4. Ko sta prišla na plesišče,
prec je z_drugim plesat šla.
5. Ko sta nehala plesati,
prec je k_svojmu ljubmu šla.
6. Fantič ji pa nič ne reče,
kjer se močno razsrdi.
7. Fantič ji pa nato reče:
»Pejva nmalo na špancir!«

Št. 41 (dol.)

1. Snoč ponoč je fantič prišev,
biv je ravno Johan moj.
2. Ljubo mamco je poprosiv:
»Al mi daste vašo hčer?«
3. Mamca so ga povprašali:
»Kam jo neki peljal boš?«
4. Ko sta prišla na plesišče,
prec je z drugim plesat šla.
5. Ko sta nehala plesati,
prec je svojmu ljubmu šla.
6. Ljubi fantič, ne zameri,
biv je ravno sosed moj.«
7. Na to fantič nič ne reče,
samo malo pomolči.

8. Ko sta prišla sredi gozda,
fantič zdere ojster meč.
8. Ko sta prišla v sredi gozda,
je zavriskav na ves glas:
9. »Ljubo dekle, dol poklekni
in pripravi se na smrt.«
9. In ji ž njim prsi predere:
»Ne boš golfala mene več!«
10. Fantič pa prime za ojster meč,
odseka ljubci glavco preč.

Št. 25 (bkr.)

1. En firkele ure od Novga mesta,
tam je lepa Gotna vas,
tam je pa zadost dekličev,
k njim pa hodjo fantje v vas.
2. »Kam pa greva, lub moj fantič,
le povej mi, fantič ti?«
»Midva pa greva na plesišče,
tamkej polke plešejo!«
3. Na plesišče zdej sta prišla,
preč je z drugim plesat šla:
»Ljub moj fantič, ne zameri,
ta je le sam sosed moj!«
4. »Če je on sam sosed tvoj,
nej bo pa tudi fantič tvoj!«

Zusammenfassung

FEKONJA

Beispiel der Umwandlung eines Totenliedes in ein Erzähl lied

I

Einleitend wird darauf hingewiesen, dass man im Volkslied nur eine Ueberlieferung aus ferner Vergangenheit zu sehen gewöhnt ist und infolgedessen den neueren Volkslieder oft zu wenig Aufmerksamkeit geschenkt wird. Es darf nicht vergessen werden, dass auch alte Lieder einmal neu waren und dass die neuen in einer Beziehung sogar den alten voraus sind: man kann ihre Lebenswandlungen an Aufzeichnungen aus verschiedenen Zeitabschnitten unmittelbar beobachten. Obwohl man von der Gegenwart nicht ohne weiteres auf die Vergangenheit schliessen kann, kann man sich an Beispielen neuerer Lieder wenigstens eine annähernde Vorstellung machen, wie die Volkslieder einst entstanden sind, sich gewandelt haben und entstorben sind. Da erzählende Volkslieder eigentlich gesungene Geschichten sind, kann angenommen werden, dass einzelne Beispiele auch auf Grund wahrer Geschehnisse entstanden sind. Dies ist natürlich keine Regel, doch die Ballade vom Fekonja, anfangs ein Totenlied zum Gedächtnis einem, aus Eifersucht ermordeten Mädchen, beweist, dass man es als Möglichkeit in Betracht ziehen kann.

II

Slovenische Totenlieder können dem Inhalt nach in drei Gruppen eingereicht werden: 1) Totenklage, halb gesungenes Beweinen mit improvisiertem Text, einst in ganz Slovenien, jetzt nur in einzelnen Orten der westlichen Gebiete üblich;

2) Totenlieder, die vor allem in den westlichen Teilen des Landes an der Bahre gesungen werden und dem Text nach zu den eigentlichen Totenliedern (sie sprechen vom Tod, Abschied aus dem Leben, Vergänglichkeit usw.), als auch zu den erzählenden Liedern gehören; 3) sogenannte Abschiedslieder, die für östliche Gebiete charakteristisch sind und von unerwarteten Todesfällen (sei es wegen eines Unglücks, Mordes u. dgl.) erzählen. In der Regel hat ein Abschiedslied drei Teile: Einleitung, Geschichte und Schluss. In der Einleitung ladet der Sänger seine Zuhörer zur Aufmerksamkeit ein, äussert seine Trauer oder grübelt über Tod und Leben. Die Geschichte wird zwar sehr sachlich, jedoch nicht zu wortreich erzählt. Zum Schluss nimmt der Sänger im Namen des Toten Abschied von seinen Zugehörigen und Freunden, spricht fromme Bitten aus oder warnt die Zuhörer vor ähnlichem Unglück. Totenlieder dieser Art werden nicht nur angesichts eines diesbezüglichen Todesfalls gesungen, sondern auch bei anderen Anlässen. Sie können aus dem Entstehungsort in andere Orte wandern, wenn die Geschichte so gewöhnlich ist, dass sie mit einer kleinen Abänderung auch bei anderen Todesfällen gesungen werden kann oder wenn sie so ausdrucksvoll bzw. gut erzählt ist, dass sie an sich als interessant befunden wurde. Dies könnte zur Folge haben, dass alles konkrete weggelassen bzw. abgeändert und das einstige Abschiedslied als ein gewöhnliches erzählendes Lied weiter gegeben wird. Das Lied vom Fekonja ist ein ausdrückliches Beispiel für eine solche Umwandlung.

III

Die älteste Auszeichnung des Liedes vom Fekonja wurde vor kaum hundert Jahren (1863) gemacht. Es tauchen jedoch immer wieder welche auf, so dass die gegenwärtige Zahl der Varianten, 60, keinesfalls endgültig ist. Die Verfasserin vergleicht die bisher gesammelten Beispiele und versucht darzustellen, inwiefern einzelne noch als Abschiedslieder oder schon als Erzähllieder angesehen werden können. Sie untersucht sowohl die Form des Liedes, die inhaltswichtigen Motive als auch die Ausdrucksmittel, findet textliche Übereinstimmungen mit anderen erzählenden Volksliedern und berücksichtigt schliesslich kurz noch die Melodien, welche ihrerseits die vollzogene Umwandlung beweisen. Anschliessend bringt die Abhandlung eine Karte von der territorialen Verbreitung der Varianten, die häufigsten Melodien und eine Auswahl typischer Varianten.

BOROVO GOSTÜVANJE

Ob spremembah, ki jih prinaša čas

Boris Kuhar

Pokojnemu ravnatelju Borisu Orlu sem že pred leti obljubil razpravo o tem svojstvenem ljudskem običaju. In kot predujem k temu zapoznelemu dolgu prilagam ta prispevek.

V glavnem je to rezultat večletnega terenskega dela. Zbral sem zapise nad šestdesetih borovih gostüvanj v Prekmurju. Na več gostüvanjih sem bil tudi sam navzoč. Tako že več let sistematično spremljam pojav in razvoj tega običaja in tudi vse spremembe, ki jih prinaša čas v običaj. O borovem gostüvanju še ni bilo v naši strokovni literaturi nič zapisanega, čeprav lahko trdimo, da je to pustni običaj, pri katerem sodeluje največ ljudi in da je to hkrati naša najbolj množična in še živa oblika ljudske igre.

Priprave za borovo gostüvanje

Če se ob fášenki ali fájnščeku (pustu) na Goričkem in Ravénskem v Prekmurju nihče ne poroči, mora biti v vasi borovo gostüvanje. To se sicer redko zgodi, v nekaterih vaseh tudi le vsakih nekaj deset let, drugod pa tudi povedo, da že petdeset ali sto let niso imeli borovega gostüvanja. V mnogih, predvsem večjih vaseh pa se to sploh ne primeri. Da je običaj še globoko zasidran med ljudstvom, nam potrdijo tudi že resne priprave na borovo gostüvanje. V Púconcih (1953), v Zgornjih Moravcih (1936 in 1958), v Selu (1940) so na zboru vseh vaščanov izvolili prireditveni odbor. V večini vaseh so se ves mesec ali pa tudi dlje z vso resnostjo pripravljali, da bi borovo gostüvanje uspelo čim bolje.

Štirinajst dni do tri tedne pred borovim gostüvanjem začno že hoditi zväči. Tako kot številni drugi elementi ženitbenih običajev, so tudi zväči postali obvezni atribut borovega gostüvanja. Danes imajo zväči v Prekmurju že skoraj važnejšo vlogo v borovem gostüvanju kot pa v rednem prekmurskem gostüvanju. Pozvačini navadno vabijo v skupinah. Na borovo gostüvanje v Vanči vasi leta 1954 je pozávala (vabila) skupina, v kateri so bili: nevesta in mladóžéneec, sválbica, družban, dva zväča, pütar, bohoc, dve cigánici in harmonikáš. Od 10. do 27. februarja so obhóдили sledeče kraje: Murska Sóbota, Černélavci, Strehovci, Skákovci, Krajna, Gedérovci, Sodíšinci, Gradišče, Murski Črnci, Satahóvci in Krog.

Če pogledamo na zemljevid, vidimo, da je to precej obsežno ozemlje. Toda približno na takšnem ali pa še na večjem ozemlju vabijo pri vseh borovih gostüvanjih. Tako so npr. za borovo gostüvanje v Velikih Moravcih leta 1936 zväči obiskali ljudi iz dvajsetih vasi.

Ob borovem gostüvanju leta 1964 v Šalovcih so dva zväča in štiri ciganiče vabili po vseh vaseh bivše petrovške občine.

Pred nekaj desetletji so hodili vabit na borovo svatbo navadno dva zväča in sneja. Zadnja je prav tako kot pred pravo poroko hodila zbirat predivo in prejo za svojo balo.¹ To je danes izumrlo, zato pa hodijo vabit z zväči in s snejo navadno še boci, ciganiče z medvedom in harmonikaš. Od vasi do vasi, od hiše do hiše hodijo, vabijo in pobirajo darove: mast, šunko, belice (jajca), mélo (moko) in denar. Nikdar ne prosijo. Kar jim ljudje sami radevolje dajo, to vzamejo.

Pozavanje pri borovem gostüvanju se razlikuje od vabljenja pri rednih prekmurskih gostüvanjih le v tem, da so vsi nagovori in vsa vabila zabeljena pri borovih pozvačinih še z večjo primesjo ljudskega humorja kot pri rednem gostüvanju. Jedro teh nagovorov pa so povsod posneli po knjižici »Starišinstvo in zvačinstvo«, ki je, kot nam poroča tudi V. Novak,² bilo in je še v mnogih krajih Prekmurja stalno v rabi, tako da je postalo last slehernega človeka in bistvena sestavina ženitovanjskih šeg. Zato to knjižico še danes pridno uporabljajo tudi pri borovem gostüvanju, lahko bi celo trdili, da bolj kot pri rednih ženitovanjih.

Borovo gostüvanje priredijo v Prekmurju le v pustnem času. Po starem izročilu je to lahko le na Mali ali Veliki fášenk. Po prvi svetovni vojni pa ga v največ primerih prirejajo na pustno nedeljo.

Nastopajoče osebe

Pri borovem gostüvanju sodeluje od 80 do 250 ljudi. Iz vsake hiše vsaj po eden. Takorekoč vsa vas. Zato lahko zapišemo, da je to res naš najbolj množičen pustni običaj. Vsak od nastopajočih ima svojo vlogo in svojo posebno masko. Ta je navadno le kostimska. Obraz si polikromirajo, zraven pa še lepijo brke in zalizce iz prediva. Dlje ko pa sledimo izročilo v preteklost, lahko ugotavljamo, da je bilo manj maskiranja kot danes, ali da večina oseb borovega gostüvanja sploh ni bila maskirana.

Najvažnejše figure, ki nastopajo v borovem gostüvanju so: B o r o v p o p. To je prav gotovo ena najpomembnejših oseb v tem običaju. V protestantskih vaseh ga imenujejo pop, v katoliških farar ali pa tudi plebanuš. Le na Cankovi so imeli enkrat pri borovem gostüvanju škofa, enkrat pa namesto škofa ministra, v Šalovcih pa zraven popa še kapucinarja.

¹ Č a p l o v i č, Croaten und Wenden in Ungarn, Pressburg 1829, str. 109.

² V. N o v a k, O izvoru prekmurskega »Starišinstva i zvačinstva«, SE XIII, str. 170.

Za borova gostüvanja imajo že kar stalne pope. Nekateri med njimi so pravi ljudski talenti in duhoviti šaljivci. Borova gostüvanja tudi v precejšnji meri nosijo pečat, ki jim ga dajejo popi. V svojem govoru navadno pop v satiričnem tonu obere vso vas. Vse šale, dolge govore in dvo-govore, sestavljene v rimah, sestavijo popi sami. Med temi vaškimi duho-viteži najdemo tudi take, ki imajo po uro dolg govor v verzih, ne da bi imeli zapisano eno samo besedo. Podlago za svoje govore dobijo v cerkve-nih knjigah, molitvenikih in obrednih ženitbenih običajih. Najstarejši in najbolj znani pop borovega gostüvanja je bil Franc Bükvič iz Murske Sobote. Že leta 1921 je bil prvič pop na borovem gostüvanju v Puconcih.

Bükvič je imel za svoj posel tudi posebno obleko: okroglo črno kapo, na kateri so bili obešeni storži ter črno ogrinjalo. Okrog vratu je imel za-vezano vijoličasto ruto, ki naj bi spominjala na duhovnikovo štolo. Na ramenih je imel pripet izvezen stenski prt. V rokah je držal razen debele mašniške knjige še dolgo pipo. Bükvič je bil pop na okrog de-setih borovih gostüvanjih.

Okrog Püconcev je bil znani pop borovega gostüvanja Štefan Kühar. Ta si je prizadeval, da bi običaju ohranil stari značaj. Zato je zbiral tudi stara izročila o borovih gostüvanjih v Prekmurju. Bil je trikrat pop na borovih gostüvanjih v Márkišavcih (1930, 1940, 1955). Leta 1953 je bil pop v Puconcih in leta 1955 v Lemerju. Svoje govore in navodila za iz-vedbo običaja pa je dal še v Püžovce, Brèzovce in druge okoliške vasi.

V goričkem delu Prekmurja je bil znani farar borovega gostüvanja Ludvik Lipič iz Velikih Moravcev. Toda ta je spreminjal borova gostü-vanja iz leta v leto. Uvajal je v običaj nove osebe in prizore. Sodeloval je pri šestih borovih gostüvanjih na Goričkem.

Na Ravénskem, med Tišino in Krajno, je znani borov pop kmet Leo-pold Ülen iz Rankóvec. Njegovo pojmovanje vloge popa je, da ne sme v običaj mešati ne vere ne države, temveč morajo biti vse le norčije, kot bi prazno slamo mlatil. Neki smisel pa vse mora imeti.

V Püconcih je bil leta 1925 pop Ludvik Graf iz Sebèborec. V Brèzov-cih je bil pop kmet Štefan Temlin, v Vaneči pa kmet Mihael Hašaj. V Zenkóvcih je bil pop leta 1955 Alfred Fujs, njegov oče pa je bil pop na prvem borovem gostüvanju v tej vasi leta 1928. Na Cankovi je bil leta 1955 pop občinski tajnik Karel Molnar, v Koróvcih pa je bil isto leto pop Avgust Kočar. V Dolencih je bil pop leta 1929 Jožef Barbarič. Aleksander Šarkanj iz Adrijancev pa je bil pop v Petrovcih (1961), v Domanjševcih (1960) in v Šalovcih (1964).

To so pa tudi skoraj vsi popi borovega gostüvanja, kolikor smo jih lahko ugotovili v Prekmurju.

Cémešter (cerkovník) spremlja popa in mu nosi knjigo. Oblečen je v praznično kmečko obleko. S cerkveno puščico zbira med ljudmi denar.

Sneja (nevesta), po izročilu je to moralo biti najstarejše neporočeno dekle v vasi. Toda to se sedaj le še redko zgodi. Dekleta je namreč sram in se bojijo, da ne bi dobile ženina, če bi morale za snejo v borovo gostü-vanje. Zato pa mora to mesto prevzeti kako drugo dekle. Sneja je oble-

čena v belo svatovsko obleko z dolgim pajčolanom, na glavi ima velik bel venec, v roki pa šopek belih umetnih cvetic. Pri borovem gostüvanju govori v imenu neveste-bora ali smreke.

Mladožènec. Tudi zanj velja pravilo, da mora biti najstarejši fant v vasi. Danes se fantje temu kaj radi izmaknejo. Oblečen je v črno praznično obleko, tako kot vsi svatje. Marsikje nastopi tudi v polcilindru in z metuljčkom. Njegova vloga je bolj pasivna. V njegovem imenu v glavnem govori starišina.

Starišina igra pomembno vlogo v običaju. Večkrat je vodja prireditve. Oblečen je v praznično obleko, na prsih pa ima velik šopek rožmarina ali pa umetnih cvetic. Vodi vsa pogajanja za ženitev. Vedno je to starejši možakar.

Starišica je tudi vedno starejša žena. Starišini pomaga pri pogajanjih. Oblečena je praznično kot vsi člani svatbe.

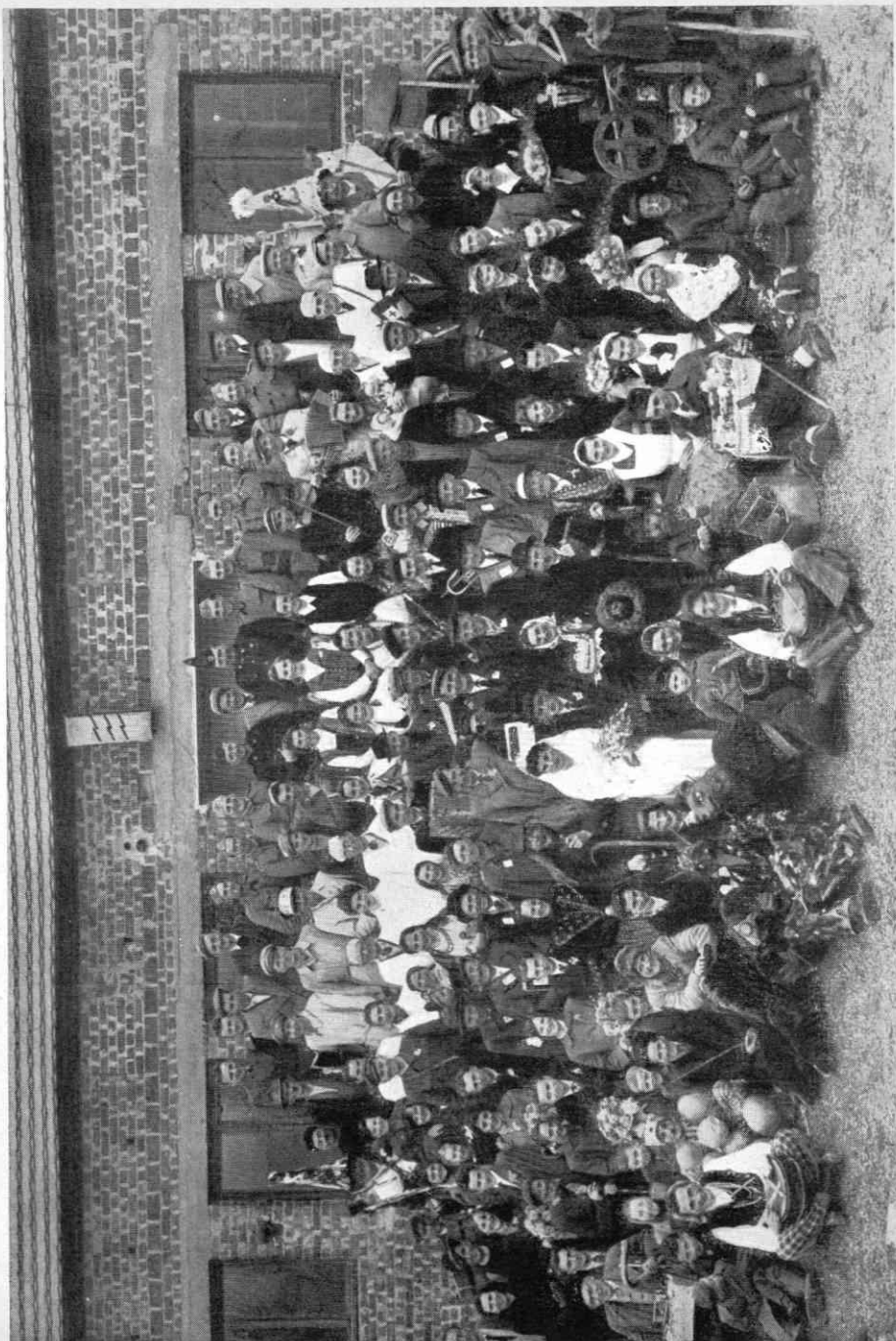
Borov oče je oblečen v starčka z dolgo brado iz prediva, ki mu sega do pasu. Na glavi nosi velik slamniki, v rokah pa debelo palico in pipo. Ponekod še danes nastopi v stari platneni beli prekmurski obleki. Glavno vlogo odigra v gozdu, kjer se skupaj s svojo ženo pogaja za nevesto — bor.

Borova mati je oblečena v staro kmetico. Ta da na koncu tudi privoljenje, da se lahko njena hči — bor — poroči in da lahko posekajo drevo.

Túrbaš je oblečen v kmečko obleko, na glavi pa ima velik okrogel slamniki s pisanimi trakovi. Ima velike brke, okrog vratu pa rdečo ruto. V rokah nosi v belem prtü povezan pint (zelenko) vina in vrtanik. Tega ponudi pri zdávanju (poroki) le ženinu in nevesti. Njegovo glavno opravilo je, da vodi vso svatovščino v gozd po nevesto.

Zväči ali pozvačini. Za vsako borovo gostüvanje morata biti dva. Oblečeni so kot pri rednem gostüvanju. Klobuk ali visoko kapo iz trdega papirja ima pozvačün okrašeno z raznobarnimi trakovi, umetnimi cveticami, pavovim in puranovim perjem. Čez rame ima ogrnjeno pisano brisačo — otiráč, na ramenih in prsih ter prstu pa ima pripete pisane robce. Na škornjih ima obešene zvončke. Ob straneh mu čez rami visita navadno dve leseni čutari. V eni nosi vino, v drugi pa proseno kašo ali slano vodo. V roki ima leseno sekuro (čakanj) z dolgim toporiščem. Sekira je obložena z ježevo kožo. Nekateri pozvačini nosijo tudi dolgo palico z zvoncem in ježevo kožo na koncu. V zadnjem času pa se vse bolj p-enostavlja obleka borovega zväča. Označuje ga le še nekaj papirnatih barvastih trakov na klobuku, otiráč čez ramena, čutara in trobenta in pa lesena palica z ježevo kožo na koncu.

Ko pride pozvačün pred hišo, glasno zatrobi v svoj rog ali trobento. Ko vstopi, pove vabilo za borovo gostüvanje. Pri borovem gostüvanju pa navadno odpadejo vsi dvogovori med hišnim glavarjem in zväčem pred vrati, ki jih imajo ob rednem gostüvanju. Tako se še danes tradicija prekmurskega pozvačüinstva oživlja in nadaljuje, sicer v malo spremenjeni obliki, pri borovem gostüvanju.

Osebe borovnega gostinjanja v Moravcih leta 1958

Drüžbani spremljajo ženina in nevesto. Oblečeni so praznično z velikimi šopki rož na prsih. Nastopi 5 do 15 drüžbanov na vsakem borovem gostüvanju.

Posvalbice ali tudi svarbice, svalbice ali posvarbice imajo isto vlogo kot drüžbani. Z njimi so vedno na pare. Zgodi se tudi, da jih je petnajst parov, kot jih je bilo leta 1964 v Šalovcih. Posvalbice so oblečene v bela oblačila z belimi vencami na glavi. V sprevodu spremljajo popa v gozd in prepevajo ženitovanjske pesmi, iz gozda pa morajo skupaj z drüžbani vleči bor.

Foringáš vozi popa. Navadno ga pelje na koucih, na katerih je pritrjena velika pletena košara ali koš, ki je okrašen z rožami in opleten s trnjem, da ljudje popa ne morejo ukrasti. Navadno je vprežena v vozilu krava, okrašena s pisanimi trakovi.

Vragovi. Maskirani so v temna oblačila, preplepljena s kurjim perjem. Na licu imajo masko iz blaga, s kravjimi rogovi na glavi in z dolgim rdečim jezikom. V rokah nosijo lesene vile. Vragovi čuvajo popa, ob poseku pa tudi vrh bora.

Vile so belo oblečene mlajše deklice, z belimi vencami na glavi. V rokah nosijo košarice, polne umetnega cvetja. V gozdu plešejo okrog drevesa, nato pa pomagajo krasiti posekani bor in pojo obredne ženitovanjske pesmi.

Merarji, anželerji ali inženirji so novejšje osebe v borovem gostüvanju. Opremljeni so z raznimi lesenimi merilnimi aparati, s katerimi merijo in kažejo pot do gozda in do bora.

Birovija (sodnija). Sestavljajo jo: biróv, fiškáliš (odvetnik), v zadnjem času pa tudi že javni tožilec. Ti obsojajo tatove, ki kradejo popa in sodijo po borovem zakonu na denarne kazni ali pa na zapor v klonji (meharski kletki za živino), ki jo tudi vozijo v sprevodu. Oblečeni so po gosposko, navadno v frake s cilindri ali polcilindri. Obvezno morajo nositi očala.

Žandarji, policaji ali stražarji. Teh je tudi do trideset na borovem gostüvanju. Navadno so oblečeni v stare vojaške ali pa tudi gasilske uniforme. Imajo lesene puške in sablje ter stražijo bor, popa in lovijo tatove.

Touvaj, lopov, to je poklicni tat. Oblečen je v raztrgano obleko, na hrbtu pa ima napis: »Čuvaj se touvaja!« Krade, kar se pač komu ukrasti da, največ pa kokoši in jajca. Na koncu zahteva plačilo za ukradeno blago.

Bohoc ali tudi boc je tipičen harlekinski tip med ostalimi maskami borovega gostüvanja. Maskiran je v pisano oblačilo sešito iz cunj, na katerih je nalepljeno kurje perje in ima navadno plateno ali pa le polikromatsko masko. Na glavi nosi cilindrasto kapo z borovci in trakovi. Na vsakem borovem gostüvanju sta navadno po dva bohoca, ki razveseljujejeta ljudi.

Cigani in ciganice z medvedom ne manjkajo pri nobenem borovem gostüvanju. Navadno nastopa po en starejši cigan in več ciganic. Ciga-

nice prerokujejo srečo iz roke in kart ter zbirajo darove. Medved, ki ga cigani vodijo, pa je ena izmed najbolj priljubljenih figur borovega gostüvanja.

Harmonikaš je tudi pomembna oseba v običaju. Hodi s pozvačini in na gostüvanju razveseljuje ljudstvo.

Pri borovem gostüvanju so zastopani skoraj vsi poklici s svojim značilnim orodjem in rekviziti ter v svojih delovnih oblekah. Tako najdemo tu:

frizerja, kupinárja, ki kupuje jajca, *rešetarja, ponvarja, žlajfarja, bošnjaka*, ki prodaja staro kramo, *rorša*, ki čisti dimnike, *drotosa*, ki veže lonce z žico in *slikarja*, ki s svojim fotografskim aparatom pridno »kepa« ljudi.

To so glavne osebe borovega gostüvanja, toda še daleč ne vse, ki nastopajo v tem svojstvenem pomladno-pustnem običaju.

Potek običaja

Že v zgodnjih jutranjih urah na dan borovega gostüvanja se zberejo vsi sodelujoči na določenem kraju v vasi, večkrat pa tudi na nevestinem domu. Okrog sedme pa že prihaja publika iz sosednjih krajev. Najprej je na vrsti skupno fotografiranje vseh sodelujočih. Nato gredo po popa. Ponekod zasledimo, predvsem v novejšem času, uprizarjanje pravih ljudskih igric v stihu in prozi. In to že pred nevestino hišo. Ti prizori obravnavajo navadno socialni motiv, ko kmet ženi svojo hčer z bogatim kmečkim sinom, hči pa je zaljubljena v revnega kočarja. In ker noče popustiti oče, niti hči, igrice pojasni, zakaj mora biti borovo gostüvanje v vasi. V nekaj primerih smo tudi zasledili govore starešin borovega gostüvanja že pred odhodom v gozd.

V več primerih pa smo zapisali tudi govore popov borovih gostüvanj že na vasi pred odhodom v gozd. Tak govor je močno začinjen z raznimi duhovitostmi. Pop razloži, zakaj ni bilo celega para v vasi. Nato se ljudstvo strne v dolgo povorko in krene v gozd po nevesto. Povorka vodi turbaš. Na čelu sprevoda pa gredo: sneja z mladožencem, posvalbice z družbani, oče in mati, starišina, starišica, zvači in vile.

Med ljudmi v povorki pa so pomešani še vsi ostali udeleženci borovega gostüvanja.

Pred gozdom pričaka sprevod logar ali lastnik gozda ali pa tudi v novejšem času ciganski poglavar ali gozdna vila in zahteva dovoljenje za vstop v gozd. Sledijo spet pogajanja. Končno le zvedo za drevo, ki je določeno za posek. Vaški fantje in orožniki drevo močno zastražijo. Velika sramota bi namreč bila, če bi jim fantje sosednjih vasi odžagali vrh. To se je pri nekaterih borovih gostüvanjih v Prekmurju že primerilo in potem so morali izbrati in posekati drugo drevo, saj bor ali smreka brez vrha »neje več devojka«, kot pravijo v Vanči vasi ali pa je »ostala brez glave« kot menijo v Püconcih.

Po starih ustnih izročilih iz Püconec so nekdam pričakale svatbeni sprevod v gozdu vile. Hodile so po gozdu, plesale ljudske pleses in prepevale stare svatovske pesmi.

Ta običaj lahko še danes zasledimo. V gozdu nato ure in ure uganjajo razne norčije. Tu že točijo vino in delijo vsem zbranim pletenike, vrtanike in drugo pecivo. Ob boru v gozdu tudi že čakata borov oče in mati. Tu so šaljiva pogajanja za borovo snejo. To je zares svojstvena ljudska igra na odprti naravni sceni. Le redkokje postavijo umetni oder, pač pa se vse odigrava pod drevesi. V naravnem okolju poiščejo še naravni amfiteater, gozdno globel ali vzpetino. In tu sredi več tisoč vnetih gledalcev se odvijajo prizori s pogajanja za nevesto. Žal mi prostor na tem mestu ne dopušča, da bi lahko objavil nekaj primerov teh zares svojstvenih igris. To sicer ni dramatika s širokim razpletom, pač pa so to ljubki, večkrat močno aktualizirani prizori. Svojstven čar jim daje predvsem še dejstvo, da nimajo nič gledališkega na sebi, pač pa vse osebe vzamejo svoje vloge izredno resno. Igrajo tako, kot da bi se v resnici dogovarjali za svojo hčer, ali pa za ženina ob rednem ženitovanju. Nekateri se v svojo vlogo tako vživijo, da materam pritečejo prave solze v skrbi za hčer in da se večkrat vname na tem naravnem odru tudi pravcati prepir. Vsemu pa daje poseben čar še melodika prekmurskega dialekta. Žato bi zahtevale te ljudske igre, ki v zadnjem času mnogokje prehajajo že v brezsmiselno govoričenje z vsem značajem srednjeevropskega malomeščanskega besedičenja in nazdravljanja, posebno obdelavo.

Nato pripeljejo popa. Ta stopi na vzvišen prostor in ima svoj izredno zanimiv nagovor. V njem razčlenjuje vse žalostne in vesele dogodke v vasi in sramoti fante in dekleta, ki so se ženili, pa se niso mogli oženiti.

To pa nam da misliti, da je ljudstvo nekdam mnogo bolj kot danes sramotilo pojav samstva, kjer so ljudje videli v zakonu in v otroškem blagoslovu življenjsko nujnost. Samstvo starejšega fanta ali dekleta je bilo nekoč nekaj izrednega, kar je bilo izpostavljeno zasramovanju. Ostanek tega pa najdemo še danes v popovem govoru na borovem gostüvanju, kot tudi v globljem smislu tega običaja. Naj navedemo v ilustracijo le nekaj stavkov iz govora popa na borovem gostüvanju v Brezovcih leta 1954. Sestavil ga je pop Štefan Kúhar iz Püconec:

»Vu imeni Borá, Šküfek i Korenjá i njegovoga staroga Štora-Abel.

Dragi poslušávci! Poslušíte one smétlave rečí, štere sem si za grünt mojegla premišlavanja vóodébro i štere najdemo gorizamerkane na tom starom boréj na 14 tom sokléj do 15, toga etak:

Fašinek je záto stvóreni, da si v tem cajti sakšj zemelski vandrar lejko poišče svoj žitka par do 80 let starosti. Do tega mao so moje smetlave reči — Abel.

V etoj velikoj nesreči si zdaj naš brezovski mladéneec tužno misli, kak bi mogo rešiti brezovsko mladino od te vélke sramote, i kakšo ženo ma on zadobiti. Ali nikdar je nej tak velika nesreča, ka bi nej bila poleg túdi sreča. Kak je Krištof Kolumbus gorinajšo Ameriko, tak je Borov-

njak Adam gorinajšo to borovo gostüvanje. Zato se nemrete čüditi, če se dao naš brezovski mladénc neotri zmejšati v to borovo gostüvanje...«

Po govoru popa sekajo bor fantje, oblečeni v gozdarje, lahko pa tudi pozvačini ali kdo drug iz svatovščine. Sekajo z leseno in z navadno sekiro, samo da vse traja čim dlje in da je čimveč veselja. Preden posekajo drevo, zaplešejo okoli njega še vile in pojo staro prekmursko svatovsko pesem, »Lejpa moja kita«, ki jo najdemo tudi v knjigi »Starišinstvo i zvačinstvo«.³

Ko pađe bor na tla, najprej stražniki obkrožijo vrh in ga zavarujejo, da ga ne bi kdo odlomil. Nato bor oklestijo vse do vrha, posvalbice in vile pa vrh lepo okrasijo z venci in trakovi. Sedaj stopita k drevesu sneja in mladoženec. Pop ju prvič okliče in jima govori. Najprej mladožencu:

»Dosta si pretrpo v etom fašenskom cajti, da si za snejami hodo v samoj srajki. K sebi prispodobne nejsi najšo. Ali smilüvao se te je te visiki bor i ti podaro svojo čer!«

Nato je vprašal snejo, ki je zastopala bor-nevesto:

»Pitam tebé, Škufkar Rozika, jeli boš lübila pred tebov stoječega Borovnjak Gürka?«

Nevesta odgovori: »Ga bom lüpela!« Prav tako vpraša tudi ženina, ki odgovori podobno. Nato pop zaključí:

»Ar sta si eden óvomi oblübila lübezen i zvestobo, naj vaj po etom tega blagoslovijo vsi bori s svojimi šküfkami. In nomine patre, to nej za sakše kvatre, to je za prt, vama pa za mrt. Abel!«

Nato naložijo fantje bor na voz, navadno kar na prednji kolesi voza. K vozu pritrdijo vrv in tako vsi vlečejo bor iz gozda. Od tod je tudi glavni smisel običaja — bor vlečejo. Na boru sedi sneja, če pa vlečejo smreko (to je v tistih krajih, kjer ne rastejo bori), pa sedi na drevesu mladoženec. Med potjo uganjajo najrazličnejše norčije. Orožniki zapirajo ljudi v klonjo, ciganíce prerokujejo iz kart, doktorji zdravijo, bošnjak ponuja svoje blago itd. Na sredi poti pop v drugič okliče ženina in nevesto. V tretjič pa je oklic v vasi, pred gostilno, združnim domom ali hišo, kjer bo gostüvanje.

Tu je tudi na vrsti prizor ciganke z malim otrokom, ki ga je prinesla mladožencu in ga svarila, da se ne more poročiti, ker ima z njo otroka. Ta prizor, ki je vpleten že skoro v vseh borovih gostüvanjih, je tudi vzrok, da mora pop ali pa sodnik razveljaviti zakon ženina z nevesto-borom. Vendar pa nato vse povabi na gostüvanje. Bor pa prodajo na dražbi. Začne se veselica, ki traja pozno v noč. Vsaka hiša v vasi je kaj napekla za to slavje. Največ je vrtankov, pogačic, krofelnov, pa tudi svinine ne manjka. Gostje plačajo le vino in meso, vse ostalo je zastonj.

Gostija traja navadno do ranega jutra. V katoliških vaseh, tam kjer so imeli borovo gostüvanje na pustni torek, pa se je veselje, kot nam poroča Palko Gal,⁴ ustavilo opolnoči, ker se je potem začel post. Ves

³ Starišinstvo i zvačinstvo, Murska Sobota, 1929.

⁴ Palko Gal, Pust v Slovenjski Krajini, KMD 1952, str. 219.

papirnat nakit, ki so ga uporabljali pri borovem gostüvanju, znosijo na križpotje in ga zažgo. Godci odvijejo strune, plesalci si obrišejo podplate na čevljih. Pivci izpijejo pijačo in obrnejo vse kozarce in steklenice na mizo, češ, pijančevanje je končano. Vsi, ki so bili ta večer razoglavi, si morajo pokriti glavo. Kdor pa je nima s čim pokriti ali je noče, temu na glavo poveznejo škaf, kar je velika sramota.

Posebnosti in spremembe

Žal nam prostor ne dopušča, da bi lahko navedli vsaj nekaj variant običaja. Čeprav so osnovni obred in tudi glavne osebe, ki nastopajo v borovem gostüvanju, isti, ima vsaka vas za svoje borovo gostüvanje še svoje posebnosti in te so tudi tiste, ki privabljajo vsako leto znova na borova gostüvanja na tisoče ljudi. Morda so tudi prav te posebnosti, ta venomer živa in aktualnim dogodkom prilegajajoča se ljudska dramati-zacija vzrok, da se je običaj še do danes ohranil, oziroma, da je danes morda — čeprav že v spremenjeni obliki, še bolj živ, kot je bil nekoč. Izgubil pa je svoj osnovni smisel, ki je bil prav gotovo apotropijski, pa tudi že tistega kasnejšega, ki je pomenil sramotenje fantov in deklet, ki so se ženili, pa ostali samski. Iz zadnjih let poznamo celo že nekaj primerov, ko običaju botruje želja po čim večjem dobičku in pretiranem veseljačenju.

Tudi izvajanje samega običaja je različno. Vzemimo za primer staro obredno obliko, da morajo za ženitev godni fantje in dekleta vleči iz gozda bor. Vse do pred nekaj leti so ga tudi res vlekli. V Vanči vasi so leta 1954 vlekli smreko posvalbice iz gozda vse do vasi. Na Cankovi so vlekli bor leta 1929 fantje in dekleta iz gozda v vas, leta 1955 pa že samo do ceste. V Brezovcih so ga leta 1954 kar v gozdu naložili na voz in ga s kravjo vprego pripeljali v vas. V Satahóvcih pa so pred leti bor že kar s traktorjem vlekli v vas. Tako novi čas spreminja prvotni običaj.

V Selu (1940), v Fokovcih (1954) in Moravcih (1956), Vanči vasi (1954) je moral v gozdu ženim še poljubiti obredno drevo, šele potem je imel pravico do neveste, ki je zastopala bor. Ta obred, ki nedvomno spada v starejšo dobo, so na zadnjih borovih gostüvanjih že opustili. Prav tako le še redko igrajo po poroki borovo himno — staro kmečko koračnico. Prav tako nismo mogli pri vseh 60 borovih gostüvanjih, kolikor smo jih lahko popisali od leta 1921 naprej, zaslediti, da bi posvalbica po borovi poroki plesala s pletenikom, pač pa smo to lahko zvedeli le še iz starejših ustnih izročil.

Pred 30, 40 leti je pri borovem gostüvanju sodelovalo še več raznih poklicev kot danes. Tako je bil na puconskih gostüvanjih tudi mesar, ki je ubijal pustno žival — bika. To pa je bila iz drugih področij dobro znana pustna kamela ali gambela, ki so jo tudi vključili v borovo gostüvanje. V zadnjih letih pa o njej ni niti sledu več. Namesto nje so se priključile v gostüvanje nove figure. Tako lahko vidimo na zadnjih borovih

gostüvanjih tudi že številne mestne karnevalske maske. Razen ustaljenih oseb lahko zasledimo tudi coprnice, barona z baronico, lovca, dame, palčke, poštarje, generale, celo kavboje in vse mogoče druge karnevalske maske. Vsako leto prinese kakšno novo figuro. Tako smo videli na borovem gostüvanju leta 1964 v Šalovcih celo miličnika-prometnika, ki sta ustavila sprevod in zahtevala prometno in sečno dovoljenje. Brez televizijskega snemalca in radijskega reporterja pa tudi že ne more biti več borovega gostüvanja. Tako čas vpliva na star običaj in nadomešča stare atribute s povsem novimi, že kar preveč sodobnimi »obredi«. Tako smo lahko sedaj le še redko, morda le vsakih nekaj let priča res pristnemu borovemu gostüvanju.

Razprostranjenost običaja

Govorimo o prekmurskem borovem gostüvanju, ker je v Sloveniji ta običaj doma le v tej pokrajini, oziroma le v dveh delih pokrajine, to je na Ravénskem in Goričkem, medtem ko ga Dólińsko, razen nekaj izjem, ne pozna. Toda običaj sega naprej, čez državno mejo, se nadaljuje skoraj v povsem isti inačici v vaseh Porabja, vse tja do Monoštra in še dlje na severovzhod na madžarsko ozemlje. Verjetno pa sega tudi še čez to mejo, toda o tem zaenkrat še nimamo poročil. Na severu se razprostira običaj na Gradiščansko in naprej na avstrijsko Štajersko. Južna meja običaja pa je reka Mura.⁵ V slovenskih vaseh Porabja imenujejo ta običaj tudi borovo gostüvanje. Madžari imajo zanj imena: tuskóhúzás, törzsókhúzás, fahúzás, falakodalom, tréfaesküvö, mókaházasság, gyászmenet.⁶ Gradiščanski Hrvati pravijo običaju: vučenje jelve (navadno vlečejo jelko, večkrat pa tudi hrast, jelšo ali kako drugo zeleno drevo).⁷ Nemci imajo za običaj ime: Blochziehen, Blochmänting, Blöchlitag, Blochfest, Faschingfest Faschingsbelustigung in Fichenhochzeit.

V vaseh Porabja, pa tudi na Gradiščanskem (kjer je izredno razprostranjen) je običaj povsem podoben prekmurskemu borovemu gostüvanju. O tem se prepriča lahko vsak, kdor je prebral knjigo K. M. Kleira o vlečenju ploha. V svoji knjigi opisuje v glavnem vlečenje ploha le pri Nemcih v jugovzhodni Avstriji in predvsem še pri Nemcih na Gradiščanskem. Toda tudi med Hrvati na Gradiščanskem je bil ta običaj močno razprostranjen in je še danes živ. V dokaz tega naj navedem en sam odlomek iz pisma Antona Leopolda, hrvatskega književnika iz Franave na Gradiščanskem.

»Jedan jur dugo postojeći običaj u Gradišću je, da se u fašinjku (poklade) održavaju piri. Ako ali u tom času ni pira, onda se to kroz jedan

⁵ Za podatke o vlečenju ploha in pluga na avstrijskem štajerskem sem dolžan posebno zahvalo vodji Etnografskega muzeja v Gradcu, dr. S. Walterju.

⁶ K. M. K l i e r: Das Blochziehen, Eisenstadt, 1953.

⁷ B. K u h a r, Borovo gostüvanje in podobni pustni običaji na Slovenskem, diplomatska naloga. Filozofska fakulteta Ljubljana, 1956.

značajan običaj proslavi: u nekih seli se vuče kroz selo jedno korito, a drugde opet jedno veliko stablo, hrast ili jelva.

Ljetos je bilo slučaj, da se u hrvatskom selu Dolnja Pulja nigdar nij ženio, zato se je onde predstavila priredba »Vučenje jelve«, ku je priredilo seosko ognjobrasko društvo...«

In ves potek vučenja jelve je na las podoben prekmurskemu borovemu gostüvanju. Iste osebe, isti obredi, župnik s svojo pridigo in oklici, skratka vse, kot pri borovemu gostüvanju.

A tudi skoraj po vsem avstrijskem Štajerskem še danes v vaseh, kjer ni bilo ob pustu nobenega ženitovanja, vlečejo ploha ali plug in v ta običaj vključujejo skoraj iste ženitovanjske običaje kot jih ima priključeno borovo gostüvanje.

Nastopa večina istih figur, kot v borovem gostüvanju. Razen medveda sodelujejo pri vlečenju ploha še razne živalske maske. Med njimi je glavna maska petelin. Na avstrijskem Štajerskem edino ne poznajo več obrednega sekanja drevesa in vseh ostalih običajev v gozdu, ki jih izvajajo pri borovem gostüvanju. Tam vlečejo drevo fantje in dekleta samo skozi vas. Le en sam zapis smo lahko zasledili, da se je slavnost začela že v gozdu.⁸ Spredej vodi sprevod jahač na konju, za njim gredo pozvačini, nato ženin in nevesta ter ostali svatje, sledijo pa še vsi obrtniki.⁹ Najbolj živ pa je ta običaj prav v južnih krajih avstrijske Štajerske, to je ob naši meji. Klier¹⁰ poroča, da so v nemški Radgoni vlekli fantje plug leta 1882. Isti avtor poroča tudi o vlečenju pluga v Halbenreinu, ki ga v svojih spominih omenja tudi najstarejši znani pop borovega gostüvanja v Prekmurju Franc Bükvič.¹¹ Podobnih podatkov bi lahko za vlečenje pluga ali ploha našeli za kraje na avstrijskem Štajerskem ob naši meji še mnogo.

Toda poskušajmo raje dognati, zakaj je ta običaj le v tako omejenem delu Prekmurja, to je na Goričkem in Ravenskem. Zakaj ni prodrl tudi v vasi Dólinškega ali celo čez Muro. Dosedanja raziskovanja so pokazala, da lahko za vzrok navedemo več činiteljev od ekonomskih, geografskih do socialnih. Eden od pomembnih vzrokov je nedvomno velikost vasi. V večji vasi se namreč le redko primeri, da bi se v predpustu, v pomladnem času, ki je na kmetih določen za ženitev, nihče v vasi ne poročil. Zato so borova gostüvanja v večjih vaseh posebna redkost. V Puconcih je npr. minilo med zadnjim in predzadnjim borovim gostüvanjem 28 let, v Černelavcih 23 let, v Ženkóvcih 27 let, v Martjancih 18 let. V največ primerih pa pomenijo, da je bilo borovo gostüvanje morda le enkrat ali dvakrat v vsej zgodovini vasi.

Drugi, nič manjši vzrok je velikost družine. Te so najmanjše v protestantskih vaseh. Ob tem pa se odpirajo zanimiva vprašanja, tako za

⁸ K. M. Klier, Das Blochziehen.

⁹ Podatek dr. S. Walter, Gradec.

¹⁰ K. M. Klier, l. c.

¹¹ B. Kuhar, terenski zapis.

sociologa kot za etnologa. Na Dólskem pa tudi na Ravénskem, kjer so večinoma naseljeni katoličani, imamo velike družine z 8, 10 in celo več otroki. V protestantskih vaseh na Goričkem (po predvojnem štetju je v Prekmurju 25.000 protestantov, od tega 1.000 kalvincev) pa najdemo že redko družino s tremi otroki. Tu je močno uveljavljen sistem dveh otrok, pri kalvincih pa celo sistem enega otroka. Dosti zemlje, malo otrok, najetje tuje delovne sile, večje blagostanje, to je v nekaj besedah zgoščena filozofija prekmurske protestantske družine. In kjer pri hiši ni otrok, se v teh vaseh česče zgodi, da ob pustu tudi ni ženitovanja, zato morajo imeti borovo gostüvanje. Od 60 borovih gostüvanj, kolikor smo jih doslej mogli zapisati, jih je bilo 35 v vaseh, kjer imajo protestanti večino, 15 pa v krajih, kjer je polovica ali manj prebivalcev protestantov. 10 gostüvanj pa je bilo v krajih, kjer so v glavnem katoličani.

Da se borovo gostüvanje ni moglo uveljaviti v katoliških vaseh je bil temu vzrok tudi, da so posamezni duhovniki nasprotovali običaju z utemeljitvijo, da »profanira« zakrament zakona in da se preveč norčuje iz verskih obredov. Dokaz za to so nam poročila v lokalnem tisku. Tako poroča »Murska krajina«,¹² da so leta 1937 imeli v Rakičanu že vse pripravljeno za borovo gostüvanje, nato pa se je vse razbilo, ker je bil župnik proti. Podobno je bilo na Tišini. Na Cankovi pa je župnik zahteval, da so morali imeti leta 1937 na borovem gostüvanju ministra namesto psevdó župnika.

Opredeleitev običaja

Borovo gostüvanje v Prekmurju lahko uvrstimo kot posebno varianto starega obredja vlečenja ploha ali drevesa, ki ga poznamo iz vse Evrope.¹³ Lahko tudi rečemo, da je ta varianta vlečenja ploha značilen panonski običaj, ker ga lahko zasledimo v skoraj povsem enaki obliki le v panonskem svetu in ob njegovem obrobju Avstrije, Madžarske in Jugoslavije. V samem običaju se prepleta več stvari, na eni strani fantovščina in vaška skupnost s svojimi naravnimi zakoni in normami ter z željo po življenjskem obstoju, na drugi strani spet kmet s svojim poljem in vegetacijskimi obredi, žena s skrbjo za dom, nato pa še pustni in končno skoraj popolni ženitovanjski običaji.

Za prekmursko borovo gostüvanje imamo na voljo zelo malo ali skorajda nič pisanih virov. Ti se v glavnem omejujejo le na nekaj skopih poročil v prekmurskem lokalnem tisku. Tako smo na primer pri pregledu vseh letnikov »Murske krajine« od leta 1921 naprej (ko je bilo objavljeno prvo poročilo o borovem gostüvanju v Puconcih) našli le še nekaj vabil in kratkih poročil o borovih gostüvanjih. Leta 1940 je v treh številkah prinesel mladi Prekmurec krajši opis borovega gostüvanja, ki ga je napisal borov pop Franc Bükvič in vsebuje v glavnem go-

¹² Murska Krajina, Murska Sobota, 14/2-1937.

¹³ A. Haberlandt, Blochziehen, Taschenwörterbuch der Volkskunde Österreichs, Wien, 1952, str. 19.

*Mladoženec in sneja na borovem
gostüvanju v Moravcih leta 1958*

Borov pop, Petrovci 1961

vore popa pri tem običaju. Nato sledi še opis borovega gostüvanja v Selu, objavljen v Jutru 4. 3. 1941. Po osvoboditvi pa sem zasledil še več poročil v sliki in besedi v slovenskem tisku.

Zaradi tega se je že ustalilo mnenje, da je bil ta običaj prvič izvajan v tej pokrajini v Puconcih leta 1921 in da ga je semkaj prinesel poznejši borov pop Franc Bükvič iz Murske Sobote. To je možakar piscu tega poročila tudi sam pripovedoval. Še kot mladenič je bil navzoč pri vlačanju ploha v Halbenreinu (1882).¹⁴ Stara ustna izročila iz drugih krajev Prekmurja pa to demantirajo, prav tako pa tudi obstoj istega običaja med Slovenci onstran meje v Porabju. O tem nam poroča tudi Kolman Vakcs,¹⁵ ki pravi, da je vlečenje ploha skupen običaj Madžarov, Slovencev in Nemcev v okraju Monošter.

Sicer je res, da ni bilo pred borovim gostüvanjem v Puconcih dlje časa borovega gostüvanja v Prekmurju. V zapiskih ljudskih izročil pa zvedemo, da so leta 1921 imeli v Puconcih precej sitnosti z izvedbo običaja. Le zelo stari ljudje so vedeli, kako mora potekati. Tako je bilo izvedeno borovo gostüvanje v Puconcih leta 1921 po navodilu starih domačinov in po nasvetu Franca Bükviča, ki je ta običaj videl v Halbenrainu. Ustna izročila iz drugih krajev pa povedo, da so imeli sicer zelo redka borova gostüvanja v Prekmurju že pred prvo svetovno vojno in celo že v prejšnjem stoletju.¹⁶

Nad že omenjenim borovim gostüvanjem v Puconcih so bili predvsem starejši ljudje izredno navdušeni, saj so po dolgih letih spet lahko videli ta običaj. Zato zasledimo po puconskem borovem gostüvanju leta 1921 še več borovih gostüvanj v Prekmurju. Vse to pa nas navaja k domnevi, da je bil ta običaj med Prekmurci že pred letom 1921 in da z borovim gostüvanjem v Puconcih ni prišel iz avstrijske Štajerske, pač pa da so običaj morda le po dolgem času spet obnovili. Kako dolgo pa borovo gostüvanje, tako kot je danes, živi med Prekmurci, bodo pokazala verjetno šele nadaljnja raziskovanja.

Menim, da moramo, če hočemo poiskati pravi izvor borovega gostüvanja, dati temu običaju širši, splošni okvir, ga preučiti in analizirati tudi v evropskem okviru. To pa zahteva še nadaljnje temeljite študije pri nas, zlasti še izven naših meja, kjer so se do danes ohranili povsem podobni običaji in kjer so na razpolago tudi še pisani viri. Ti segajo za vlečenje ploha celo v srednji vek, za vlečenje pluga in nekaterih obredij, ki jih danes najdemo tudi v borovem gostüvanju in njemu podobnih inačicah vlečenja ploha, drevesa ali pluga, pa celo tja na jamske slikarje in nordijske bronaste dobe, o katerih nam poroča že Almgren.¹⁷

¹⁴ O vlačanju ploha v Halbenreinu leta 1882 poroča tudi Klier v »Das Blochziehen«, str. 19.

¹⁵ K. V a k a c s, Etnographia, Budimpešta 1935.

¹⁶ (O tem govorijo terenski zapisi B. K u h a r j a iz Velikih Moravcev, Skakovcev, Puževcev, Krajine in Gederovcev.)

¹⁷ A l m g r e n, Nordische Felszeichnungen als religiöse Urkunden, Frankfurt a. M. 1934.

Indoevropski značaj običaja vlečenja pluga pa je nakazal že E. H. Meyer¹⁸ in še nekaj raziskovalcev. In le v tem širokem okviru običaja lahko najde svoje pravo mesto tudi borovo gostüvanje. Nekaj pa lahko že danes za trdno povemo in sicer to, da borovo gostüvanje prav gotovo ni samo nemški običaj, kar mu danes tako radi nekateri pripisujejo. Borovemu gostüvanju moramo dati širši okvir in njegov izvor, vse spreminjanje običaja, vse vključevanje najrazličnejših običajev in obredij v prvobitni običaj vlečenja drevesa ali pluga temeljito preučiti. Le po tem bomo dobili tudi pravi izvor in prvobitno podobo borovega gostüvanja v Prekmurju. Toda to bo zahtevalo še mnogo sistematičnega dela in študija in bo predmet posebne razprave.

Literatura

- Almgren, Nordische Felszeichnungen als religiöse Urkunden, Frankfurt a. M. 1934.
- Borovo gostüvanje v Prekmurju. Tovariš, 21. III. 1952.
- Borovo gostüvanje Puconci. Murska Krajina, 11. II. 1925.
- Borovo gostüvanje v Martjancih in Mačkovcih. Murska Krajina, 3. III. 1935.
- Borovo gostüvanje Rakičan, Murska Krajina, 14. II. 1937.
- Borovo gostüvanje Bokrači. Murska Krajina, 27. II. 1938.
- Borovo gostüvanje Markišavci. Murska Krajina, 4. II. 1940.
- Borovo gostüvanje v Prekmurju. Tovariš, 21. III. 1952.
- Borovo gostüvanje v Prekmurju. Ljudska pravica, 2. II. 1954.
- Borovo gostüvanje v Nuskavi in Gornjih Slavečih. Kmečki glas, 12. II. 1959.
- Bükvič Franc, Borovo gostüvanje. Mladi Prekmurec št. 5—6, 7—8, 9. Leta 1940.
- Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Wien 1819.
- Dörner, Tiroler Fasnacht 1949.
- Gal Palko, Pust v Slovenski krajini. Koledar Družbe sv. Mohorja 1952.
- Gal Palko, Pustni običaji v Slovenski krajini. Večer 2. II. 1951.
- Gal Palko, Naši pustni običaji. Večer 25. II. 1952.
- Gal Palko, Pustni običaji v Slovenski Krajini. Večer 2. II. 1951.
- Gavazzi Milovan, Karl M. Klier: Das Blochziehen. Slovenski etnograf 6—7, 1953/54.
- Geramb V., Brauchtum in Österreich. Graz 1924.
- Karneval v Martjancih. Murska Krajina, 27. II. 1927.
- Klier Karel, Das Blochziehen. Zbirka: Burgenländische Vorschungen. Eisenstadt 1953.
- Kuhar Boris, Borovo gostüvanje in podobni pustni običaji na Slovenskem. Diplomski naloga. Fil. fak. Ljubljana 1956.
- Kuhar Boris, Borovo gostüvanje v Prekmurju. Slovenski poročevalec, 22. II. 1955.
- Kuhar Boris, Terenski zapisi iz Prekmurja 1954—1964.
- Kuhar Pišta, Pri ljudeh onkraj Mure. Tedenska tribuna, 24. II. 1955.
- Maučec Jože, Zemlja in ljudstvo med Muro in Rabo. Koledar Družbe sv. Mohorja 1955.
- E. H. Meyer, Indogermanische Pflügebräuche, Ztschr. d. f. Vkde. XVI., 1904.
- Novak Vilko-Jože Maučec, Slovensko Porabje. Ljubljana 1945.

¹⁸ E. H. Meyer, Indogermanische Pflügebräuche. Ztschr. d. Ver. f. Vkade. XVI, 1904.

- Novak Vilko, Ljudska prehrana v Prekmurju. Ljubljana 1947.
 Novak Vilko, Pust v Slovenski krajini. Slovenec 1955, št. 47.
 Novak Vilko, Ljudsko življenje v Prekmurju. Pomurski vestnik 7. VII. leta 1955.
 O narodni noši in obleki pozvačina. Življenje in Svet III, str. 751.
 Orel Boris, Slovenski ljudski običaji. Narodopisje Slovencev I. Ljubljana leta 1944.
 Pust v veri in vraži naših prednikov. Jutro, 24. II. 1941.
 Štrekelj Karel, Slovenske narodne pesmi zv. III. Ljubljana.
 Turnšek Metod, Od morja do Triglava (Narodopisni zapiski iz slovenskega obrobja). I. knj.
 Urbas Tončica, Pustni običaji na vzhodnem Slovenskem. 7 dni, 15. II. leta 1953.
 V Selu v Prekmurju so vlekli bor. Jutro, 4. III. 1941.
 Vučak Štefan, Opis borovega gostüvanja v Puconcih. Šolska kronika Osnovne šole Puconci za leto 1954/55.
 Zadravec Franc, Oris gledališkega življenja v Prekmurju. Pomurski vestnik 7. VII. 1955.
 Zapiski etnografske ekipe, ki je raziskovala leta 1954 kraje v Prekmurju. Rokopis v Pokrajinskem muzeju v Mariboru.
 Zimbürg Heinrich, Der Pertchtenlauf in der Gastein. Wien 1947.

Zusammenfassung

DIE FÖHRENHOCHZEIT IM WANDEL DER NEUEREN ZEIT

Die Föhrenhochzeit stellt einen Faschingsbrauch dar, bei dem sehr viele Menschen beteiligt sind; zugleich bedeutet sie die massenhafteste und noch lebende Form des Volksspielles im slovenischen Volksgebiet. Der Brauch ist auf das Gebiet von Goričko und Ravensko im Übermurgebiet an der österreichisch-ungarischen Grenze beschränkt. Falls in dieser Gegend in der Faschingszeit niemand geheiratet hat, müssen die ältesten Burschen und Mädchen im Dorf eine Föhre fällen und sie aus dem Wald ins Dorf ziehen. Dies geschieht ziemlich selten; in einzelnen Dörfern alle zehn Jahre oder gar nur einmal oder zweimal in der Geschichte des Dorfes.

Bei der Föhrenhochzeit machen 80 bis 250 Menschen mit, man kann sagen das ganze Dorf. Jeder von den Auftretenden hat seine Rolle und seine eigene Maske, die gewöhnlich nur aus einem entsprechenden Kostüm besteht und polichromiert ist. Doch dieses Maskieren stammt aus der jüngsten Vergangenheit. Die wichtigsten Figuren, die in der Föhrenhochzeit auftreten, sind Pseudopfarrer, Mesner, Braut und Bräutigam, Hochzeitsanführer und Hochzeitsanführerin, Föhrenvater und Föhrenmutter, turbaš, Hochzeitslader, Brautführer und Brautführerin, Teufel, Feen, Gericht, eine harlekinische Figur — bohoc, Zigeuner mit dem Bären und fast alle Handwerker.

Die Föhrenhochzeit findet zumeist am Faschingssonntag oder am Faschingdienstag statt. Bevor man aus dem Dorf in den Wald zieht, hört man die Reden des Pfarrers oder des Ältesten, in denen die Auslegung der Gründe, die für die Föhrenhochzeit gang und gäbe sind, gegeben wird. Die Stätte, wo sich der Brauch abspielt, ist immer im Wald gelegen. Da geht es um langwierige, mehrere Stunden anhaltende Verhandlungen um die Braut-die Föhre. Das ist wahrhaftig ein besonderes Volksschauspiel auf offener Naturszene. Eine Eigenheit der Föhrenhochzeit sind die Predigten des Pseudopfarrers, in denen all die Ereignisse, die im Dorf in den letzten Jahren zu verzeichnen waren, satirisch erläutert werden. Als die Föhre gefällt wird, wird sie auf den Wagen gestellt, oder aber werden auf den Baum Stricke befestigt, so dass die ältesten Burschen und

Mädchen die Föhre aus dem Wald ins Dorf ziehen. Im Dorf wird dann die Hochzeit fortgesetzt.

Obwohl der Brauch in den Grundzügen und auch die Hauptpersonen fast in allen Dörfern dieselben sind, weist jedes Dorf in ihrer Föhrenhochzeit seine Eigenheiten auf. Vielleicht sind gerade diese Eigenheiten der Grund dafür, dass sich der Brauch bis zum heutigen Tage erhalten hat und dass er heute lebendiger ist, als das einst der Fall gewesen ist. Im grösseren Ausmass hat jedoch der Brauch sowohl seinen grundlegenden Sinn, der zweifellos apotropäischen Charakters war, als auch seine spätere Bedeutung, die mit der Beschämung der Burschen und Mädchen, die gefreit, doch nicht geheiratet haben, verloren. Der Verfasser führt zahlreiche Wandlungen, die der Brauch in der neuesten Zeit herengebracht hat und die die alten Attribute mit völlig neuen, gar zu sehr zeitgenössischen »Kulten« ersetzte.

Im slovenischen Volksgebiet ist der Brauch nur im Übermurgebiet beheimatet. Doch die Föhrenhochzeit ist über die Staatsgrenze hinaus bezeugt und ist ffsst in dergleichen Variante in den Dörfern des Raabgebiets, bis zum St. Gotthard und weiter gegen den Nordosten zu finden; im Norden lebt der Brauch im Burgenland und in der Steiermark fort. In Ungarn sind für die Föhrenhochzeit folgende Bezeichnungen in Gebrauch: tuskóhúzas, törzsókhúzás, fahúzás, falakodalom, tréfaesküvő, mókaházassag, gyászmenet; bei den Kroaten im Burgenland: vučenje jelbe, während die Deutschen die ähnliche Bräuche Blochziehen, Blochmänting, Blöchlitag, Blochsest, Faschingfest, Faschingsbelustigung, Fichtenhochzeit nennen.

Für die Tatsache, dass sich der Brauch in derart begrenztem Bereich im Übermurgebiet erhalten hat, führt der Verfasser verschiedene Gründe an. Einer davon ist die Grösse des Dorfes, ein anderer die Zahl der Familienmitglieder, die in den evangelischen Dörfern, wo die Ein- und Zweikinderfamilien vorherrschen, die geringste ist und deshalb die Föhrenhochzeiten am zahlreichsten sind.

Die Föhrenhochzeit im Übermurgebiet ist nach der Meinung des Verfasser als eine besondere Variante des Blockziehens zu betrachten. Diese Variante ist ein charakteristischer panonischer Brauch, der fast in dergleichen Form nur in der panonischen Ebene und ihren Randgebieten in Österreich, Ungarn und Jugoslawien nachzuweisen ist. In dem Brauch verflechten sich mehrere Elemente: auf der eine Seite die Burschenschaft mit ihren Naturgesetzten und dem Wunsch nach dem Bestehen, auf der anderen Seite der Bauer mit seinen Vegetationskulten, die Frau mit ihren Bemühungen fürs Heim und schliesslich die Faschings- und Hochzeitsbräuche.

MODULARNO OBLIKOVANJE LESENIH KOLES VPREŽNIH IN ROČNIH VOZIL V SLOVENIJI

Tine Kurent

Pri merski analizi šempetrskih spomenikov sta zbudila mojo pozornost dva kanelirana stebra. Steber, visok osem in pol čevljev brez kapitela, spada k doslej še ne rekonstruirani edikuli in ima dvajset kanelir. Manjši, osem čevljev visoki stebriček je del grobnice Priscinia-nov. Šestnajst žlebičkov je vanj vrezanih zavojnato. (Glej sliki 1 in 2.) Značilno za oba stebra je, da so razmerja med njunimi obsegi in premeri ter obsegi in številom kanelir (seveda če mere izrazimo z mnogokratniki neke rimske antropometrične enote) — praktično cela števila ali preprosto izrazljivi ulomki, kljub nastopu iracionalnega števila π .

Karakteristični premer večjega stebra (slika 1) znaša 4 pesti, kar je enako dva cela dve tretjini semisa (semis, ali polovični čevlj, je modularna enota tega stebra), ali 16 palcev. (Rimski merski sistem glej na slikah 3 in 4.) Če izrazimo tudi obseg tega stebra v palcih, dobimo:

$$\begin{aligned} D \text{ (premer)} &= 16'' \\ O \text{ (obseg)} &= D\pi \\ &= 16'' \times 3,14 \\ &= 50'' \end{aligned}$$

Obod je kljub iracionalni vrednosti π *izrazljiv s celim mnogokratnikom palca* z natančnostjo, ki je mnogo večja, kot jo sicer dopuščajo delovne tolerance kamnosekov. Ker je obod nažlebljen dvanajstkrat, pride na eno kaneliro $50'' : 20 = 5/2''$, to pa je enako $10/3$ d (d = digitus, prst). Od te širine pride na žlebič sam $7/3$ d, 1 d pa je širok greben med obema žlebičema.

Podobno je pri manjšem kaneliranem stebriču (glej sliko 2):

$$\begin{aligned} D \text{ (karakteristični premer)} &= 15 \text{ d} \\ O \text{ (obseg)} &= D\pi \\ O \text{ (obseg)} &= D\pi \\ &= 48 \text{ d} \end{aligned}$$

Ta stebrič ima 16 kanelir. Na vsako kaneliro pride torej $48 \text{ d} : 16 = 3 \text{ d}$. Pri tem je žlebič širok 2 d, greben med žlebičema pa 1 d.

Iz navedenih dveh primerov se da izluščiti pravilo, da so premeri kaneliranih stebrov, izraženi kot celi mnogokratniki neke modularne merske enote, standardizirani tako, da so tudi obsegi praktično enaki celim mnogokratnikom iste modularne enote. Celi modularni mnogokratniki, ki označujejo obseg, pa so števila, ki so istočasno mnogokratniki enega izmed števil 16, 20 ali 24. Antični stebri imajo namreč praviloma 16, 20 ali 24 kanelir.

Medsebojno odvisnost števil, ki določajo premer, obseg in delitev obsega na 16, 20 ali 24 delov, lahko predstavimo grafično.

Na diagramu (slika 5) mnogokratniki modularnih enot na abscisi označujejo premere, na ordinati pa obsege. (Ritem teh mnogokratnikov pojema po logaritmični skali zgolj zato, da bi diagram ne bil prevelik.) Posebej so označene funkcije

$$y = x \pi$$

$$y = \frac{x \pi}{16}$$

$$y = \frac{x \pi}{20}$$

$$y = \frac{x \pi}{24}$$

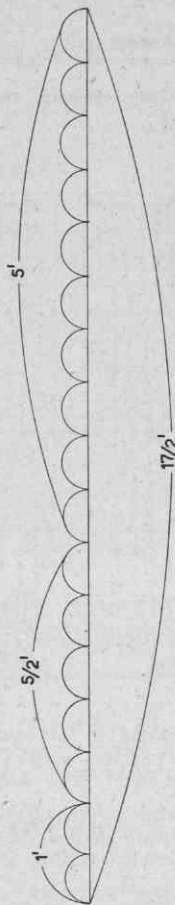
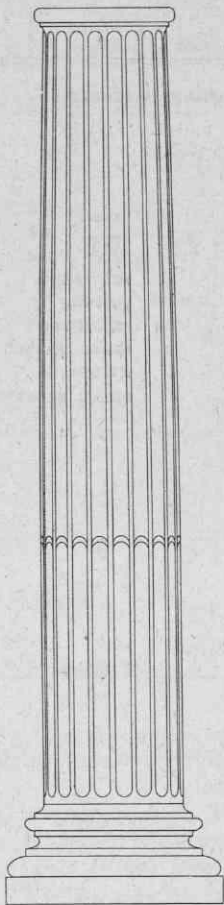
x = mnogokratniki, ki določajo premer

y = mnogokratniki, ki določajo obseg

Na diagramu so vnesene vrednosti za oba kanelirana šempetrska stebra. Pomniti je treba to, da naravna števila, ki določajo ritem na abscisi in ordinati, pomenijo samo mnogokratnike neke modularne enote, ki je lahko katerakoli antropometrična merska enota. Tako je modul pri oblikovanju prereza večjega stebra enak enemu palcu, modul pri oblikovanju prereza manjšega stebra pa meri 1 prst.

Sl. 1. Kaneliran steber, sestavni element velike, doslej še ne rekonstruirane edikule iz Šempetra. — Karakteristični premer stebra meri 16 rimskih palcev (uncia), obod pa praktično 50". Natančnost razmerja med premerom in obodom, izraženim s celimi mnogokratniki palca, je tukaj mnogo večja, kot to dovoljujejo kamnoseške tolerance. Ker ima steber 20 kanelur, pride na vsako $\frac{5}{2}$ " loka, ali izraženo v prstih (digitus) $\frac{10}{3}$ d. Žleb sam je širok $\frac{7}{3}$ d, greben pa 1 d

Fig. 1. Kannelierte Säule, Bestandteil einer grossen, bis jetzt noch nicht rekonstruierten Edikula in Šempeter. — Der charakteristische Durchmesser der Säule beträgt 16 römische Zolle (uncia), der Umfang aber praktisch 50". Das genaue Verhältnis zwischen Durchmesser und Umfang, ausgedrückt mit ganzen Vielfachen des Zolls, ist hier viel grösser, als es die Steinmetztoleranzen erlauben. Da die Säule 20 Kanelieren hat, entfällt auf jede $\frac{5}{2}$ " des Bogens, bzw. ausgedrückt in Fingern (digitus) $\frac{10}{3}$ d. Die Rinne selbst ist $\frac{7}{3}$ d. breit, der Grat aber 1 d

$+r=8''$
 $O=50''$

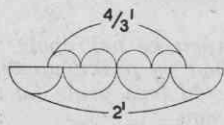
$1/4 O = 25/2''$

$2\frac{1}{3}d$
 $3\frac{1}{3}d$

$1/5 O = 10''$

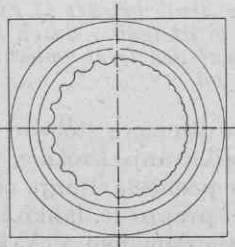
$1/20 O = 5/2''$

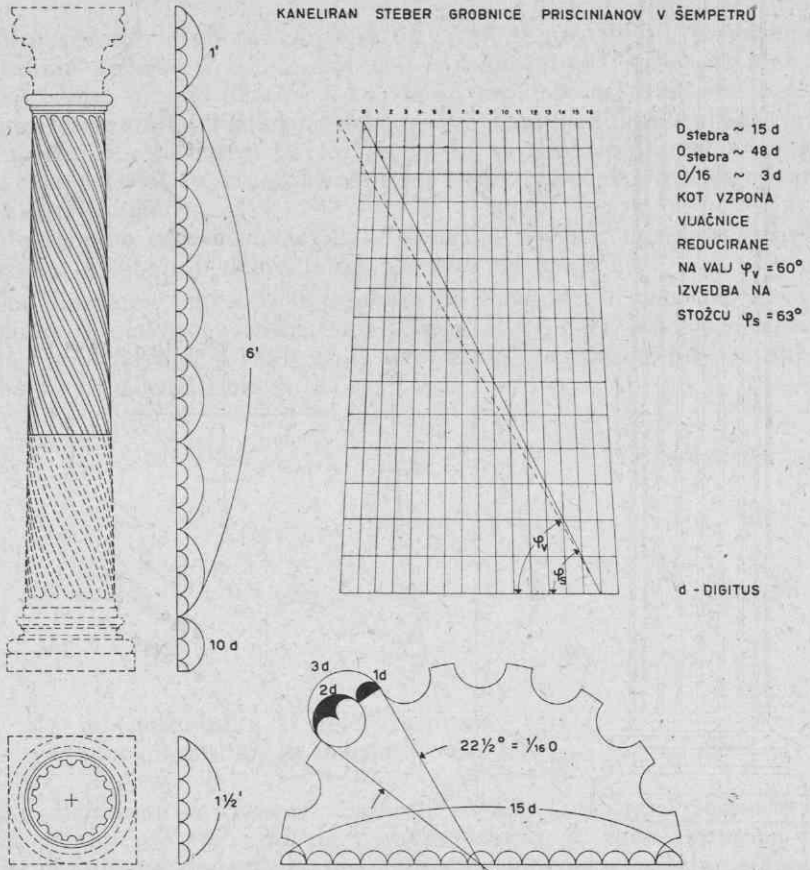
$r=191,5\text{ cm}$

$r = 2/3 = 8''$
 $O = 4/3 \times 11 = 50''$

OBOD JE RAZDELJEN
NA 20 KANELUR
 $K = 50/20 = 3\frac{1}{3}d$
 d (DIGITUS) = PRST

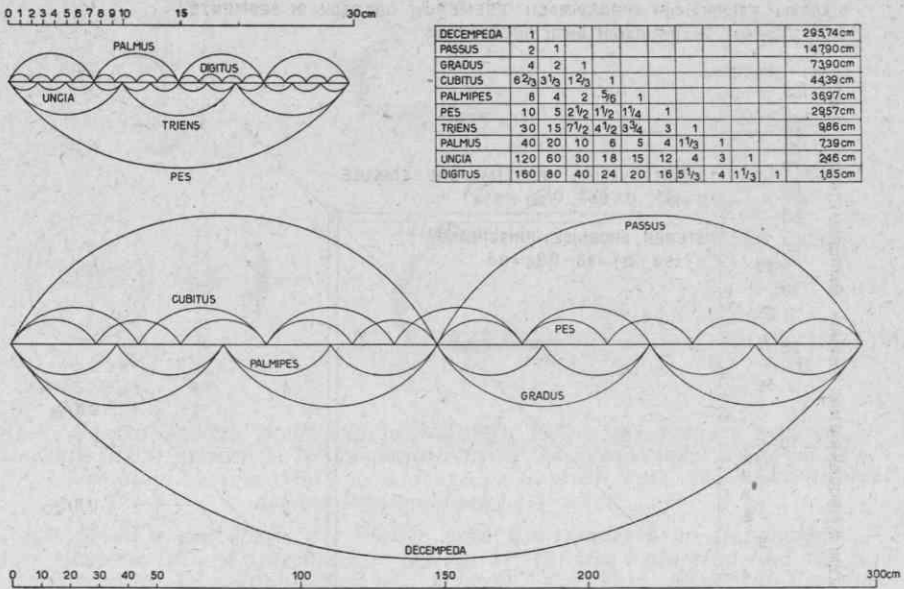

Sl. 2. Kaneliran steber, del grobnice Priscinianov iz Sempetrske nekropole. — Karakteristični premer stebra meri 15 prstov (digitus), obod pa praktično 48 d. Število 48 je deljivo s 17, tako da je kanelura široka 3 d. Od tega pride 1 d na greben med žlebičema, 2 d pa na žlebič sam

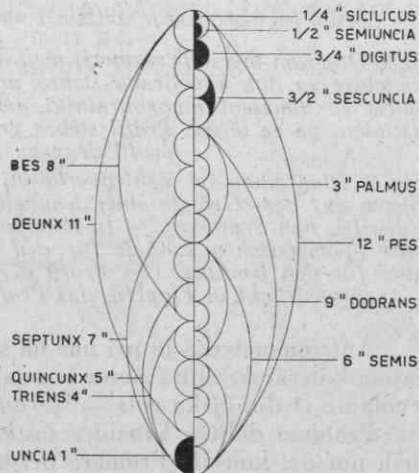
Fig. 2. Kannelierte Säule, Teil des Grabmals der Prisciniani in der Nekropole von Sempeter. — Der charakteristische Durchmesser der Säule beträgt 15 Finger (digitus), der Umfang aber praktisch 48 d. Die Zahl 48 ist teilbar durch 16, so dass die Kanneliere 3 d breit ist. Davon entfällt 1 d auf den Grat zwischen den Rinnen, auf die Rine selbst aber 2 d

Izbor primernih modularnih mnogokratnikov za premere stebrov je merska standardizacija. Smiselnost modularnega oblikovanja krožnic, ki jih je treba deliti na neko število manjših delov, je v poenostavljanju odmerjanja. Mojster, ki je oblikoval steber, je odmerjal preproste, lahko izrazljive mere, ne da bi moral računati z iracionalnim številom π . V tej poenostavitvi dela s standardnimi merami se kaže praktična vrednost modularne komponibilnosti antropometričnih merskih enot.

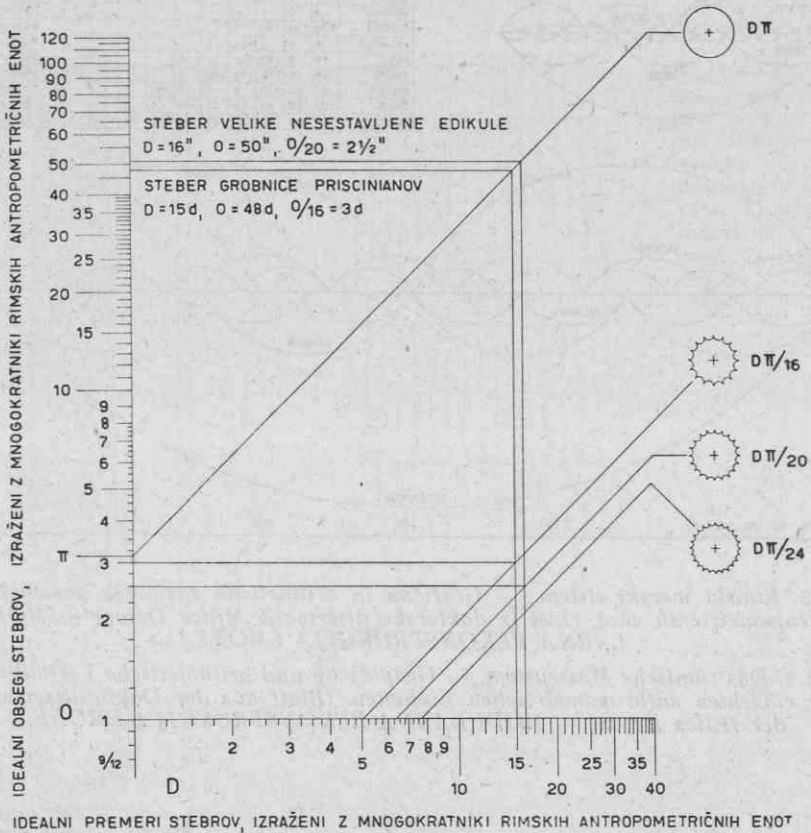

Sl. 3. Rimski merski sistem. — Grafična in aritmetična razmerja posameznih antropometričnih enot. (List iz doktorske disertacije Milice Detoni — MODULARNA REKONSTRUKCIJA EMONE.)

Fig. 3. Das römische Masssystem. — Graphische und arithmetische Verhältnisse der einzelnen anthropometrischen Einheiten. (Blatt aus der Doktordisertation der Milica Detoni — MODULARNA REKONSTRUKCIJA EMONE.)

Sl. 4. Detajlna delitev rimskega čevlja
Fig. 4. Detaillierte Einteilung des römischen Schuhs

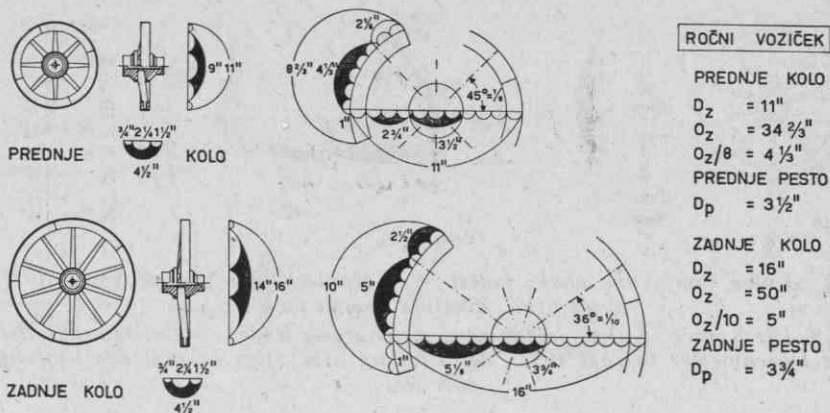
DIAGRAM RACIONALNIH APROKSIMACIJ PREMEROV, OBSEGOV IN SEGMENTOV
 [$\frac{1}{16}$, $\frac{1}{20}$, $\frac{1}{24}$] KANELIRANIH ANTIČNIH STEBROV

Sl. 5. Diagram merskih razmerij med obsegom, premerom in lokom na območju kanelure za dva kanelirana stebra pri šempetrskih edikulah. — V vodoravni smeri so naneseni mnogokratniki neke antropometrične enote za premer, v navpični pa za obseg. Profil stebra grobnice Priscinianov je izrazljiv v prstih, profil drugega stebra pa v palcih

Fig. 5. Diagramm der Zahlenverhältnisse zwischen Umfang, Durchmesser und Bogen auf dem Gebiete einer Kanneliere für zwei kannelierte Säulen bei den Edikulen von Sempeter. — In horizontaler Richtung sind die Vielfachen einer anthropometrischen Einheit für den Durchmesser ausgetragen, in vertikaler aber für den Umfang. Das Profil der Säule des Grabmals der Prisciniani ist ausgedrückt in Fingern, das Profil der anderen Säule aber in Zollen

Antropometrika je pri nas na splošno pozabljena, vendar je v odmi-
rajoči kolesarski obrti meter še zdaj ni spodrnil. Kolarji še danes merijo
s colami. (1 dunajska cola = 31,6 cm. Glej sliko 6.)

Problem delitve krožnice na enake dele je isti pri kaneliranih ste-
brih pot pri kolesih. Premere pri kolesih naših lesenih vozil, izražene v

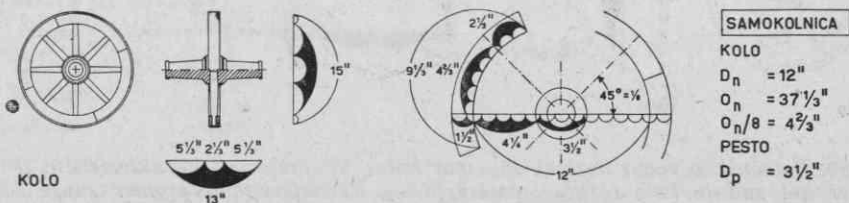
Sl. 6. Merska analiza prednjega in zadnjega kolesa pri ročnem vozičku. — Karakteristični premer je 11" za prednje in 16" za zadnje kolo, obseg pa $34 \frac{2}{3}''$ in 50". Gleže na to, da ima prvo kolo 8, drugo pa 10 prečk (špic), je karakteristična dolžina ločnega obsega $4 \frac{1}{3}''$ ali 5"

Fig. 6. Analyse der Masse des Vorder- und Hinterrades beim Handwagen. — Der charakteristische Durchmesser beträgt 11" für das Vorderrad und 16" für das Hinterrad, der Umfang aber $34 \frac{2}{3}''$ und 50". Mit Rücksicht darauf, dass das Vorderrad 8, das Hinterrad aber 10 Speichen hat, ist die charakteristische Länge des Bogenabschnittes $4 \frac{1}{3}''$ bzw. 5"

dunajskih palcih, je ugotovil moj študent abs. arch. Franc Možek pri svojem stricu, mojstru Maksu Galetu, ki je kolar na Škofljici. Možkov ded je kolaril na Turjaku.

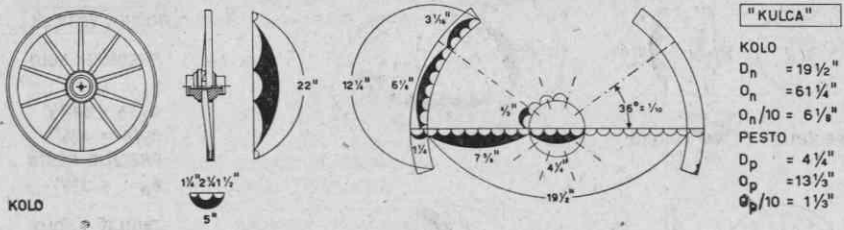
Če vzamemo velikost palca za modul, je mogoče kolesom, katerih modularni premer je znan, določiti obseg, ki je mnogokratnik modula. Ta je pri naših kolesih deljiv z 8, ali z 10, ali z 12, ali s 14. Po toliko prečk (»špic«) je namreč pri naših tradicionalnih kolesih. Analogno kot z notranjimi premeri platišč je tudi s premeri pesta.

Analiziral sem kolesa 12 različnih lesenih vprežnih in ročnih vozil, ki so še v rabi v Sloveniji. Ta kolesa so

Sl. 7. Kolo samokolnice. — Karakteristični premer znaša 12", obseg $37 \frac{1}{3}''$, osmina obsega pa meri $4 \frac{2}{3}''$

Fig. 7. Rad des Schiebkarrens. — Der charakteristische Durchmesser beträgt 12", der Umfang $37 \frac{1}{3}''$, $\frac{1}{8}$ des Umfangs aber $4 \frac{2}{3}''$

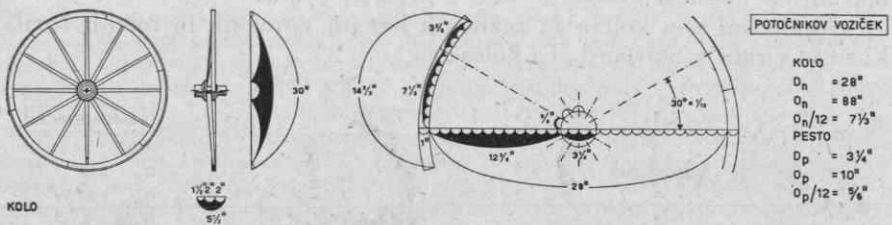

Sl. 8. »Kulca imajo dve enaki kolesi. — Karakteristični premer znaša $19 \frac{1}{2}''$, obseg $61 \frac{1}{4}''$, desetina obsega pa $6 \frac{1}{8}''$

Fig. 8. Die Karren »Kulca« haben zwei gleichgrosse Räder. — Der charakteristische Durchmesser beträgt $19 \frac{1}{2}''$, der Umfang $61 \frac{1}{4}''$, das Zehntel des Umfangs aber $6 \frac{1}{8}''$

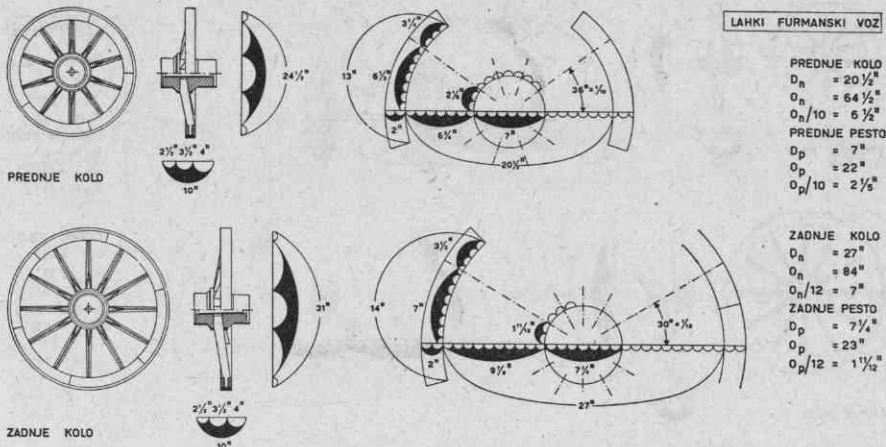
- prednje in zadnje kolo ročnega vozička;
- kolo pri samokolnici;
- kolo vozila, ki se imenuje »kulca«;
- kolo pri Potočnikovem ročnem vozičku;
- prednje in zadnje kolo lahkega furmanskega voza;
- prednje in zadnje kolo težkega parizarja;
- prednje in zadnje kolo volovskega voza;
- prednje in zadnje kolo težkega furmanskega voza;
- kolo pri kočiji;
- prednje in zadnje kolo srednjega parizarja;
- prednje in zadnje kolo pri samčku;
- prednje in zadnje kolo pri zapravljivčku.

Skupno torej 20 različnih koles.

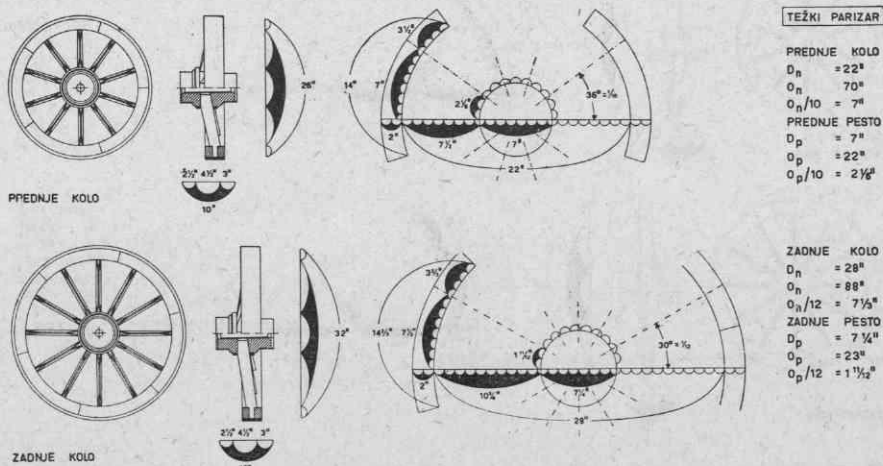
Sl. 9. Potočnikov ročni voziček ima par koles, ki imajo isti karakteristični premer kot zadnje kolo težkega parizarja. — Karakteristični premer znaša $28''$, obseg $88''$, dvanajstina obsega pa $7 \frac{1}{3}''$

Fig. 9. »Potočnik« Handwagen hat ein Paar Räder, die denselben charakteristischen Durchmesser haben wie das Hinterrad des schweren Pariservagens. — Der charakteristische Durchmesser beträgt $28''$, der Umfang $88''$, das Zwölftel des Umfangs aber $7 \frac{1}{3}''$

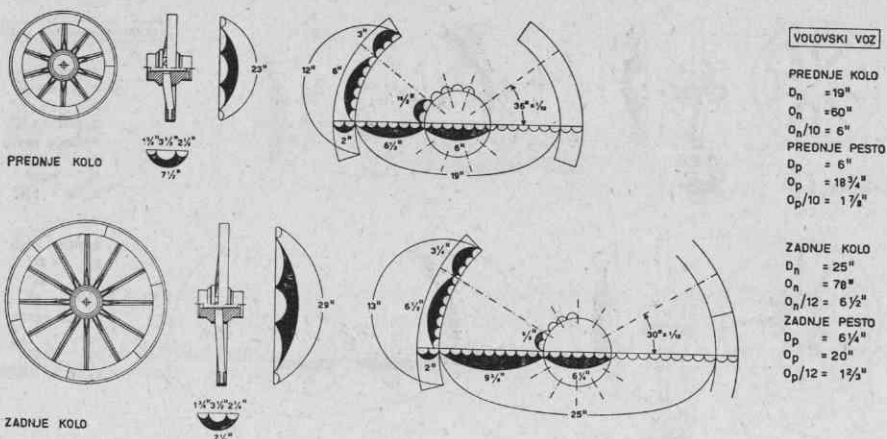
Sl. 10. Prednje in zadnje kolo lahkega furmanskega voza. — Karakteristični premer znaša $20 \frac{1}{2}''$ pri prednjem in $27''$ pri zadnjem kolesu, obseg $64 \frac{1}{2}''$ oziroma $84''$; desetina obsega pri prvem kolesu meri $6 \frac{1}{2}''$, dvanajestina obsega pri zadnjem kolesu pa $7''$

Fig. 10. Vorder- und Hinterrad des leichten Lastwagens. — Der charakteristische Durchmesser beträgt $20 \frac{1}{2}''$ beim Vorderrad und $27''$ beim Hinterrad, der Umfang $64 \frac{1}{2}''$ bzw. $84''$; das Zehntel des Umfangs beim Vorderrad beträgt $6 \frac{1}{2}''$, das Zwölftel des Umfangs beim Hinterrad aber $7''$

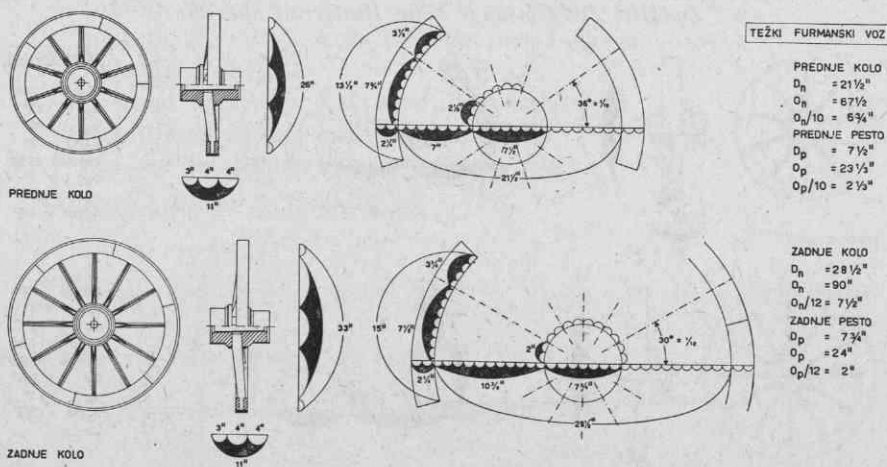
Sl. 11. Prednje in zadnje kolo težkega parizarja. — Karakteristični premer znaša $22''$ pri prvem in $28''$ pri zadnjem kolesu, obsega merita $70''$ in $88''$; desetina obsega pri prvem je $7''$, dvanajestina obsega pri zadnjem kolesu pa $7 \frac{1}{3}''$

Fig. 11. Vorder- und Hinterrad des schweren Parisierwagens. — Der charakteristische Durchmesser beim Vorderrad beträgt $22''$, beim Hinterrad $28''$, der Umfang beträgt $70''$ bzw. $88''$; das Zehntel des Umfangs beim Vorderrad beträgt $7''$, das Zwölftel des Umfangs beim Hinterrad aber $7 \frac{1}{3}''$

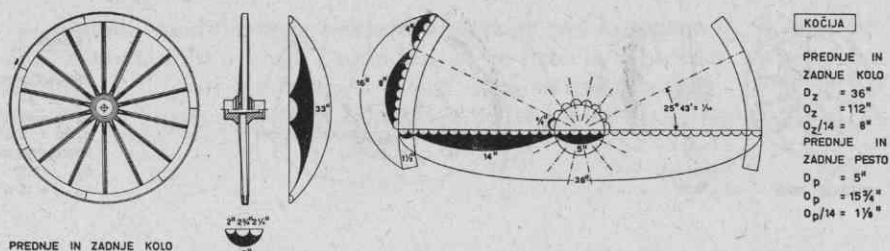
Sl. 12. Prednje in zadnje kolo volovskega voza. — Karakteristična premera merita $19''$ in $25''$, obsega pa $60''$ in $78''$. Desetina obsega pri prvem kolesu meri $6''$, dvanajestina obsega pri zadnjem kolesu pa $6\frac{1}{2}''$

Fig. 12. Vorder- und Hinterrad des Ochsenwagens. — Die charakteristischen Durchmesser betragen $19''$ bzw. $25''$, die Umfänge aber $60''$ bzw. $78''$. Das Zehntel des Umfangs beim Vorderrad beträgt $6''$, das Zwölftel des Umfangs beim Hinterrad aber $6\frac{1}{2}''$

Sl. 13. Prednje in zadnje kolo težkega furmanskega voza. — Karakteristični premer znaša $21\frac{1}{2}''$ pri prvem in $28\frac{1}{2}''$ pri zadnjem kolesu; obseg znaša $67\frac{1}{2}''$ in $90''$. Desetina obsega proega kolesa meri $6\frac{3}{4}''$, dvanajestina obsega zadnjega kolesa $7\frac{1}{2}''$

Fig. 13. Vorder- und Hinterrad des schweren Lastwagens. — Der charakteristische Durchmesser beträgt $21\frac{1}{2}''$ beim Vorderrad, $28\frac{1}{2}''$ beim Hinterrad; der Umfang beträgt $67\frac{1}{2}''$ bzw. $90''$. Das Zehntel des Umfangs beim Vorderrad beträgt $6\frac{3}{4}''$, das Zwölftel des Umfangs beim Hinterrad aber $7\frac{1}{2}''$

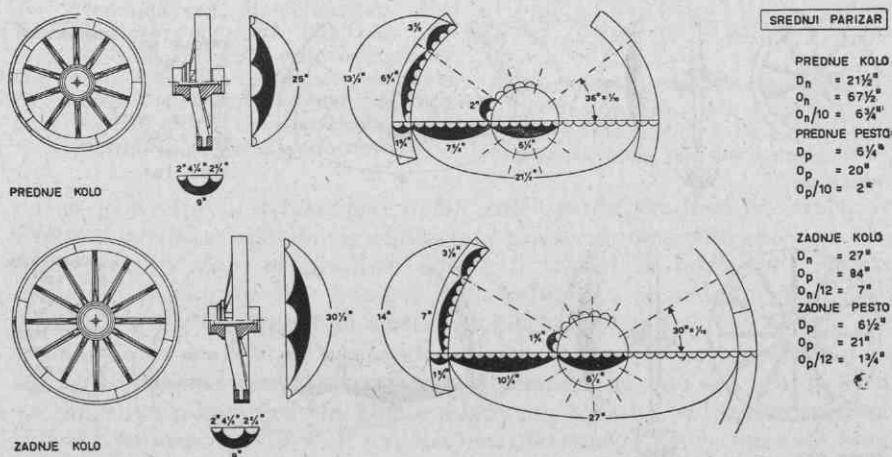

Sl. 14. Prednja in zadnja kolesa pri kočiji so enaka. — Karakteristični premer znaša 36", obseg 112", štirinajstina pa 8"

Fig. 14. Vorder- und Hinterrad der Kutsche sind gleichgross. — Der charakteristische Durchmesser beträgt 36", der Umfang 112", das Vierzehntel des Umfangs aber 8"

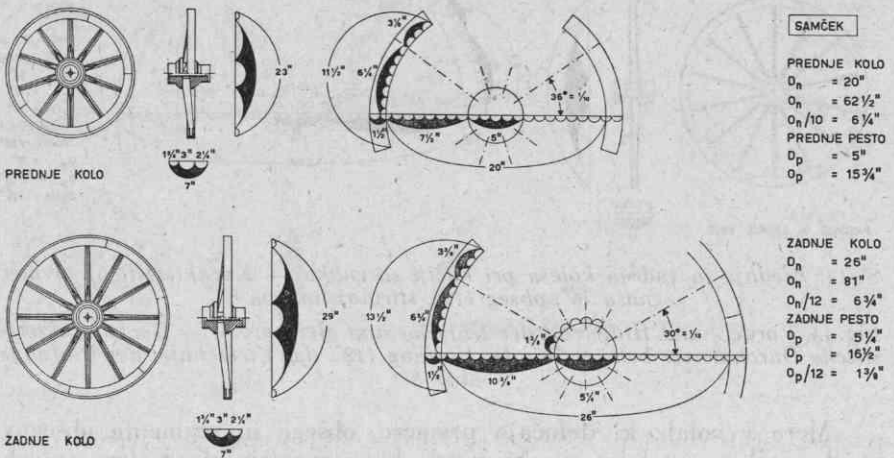
Mere v colah, ki določajo premere, obsege in segmente obsegov naših vozil, so že dolgo v rabi, ne da bi se spreminjale. Kolesa so vrh tega lepa. Gre torej za zelo dobro izbrane standardne mere.

Odnosi med premeri, obsegi in segmenti obsegov so pri vseh teh vozilih modularno vsklajeni. Preprosta števila modularnih mnogokotnikov pomenijo preprosto določanje posameznih mer. V tej preprostosti je smiselnost in trdoživost modularnih standardov za oblikovanje koles naših tradicionalnih vozil.

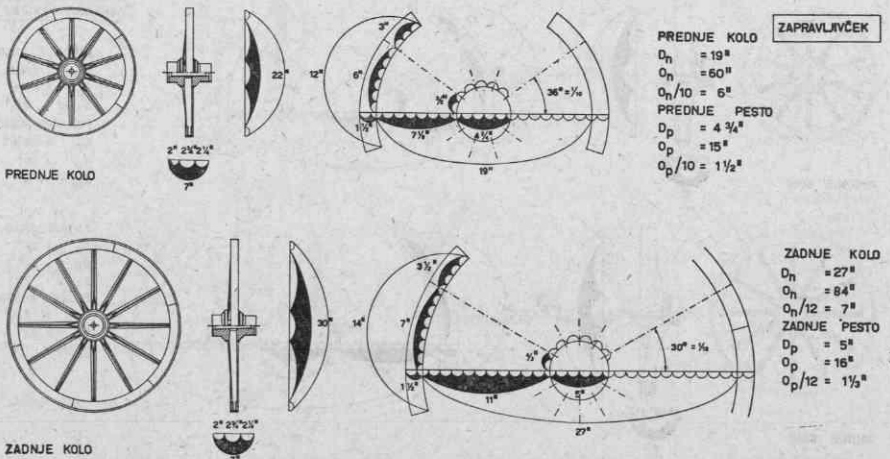
Sl. 15. Prednje in zadnje kolo srednjega parizarja. — Karakteristični premer znaša 21½" pri prvem in 27" pri zadnjem kolesu, obseg pa 67½" in 84". Desetina obsega pri prvem kolesu meri 6¾", dvanajstina obsega pri zadnjem kolesu pa 7"

Fig. 15. Vorder- und Hinterrad des mittelschweren Pariserwagens. — Der charakteristische Durchmesser beträgt 21½" beim Vorderrad, 27" beim Hinterrad, der Umfang aber 67½" bzw. 84". Das Zehntel des Umfangs beim Vorderrad beträgt 6¾", das Zwölftel des Umfangs beim Hinterrad aber 7"

Sl. 16. Prednje in zadnje kolo pri samčku. — Karakteristični premer znaša 20" pri prvem kolesu, pri zadnjem pa 26". Obsega sta 62½" in 81". Desetina obsega pri prvem kolesu je 6¼", dvanajstina obsega pri zadnjem kolesu 6¾"

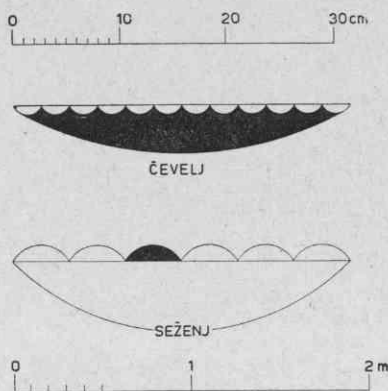
Fig. 16. Vorder- und Hinterrad des Einspanners. — Der charakteristische Durchmesser beträgt 20" beim Vorderrad, 26" beim Hinterrad. Der Umfang beträgt 62½" bzw. 81". Das Zehntel des Umfangs beim Vorderrad beträgt 6¼", das Zwölftel des Umfangs beim Hinterrad aber 6¾"

Sl. 17. Prednje in zadnje kolo pri zapravljivočku. — Karakteristični premer znaša 19" pri prvem in 27" pri zadnjem kolesu, obsega pa 60" in 84". Desetina obsega pri prvem kolesu je 6", dvanajstina obsega pri zadnjem kolesu 7"

Fig. 17. Vorder- und Hinterrad des Kutschierwagens. — Der charakteristische Durchmesser beträgt 19" beim Vorderrad und 27" beim Hinterrad, der Umfang aber 60" bzw. 84". Das Zehntel des Umfangs beim Vorderrad beträgt 6", das Zwölftel des Umfangs beim Hinterrad aber 6¾"

Metoda modularnega vsklajevanja mer pri kompoziciji je bila nekaj osnova oblikovanja. Propadati pa je pričela v baroku, ko se je pozornost oblikovalca začela odvrnati od konstrukcije in se usmerjati k dekoraciji lupine. Še večji udarec je zadelo modularni koordinaciji to,

Sl. 18. Dunajski merski sistem. — Grafična in aritmetična predstava posameznih merskih enot. Dunajska antropometrika je veljala od 1. jan. 1876, z zakonom pa je bila prepovedana 1920. leta. Vendar je še v rabi pri kolarjih, ravno zaradi preprostih in komponibilnih standardnih mer

Fig. 18. Das Wiener Masssystem. — Graphische und arithmetische Darstellung der verschiedenen Masseinheiten. Die Wiener Anthropometrik blieb in Geltung bis zum 1. I. 1876, mit Gesetz aber wurde sie i. J. 1920 verboten. Trotzdem ist sie noch bei den Wagnern in Gebrauch, eben wegen der Einfachheit und Komponibilität der Standardmasse

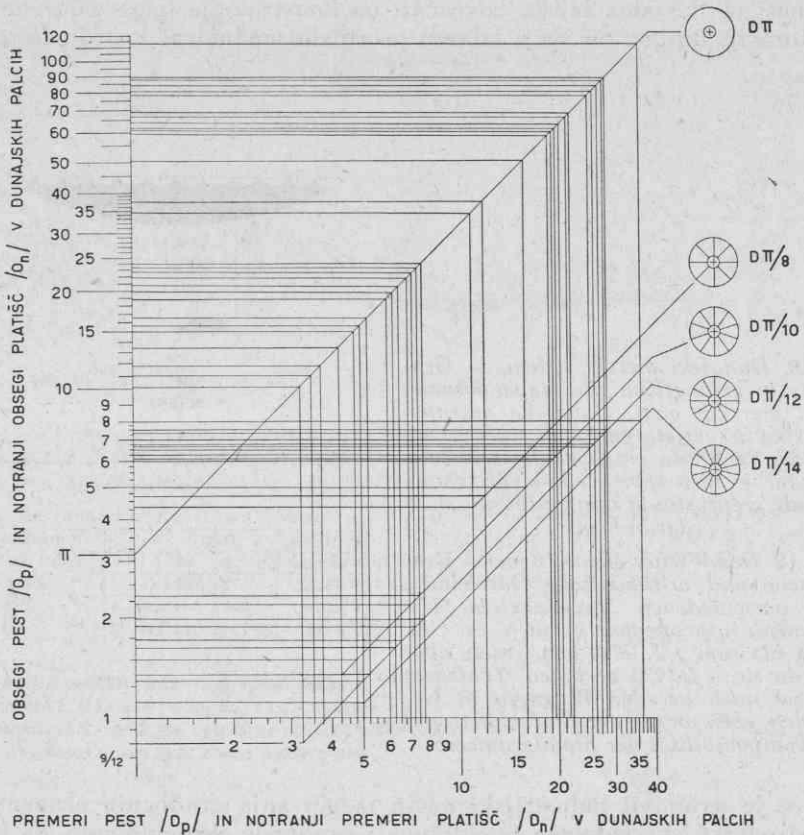
1 ^o	SEŽENJ	1				1 ^o	1,89648 m
1 ⁱ	ČEVELJ	6	1			1 ⁱ	31,608 cm
1 ⁱⁱ	PALEC	72	12	1		1 ⁱⁱ	2,634 cm
1 ⁱⁱⁱ	ČRTA	1 728	144	12	1	1 ⁱⁱⁱ	2,195 mm
1 ⁱⁱⁱⁱ	PIKA	20 736	1 728	144	12	1 ⁱⁱⁱⁱ	0,183 mm

DUNAJSKI ANTHROPOMETRIJSKI MERSKI SISTEM V VELJAVI DO 1. JANUARJA 1876 LETA, PRAKTIČNO V RABI DO LETA 1920 KO JE BIL Z ZAKONOM PREPOVEDAN. DANES SE ŠE RABI V KOLARSTVU.

da se je uveljavil industrijski način izdelovanja gradbenih elementov. Predindustrijska izdelava je oblikovala gradbene elemente zato, da bi z njimi gradili. Zato so gradbeni elementi takrat še lahko bili mersko vsklajeni za skupni cilj: kompozicijo. Industrija pa izdeluje predvsem zato, da s svojim izdelkom doseže dobiček. Pri tem ji je vseeno, kaj izdela, da je le dobiček optimalen. Tako so pričeli nastopati na trgu tekmujoči merski različki gradbenih elementov, ki niso več bili uglaseni za skupni cilj, kompozicijo. Delno je potem propad modularne koordinacije v Evropi pospešila tudi uvedba nestrukturnega metra namesto komponibilne antropometrike.

Tako je modularna koordinacija v prvi polovici našega stoletja skoraj izginila, razen pri velikih mojstrih arhitekture, kot so August Perret, Le Corbuser, Gropius, Mies van der Rohe, Frank Lloyd Wright. Po drugi svetovni vojni se ta metoda spet uveljavlja, predvsem po zašlugi organizacij, kot so v Evropi Modular Society (London) in International Modular Group (Kopenhagen).

DIAGRAM RACIONALNIH APROKSIMACIJ IRACIONALNIH IZNOŠOV LOKA NA OSNOVI ANTHROPOMETRIKE PRI LESENIH KOLESIH VPREŽNIH IN ROČNIH VOZIL V SLOVENIJI

Sl. 19. Diagram odnosov med premeri in racionalnimi aproksimacijami obsegov in ločnih odsekov (osmina, desetina, dvanajstina ali štirinajstina) pri lesenih kolesih tradicionalnih vprežnih in ročnih vozil na Slovenskem. — V vodoravni smeri so naneseni premeri pest in karakteristični premeri platišč v mnogokratnikih dunajskih palcev. V navpični smeri so naneseni obsegi v palcih. Ker imajo naša kolesa po 8, 10, 12 ali 14 prečk (špic), so nakazane še osmine, desetine, dvanajstine in štirinajstine obsegov

Fig. 19. Diagramm der Verhältnisse zwischen den Durchmesser und den rationalen Approximationen der Umfänge und der Bogenabschnitte (Achtel, Zehntel, Zwölftel bzw. Vierzehntel) bei den hölzernen Rädern der traditionellen Gespann- und Handwagen in Slovenien. — In horizontaler Richtung sind die Durchmesser der Felgen und die charakteristischen Durchmesser der Naben in Vielfachen der Wiener Zolle aufgetragen. In vertikaler Richtung sind die Umfänge in Zollen aufgetragen. Da unsere Räder 8, 10, 12 oder 14 Speichen haben, sind noch die Achtel, Zehntel, Zwölftel und Vierzehntel der Umfänge angegeben

Sl. 20. Kolarski mojster Maks Gale s Škofljice pri delu
Fig. 20. Der Wagner Maks Gale aus Skofljica bei der Arbeit

Ravno zaradi zamiranja modularne koordinacije v polpretekli dobi je kontinuiteta modularnega vsklajevanja mer pri krožnicah toliko bolj zanimiva. Princip modularnega oblikovanja krožnic velja že nekaj tisočletij: od kaneliranih stebrov do lesenih koles vozil, ki so še danes v rabi. Nekaj podobnega kot pri krožnicah bi se dalo verjetno ugotoviti tudi pri eliptičnih kompozicijah, kot so eliptične rimske arene, košarasti oboki in loki in sodi eliptičnega prereza.

Kolarstvo in sodarstvo sta področji oblikovanja, ki ju je industrija še najmanj prizadela. Zato so se tu stari principi oblikovanja in stari merski standardi še ohranili.

Pri sodobnih načinih izdelave, ko na primer avtomobilsko kolo lahko stisnemo iz enega kosa, ali ulijemo container izcéla, metoda modularnega oblikovanja krožnic nima več svojega *raison d'être*. Pač pa bo njen pomen ostal neokrnjen pri oblikovanju vseh sestavljenih (=komponiranih) krožnih elementov.

SEZNAM SLIK

1. Kaneliran steber — sestavni element velike, doslej še ne rekonstruirane edikule iz Šempetra.
2. Kaneliran steber — del grobnice Priscinianov iz šempetrške nekropole.
3. Rimski merski sistem. Grafična in aritmetična razmerja posameznih antropometričnih enot. (List iz doktorske disertacije Milice Detoni — MODULARNA REKONSTRUKCIJA EMONE.)
4. Detajlna delitev rimskega čevlja.
5. Diagram racionalnih aproksimacij premerov, obsegov in segmentov (1/16, 1/20, 1/24) kaneliranih antičnih stebrov.
6. Merska analiza prednjega in zadnjega kolesa ročnega vozička.
7. Kolo samokolnice.
8. »Kulca« imajo dve enaki kolesi.
9. Potočnikov ročni voziček ima par koles z notranjim premerom, ki je isti kot pri zadnjem kolesu težkega parizarja. To kolo je Potočniku verjetno bilo za merski vzorec.
10. Prednje in zadnje kolo lahkega furmanskega voza.
11. Prednje in zadnje kolo težkega parizarja.
12. Prednje in zadnje kolo volovskega voza.
13. Prednje in zadnje kolo težkega furmanskega voza.
14. Prednja in zadnja kolesa pri kočiji so enaka.
15. Prednje in zadnje kolo srednjega parizarja.
16. Prednje in zadnje kolo pri samčku.
17. Prednje in zadnje kolo pri zapravlživčku.
18. Dunajski merski sistem. Grafična in aritmetična primerjava posameznih merskih enot.
19. Diagram odnosov med premeri in racionalnimi aproksimacijami obsegov in krožnih segmentov (1/8, 1/10, 1/12) pri lesenih kolesih tradicionalnih vprežnih in ročnih vozil na Slovenskem.
20. Kolarski mojster Maks Gale s Škofljice pri delu.

Zusammenfassung

MODULARE FORMUNG DER HÖLZERNEN RÄDER BEI DEN GESPANN- UND HANDWAGEN IN SLOVENIEN

Die Analyse der Masse der kannelierten römischen Säulen bei den Edikulen in Sempeter hat gezeigt, dass die Durchmesser und Umfänge der Säulen sowie die Breite der Kannelieren mit ganzen Vielfachen einer der römischen anthropometrischen Einheiten ausgedrückt werden konnten. Diese Feststellung ist interessant, da man wegen der irrationalen Zahl π , welche das Verhältnis zwischen Durchmesser und Umfang bestimmt, ziemlich komplizierte Dezimalmasse erwarten konnte. Augenscheinlich haben die Römer für die Dimensionierung der Durchmesser solche Vielfache ihrer Masseinheiten ausgewählt, welche vermehrt mit π praktisch wieder Masse, die sich mit ganzen Zahlen ausdrücken lassen, ergaben. Ausserdem war dieses Mass das Vielfache der Zahlen 16, 20 oder 24, je nach der Zahl der Kannelieren.

Dieses Beispiel von Komponibilität im Rahmen der Anthropometrik gab mir die Anregung zur Untersuchung der Verhältnisse zwischen den Massen der hölzernen Räder unserer traditionellen Wagen, die nach Wiener Anthropometrik dimensioniert sind. Bei den Rädern, wo Reif durch den Rhythmus der Speichen eingeteilt ist, ist das Problem der Komponibilität dasselbe wie bei der kannelierten Säule. Der Durchmesser des Rades, sein Umfang und die Einteilung des Umfanges in Bogenabschnitte, wie sie die Speichen bilden, sind bei unseren traditionellen Rädern mit ganzen oder einfachen Bruchvielfachen des Zolls (Wiener Zolls) ausgedrückt. Das bedeutet für einfachen Wagner grosse Vereinfachung: Einfache Masse sind leicht zu merken, das Ausrechnen der Umfänge und Bogenabschnitte auf mehrere Dezimalstellen wäre aber zuviel verlangt.

Wegen der überlegten Einfachheit der Verhältnisse zwischen Durchmesser, Umfang und Bogenabschnitt ist der Massstandard in der Wiener Anthropometrik bis heute erhalten geblieben. Die Wagner messen noch immer nach Zollen, obwohl der Meter auf den anderen Gebieten die Anthropometrik bei uns schon längst verdrängt hat.

Das Problem der richtigen Auswahl der Masse gehört in das Gebiet der modularen Koordination. Diese Methode, mit der sie in vergangenen Zeiten die Masse koordinierten, ist seit dem Auftreten der Industrialisierung, die bei der erhöhten Produktion begann neue Massvarianten einzuführen, und seit der Einführung des Meters beinahe ausgestorben. Heute versuchen wir sie wieder zu beleben, besonders als Grundlage für die Massstandardisierung der industriellen Vorfabrikate, deren Masse noch nicht koordiniert sind. Von diesem Standpunkt aus ist das Beispiel der Standardisierung der Durchmesser auf diese Weise, dass der Umfang praktisch wieder eine ganze (oder beinahe ganze) Zahl ergibt, noch heute interessant.

O NOSIVCIH SLOVENSKIH ŠEMSKIH OBIČAJEV

Niko Kuret

Maska je bila od nekdaj *izključena pravica moškega*¹ in si jo je pri-lastil že paleolitski lovec. Zadržni v *tajne zveze* so maskirani moški izoblikovali *mitična obredja*, katerih ostanki so *današnji šemski običaji*.

Tajne moške zveze so spoznavali narodoslovci najprej med pri-mitivnimi ljudstvi izvenevropskih celin.² Šele natančnejši študij antike in germanskih starozitnosti jih je začel odkrivati tudi na evropskih tleh.³ Danes vidimo v moških vezvah sociološki fenomen, ki so ga na začetku svoje razvojne poti poznala vsa ljudstva sveta.

Člani moških zvez so gojili *kult mrtvih*. Maskirani so opuščali svojo individualnost ter reinkarnirali prednike.⁴ Postali so mitično-obredne

¹ Mircea Eliade je to dejstvo ponazoril z duhovito antitezo: moški se šemi, ženska se razgalja. »La forza magicoreligiosa della donna è vertiginosamente accresciuta dalla nudità rituale. La più completa epifania della Grande Madre è appunto la nudità... L'uomo invece aumenta le sue possibilità magico-religiose proprio dissimulando il volto e camuffando il corpo...« (Enciclopedia Universale dell'Arte VIII. Venezia-Roma 1965, p. b. Maschera, pogl. Le origini mitico-rituali, stolpca 877—878. Prim. s tem obredno oranje v Rusiji s plugom, ki ga vlečejo gola dekleta (J. Norden, Der Brauch des Umpflügens in Russland, v: Illustrierte Zeitung 92, Leipzig 1889, 15. 6., str. 615)!

² Prim. znano delo L. Frobeniusa, Masken und Geheimbünde Afrikas. Halle 1898 (= Acta novae academiae caesareae Leopoldino-Carolinae germanicae naturae curiosorum, Bd. 74, Nr. 1—4, 1—278).

³ Veroslovne osnove je pokazal H. Usener 1893 na 42. sestanku nemških filologov na Dunaju, gl. Vorträge und Aufsätze. Leipzig 1907, 103 sl. Fundamentalno ostaja delo H. Schurtza Altersklassen und Männerbünde, eine Darstellung der Grundformen der Gesellschaft. Berlin 1902. Iz germanistične šole prof. Mucha na Dunaju je izšla Lily Weiser, ki je objavila delo Altgermanische Jünglingsweihen und Männerbünde. Bühl/Baden 1927 (= Bausteine zur Religionswissenschaft und Volkskunde, 1). Nekatero njene formulacije so problematične! Nadaljevali so: Otto Höfler, Kultische Geheimbünde der Germanen I. Frankfurt/Main 1935 (nedokončano); Richard Wolfram, Schwert-tanz und Männerbund. Kassel 1936 sl. (nedokončano) in isti, Männerbünde in Rumänien, v: Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien LXIV. Wien 1934, 112 sl; k temu še: Alexander Slawik, Kultische Geheimbünde der Japaner. Eine vergleichende Studie. Wien 1936 (= Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik, 4). — Prim. tudi: F. Behn, Vorgeschichtliches Maskenbrauchtum, v: Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philol.-histor. Klasse 102. Berlin 1935.

⁴ O tem gl. že pred 30 leti Karl Meuli, Maske, Maskereien, v: Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens V. Berlin und Leipzig 1933, stolpci 1744

osebe, asimilirane mitičnemu Predniku, začetniku rodu, ki je prvi spoznal smrt, prvi postal »nekdo drug«. V zboru maskirancev je Prednik — maskiran med maskiranci — na mistični način obnovil, »zaigral« bajko o tem ter uvedel godne, dozorele mlade moške v skrivnostni smrti in življenja (inicijacija). Vsako leto ob določenih časih, periodično, so se rajniki vračali na svet in vsakokrat se je obredje ponavljalo.⁵

Razkroju starega verstva in z njim zvezani izvotlitvi mitičnih obredij sledi seveda razkroj tajnih moških zvez v njihovi prvotni obliki in zasnovi. Malo ali ničesar ne vemo, kako je ta razkroj potekal v Evropi. Očitno pa je, da so — porojene najbrž iz drugih potreb in okoliščin — na mesto moških družb stopile *družbe mladeničev*.

Mitično-obredne naloge teh družb so nejasne. Drži pa, da so prevzele nekaj dediščine moških zvez, med njo predvsem — *maske in maskiranje*.⁶ Verjetno je tudi, da so se stara obredja prav med mladino ob razkroju verstva iz prvotne liturgične resnosti sprevergla v burlesknost.⁷ Res je tudi, da se je jedro starih verovanj trdoživo ohranilo do današnjih dni.

Fantovske družbe so torej v Evropi skozi stoletja, če ne tisočletja ohranile arhaično izročilo,⁸ kakor so ga dedovali rodovi moških od paleolitika dalje. Ohranile so nam osnovne tipe mask: živalsko ali zoomorfno masko iz paleolitika, antropomorfnost masko iz neolitika in poznejših dob, zraven pa so sprejemale nove prvine, nove oblike in spremembe, ki so jih prinašali časi od srednjega veka dalje. Tako smo tudi Slovenci — da ne govorimo o drugi Evropi — tja do prve svetovne vojne imeli bogato zakladnico šemskih likov in obredij, le da se tako rekoč nihče ni brigal zanjo. To, kar je mogla pokazati letos (1963) razstava slovenskih ljudskih mask v Slovenskem etnografskem muzeju v Ljubljani,⁹ je samo odblesek nekdanjega bogastva.

do 1852. — V sklepnem odstavku poudarja, da maskiranih likov rajnikov sicer ne moremo enačiti z Mannhardtovimi »vegetacijskimi demoni«, da pa so se brez dvoma številna numina te vrste spojila z maskiranimi liki rajnikov.

⁵ Prim. Eliade, n. d., stolpca 879—880.

⁶ Meuli, n. d., stolpec 1818 sl.

⁷ To opazamo v območju grško-rimskega verstva pod konec antike (gl. H. Reich, *Der Mimus*, Berlin 1903). Tudi pri nas je Pustov pokop priložnost za persifliranje cerkvenih pogrebnih obredov. Zaradi tega je Friderik Baraga kot kaplan v Metliki leta 1829 izzval mučen incident (J. Navratil, LMS 1890, 55).

⁸ Zlasti izrazito v Švici, kjer so bile tudi najtemeljiteje obdelane: G. C. C. aduff, *Die Knabenschaften Graubündens. Eine volkskundlich-kulturhistorische Studie*. Chur b. l. (1932). — Pri nas se je dotaknil (vzhodnoštajerskih) fantovščin med prvimi Josip Karba, *Narodne šege*, v: *Slovenske večernice* 45 (Celovec 1891) 95 sl. Podobno tudi: Vid Habjanič, *Frjanovo*, v: *ZNZO* 9 (Zagreb 1904) 145 sl. — Inštitut za slovensko narodopisje SAZU v Ljubljani je posvetil svojo vprašalnico št. 8 (1961) »fantovski vaški skupnosti«. Odziv nanjo je bil pičel, vsebinsko pa dovolj bogat. Delo kliče po nadaljevanju.

⁹ Prim vodenik po razstavi: *Slovenske ljudske maske*. Razstava v Slovenskem etnografskem muzeju v Ljubljani. Ljubljana 1963 (cikl.).

*Z razstave slovenskih ljudskih mask v Slovenskem etnografskem muzeju
od aprila do decembra 1963*

Zgoraj: dobrepoljska mačkara (Dolenjska) — Ta bršljanast, Cerčno (Primorska);
spodaj: Soura (Tolmin), Pust (Drežnica), Ta cunjast (Kubed), trije Skoromati
(Brkini)

Da se je v *fantovskih družbah* neposredno nadaljevalo arhaično mitično-obredno izročilo moških zvez, čeprav že izvotleno in groteskno popačeno, dokazuje *vedenje* maskirancev. Le-to je bilo do najnovejših časov natanko takšno, kot so ga arhaične predstave predpisovale reinkarniranim rajnikom ob vrnitvi na svet živih. Rajnik, ki se je vrnil na svoj dom, je med živimi najprej stresel svoj srd zaradi izgubljenega življenja in imetja, je zato domače tepel, mazal s sajami, pepelom ali moko, jih móčil, zahteval od njih dar (odkupnino), skušal kaj ukrastj ali premakniti. Pri tem je dosledno molčal ali izgovarjal redke besede s spremenjenim glasom. V hoji je posnemal plavanje duhov, v ritmu poskakoval, z žvenketom zvoncev in truščem drugih zvočij in ropotal posnemal hrupni sprevod množice rajnikov (»divja jaga«). Toda rajnik ni bil samo zloben. Bil je hkrati dober. Domači so si želeli nevšečnosti, ki jih je prinašal njegov obisk, ker so bili prepričani, da jim zapušča tudi obilje blagoslova za novo leto... Ta zelo posplošeni opis velja tudi za *vedenje* naših maskirancev.

Končno pa potrjuje zvezo z mitičnimi predstavami starih moških zvez tudi *doba* maskiranja. Odkar vemo, se pojavljajo šeme ob določenih časih, ki so isti pri nas in drugod v Evropi: ob koncu ali na začetku sončnega leta (pri nas samo še v Bohinju!) ter ob koncu ali začetku cikla letnih časov (zima > pomlad, »pust«!). Ob teh časih so se po arhaičnem verovanju rajniki vračali iz onostranstva. V te čase gredo vsi ali skoraj vsi šemski obhodi. — V teh časih, ko poljsko delo počiva in so shrambe polne, pa so že od nekdaj tudi svatovali. In na svatbe so prihajali, sledeč stari dolžnosti in pravici, našemljeni fantje: duhovi prednikov so prinašali blagoslov mlademu paru.¹⁰

Vse to je bilo do prve svetovne vojne tudi na Slovenskem še živo in spoznavno. V dobi med obema vojnama pa so se začele fantovske družbe razkrajati. Beg v mesta in zaposlitev v tovarnah, ki sta značilna posebno za čas po drugi svetovni vojni, sta jim zadala smrtni udarec.

Posihmal odstopajo fantje kot dosedanji *nosivci* šemskih običajev svoje mesto zmerom bolj *otrokom*. Na drugi strani pa nenadoma *ženske* (dekleta, a tudi poročene žene) vdirajo v tisočletja prepovedano področje!

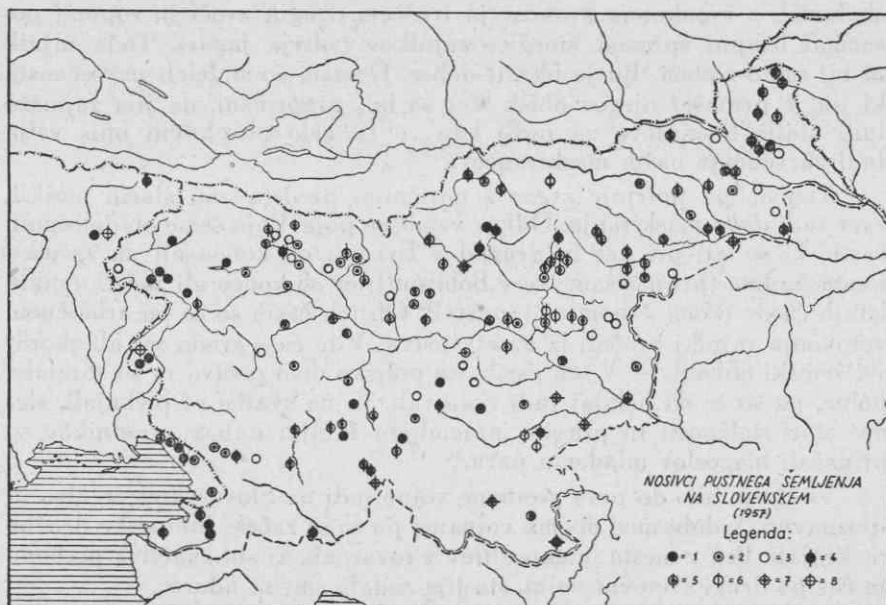
Sociološki premik bo nujno imel za posledico spremembo tipologije mask in izginotje poslednjih ostankov arhaičnih obredij. Saj ne otroci ne ženske ne sprejemajo tradicionalnih tipov mask in ne agirajo po starodavnih nenapisanih scenarijih. Oboji ustrezajo vsak zase pač le psihološki potrebi po šemljenju, po »spremembi jaza«,¹¹ s tem pa prispevajo k uničenju arhaične šemske dediščine in k nivelizaciji šemljenja.

¹⁰ Tako tudi Meuli, n. d., stolpec 1821, b.

¹¹ O tem gl. G. B u r a u d, *Les Masques*. Paris 1961 (= *Hommes et faits de l'histoire*, 55). — In še: Jean-Louis B é d o u i n, *Les Masques*. Paris 1961 (= *Que sais-je?* 905), zlasti: *Le Masque*, sa psychologie, 5—22.

Krepko oporo imajo v industrializaciji proizvodnje krink. Šemljenje bo ostalo ventil in zabava, njegova starodavna mitično-obredna vsebina pa pojde v muzej in v kabinete etnologov.

Te splošne ugotovitve nam nazorno potrjujejo podrobni podatki v gradivu o slovenskih maskah, ki ga hrani in dopolnjuje Inštitut za slovensko narodopisje SAZU v Ljubljani. Leta 1956 je razposlal vprašalnico št. 5, naslednje leto ji je sledila vprašalnica št. 6. Obe sta z

Legenda. — Šemijo se 1: fantje, 2: fantje in otroci, 3: samo otroci, 4: fantje in dekleta, 5: fantje, otroci in dekleta, 6: otroci in dekleta, 7: z vsemi drugimi tudi poročene žene; 8: samo ženske (dekleta in žene)

S.: Die Träger der Fasnachtsmaskereien in Slovenien

Es maskieren sich 1: Burschen, 2: Burschen und Kinder, 3: nur Kinder, 4: Burschen und Mädchen, 5: Burschen, Kinder und Mädchen, 6: Kinder und Mädchen, 7: mit allen anderen auch verheiratete Frauen; 8: nur weibliche Personen (Mädchen und Frauen)

vprašanji zajeli ves kompleks slovenskih šemskih običajev. Poročevalci so se nanji razmeroma dobro odzvali. Za nas prihaja v poštev vprašalnica št. 5, ki ima pod odst. II (Pustne maškare) med drugim vprašanje:

5. Kdo se v glavnem šemi? a) Otroci, fantje... b) Se šemijo tudi ženske? (Da — ne.) Katere? ...

Čeprav inštitutova poročevavska mreža ni popolna, nam dajejo odgovori vendar dosti zanesljivo podobo o stanju šemskih običajev na Slovenskem pod konec 1956. Letnico poudarjam zato, ker se stvari na našem podeželju tako naglo spreminjajo, da njihovega izginjanja skoraj ne moremo zasledovati. Iz odgovorov razbiramo očitni razkroj šemskih običajev našega podeželja (da so zakonitosti v mestih drugačne, je naravno).¹² Kraji, kjer je šemljenje še izključna fantovska zadeva, so danes že redkost!

Bežno si oglejmo stanje po slovenskih pokrajinah.¹³

Prekmurje¹⁴ fantovske šemske pravice ne pozna več. Šemijo se že moški in ženske (Sebeborci), staro in mlado z otroki vred (Vučja gomila, Šalovci, Čepinci, Dolenci), »mladina« (Lipovci, Gančani, Beltinci) in tudi samo še otroci (Odranci).

Na Štajerskem so ponekod šemljenje opustili (Pohorje). Pri Sv. Kunigundi (150)¹⁵ se je včasih kak fant še našemil v »košuto«. Zdaj tega ni več. Ni ga pa kraja na štajerskem, kjer bi se po starosvetno šemili samo še *fantje*. Po mnogih krajih se na svojo pest šemijo že *otroci*, navadno tako, da hodijo po vasi dopoldne, medtem ko je popoldan ali večer fantovski čas. Takšna je navada v celjski (96) in mariborski okolici (Dogoše, 81), na Bizeljskem (Pišce, 29, kjer se le poredkoma še našemi kak posamezni fant, medtem ko šolarji prirejajo pravi pustni sprevod!), v ptujski okolici (Grajena, 38) in Slovenskih goricah (Bučkovci, 46; Videm, 100). Kraji, kjer se šemijo samo otroci, je malo: v šmarskem okolišu (Kostrivnica, Podplat, 126; Olimje, Virštanj, Rudnica, 54), na vzhodnem robu Slovenskih goric (Miklavž pri Ormožu, 74, kjer so se včasih šemili fantje in možje; Vučja vas, 137; Boračova, 93), na južnem robu Haloz (Žetale, 3), na Kozjanskem (Šentvid pri Planini, 62).

Karkoli je odgovorov iz drugih krajev, pa vsi poudarjajo, da se poleg otrok šemijo tudi že — *ženske*. *Dekleta* se pojavljajo še poredkoma: v Slovenjem Gradcu (68), na Pohorju (Ribnica, 66), v Dravinjski dolini (Prihova, 39) v Vojniku (4), v Slovenskih goricah (Sv. Andraž, 65). V Zagorju ob Savi (90), pravi poročevavec, se šemijo samo »lahkožive ženske«, ki da jih ni veliko. V večini krajev pa je udeležba deklet pri šemskih običajih že povsem ustaljena: po vsem osrednjem Štajer-

¹² V mestni kulturi se je razkroj končal že s koncem srednjega veka. Renesansa je maskiranim ženskam na široko odprla vrata karnevalov v Benetkah, Rimu, Parizu in drugod!

¹³ Izčrpno obdelavo gradiva hranim za bodoče večje delo.

¹⁴ Vprašalnice Inštituta za slovensko narodopisje, žal, niso našle odziva v Prekmurju! Podatke sem zato poiskal v odgovorih na »Poskusno vprašalnico« za Etnološki atlas Jugoslavije (Etnološko društvo Jugoslavije, Komisija za etnološki atlas, Zagreb), katerih kopije hrani Slovenski etnografski muzej v Ljubljani. — Za polpretekli čas informira Palko Gal, Pustni običaji v Slovenski Krajini, v: Ljudski glas 2 (Murska Sobota 1950), št. 9, 2. marec, str. 4, toda *nosivci*, žal, niso jasno razvidni.

¹⁵ Številka v oklepaju pomeni tekočo številko izpolnjene vprašalnice v arhivu Inštituta za slovensko narodopisje SAZU v Ljubljani.

skem od Sevnice (147) preko Dobjega (120) in Kalobja (30) do severnega roba celjskega okoliša (Frankolovo, 97; Šmartno v Rožni dolini, 107; Vitanje, 34), proti Šoštanjju (Zavodnje-Šentvid, 64) in proti Hrastniku (Marno, 22). Redkejši so primeri na vzhodu (Slovenske gorice: Sv. Barbara, 48; Središče, 51). Dekleta se pojavljajo tudi med koranti na Ptuj-skem polju (Sv. Marjeta, 5). Tu so si, kakor znano, »Vile« in »Morska deklica« ustvarile celo nekakšno izročilo, čeprav so nastale šele med obema vojnama.

Drugod se dekletom pridružijo tudi *poročene žene*. Za mesto Brežice (27) to ni nič nenavadnega. Laško (14), kjer se tudi šemijo »ženske vseh starosti«, vpliva na svojo okolico: v Št. Rupertu (119) se šemijo »posebno omožene žene« (!). V svetu odmaknjeni Mariji Reki (21) se šemijo kmetice. Žene se šemijo tudi v Dolu pri Hrastniku (23) in v Novi cerkvi nad Celjem (150). Na Črešnjici pri Frankolovem (91) gredo v maskare poleg deklet le mlajše žene, prav tako v Čadramu (53). V porečju Dravinje (Poljčane, Studenice, Makole, Laporje, 98) spremlja poročene žene, če se našemijo, zmerom kak sorodnik. Na Dravskem in Ptujskem polju se dekletom kaj rade pridružujejo žene: v Markovcih (141) sicer le »razposajene ženske«, v Zavrchu (121) »največ vdove in stare device«, pri Sv. Lovrencu (67) pa celo »mlajše ženske z otroki«. Podobno velja za štajerski vzhod (Slovenske gorice: Velka, 18; Sv. Jurij ob Ščavnici, 65) in za zahodno Štajersko (Mozirje, 122; Bočna, 134; Gornji grad, 42).

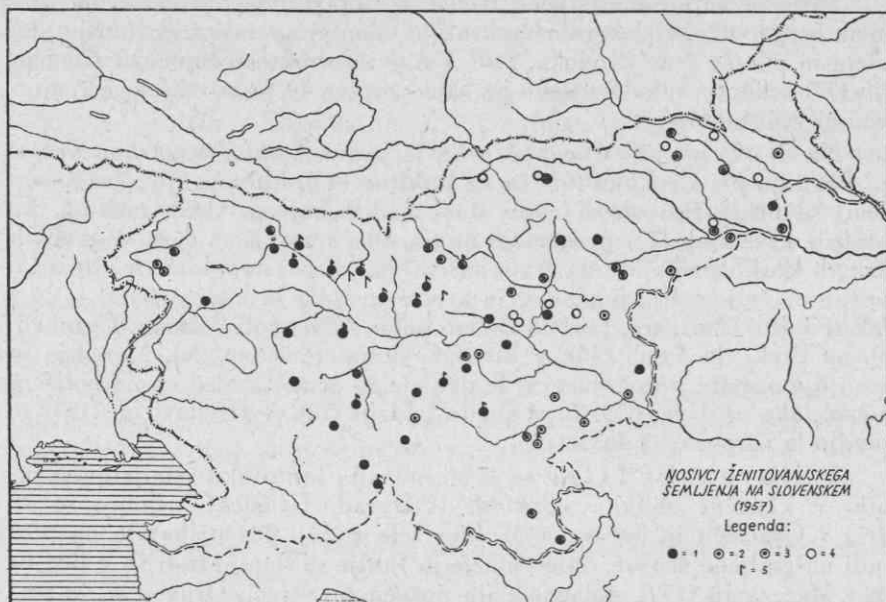
V Mežiški dolini je še nekaj fantovskega šemljenja (Ravne 113, 75), toda tudi tu že nastopajo otroci, le ženske je videti poredkoma; na kmetih se našemijo dekleta le za domači ples. Drugače je v Prevaljah (82), tu se šemijo povprek žene, možje in otroci do 12. leta; pozneje otroci ne smejo blizu, sicer »jih v peč stiščijo«.

Na Gorenjskem si je samo Bohinj ohranil še nekaj krajev, kjer se šemijo *samo fantje* (Zgornja dolina — Stara Fužina, 140). Sicer pa se tudi v Bohinju že pojavljajo *otroci* (Bohinjska Bistrica, 136; Bohinjska Bela, 111). V Poljanski dolini so se nekdam res samo fantje šli »pustne šjeme«, a to je minilo in se ponekod (Četena ravan, 146) nihče več ne šemi ali pa se fantom že pridružijo otroci (Gorenja vas, 6). Otroci se pojavljajo tudi v Selški dolini (Železniki, 94), pa v Retéčah (35) in na Topolu (15, 40). Tudi naprej gor, v Kropi (84), v Trsteniku (55) in v Radovljici (124) se šemijo vsak zase fantje in otroci. Isto velja za kamniški konec (Sela, 9) in Črni graben (Brdo, 37). Značilnost Črnega grabna je, da se je stari običaj izpridil v zgolj beračenje: šemijo se »največkrat revnejši, da naberejo v cekar nekaj dobrot.«

Samo otroci se šemijo, na primer, v Komendi (36), kjer so se šli maskare do 1930 le odrasli. V Ovsišah (31) so se še pred leti šemili fantje in dekleta, dandanes so to docela prepustili otrokom. Isto se dogaja v Naklem (7), v Lancovem (2), na Bledu (95).

Šemam so se tudi na Gorenjskem mnogokje pridružile *ženske*. Ponekod so še redke (Velesovo, 86), drugod le nekmečke priseljenke (Črni graben, Tuhinjska dolina, 70). Značilen primer so Češnjice v Tuhinjski

dolini (70). Še pred leti so si fantje tod aplicirali že zelo redek atribut šemske preobleke, ki je v rabi le še na Balkanu, phallus. Danes je vse to pozabljeno, šemijo se po svoje otroci in ženske! V Moravčah (88) so se pojavile našemljena dekleta šele v novejšem času. Navada pa se je že udomačila v Preddvoru (125) in Ribnem (79). Mlajše ženske nastopajo na Breznici (43), »revne ženske« v Cerkljah (92), »ženske vsake starosti«

Legenda. — Zaplečovat ipd. hodijo našemljeni 1: fantje, 2: fantje in dekleta; šemijo se samo še 3: godci ali pa 4: nekateri izmed svatov; nastopa tudi 5: kamela (»brana« in podobno)

S.: Die Träger der Hochzeitsmaskereien in Slovenien

Es besuchen die Hochzeitsgesellschaft verummte 1: Burschen, 2: Burschen und Mädchen; es maskieren sich nur noch, 3: die Musikanten oder, 4: einige von den Hochzeitsgästen; es tritt auch, 5: die »kaméla« oder »brana« (Habergeiss) auf

v Gorjah (19). »Poročene in neporočene« gredo v maškare v Domžalah (138).

Na Dolenjskem je bilo tudi moč ugotoviti samo dva kraja, kjer je šemljenje še izključno fantovska stvar: Stična (83) in Dobrnič (114). Okoli Ortneka (76) se za fanti posamezno pojavljajo našemljeni otroci, dobimo jih tudi v Beli cerkvi (101) in v dobrépoljski dolini (87). Samo otroci se šemijo na Kopanju (52) in v šentlovrenški okolici (50) pa proti Dolam pri Litiji (69).

Poredkoma se otrokom pridružujejo ženske v Stopičah (131), kar je očitno vpliv novomeške (99) soseščine. Po drugih krajih pa se poleg

otrok in fantov že šemijo dekleta: pod Kumom (148), na Krki pri Stični (88), okoli Roba pri Velikih Laščah (17) in na Gori pri Sodražici (25). Z dekleti gredo žene, predvsem mlajše, v Veliki Kostrevnici pri Litiji (13), v Škocjanu (16), v Šempetru pri Novem mestu (32), tudi na Kočevskem (Koprivnik, 24). V mestu Kostanjevici (11) sploh prevladujejo poročene nad dekleti.

Sicer razvoju odmaknjena Bela krajina je prav tako na prelomu kakor druge slovenske pokrajine. Šemijo se vseprek fantje, dekleta in mlajše žene (Preloka, 110). Fante in otroke srečujemo v Črnomlju (57) čez dan, mlade ženske pa samo zvečer. O fantovski šemski pravici ni več spomina.

Na Notranjskem pač velja ta pravica samo še za *dva kraja*: za Begunje pri Cerknici (61) in za Rakitno (47). Fantom (in včasih možem) se pridružijo *otroci* okoli Rovt nad Logatcem (142), medtem ko fante v Preserjah (73) posnemajo otroci šele v novejšem času. V mnogih drugih krajih prihajajo na cesto našemljeni otroci dopoldne, medtem ko se fantom pridružijo popoldne in zvečer *dekleta* in mlajše *žene*: tako v Loški dolini (Stari trg, 112, 10; Babno polje, 108), okoli Rakeka (Cajnarji, 8), na Pivki do Vrem (56), v Bistriški dolini (Jelšane, 26). Marsikje se šemijo, po sodbi poročevavcev, le dekleta in žene, ki niso na najboljšem glasu, tako na Uncu (59) in v Spodnji Idriji (72). V Hrenovicah (143) se šemijo le »drzna« (!) dekleta.

V Slovenski Istri se je starodavno fantovsko šemljenje ohranilo v klasični obliki v *Brkinih* (Podgrad, Hrušica),¹⁶ dobro se še drži v Gračišču in Sočergi (45), kjer šele zadnji čas prihajajo na ples tudi našemljene ženske. Samo možje in fantje se šemijo tudi še v Borštu in v Marezigah (139), polagoma jih posnemajo otroci. Drugod se že pridružijo dekleta (Korte, 133; Kubed, 49) in žene (Sodniki, Božiči, Hrovatini, 144).

Na Krasu se zavzamemo. Kljub bližini Trsta in njegovega nedvomnega razkrajalnega velemestnega vpliva, morda pa prav iz narodnoobrambnih razlogov so po kraških vaseh posebno v okolici Trsta »fantovske« še danes izredno trdne. Vzporedno s fanti se tod sicer že šemijo tudi otroci, toda fantje se trdno drže svojega izročila in delež žensk je povsod malenkosten ali ga pa ni. Primer take »fantovske« je v Zgoniku (106).¹⁷ Otroci se pojavljajo, a zmerom ločeno od fantov, v Vogljah in Repentabru (133), v Saležu (104), v Šempolaju (105), višje gori pa v Tomaju, Dutovljah (1) in v Senožečah (20). Šele prav zadnje čase, pa še to

¹⁶ Gradivo v arhivu Inštituta za slovensko narodopisje SAZU (Branko Mahne, Skoromati v Hrušici v *Brkinih*. Tipkopis), sig. II. 127.

¹⁷ Do danes živi tod »fantovska« (fantovska družba, fantovščina). Vsak fant plačuje zanjo od svojega 14. leta do poroke. Plačilo se pobira v gostilni. Kdor je plačal, se sme na pustno nedeljo (!) udeležiti zбора, ki ga skliče fantovski župan. Po *izvolitvi novega župana* se domenijo glede *sprevoda »šjem«*, ki hodijo na pustni torek od jutra do petih popoldne po vasi.

poredkoma, se šemijo ženske npr. okoli Sežane (Povir, 145) in v Nabrežini (135).

Trdoživost arhaičnega izročila sega tudi na Goriško. Fantovsko šemljenje je tu še *globoko vkoreninjeno* v Volčah (103), v Drežnici (12), na Sedlu pri Kobaridu (80), v Soči (77). V Kobaridu (127) samem se sicer že pojavljajo našemljeni *otroci*, tako tudi v Breginju (78), kjer so fantje pred leti odnehali in so se včasih šemile »tudi bolj imenitna dekleta« (!). Šele v Kneži pri Mostu na Soči (125) se med šemami poleg otrok in fantov pokažejo tudi *ženske*.

Brdca so zanimivo ozemlje. Starega izročila o *fantovski šemski pravici* se še drže v Kojskem (116), v Gradnem (129), v Medani, Fojani in na Dobrovem (128). Na drugi strani pa imamo kraje, kjer se šemijo samo ženske (!): v Biljani, Golembrdu, Neblu, na Cerovem (28). Samo v Kozini (28) opazamo našemljene fante skupaj z našemljenimi dekleti.

Beneška Slovenija, stoletje odtrgana od matičnega narodnega telesa, neizčrpna zakladnica starosvetnosti, nadaljuje, bi rekli, zanimivo dvojnost, ki smo jo ugotovili v Brdih. Poleg fantovske družbe, ki se šemi, se šemi zase tudi družba deklet.¹⁸ Pojav je vreden natančnejše raziskave.

Pregled končajmo v Kanalski dolini. Tudi tod se šemijo v »puste« še zmerom le fantje, le v zadnjem času se med njimi pojavljajo, kakor evfemistično piše poročevavec, »bolj pogumne ženske« (Ukve, 132).¹⁹

Dodajmo temu pregledu še bežno podobo nosivcev običaja pri *ženitovanjskih šemljenjih*.

V že omenjeni vprašalnici št. 5 vsebuje III. odstavek (Godčevske maske) naslednja vprašanja:

1. Ali nastopajo pri vas maskare tudi na gostijah? (Da — ne.)
2. Kdo se našemi?
3. Kako se našemi?
4. Kdaj nastopi pri gostiji?
5. Kakšen je namen šemljenja?

Ženitovanjske šeme (zapléčvarji, voglárji, préžci, šéškarji idr.) se pojavijo, kakor znano, pred hišo, kjer je gostija, zmerom le zvečer, v temi, ko gre ura proti polnoči. Poročila se ujemaajo z vsem, kar vemo o maskah-rajnikih.

¹⁸ Prijazno sporočilo dr. Milka Matičetovega, Ljubljana.

¹⁹ Velika škoda je, da gradiva s Slovenske Koroške doslej ni bilo mogoče zbrati. — Za polpreteklo dobo informirajo H. L'Estocq, Unterkärntner Brauchtum, v: Carinthia I 120 (Klagenfurt 1930) zv. 4—5, 150—175, posebno pa Oswin Moro, Maskenbräuche in gemischtsprachigen Dörfern Oberkärntens, v: Carinthia I 125 (Klagenfurt 1935) 211 sl., in tudi Georg Graber, Volksleben in Kärnten. Graz 1941, 194—205. Kot nosivci izstopajo še *fantje*.

Tako je marsikje ohranjena prvotna vera, da prinašajo zaplečvarji srečo novoporočencema (Unec, Rakek, 59). Na Pivki (56) so bili zmerom dostojno našemljeni, molčeči, so s pismom prosili za dovoljenje, da smejo vstopiti, so zaplesali, nato pa se priklonili novoporočencema in spet molče odšli. Zanimivo je poročilo iz Sore-Topola (40), da so prihajali zaplečvarji našemljeni samo h gostijam v predpustnem času; na gostije v drugih časih maškar ni bilo. Maskiranje je bilo ponekod le še nakazano. Tako so si fantje v Bohinjski Beli (111) zagrinjali samo obraz. V Vitanju (34) so si ga zakrivali s črnim papirjem in oblekli narobe suknjo; v Rovtahn nad Logatcem (142) so se našemili samo toliko, da jih niso spoznali. Na Kopanju (52) so pili, jedli in plesali, a večinoma molčali; če je kateri vendarle spregovoril, je spremenil glas. Drugod pa so se šemili za gostijo prav tako kakor o pustu. V Laškem (14) so si za klobuk pritrdili dolge papirnate trakove, kot jih nosijo panonski pozvačini. V pretežni večini primerov so šeme prignale s seboj žival, ki so jo prodajali in nazadnje »ubili«. Skoraj dosledno jo imenujejo *kamelo* (na Gorenjskem 11-krat, na Dolenjskem 3-krat, na Notranjskem prav tako). Samo poročilo iz Komende (36) dodaja stari naziv »brna«. Prvo poročilo s Štajerskega (Kostrivnica, Podplat, 126) živali ne imenuje, drugo (Mala Nedelja, 67) ji pravi »rusa« ali »brna«.²⁰

Fantovska pravica do šemljenja pri zaplečvanju je, kakor kaže, trdnejša kakor pravica pustnega šemljenja. Od 73 odgovorov jih 33, torej skoraj *polovica*, navaja kot nosivce *samo fante*. Vendar prihajajo zmerom bolj tudi dekleta zraven (25 odgovorov), celo otroke videvajo kljub pozni uri (1 odgovor). Pogosto pa zaplečvanje izostane. Našemijo se godci (11 odgovorov) ali pa bližnji sorodniki med svati ali taki, ki niso bili povabljeni (3 odgovori). Velike kmečke gostije pa danes ginejo, zato tudi zaplečvanja ni več. Kjer pa še lahko zaplečvajo, sta arhaični obredni položaj in vloga fantov omajana, ker ga prekrivajo dekleta.

S tem izgublja zaplečvanje prvotni pomen in ostaja samo način, da mladina, ki ni bila povabljena med svate, vendarle pride na svatbo, tam zastonj pije in pleše. Ob tem čisto utilitarističnem namenu in pri drugačnih nosivcih, ženskah, pač o arhaični nalogi zaplečvanja ni več ne duha ne sluha.

Če na kratko povzamemo stanje, kot ga prikazuje vprašalnica leta 1956, se nam pokaže tale podoba:

Vzhodna Slovenija se je privilegiju fantovskega šemljenja o pustu *odpovedala*. Poleg fantov se pojavljajo novi nosivci običaja: *otroci, dekleta, žene*.

Osrednja Slovenija (Gorenjsko, Notranjsko) si je ohranila *redke primere*, da se o pustu po starosvetno šemijo samo fantje (Bohinj,

²⁰ Poročevavec za Šentlovrenc na Dolenjskem in za Dole pri Litiji (50) izrecno dodaja, da so pri njih kamelo sicer prignali na gostijo, *nikoli pa se ni pokazala o pustu*.

Z razstave slovenskih ljudskih mask

Zgoraj: Borov oče (Prekmurje) — Pust iz Drežnice (Primorska); spodaj: maske cerkljanskih laufarjev (Primorska)

Rakitna, Begunje). Vdor novih nosivcev — kakor zgoraj — je zmerom številnejši.

Za čuda *trdno* je fantovsko izročilo v zahodni Sloveniji. Že v Slovenski Istri se krepko drži (Brkini, Koprsko). Neverjetno močno je zasidrano na Tržaškem Krasu. Žilavo se ohranja na Goriškem in deloma v Brdih.

Pri ženitovanjskem šemljenju je stanje za spoznanje boljše. V skoraj polovici primerov so nosivci še zmerom fantje. Zaradi skromnejših ženitovanjskih navad pa bo zaplečvanja kmalu konec.

Pri pustnih šemljenjih so kraji z izključnim fantovskim šemljenjem le izjema. Tudi ti se ne bodo mogli dolgo ustavljati. Ob korantih se že podijo po vešnicah našemljene ženske! Koranti sami pa se drže in se bodo še držali, ker so skomercializirani.²¹

Na splošno velja, da bo sprememba nosivca razjedla tradicionalna, arhaična šemska obredja. Nastalo bo nekaj novega, prav tako človeški naravi ustrezajočega. Toda to novo bo verjetno zanimalo bolj kulturnega zgodovinarja kakor etnologa.

Zusammenfassung

ÜBER DIE TRÄGER DER SLOWENISCHEN MASKENBRAUCHE

Nach allgemeingültigen Feststellungen über den Ursprung des Maskenwesens hebt der Verfasser den Mann als ursprünglichen Maskenträger hervor. Die Jünglingsbünde (»Knabenschaften«), die als Träger der überlieferten Maskenbräuche in den letzten Jahrhunderten auftraten, sind im Zerfalle begriffen. Kinder, Mädchen und sogar Frauen dringen ins Maskenwesen ein. Da sie im allgemeinen die überlieferten Formen nicht übernehmen, bedeutet dies den Verfall der überlieferten Maskenbräuche überhaupt.

Die slowenischen Maskenbräuche erleben diese Entwicklung besonders seit dem Ende des zweiten Weltkrieges. Der Verfasser beweist es an Hand von Beantwortungen zweier Fragebogen, welche das Institut für slowenische Volkskunde an der Slowenischen Akademie der Wissenschaften und Künste in Ljubljana in den Jahren 1956 bzw. 1957 seinen Gewährsleuten vorgelegt hatte.

Es geht daraus Folgendes hervor:

In der slowenischen Untersteiermark wird kein Ort mehr vermerkt, wo die Burschen allein als Maskenträger auftreten. Vielerorts maskieren sich die Schulkinder vormittags, während die Burschen nachmittags und abends erscheinen. In der Mehrzahl der Orte kommen schon Mädchen und sogar verheiratete (jüngere) Frauen hinzu.

Im jugoslawischen Teile Kärntens (Mežiška dolina — Miestal) ist bei der bäuerlichen Einwohnerschaft die überlieferte Ordnung noch ziemlich erhalten geblieben, indem sich jedoch die Knappen und die Arbeiter nicht mehr daran halten: da maskiert sich alles, Burschen, Männer, Mädchen, Frauen und Kinder (bis zu 12 Jahren).

Im Krainer Oberlande (Gorenjsko) wird das Alleinrecht des Maskierens der Burschen im Oberen Bohinjer Tale gewahrt, andernorts gesellen sich

²¹ In to je druga nevarnost. Na isti poti kakor koranti so lavfarji iz Cerknega, za njimi bi jo rade ubrale dobrepolske máčkare.

auch schon die Mädchen zu den Burschen, hie und da maskieren sich aber auch nur noch die Schulkinder.

In *Unterkrain* (Dolenjsko) wurden nur noch zwei Ortschaften festgestellt, wo lediglich die Burschen das alte Maskenrecht ausüben, sonst kommen schon Schulkinder hinzu, hie und da auch schon Mädchen.

Weisskrain (Bela krajina) mit seinen zahlreichen dinarischen Einwanderern aus der Türkenzeit zeigt keine Spur eines althergebrachten Maskenrechtes. Es maskiert sich alles: Burschen, Kinder, Mädchen und junge Frauen.

Innerkrain (Notranjsko) weist noch zwei Ortschaften mit exklusiven Burschenmaskereien auf. Immer öfter maskieren sich Schulkinder, Mädchen und Frauen in Masken geniessen jedoch keinen guten Ruf.

Das 1918—1945 von Italien besetzte Westslovenien hat im Vergleich mit den östlichen Landschaften die überlieferten Maskenordnungen viel besser behahrt.

In *Slovenisch-Istrien* gibt es Landstriche mit streng eingehaltenem Maskenrecht der Burschen (Brkini und das Hinterland von Koper), allerdings treten in letzter Zeit hie und da auch schon Schulkinder und sogar Mädchen in Masken auf.

Der *Karst* (das Triester Hinterland) verblüfft uns mit seinen straffen Burschenschaften, die — vor den Toren Triests — nach althergebrachter Weise die slovenischen Maskenbräuche wahren. Hie und da maskieren sich nebenbei wohl auch Schulkinder, die Beteiligung von Mädchen ist jedoch kaum zu erwähnen.

Auch das *Görzerland* (Goriško) weist Ortschaften mit zäh eingewurzelttem Maskenrecht der Burschen auf. Der Anteil der Kinder bei Maskenumzügen ist gering, Mädchen kommen dabei fast gar nicht vor.

Die nebenan liegende Hügellandschaft der *Brda* (Collio) weist bezeichnenderweise Ortschaften mit ausschliesslichen Burschen- und solche mit ausschliesslichen Mädchenmaskereien auf.

»Mädchen-Maskenbünde« trifft man desgleichen in *Venetisch-Slovenien* (Beneška Slovenija, in Italien) an. Das Phänomen lädt zu einer gesonderten Untersuchung ein.

Im *Kanaltale* (Kanalska dolina, in Italien) maskierten sich bis unlängts nur die Burschen.

Masken besuchen, wie bekannt, in den späten Abendstunden auch die Hochzeitsgesellschaften. Auch ihr Besuch beruht auf uraltem Geisterglauben und kann in den letzten Jahrhunderten als Recht und Pflicht der Burschenschaften angesehen werden.

Dies bestätigen Angaben aus den schon erwähnten Erhebungen des Institutes für slovenische Volkskunde. So besteht noch vielerorts der Glaube, dass die verummten Burschen dem jungen Paare Glück bringen. Sie traten immer sehr höflich und stillschweigend auf, tanzten ein wenig, verneigten sich vor dem jungen Paare und verschwanden. In der Mehrzahl der Fälle treten sie jedoch noch heute mit einem der Habergeiss ähnlichen »Tiere«, auf, welches meistens »kamela« genannt wird und mit welchem eine komische Szene aufgeführt wird.

Die »Hochzeitsmasken« sind nun auch dem Verfall geweiht. Einerseits reden grosse Bauernhochzeiten in altem Stile immer seltener, andererseits aber gesellen sich zu den Burschen in ansteigendem Masse Mädchen, womit der ursprüngliche Sinn der Hochzeitsmasken verdreht und zur ganz gewöhnlichen Belustigung erniedrigt wird.

Die wesentlichen Veränderungen im Trägertum der slovenischen Maskenbräuche bringen unabwendbar den Zerfall des überlieferten Maskengutes mit sich. Die Vermummungen bleiben wohl bestehen, weil sie einer menschlichen Notwendigkeit entsprechen. Doch dürfte ihnen in Zukunft der Kulturhistoriker mehr Interesse entgegenbringen als der Volkskundler.

ANTIČNO V LJUDSKEM VEROVANJU

Dušan Ludvik

V ljudskem verovanju je veliko pojavov, pri katerih se navadno niti ne zavedamo, da so zelo stari; nekateri izvirajo če ne iz tako imenovane indoevropske pa vsaj iz antične sfere. Razmejitev ali časovna omejitev je vedno težka in zahteva obilo primerjalnega gradiva. Moj sestavek se omejuje samo na nekatere pojave ljudskega verovanja, ki so mi znani iz Savinjske doline (Braslovče) ali iz literature, izvečine v času pred drugo svetovno vojno, in h katerim se dado navesti antične paralele.

Obešenčeva vrv. Konček odrezane obešenčeve vrvi so si ljudje na deželi skrbno spravljali, baje jim je prinašala srečo.¹ Pri Pliniju Mlajšem beremo, da je starim vračem obešenčeva vrv rabila kot simpatetično sredstvo: »obešenčeva vrv, ovita okoli glave, prežene glavobol«,² vrv, s katero je bil križani privezan na križ, ovita okoli vratu, pa prežene štiridnevno mrzlico.³

Nov lonec. V antičnih virih, zlasti pri Catonu, Columelli, Palladiu, Pliniju, Chironu, Vegetiu idr. beremo, da se morajo zdravila kuhati in mešati v novem loncu (in cacabo novo, in calicum novum, in vasculo novo).⁴ Ni povedano zakaj, vendar bo to imelo kakšno zvezo z magijo in verovanjem, da so medikamenti, kuhani v novem loncu, še posebno učinkoviti in zanesljivi. Ta zahteva se brez utemeljitve ponavlja v srednjeveških medicinskih, hipoloških, vinskih in drugih knjigah.⁴ Za naše kraje imam podatek iz leta 1733. Marina Matjažek iz Gabrja v boštjanski fari je služila v vasi Vir (šentviška fara, gosposčina višnjegorska). Kmetica, ki je hotela zastrupiti svojega moža, je dala dekli mišnico (Mäusegift), da naj jo dá kuhati v jed. Marina »je v novem loncu skuhalo korenje z zgoraj imenovanim strupom«. Ker pa kmet ni prišel na

¹ Prim.: Ein Strick, woran ein Mensch erwürgt worden, ins Taubenhaus gehängt, macht die Tauben da bleiben (Chemnitzer Rockenphilosophie v J. Grimm, Deutsche Mythologie; Graz 1953 — Nachdruck — Bd. III, 447/586) ali: Wer an einem solchen Sonntag (goldnen Sonntag die rechte Hand mit einem Faden oder Strick umwindet, daran ein Dieb am Galgen gehangen, trifft im Zielschiessen allemal das Schwarze (neznana provenienca gl. v Grimm, l. c., 468/921).

² C. Plinius Secundus Die Naturgeschichte, übersetzt v. G. C. Wittstein, Leipzig 1881, Bd. V, str. 17 (L. 28, 12).

³ Plinius, l. c., V, 16 (L. 28, 11).

⁴ D. Ludvik, Untersuchungen zur spätmittelalterlichen deutschen Fachprosa, Ljubljana 1959, 23, 166 ... idr.

kosilo, je »dekla jed zakopala v zemljo vzdaj za hlevom . . ., da ni mogla nikomur več škodovati, novi lonec pa je . . . čistó pomila«. ⁵

Voda v ušesih. Če nam je pri kopanju prišla voda v uho, smo glavo nagnili na tisto stran in skakali po eni nogi. Čeprav je to naravna reakcija, je skakanje po eni nogi neutemeljeno. Plinius navaja, da naj ta, ki mu je voda prišla v desno uho, skače po levi nogi in naj glavo nagne na desno ramo, če pa mu je prišla v levo uho, naj dela narobe. ⁶

Fige držati. Če porinemo palec med kazalec in sredinec, kažemo ali držimo figo. Fige držimo, če komu želimo dosti sreče ali uspeha (npr. pri izpitih). Nemško se to reče *Daumen drücken* ali *jemandem den Daumen halten*, kar Cigale prevaja s *komu v roko streči* ali *na roko biti*. Plinius navaja: Če komu kaj dobrega hočemo, mu — kot pravi pręgovor — držimo fige (*Daumen drücken*). ⁷

Kihanje. Če kdo kihne, mu ljudje želijo »na zdravje« ali pa »Bog pomagaj«. To je ostanek verovanja v čudežno moč besede ali reka, ki ozdravlja ali podpira učinek zdravil. To navaja tudi Plinius in pristavlja: »zakaj pri kihanju želimo eden drugemu ‚zdravja‘? Cesar Tiberius . . . je to od drugih zahteval celo med vožnjo; nekateri menijo, da je še boljše, če pri tem izrečemo ime kihajočega«. ⁷

Novoletno voščilo. Na začetku novega leta si voščimo »srečno novo leto«. Tudi to je ostanek verovanja v moč besede. Prvotni pomen takega voščila je bil, kot beremo pri Pliniju, zavarovati se s prijaznimi besedami pred urokom ali začaranjem. ⁸

Zveni mi v ušesih. Pogostoma sprašujemo: »v katerem ušesu mi zveni?« Če vprašani to ugane, bo spraševalec slišal »nekaj novega«. To je malo v drugačni obliki tisto, o čemer poroča Plinius: »prepričani smo, da odsotni vedo, če o njih govorimo, ker jim (takrat) zveni v ušesih«. ⁷ Pri nas poznamo še varianto — če govorimo o kom nenavzočem, ga takrat »cuka« ali »se mu kolca«. ⁹

Omaševati tatu. Omaševanje tatu je v bistvu le krščanska oblika antičnega verovanja. Rimljani v času Plinija Mlajšega so verovali, da lahko vestalke s svojimi molitvami preprečijo pobeglim sužnjem, ki so še v mestu, da bi ti pobegnili iz mesta. ¹⁰

Ječmen žanjem. Neko pogostno obolenje vek imenujemo *ječmen*, *ječmenec* (krithé, hordeolum), tudi pri drugih Slovanih so to izvedenke iz osnovne besede *ječmen*: srbhrv. *jačmičak*, *ječmičak*; češko

⁵ Državni arhiv Slovenije — procesni akti — Zbirka zgodovinskega društva (akt gosposčine Tariča vas — Ruckenstein, 16. III. 1755. Prevod v Kriminološkem muzeju v Ljubljani).

⁶ Plinius, l. c., V, 20 (L. 28, 17).

⁷ Plinius, l. c., V, 8 (L. 28, 5).

⁸ Plinius, l. c., V, 7 (L. 28, 5).

⁹ Prim. Wem die Ohren klingen, der wird belogen (Grimm l. c., Chemnitzer Rockenphilosophie, 437/82) in Gellt das linke Ohr, so wird Übels, gellt das rechte, Gutes von einem geredet (okolica Wormsa ok. leta 1790, prim. Grimm, l. c., 452/537).

¹⁰ Plinius, l. c., V, 5 (L. 28, 5).

ječné zrno (Gerstenkorn), jáhla (Hirsenkorn), jačmyk; poljsko jęczmyk, jęczmionok, rusko ječmeněk.

Nemci imajo za isti bolezenski pojav več poimenovanj, pri tem pa navadno ječmena ne razločujejo od neke podobne bolezni vek, ki jo imenujejo Hagelkorn (chalazion): Gerstenkorn, Haber, Augenhaber, Erbse, Hagelkorn, Hagelstein, Kife, Perle;¹¹ v alemanskem narečju so to izrazi Ursi, Weri, Gretli, Töchterli, Güger, Stössel, Schnibel, Wegschiesser, Augentrachter, Nätschli, Mütschli, Irbseli, Liechtorn, Wächter, Pfiisi, Biber, Eis, Gürtsch (z variantami vred kakih sedemdeset izrazov).¹²

Francozi imenujejo ognjok vek grain d'orge ali orgelet; iz tega izhajajo zahodnoalemanske oblike Ursi, Ürscheli (s kakimi desetimi variantami); Italijani tudi orzo, kar potrjujejo alemanske izposojenke v kantonu Wallis (Gürtsch, Gürtschelti, Eitergirtsch, Eitergurtschi, Oigngürtschi in variante) ter različice na nemškem manjšinskem otoku v okolju Monterosa (Garzil, Garzje).¹² Alpski Romani so ognjok vek imenovali tudi *grah*, lat. *pisum*, kar je dalo po drugem premiku glasov v alemanščini Pfiisi (kanton Uri; prim. še alemansko Irbseli, nemško Erbse). V retoromanskem območju je veljalo tudi *bibero* (prim. srbhrv. *biber* = je poper), za to govorijo mlajša poimenovanja ognjoka vek v Graubündenu (Biber, Bibere, Biberli, Biberne, Biibeli).¹² Pri poimenovanjih *grah* in *popper* gre prvotno pač za ognjok chalazion, ki ima res obliko poprovega zrna ali graha, vendar običajni ljudje obeh vrst abscesov niso natanko razločevali, saj je teritium comparationis v obeh primerih manjša ali večja zrnasta oblika belo rumenkaste barve.

Besede z alpskoromanskega in nemškoalemanskega področja pričajo, da ni nujno, da sega poimenovanje *ječmen* (čeprav je razširjeno pri Slovanih, Germanih in Romanih) za ognjok vek v tako imenovano indoevropsko pradavnino (v švicarskem ljudskem govoru je Gerstenkorn redek pojem; Pfiisi, Biber, Ursi, Gürtsch itd. pa so izposojenke iz romanskih narečij). Slovanske in romanske variante poimenovanja *ječmen* se ne dajo natanko datirati; vemo pa, da njim ustrezna nemška beseda *Gerstenkorn* kot medicinski pojem ni stara. Prvič izpričana je šele v 16. stol. kot prevod lat. *hordeolus* (pri E. Alberusu leta 1540,¹¹ čeprav Celsius von Khuffner že devet let prej — 1531 — ognjok vek primerja z ječmenovim zrnom — « in dersleben augenbrauen wachset ein klein blätterli, welchs nach der gleichniz eines gerstenkorns von den Griechen crithe genannt wird »).¹³ In res, medicinski pojem *krithé* = *ječmenec* srečujemo prvič v spisih starogrškega zdravnika Hippokrata iz Kosa (ok. 460—377 pr. n. št.), ki ognjok vek imenuje *krithé*, kar Rimljani prevajajo z istopomenskim *hordeolus*.¹¹ Vse kaže, da je ime očesne bolezni *ječmen* — *orzo* — *orgelet* — *Gerstenkorn* prevzeto iz grških

¹¹ Kluge-Götze, EWB, Berlin 1953¹⁶ s. v. Gerstenkorn.

¹² Sprachatlas der deutschen Schweiz, hg. R. Hotzenköcherle, Bern 1962: Gerstenkorn am Lid, Frage 118.8).

¹³ Grimm, DWB s. v. Gerstenkorn.

ali latinskih medicinskih knjig, ki so se v evropskih kulturnih centrih ohranile v številnih prepisih in prevodih, ali pa z srednjeveške šolske medicine. V obeh primerih je izhodišče imena kot medicinskega pojma iskati v antiki.

Ječmen so na deželi od nekdaj zdravili s toplimi kamiličnimi obkladki. Starejše je simpatetično zdravljenje: prste desne roke rahlo usločijo, tako da ima dlan podobo srpa. S tako usločeno dlanjo se trikrat zamahne nad ognjokom vek in vsakokrat govori besede »ječmen žanjem« (Braslovče). Podobno, vendar že bolj zabrisano simpatetično zdravljenje je izpričano tudi za nemški del Švice. V gornjem Simmentalu govorijo pri zdravljenju ječmena tele besede: »mütschli, mütschli, mütschli, i vërtribödî (= ich vertreibe dich) mit əmə metschitrütschli«, in pri tem s koncem ženske kite potegnejo čez ognjok. Ob reki Aar pri Bernu pa so govorili takole: »ürssšali, ürssšali, fliə, fliə, ts mükkali nimti (nimmt dich);« pri tem potegnejo s prstanom preko oči.¹²

V vseh teh primerih gre za simpatetično zdravljenje, ki ga podkrepljujejo čarobni reki ali zagovori. Primere takega zdravljenja navaja Plinius; zagovori in čarobni reki niso samo antični in niso omejeni na en sam narod, po svojem izviru segajo daleč nazaj v čas pradžbe. Vendar lahko k tem trem, deloma že porušenim obrazcem navedemo tudi latinski obrazec, ki pa je brez magičnega reka: »če vzamemo v levo dlan devet ječmenovih zrn in z njimi trikrat obkrožimo vneti ognjok in jih potem vržemo v ogenj, bo vnetje takoj ozdravljeno«. Torej zdravljenje, ki ga imenujemo tudi similia similibus: ognjok je podoben ječmenovemu zrnu; s tem da smo ječmen spravili v zvezo z boleznijo, preide ta na ječmenovo zrno, ki ga vržemo v ogenj in tako uničimo comparandum in comparatum. Podobno je pri slovenskem obrazcu: kot požanjemo ječmen, da ga ni na njivi, tako simbolično požanjemo bolezen na očeh.

Résumé

L'auteur fait un rapport, en alléguant des parallèles prises dans l'antiquité classique, sur quelques croyances populaires connues dans la vallée de la Saïnja après la seconde guerre mondiale. Ces croyances sont p. ex.: la corde du pendu qui porte bonheur; le pot neuf en usage dans la médecine populaire; l'eau dans les oreilles qu'on enlève en sautant sur une seule jambe; les pouces qu'on serre pour la réussite des désirs de quelqu'un le voeu qu'on exprime par les mots »Salut« ou »Que Dieu l'aide« à une personne qui a eternué; le voeu pour la nouvelle année; le bourdonnement d'oreilles qui signifie entendre quelque chose de nouveau; la messe qu'on dit pour démasquer le voleur et la guérison sympathétique du grain d'orge en pronçant des formules magiques.

¹² Plinius, l. c., IV, 170 (L. 22, 56).

PANJSKE KONČNICE ŠTAJERSKE LJUDSKE SLIKARSKE DELAVNICE

Gorazd Makarovič

Podobo, ki jo imamo o panjskih končnicah, dajejo predvsem dela treh večjih skupnosti: delavnice, v kateri so slikali obrtno baročno šolani slikarji, delavnice v Selcah¹ in delavnice, ki je delovala na Štajerskem. Namen sestavka je ugotoviti in opisati končnice te štajerske delavnice. V tekstu opisujemo dela, ki kažejo isto roko ali delavnico, jih postavljamo v čas in prostor ter ugotavljamo motiviko in pomen delavnice za slikarstvo na panjskih končnicah.

Zasilni naziv »štajerska delavnica« je upravičen, ker je delavnica delovala na Štajerskem in ker so v tem delu Slovenije na čebelnjakih prevladovali njeni izdelki.

Spoznavne značilnosti štajerske delavnice

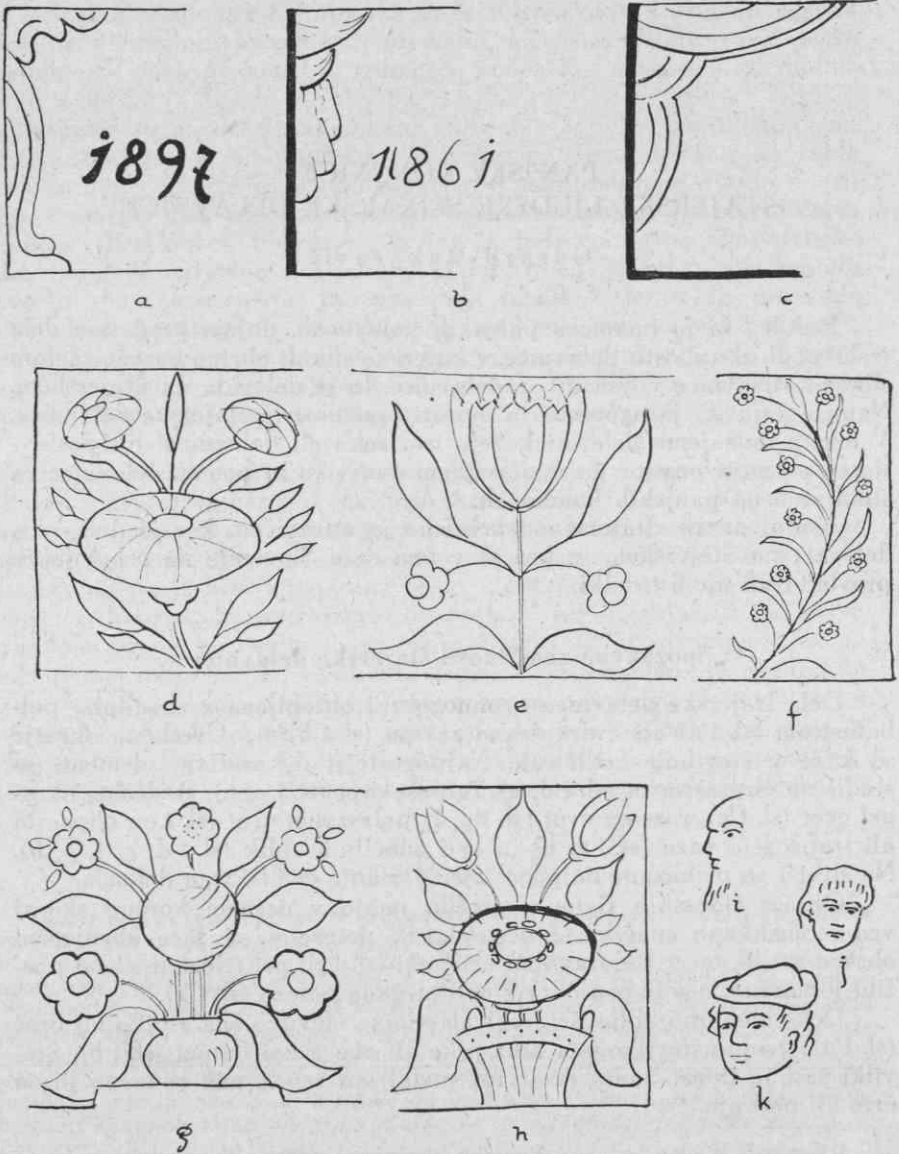
Dela štajerske delavnice so mnogokrat obrobljena z značilnim polbalustrom (sl. 1 a) ali z drapirano zaveso (sl. 1 b, c).² Cvetlično okrasje se kaže v številnih različicah. Najpogostejši dekorativni elementi so središčen elipsast cvet (sl. 1 d, h), tulpast cvet (sl. 1 e, h), središčen okrogel cvet (sl. 1 g), rozeten cvet (sl. 1 g, f) polrozeten cvet (sl. 1 e), elipsasta ali trapezasta vaza (sl. 1 g, h) in listi značilnih oblik (sl. 1 d, e, f, g, h). Na sliki 1 so prikazane najpogostejše variante cvetličnega dekorja.

Obrazi človeških figur v profilu imajo v nosnem korenu skoraj vedno naslikano značilno črtico (sl. 1 i), poteze v en face obrnjenem obrazu so slikane z vodoravnimi črticami (sl. 1 j), pri tričetrtinskem profilu je narisana nos in ena obrv z nepretrgano potezo (sl. 1 k).

Delavnica uporablja pri letnicah enojno številko ena s piko ali brez (sl. 1 a), dvojno številko ena brez pike ali obe v isti letnici (sl. 1 b). Številki šest in devet imata dostikrat podaljšan repek nad osnovno pisno črto ali pod njo.

¹ Gorazd Makarovič, Panjske končnice ljudske slikarske delavnice iz Selc, Loški razgledi IX. 1962.

² Potrebno se nam zdi opozoriti, da je podobno zaveso, (sl. 1., c), vendar popolnoma druge figure slikal slikar ali slikarica v Kranju ali okolici v 20. in konec 19. stoletja. A. Bukovec pravi, da je bila to žena nekega učitelja. Značaj teh končnic je diletantski. Znan izdelek te vrste je končnica Kmet ziblje Francoza.

Sl. 1. Spoznavne značilnosti štajerske delavnice

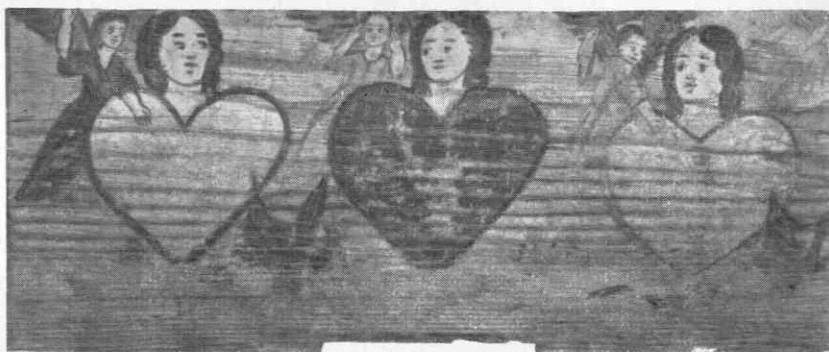
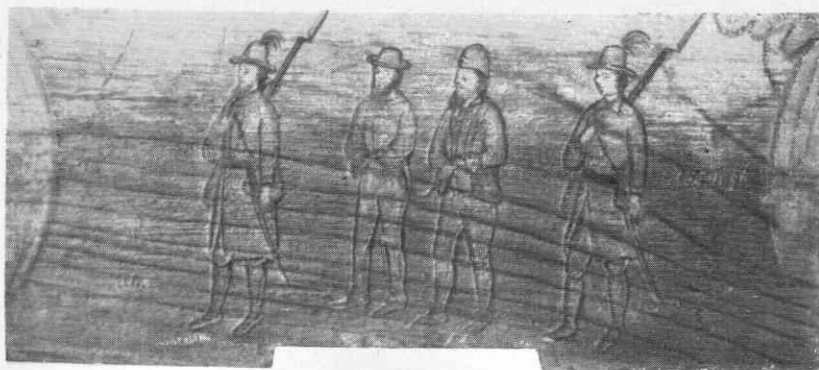
Delavnica uporablja zeleno, modro, rdečo, rjavo, oker, črno, sivo in belo barvo. Končnice včasih obdaja črn rob. Skoraj brez izjeme so slike na mehek les.

*Sv. Katerina in
sv. Luka.
Slikarija na
hišni fasadi
(Logarska
dolina št. 20)*

*Ilustracija iz
knjige »Serze
ali Sposnanje in
sbojshanje
zhloveshkiga
serza,
V Ljubljani,
1851,
Natisnjeno
per Rosalii
Eger«*

Panjske končnice

Hudič babi jezik brusi — Žandarja vodita ujeta razbojnika — Srca, ogledala
človeških grehov in kreposti

Med deli z istim okrasjem, kompozicijo, motivom in barvami opazamo dve ali tri roke. Zlasti proti koncu 19. stoletja nastopajo končnice z izredno tenko risbo. Slikar teh končnic je uporabljal za slikanje kontur pero, to je menda edini primer v slikarstvu na panjskih končnicah.

Motivika

Med končnicami štajerske delavnice ugotavljamo naslednje motive:³

Posvetni motivi:

Babji mlin; boj za hlače; godci; gostilničar vozi svoj trebuh na kolesčku; gams in kozorog; hudič nosi otroke v košu; hudič brusi babi jezik; hudič odnaša zapeljivce; komedijanti; kozel in krojači se tehtajo; kozel žre in serje krojače; krojači bežijo pred polžem; kmet nese vrečo v mlin; kmet na vozu; karneval; lovčev pogreb; lisica igra na rog, živali plešejo; lisica brije lovca; lov na severnega jelena; lov na jazbeca; lovec strelja jelena; lovec strelja medveda; lovci in ris; lev; Luter in Katra; Lutra in Katro peljejo hudiči; medved podi lovca; medved strelja lovca; medved zobozdravnik; mož s širokokrajnim klobukom; mož kadi pipo, žena ga škropi z blagoslovljeno vodo; mesar; mesto; novačenje; ogrebanje roja; oficirja se rokujeta; Pegam in Lambergar; rože; spopad dveh zveri; snubec; stopnice življenja; Turki morijo mater in otroka; uboj v Lučah; uradnik brusi ženi jezik; ura; vojaki; vojaki in dve ženi; vojaki gredo z ženo in psom iz hiše; vojski pred spopadom; živali plešejo in godejo; žena pretepa moža; žena vleče moža iz gostilne; ženo pelje mož na vozu iz gostilne; žandarja peljeta dva ujetnika.

Nabožni motivi:

Abrahamova daritev; Adam in Eva; Ana in Marija; Absalom; sv. Anton puščavnik; sv. Barbara; beg v Egipt; beg iz Sodome; bog prekolne Kajna; bog ustvari Sonce in Mesec; birma; bičanje; sv. Blaž; sv. Boštjan; Cahej; čudeži Kristusove krvi; David in Golijat; sv. družina pri delu; sv. družina pri branju; sv. Duh; sv. Duh razsvetli apostole; device neso Marjetino podobo v procesiji; sv. Frančišek Asiški; stigmatizacija sv. Frančiška; sv. Ksaverij; sv. Florjan; sv. Elizabeta; evangelisti; legenda sv. Genovefe; sv. Gertruda; hudič skuša Kristusa; izgubljeni sin se vrne; sv. Izidor; zgodba o izgubljenem sinu; sv. Hubert; Izraelci ple-

³ Seznam je narejen po pregledu naslednjih zbirk: Mestni muzej Celje (247 primerkov), Kranjski muzej (34 primerkov), Slovenski etnografski muzej v Ljubljani (83 primerkov), privatna zbirka Galob, Mežica (36 primerkov), Pokrajinski muzej v Mariboru (9 primerkov), Cebelarski muzej v Radovljici (7 primerkov), Mestni muzej v Skofji Loki (2 primerka), Sadnikarjeva zbirka v Kamniku (8 primerkov), Zbirka ČD v Slovenskem etnografskem muzeju (61 primerkov). Motivi so razdeljeni v posvetne in nabožne ter grupirani po abecednem redu.

šejo okoli zlatega teleta; izgon iz raja; IHS; IHS z angelčkoma; sv. Janez Nepomuk; sv. Jožef; Job na gnoju; sv. Juri; sv. Jakob; Jezus in Marta pri vodnjaku; Jezusovo srce; Jezus izganja trgovce iz templja; Jezus ozdravi mrtvoudga; Ježušček in Janezek Krstnik; sv. Katarina in Barbara; Kajn ubije Abela; Kristus vladar sveta; Križani, pod njim leži govedo; Kristus pred Pilatom; Kristus pod križem; Kristusa kronajo s trnjem; Križev pot; križ med rastlinsko ornamentiko; Lazar in bogatin; sv. Lovrenc! sv. Lovrenc in sv. Miklavž; sv. Lucija in sv. Katarina; Sv. Luka in sv. Marko; sv. Marko in sv. Florijan; sv. Martin; sv. Martin in sv. Juri; Marija zaščitnica! Marija rožnovenska; Marija pomočnica; Marija pomočnica in Barbara; Marija, sv. Juri in neugotovljen svetnik; Marija škapulir; Marijina poroka; Marijina smrt; Marijino vnebovzetje; Marijino kronanje; monštranca in angela; sv. Marjeta; sv. Miklavž in sv. Florjan; sv. Miklavž in sv. Lovrenc; sv. Miklavž; sv. Mihael; noetova barka; Oljska gora; oznanjenje na gori Tabor; pokol nedolžnih otrok; pogreb; polaganje v grob; pohod sv. Treh kraljev; poklon pastirjev; poroka; prestol milosti; procesija; sv. Polona; sv. Rok in sv. Boštjan; Saloma; Salomonova sodba; sprevod; srce Marijino in srce Jezusovo; svatba v Kani; smrt pravičnika in grešnika; srca, ogledala grehov in kreposti; srce Marijino, srce Jezusovo in simboličen prikaz Kristusovega trpljenja; sedem zakramentov; neugotovljiv svetnik; neugotovljiva svetnica; sv. Trije kralji; sv. Trojica; tabli z zapovedmi; tabla z zapovedmi in ples okoli zlatega teleta; vesoljni potop, vstajenje; vkrcanje na Noetovo barko; sv. Vid; zadnja večerja; žene na grobu.

Naštejemo lahko 55 posvetnih in 118 nabožnih motivov. Poučna je primerjava z motivnim opusom selške delavnice.⁴ Selška delavnica upodablja okoli 141 motivov, štajerska 173. Razmerje posvetnih in nabožnih je pri selški delavnici približno 1 : 1, pri štajerski pa 1 : 2. Kje je vzrok tej razliki za zdaj še ne moremo ugotoviti. To bo moč zlasti takrat, ko bo obdelan in znan opus baročno obrtno šolanih slikarjev, ki je bil obema delavnicama v veliki meri za vzor in bil bolj prezenten selški kot štajerski delavnici. Že sedaj je bolj ali manj jasno, da so večino fantastičnih motivov, ki zlasti pritezajo pozornost raziskovalcev, vnesli v slikarstvo na panjskih končnicah obrtni baročni slikarji in da so jih nato prav z njihovih končnic prevzeli obe delavnici in drugi obrobni slikarji. Problem pa bo postal jasen šele s konfrontacijo opusov vseh treh glavnih akterjev v tem slikarstvu.

Vsekakor je štajerska delavnica prinesla nekaj novih motivov. Naj jih nekaj naštejemo: gostilničar vozi trebuh na koleščku; gams in kozorog; hudič nosi otroke v košu; hudič odnaša zapeljivce; karneval; lov na severnega jelena; medved zobozdravnik; mož kadi pipo, žena ga škropi z blagoslovljeno vodo; uboj v Lučah; uradnik brusi babi jezik; žandarja peljeta ujetnika etc.

⁴ G. Makarovič, o. c., str. 122.

Snov je zajemala tudi iz resničnega življenja. Primer: uboj v Lučah.⁵ Za predloge so ji bili tudi tiski in druge ilustracije. Za zgled navajamo končnico »srca, ogledala grehov in kreposti« in ilustracijo iz knjige Serze ali Sposnanje in sboljšhanje zhloveshkiga serza,« etc. V Ljubljani, 1851, Natisnjeno per Rosalii Eger. (Glej slikovno prilogo.)

Določitev provenience

Celjski muzej, ki hrani 247 končnic, izdelanih v štajerski delavnici, je nabiral končnice po Savinjski in Tuhinjski dolini, kjer skoraj ni bilo najti izdelka druge delavnice ali pomembnejšega mojstra. Razen ene imajo vse končnice naše delavnice v Slovenskem etnografskem muzeju v Ljubljani (odslej SEM) navedena štajerska najdišča, in sicer Novo Štifo (končnice z inv. št. 951, 954, 959, 960, 965, 972, 973, 974, 975) in Gornji grad (inv. št. 288, 7290, 7293, 7296, 7297). Tri končnice, ki so izdelek štajerske delavnice, so bile kupljene v vasi Tirosek pri Novi Štifi.⁶

Gornji podatki nam pravijo, da so bile končnice opisane delavnice razširjene na Štajerskem. Drugod po Sloveniji jih je bilo malo, to se vidi tudi po tem, kako so štajerski izdelki zastopani v zbirkah lokalnih muzejev, ki so nabirali gradivo na svojem področju. Loški muzej hrani samo dve končnici štajerske delavnice, Kranjski muzej, ki že meji na Štajersko, 34, Čebelarski muzej v Radovljici, ki je sicer nabiral marsikje, 7.

Da sta slikarja ali da so slikarji opisane delavniške skupnosti res delovali na Štajerskem, vemo po »in situ« ohranjenih slikarijah. Te so: Logarska dolina št. 18 (kapelica z naslikano zadnjo večerjo in sv. Krištofom), Grušovlje 9 (slikarija na kašti, ki prikazuje sv. Florjana), Logarska dolina št. 20 (slikarija na hišni fasadi, ki prikazuje sv. Katarino in sv. Luka), Pobrežje pri Nazarjih (kapelica z naslikanim božjim grobom), Šentjanž pri št. 1 (kapelica z naslikanim sv. Duhom), Šmiklavž 32 (slikarija na leseni kašti, ki prikazuje sv. Florjana in božjepotno Marijo), Robanov kot 33 (stenska slikarija, ki prikazuje Marijo zaščitnico s plaščem), Robanov kot 29 (stenska slikarija, ki prikazuje sv. Jurija), Bočna (v kapelici naslikana sv. Trojica), Homec Brdo (v kapelici je naslikan sv. Rok), Radmirje 50 (v kapelici je naslikan sv. Janez Nepomuk), Tirosek 36 (slikarija na svinjaku, ki prikazuje Križanega, sv. Antona puščavnika in sv. Florjana), Strmec 18 (stenska slikarija, ki prikazuje sv. Florjana), Strmec 21 (stenska slikarija, ki prikazuje Marijino kronanje).⁷

⁵ Končnica je bila naslikana po resničnem dogodku, ki se je zgodil v Lučah. Motiv na končnicah obdeluje kustodinja Mestnega muzeja v Celju Milena Moškon.

⁶ Marija J a g o d i c, Narodopisna podoba Mengša in okolice, Mengeš, 1958, str. 105.

⁷ Navedeni podatki so iz terenskega gradiva Mestnega muzeja v Celju. Podatki in reproducirano fotografijo mi je priskrbel kustodinja Milena Moškon, in se ji za to iskreno zahvaljujem.

Te slikarije nam kažejo, da je glavni slikar te delavnice potoval in da je deloval na Štajerskem. Torej je vsak dvom o širši provenienci nemogoč, zlasti ker vsaj do sedaj ne poznamo v drugem delu Slovenije niti ene kapelice ali stenske slikarije, ki bi bila delana v tem osebnem stilu.

Končnice štajerske delavnice so tudi migrirale s svojega matičnega področja, čeprav verjetno v majhni meri. Mestni muzej v Škofji Loki namreč hrani dve končnici štajerske delavnice, ki ju je zasledil na lastnem terenu. Ena končnica v SEM ima v inventarni knjigi navedeno najdišče Dravlje pri Ljubljani.

Čas delovanja štajerske delavnice

Približen čas delovanja štajerske delavnice nam povedo najstarejše in najmlajše letnice na znanih primerkih. Najstarejši doslej znani letnici sta 1841 (Mestni muzej v Celju, inv. št. 488) in 1842 (Kranjski muzej, s. n. Hudič nosi otroke v košu). Najmlajše letnice so 1899 (Mestni muzej v Celju, inv. št. 542), 1903 (Čebelarski muzej v Radovljici, s. n., Pegam in Lambergar) in 1910 (Mestni muzej v Celju, inv. št. 453).

Štajerska delavnica je torej delovala nekako od leta 1840 do 1910, torej okoli 70 let. Prav mogoče je bil okostnica te delavnice en sam plodovit slikar z enim ali dvema pomočnikoma.

Štajerska delavnica je delovala torej v istem času kot selška, ki je začela slikati končnice nekako v istem času, končala pa 1891.⁸

Slikarji

Kdo je slikal te končnice, pravzaprav ni tako pomembno, saj je slikarstvo na panjskih končnicah pač neosebno in pri njem ne moremo govoriti o nekem »osebnem presežku«. V literaturi je znanih 45 ali celo 50 slikarjev, ki so poslikovali končnice.⁹ Družbeni položaj in izobrazba končničarjev nam je v dobršni meri znan, pri tem je pač vseeno, ali je ta slikar naslikal to ali ono končnico. Ugotoviti slikarje naše delavnice ne bi bilo zelo težko, saj poznamo čas delovanja delavnice, veliko število kapelic in stenskih slikarij. Nedvomno še živi, vsaj v nekaterih hišah s takšno slikarijo, spomin na slikarja, ki je nehal slikati šele okoli 1910. Opozarjamo na slikarja Malnarjevega Jakca; o njem pravi ljudsko izročilo, da je bil samo slikar, torej profesionallec. Ta je menda slikal v Lučah, svoje izdelke pa prodajal po Savinjski in Radoški dolini.¹⁰

⁸ G. Makarovič, o. c.

⁹ A. Bukovec, Naše panjske končnice, Slovenski čebelar, 1943 passim Kartoteka študentske etnografske ekipe za slovensko Koroško, Jernej Susteršič, Ljubljana, Lastni terenski zapiski.

¹⁰ Podatek je iz še neobjavljene razprave A. Bukovca o slikarjih panjskih končnic.

S tem izročilom se ujemajo naslednja dejstva. Izredno veliko število izdelkov je lahko naslikal (morda s pomočnikoma) le slikar, ki mu je bilo to edino delo. Če je prodajal svoje izdelke po Savinjski in Radoški dolini, je tam prav lahko poslikal kapelice in hišne fasade, ki jih navajamo v poglavju o provenienci. Vsekakor je slikar štajerske delavnice živel v Lučah, saj je poznal dogodek iz tega kraja.¹¹ Na hrbtni strani končnice, ki jo brani SEM, je naslednje s svinčnikom pisano naročilo: »tukaj tist namalajte ko je v Luči tri zaklo«.

Še ena sugestija obstoji o enem slikarju štajerske delavnice. To naj bi bil »stari oče Presečnik, po domače Kneblav oče iz Savinjske doline od sv. Lenarta«.¹²

Zaključek

V gornjem tekstu smo ugotovili dela delavnice, ki je delovala na Štajerskem, ugotovili ozemlje, na katerem so bile te končnice razširjene, motiviko in čas delovanja štajerske delavnice. Ob drugem nam sestavek pove tudi to, da se je slikarstvo panjskih končnic razširilo na Štajersko razmeroma kasno (okoli ali pred 1840), saj tam skoraj ni bilo najti drugih izdelkov razen končnic naše delavnice. Ob izdelkih obrtnih baročnih slikarjev je Gorenjsko obvladovala selška delavnica,¹³ Štajersko pa štajerska delavnica. Seveda je povsod delovalo tudi večje število obrob- nih slikarjev z malenkostno produkcijo in čebelarjev samih, ki so si poslikali končnice.

¹¹ Gl. opombo 5.

¹² M. Jagodica, l.c.

¹³ G. Makarovič, o.c., opomba 10.

Summary

THE PAINTED BEE-HIVE FRONTS FROM A POPULAR PAINTERS' SHOP IN STYRIA

The present study discusses a popular painters' shop which produced painted bee-hive fronts and which existed in the Slovene part of Styria from the second quarter of the XIXth century and into the first decade of the XXth century. The study identifies its products, it investigates the motifs used by its painters, and the provenience. In the conclusion the study emphasizes that this painters' shop was indeed one of the painted bee-hive fronts in Styria which was able with its products to modinate this sphere of market in the Slovene Styria.

DEKLICA VOJAK

(Poizkus socio-psihološke interpretacije vprašanja)

Marija Makarovič

Izročilo o deklici, ki gre, navadno preoblečena v moškega, namesto očeta, brata ali moža na vojsko (v literaturi znano pod imenom »Deklica vojak« — odslej DV), lahko zasledimo pri številnih ljudstvih v pesmi ali prozi.¹

Motiva bi se lahko lotili po zgledu dokaj upoštewane zgodovinsko-geografske šole, vendar se nam zdi tak način enostranski. Raziskovalci »finske šole«, kot ugotavlja sovjetski folklorist Meletinskij, »posvetijo vsakemu predmetu, navedenemu v kazalu Aarne-Thompsona, monografijo, v kateri s primerjanjem variant opredeljujejo domovino motiva,«² pri tem pa pozabljajo, da se v navedenih motivih izražajo tudi zgodovinske in družbene razmere ter psihološki odnosi, »da se (predvsem v pravlji) v njih kažejo umetniška utelešenja svetovnega nazora ljudstva in njegovih idealov.«³

Da se da določene pojave ljudske kulture ustrezno tolmačiti predvsem v tej smeri (»brez analize in komparacij pripovednih motivov in drznih kombinacij pri tolmačenju ljudskih tradicij«) sta s svojima odlično napisanima člankoma že pred leti dokazala Sergej Vilfan⁴ in Ivo Pirkovič.⁵

¹ Motiv sem nameravala predložiti kot doktorsko disertacijo. Kmalu po prijavi teme pa mi je kolega dr. Milko Matičetov sporočil iz Švice, da se ukvarja s tem motivom in da ga ima pripravljenega za izdajo dr. Semmann, zato sem temo umaknila; kljub temu sem se še vedno zanimala za ta motiv, se seznanjala s tujim gradivom in na terenu ter v domači literaturi skušala zbrati čimveč gradiva o DV. V osmih letih pa se mi je navzlic skrbnemu povpraševanju posrečilo zapisati le en slovenski motiv, in sicer v prozi. Kolegi iz Glasbeno-narodopisnega in narodopisnega instituta pa doslej niso zapisali nobenega.

² E. M. Meletinskij, *Geroi volšebnoj skaski*, Moskva, str. 5.

³ Isti, ss in str. 6—7. — Za primer navajam še kritiko lastnega članka »Kmet ziblje Francoze« objavljenega v SE, 1955, kjer sledeč sistemu finske šole »nadvse skrbno seciram in primerjam razne elemente, postavim motiv v prostor in čas, bistveno vprašanje, zakaj je motiv nastal, in vprašanje družbenega in psihološkega odnosa pa puščam skorajda ob strani, ker se preveč zamujam ob vsaj deloma larpurlartističnem primerjanju variant in variantic.

⁴ Sergej Vilfan, *Pes Marko*, Slovenski etnograf VIII, 1958.

⁵ Ivo Pirkovič, *Netek v zgodovini in bajki*, Naša sodobnost, Lj. 1959, št. 8—9.

Ob iskanju in odločanju za delovno metodo sta prav razpravi omejenih avtorjev, napisani z zgodovinskih in socioloških vidikov, vzpodbujali k reševanju zastavljenega problema s socio-psiholoških aspektov.

S svojim prispevkom skušam ad 1. slovensko izročilo na osnovi značilnih elementov uvrstiti v cikel izročil o DV. — Ker mi ne gre za analizo in primerjavo pripovednih ali posameznih motivov, ki so sekundarni, se pri tem odrekam ugotavljanju morebitnih variant in komparacij ter citiranju številnih tujih in domačih primerov.⁶

Ad 2. pa želim že ugotovljenim povodom ali izbirom motiva o DV poiskati in razložiti socialno-psihološke pogoje in odnose, ki so omogočili nastanek, sprejetje, razvoj in ohranitev motiva. — Kot sem že poudarila s podnaslovom, ostaja tolmačenje obravnavanega problema le na skromni ravni poizkusa socio-psihološke interpretacije.

Pregled pomembnejše tuje in domače literature

Motiv DV sta že v sredi in konec prejšnjega stoletja obravnavala C. Nigra⁷ in I. Sazonoviča.⁸ Oba navajata veliko primerjalnega gradiva. Nigra se opira pretežno na romansko izročilo, Sazonovič pa upošteva vrh tega še gradivo iz slovanskega, germanskega in azijskega sveta. P. Delarue⁹ in R. Ortiz¹⁰ sta obravnavala DV v prvi polovici našega stoletja. Ortiz je opozoril predvsem na to, da pozna motiv DV tudi kitajsko izročilo. V opombi k španski romanci »La doncella guerrera« pa je španski hispanist R. M. Pidal med drugim opozoril tudi na podobne elemente v španskem in slovenskem motivu o DV.¹¹

Končno nam obširna tuja literatura, v kateri so sistematično navedeni članki in gradivo o DV, ki jo navajata Bolte-Polivka¹² in Arne Thompson,¹³ zgovorno pričā, da je motiv znan skoraj pri vseh narodih, v romanskem, germanskem, azijskem in celo afriškem izročilu.

⁶ Dovoljujem si posvojiti načelo, s katerim je opredelil smer svojega raziskovanja Sergej Vilfan v omenjenem članku, tudi za nakazovanje smeri ob reševanju našega problema.

⁷ C. Nigra, Canzoni popolari, Estratto dalla rivista contemporanea XI. Torino 1858, Fasc. III, p. 90, Guerriera, La poesia popolare Italiana. Rom. 1876; po Sazonoviču.

⁸ I. Sazonovič, Pesmi o devuške voine i byliny o Stavre Godinoviče, Ruski filologičeskij vestnik, 1885 in 1886, T. XIV, XV, XVI.

⁹ P. Delarue, Les contes merveilleux de Perrault, Arts et traditions populaires, 1954, No. 1, str. 10—11.

¹⁰ R. Ortiz, Saopštenja i referati, 18—25, IX, Beograd 1939, III. mednarodni kongres slavista, »La fanciulla guerriera«, str. 196—197.

¹¹ Ramon Menendez Pidal, Flor Nueva de Romances Viejos, La doncella guerrera, Buenos Aires 1950, str. 206—207, cit. po Niko Košir, Deklica vojak, Jezik in slovstvo 1957/58, št. 7, str. 351.

¹² Bolte-Polivka, Anmerkungen zu den Kinder und Hausmärchen der Bruder Grimm, Leipzig 1915, št. 67, Die Zwölf Jäger, str. 57—58.

¹³ Arne-Thompson, Motiv index of folk literature, Helsinki 1936, vol. 6, str. 351.

Našteli smo le nekaj pomembnejših del tuje literature, v kateri je v glavnem upošteevano tudi južnoslovansko gradivo. — Pri Slovencih se je z motivom do sedaj edini ukvarjal DV Niko Košir.¹⁴ Največ slovenskega gradiva o DV je navedenega v Štrekljevi zbirki »Slovenske narodne pesmi«, kjer so v opombah pod črto citirane še druge variante slovenskega izročila o DV.¹⁵ Še neobjavljena je pravljica z Gribelj s tem motivom.¹⁶

Analiza in uvrstitev slovenskega izročila v ciklus izročil o DV

Slovensko gradivo o DV ločimo glede na vsebino in različen izvir v dve skupini. V eno teh skupin moremo uvrstiti tudi tuje gradivo. Dalje navajamo vse glavne elemente, ki se zdijo bistveni za določanje mesta našim motivom v ciklu skoraj svetovno znanega izročila o DV.

I

Zenska odide (preoblečena) na vojsko — prebije preizkušnje spola — prostovoljno prizna svoj spol — ostane ženska

a) Alenčici, sestri Gregčevi, ubijejo Turki brata — preoblečena v Gregca, odide v turški tabor — turški car misli, da je to Gregec — Alenčica pomeđe s Turki, gre k carju in mu pokaže dve črni kiti ter prsi.¹⁷

b) Rožman mora dati soldata, ima pa samo devet hčera — namesto njega odide preoblečena v vojaka njegova hči — poveljnik jo opazi skozi line, spozna, in začne preizkušati — Alenčica prebije preizkušnje in se razodene.¹⁸

II

Zenska odide (preoblečena v vojaka) na vojsko — se poroči s kraljično — postane moški

Oče ima veliko hčera, na vojsko bi moral iti zato sam — hčeri se zasmili in odide namesto njega — kraljeva hči se poroči s tem vojakom — ko kralj izve, kdo je, se je skuša znebiti — na poti h drugemu kralju po vrnitvi dolga rešujejo vojaka trije moški z nenavadnimi lastnostmi —

¹⁴ Niko Košir, o. c.

¹⁵ K. Štrekelj, SNP, Ljubljana 1895, Deklica vojak A—C, str. 95—105, 55—57, Zormanov vojak iz Kranja, Narodna pripovedka, Novice XXX, 1863, str. 92—93. Prešernovo redakcijo pesmi s tem motivom, ki jo je stiskal Vraz v NP.

¹⁶ Pripovedka iz Gribelj, povedal Janez Brodarič, Griblje, rkp. M. Markarovič, str. 14 ss.

¹⁸ Isti, št. 56.

coprnica prekolne vračajočega vojaka v moškega, ker bere iz prepovedane knjige — po vrnitvi je kraljična zadovoljna z vojakom.¹⁹

V slovenskem izročilu nastopa ženska kot vojak. Na osnovi tega uvrščamo naše izročilo v skupino istovrstnih motivov, ki jih zasledimo pri slovenskih, germanskih, deloma azijskih in afriških ljudstvih.

Vzroki, ki nagnejo našo deklico, da odide na vojsko, so enaki vzrokom, ki jih poznajo drugi narodi, predvsem romanski: deklice gre na vojsko, ker so pri hiši same hčere, deklice gre na vojsko namesto očeta.²⁰ Mimo teh vzrokov v naših pesmih nastopata še dva, ki ju v tuji literaturi skorajda ni zaslediti: deklice gre na vojsko namesto zastavnika²¹ in deklice gre na vojsko, da maščuje smrt svojega brata. Ta motivacija močno spominja na pesmi, značilne za balkanski polotok, v katerih sestra osvobodi brata.²²

Preobleka deklice v moškega je določeneje navedena v motivih I. skupine, kar je značilno predvsem za romanske pesmi.²³

Prostovoljno priznavanje spola z istočasno zavrnitvijo snubca nastopa pri motivih I. skupine, element neprostovoljnega priznavanja pa je naveden v motivih II. skupine. Povsem sprejemljiva je ugotovitev Ortiza, da je prostovoljno priznavanje značilno za vzhodni in balkanski svet, neprostovoljno pa za zahodni svet.²⁴

Preizkušnje spola, značilne predvsem za romansko in slovansko gradivo, nahajamo pri nas v motivu skupine b. Tuje, slovanskim sorodne preizkušnje so nekoliko različne po vsebini, namen pa je vedno isti; dognati pravi spol deklice na osnovi del, ki bi jih možki opravil drugače kot ženska. Kot v naših, tako tudi v tujih motivih deklica preizkušnje dobro prebije.²⁵

Od bistvenih preizkušenj se ujema z drugim, na primer romanskim izročilom spanje s poveljnikom, še bliže pa je ta del hrvatskim variantam.²⁶ V romanskih pesmih spi z njima še paž (tako ni spoznavanja spola), Rožmanova Alenčica pa položi vmes meč in se vede podobno kot Sultanija iz hrvaškega izročila. — Kopanje v reki, ki ga v tujih motivih prepreči sporočilo, da je oče zbolel, in zato deklica odhiti domov,²⁷ zamenjuje v slovenskih pesmih plavanje čez reko. Primerjanje z enakimi elementi v hrvaški pesmi je tudi tu pri roki.²⁸

¹⁹ Glej op. 16.

²⁰ Štrekelj, o. c., št. 56 in motivov z Gribelj, Poglavje v Sazonoviču, T. XV, str. 209 ss.

²¹ Štrekelj, o. c., št. 57. Primerjaj še opombo Čremošnika, ki meni, da lahko zasledimo v pesmi spomin na odkupovanje vojaških obveznosti, Naša vojaška pesem, GMDŠ, Lj. 1959, str. 546.

²² Sazonovič, o. c., T. XV, str. 190.

²³ Isti, o. c., T. XVI, str. 40 ss.

²⁴ R. Ortiz, o. c., str. 196.

²⁵ Primerjaj mesta v Sazonoviču, T. XVI, str. 40 ss.

²⁶ Hrvatske narodne pjesme, Zagreb 1880, II., str. 10.

²⁷ Po Sazonoviču, v variantah romanskega izročila, T. XVI, str. 40 ss.

²⁸ Hrvatske narodne pjesme, o. c.

V motivu iz II. skupine, ki je sedaj tudi edini slovenski zapis te vrste v pripovedni obliki, je povezava s I. skupino le uvodna — isti vzrok. Nato se pokažejo zelo sorodne poteze z litavskim izročilom,²⁹ ki ima kot vsi motivi te vrste svoje vzore v srednjeveških literarnih ali antičnih predlogah.³⁰

V slovenskem izročilu o DV zasledimo vse glavne sestavne elemente skoraj svetovno znanega motiva o DV. Pesmi iz I. skupine se v ožjem smislu vključujejo v južnoslovansko, določneje hrvatsko motiviko, v širšem pa zasledimo v njih elemente slovanskega in romanskega sveta.

Izročilu iz II. skupine zaradi skromnega primerjalnega gradiva ne kaže določati njegovega mesta. Ker je motiv v osnovi vseskoz literarno »podložen«, ga izključujemo tudi iz nadaljnjega obravnavanja v okviru naše študije.

Pregled dosedanjih mnenj o izvoru in širjenju motiva

Nigra in Sazonovič sta doslej najtemeljiteje obdelala izročilo o DV. Na osnovi številnega primerjalnega gradiva ter elementov, ki sestavljajo motiv, ugotavljata predvsem genetično zvezo med posameznimi pesmimi in pripovedmi. Nigra je zasledil DV v Italiji, Španiji, Portugalski, Srbiji, Rusiji in Grčiji. Kljub temu domneva, da je prvotna domovina pesmi južna Francija, Provansa. Od tod naj bi se bil motiv širil na Pirenejski in Apeninski polotok, s prvimi križarskimi pohodi pa že v Grčijo in slovanske dežele.³¹ Do te trditve in mnenja, da bi bila pesem nastala že v 12. stoletju, je zavzel kritično stališče že Sazonovič. Na osnovi obširnega gradiva, na podlagi katerega določa notranjo analizo samostojne in medsebojne literarne tradicije omejenega motiva, ki ga je zasledil skoraj pri vseh ljudstvih Evrope in celo v Aziji, trdi, da je prva polovica motiva (v kateri se opeva deklica, ki gre na vojsko) zajeta iz vsakdanjega načina življenja južnih Slovanov, za drugi del (preizkušnja spola) pa meni, da njegov izvir ni popolnoma jasen.³² Verjetno je, kot trdi nekoliko dalje, »prva ideja preizkušnje zrasla v katerikoli literarni obdelavi ljudskega motiva o DV.«³³

Povsem sprejemljiva so tudi Sazonovičeva izvajanja glede izvira pripovedk II. skupine. Njihove literarne predloge izhajajo iz srednjeveških romanov, kot so »Huon de Bordeaux«, »Novella della figlia del re di Dacia« itd., kjer v moškega preoblečena deklica nastopa v vlogi mladega soproga in je zatem podvržena spolni metamorfozi. Tem romanom naj bi bila spet neposreden vir Ovidijeve pripoved, kjer se v moškega pre-

²⁹ Litauische Volkslieder und Märchen aus dem Preussischen und Russischen Litauen, Von der Edelmantochter, die Soldat wurde, Strassburg 1882, str. 420—425.

³⁰ Sazonovič, o. c., T. XV, str. 396 ss, posebej str. 370 in 372.

³¹ Po Sazonoviču, o. c., T. XIV, str. 301 ss.

³² Po Sazonoviču, o. c., T. XV, str. 370.

³³ Isti, str. 377.

oblečena deklica, zaročena z drugo, v kritičnih trenutkih z vmešavanjem višjih sil spremeni v moškega.³⁴

Ortiz, ki obravnava portugalsko pesem »La guerrera«, primerja elemente tega motiva v portugalski in kitajski poeziji, kjer nastopa pod imenom Mou Lan. Bistvena je njegova že omenjena ugotovitev, da je element prostovoljnega priznavanja spola značilen za vzhodni balkanski svet, neprostovoljnega pa za zahodni.³⁵

Najznamenitejši španski Pidal piše v opombi k romanci »La doncella gueriera«, da je bila znana že v 16. stoletju, zdaj pa jo pojo po Portugalskem, na Štajerskem in v Kataloniji, poznajo pa tudi v Tangerju, Maroku, na Ogrskem, v Srbiji, Grčiji, Malj Aziji in v Palestini. Podobne pesmi pojo tudi v severni Italiji in na Francoskem. Po mnenju Pidala je pesem nastala na Španskem v 16. stoletju, v Evropo, zlasti na Balkan, in v Malo Azijo pa so jo zanesli iz Španije pregnani Judje.³⁵

Niko Košir se je pri Slovencih prvi lotil obravnave motiva. Kot sam pravi »v glavnem v podrobnostih popravlja sicer točno opombo Pidala glede podobnosti španske in slovenske romance o DV«. (Pidala primerja samo romanco z motivom Deklica vojak B). Glede pesmi, v kateri nastopa Alenčica kot maščevalka smrti svojega brata, pravi, da jih je rodil naš stoletni boj s Turki in nimajo z našo špansko romanco skoraj ničesar skupnega.³⁷

Ivan Grafenauer, ki opredeljuje motiv DV mimogrede, vidi v njem še odseve praslovanskih kulturnih razmer. »Največja nesreča za očetopravno družino je, če nima otrok; skoraj enaka, če ima same hčere: deveta hči gre, ko drugega ni, namesto ostarelega očeta na vojsko (Deklica vojak B, št. 56). Po njegovem mnenju so za to obdobje »večinoma tipične ženske pesmi, balade, ki razgrinjajo pred nami človeško usodo žena in deklet, vdov in sirot v očetopravni družbi, v jedru še pastirsko-nomadistične indoevropsko praslovanske kulture, človeško usodo, ki se vedno spet ponavlja, tudi v drugačnih kulturnih razmerah.«³⁸

Izvajanja gornjih avtorjev postavljajo motiv DV v prostor in čas, ugotavljajo genetično zvezo med posameznimi motivi, zakaj je motiv nastal, sociološke in psihološke pogoje sprejetja, razvoja in ohranitve motiva pa puščajo v nemar.

Poizkus socio-psihološkega reševanja problema

Pogoji za nastanek, sprejetje, razvoj in ohranitev motiva

Že Sazonovič je ugotovil, da je treba iskati izvire nastanka motiva o DV v vsakdanjem načinu življenja enih in drugih narodov. Popolnoma

³⁴ Isti, str. 372.

³⁵ Ortiz, o. c., str. 196—197.

³⁶ Cit. po Niko Košir, n. d., str. 335.

³⁷ Isti, str. 331.

³⁸ I. Grafenauer, Narodno pesništvo, Narodopisje Slovencev II, Lj. 1951, str. 32—34.

pravilno je dalje postavil načelo, da je na primer pri različnih življenjskih pogojih, toda podobnih življenjskih pojavih francoski narod ustvaril pesmi o DV, ki se bližajo onim, ki smo jih našli pri Južnih Slovanih.³⁹ To svojo trditev podpira z navajanjem ženskih imen, ki so se proslavila v času težkih zgodovinskih situacij kot vojaki pri romanskih in slovanskih ljudstvih od 16. stoletja naprej.

Ker je torej izpričano, da so se ženske bojevale, menimo, da so bili s tem dani konkretni pogoji za nastanek našega motiva.

Če smo odkrili izvir nekega motiva, to še nikakor ne pomeni, da smo ta motiv tudi razložili, tako kot se kaže v neki konkretni, določeni družbeni skupnosti. Razlaga, ki se omejuje na tematski izvir nekega motiva, je po našem mnenju nezadostna, zakaj javljanje nekega motiva v konkretni družbeni situaciji ni razložljivo z obstoja motiva samega, temveč šele iz situacije, ki omogoča ne le nastanek, temveč tudi sprejetje motiva. Neka družbena skupnost ne sprejme vseh motivov in novosti, s katerimi prihaja v stik, samo zato, ker so pač tu. Sprejme jih šele, če ustrezajo njegovim lastnim željam, potrebam, simpatijam, razmeram, njegovi stopnji razvoja. Še več; »Narodi si sposojajo samo to, kar bi kmalu mogli iznajti tudi sami« (Ferguson). Pri nekem motivu ali izumu je torej precej naključno in postransko, od kod izvira, ali je originalen ali sprejet od drugod. Mnogo pomembnejše in zakonitejše so njegove zveze s konkretno družbeno situacijo, v kateri se pač kaže. Treba je torej ugotoviti, katere konkretne družbene razmere so bile pogoj in nagib: za sprejetje, prevzem motiva — za ohranitev motiva, da se je zdel vreden spomina — za nadaljnje razvijanje in oblikovanje motiva.

Pogoje za obstoj nekega motiva lahko v grobem delimo na objektivne in subjektivne. Z objektivnimi pogoji mislimo konkretno družbeno situacijo, odnose, razmere, možnosti itd. Vsaka umetniška tvorba je namreč v nekem smislu odsev neke družbene situacije in je aktualna in zanimiva samo dotle, dokler ima situacija neko zvezo z motivom. S subjektivnimi pogoji pa mislimo želje, potrebe, pričakovanja in hotenje ljudi prevladanju in preseganju te situacije. Pogoji za razvoj nekega motiva ne morejo biti niti samo objektivni (ker v tem primeru manjka psihološki nagib ustvarjanja), niti samo subjektivni (ker v tem primeru manjka snov in konkretna osnova ustvarjanja). Prav tako pa umetniško delo ni samo vsota subjektivnih in objektivnih pogojev, njihov konglomerat, temveč njihova sinteza, ker gre tu v bistvu ravno za subjektivno preseganje objektivne situacije, za sprejemanje in oblikovanje objektivne situacije same po subjektu. Ker je umetniško delo šele sinteza obeh faktorjev, ga ločena obravnava obeh še ne razloži; vendar bomo zaradi sistematičnosti oba faktorja obravnavali najprej ločeno.

³⁹ Sazonovič, o. c., T. XVI, str. 284.

1. Objektivni pogoji

Na prvi pogled se zdi, da je motiv DV moral nastati in se razvijati v matriarhalni družbi ali vsaj v družbi z močnimi matriarhalnimi preostanki. S tem bi bila naša teza o tem, da je treba delo razlagati iz konkretnih družbenih osnov, omajana, saj je družba, v kateri se je ohranjal in razvijal naš motiv, v svojih osnovah patriarhalna. Naš motiv bi potemtakem odseval še praslovanske kulturne razmere, ali pomenil le spomin na neko daljnjo preteklost, ki je že davno minila. Ta motiv naj bi bil v tistih davnih časih sicer imel svojo realno objektivno osnovo, ki je pa sedanji pevec ne bi več razumel in bi jo pojmoval pač samo še kot posebnost, kot kuriozum.

V motivih, osnovanih na matriarhalnih družbenih razmerah res srečujemo primere žensk-bojevnic. Najbolj znana je seveda zgodba o Amazonkah, primerjava, ki se nam pri DV nehote vsiljuje. Na matriarhat spominja tudi odnos brat-sestra v nekaterih različicah. Vendar nam nadrobnejša analiza kaže, da je moral motiv DV nastati v povsem drugačnih družbenih razmerah kot motiv o Amazonkah. Amazonke pobijejo svoje može, da bi se osamosvojile od njih, od tod tudi njihovo skrito ime »Oiorpata«. ⁴⁰ Podoben motiv srečujemo tudi v drugih matriarhalnih mitih: o Semiramidi, Brynhildi, v Evripidovih Bakhih itd. V vseh teh primerih gre za afirmacijo popolne, absolutne neodvisnosti ženske od moškega. Moški ženski ni potreben, ženska hoče pokazati, da lahko prebije tudi brez njega. Pri teh mitih je očitno, da so nastali v času boja med moškimi in ženskami za dominanten položaj v družbi.

Deklica vojak pa v nasprotju z Amazonko ne nastopa kot ženska, temveč kot predstavnica ali namestnica očeta ali brata. Ženska stopi tu na prizorišče šele tedaj, ko moških ni več pri hiši — podobno kot Antigona, ki kot zadnja svojega rodu pokoplje svojega brata. Čeprav gre torej tu — podobno kot pri Antigoni — za uveljavljanje ženske, je to uveljavljanje v izrazito moškem ambientu in v moški vlogi.

Zgodba o DV je torej očitno nastala in se razvijala v izrazito patriarhalnem okolju. Toda zastavlja se vprašanje, od kod potem v zgodbi motiv uveljavljanja ženske — saj vemo, da ima v patriarhalni družbi ženska le malo možnosti za uveljavljanje. »Z gospostvom moških,« kot ugotavlja Bebel, »so ženske izgubile svoj položaj v javnem življenju, niso mogle več sodelovati v posvetovalni skupščini in niso imele več vodilnega vpliva.« ⁴¹

In ne samo v antiki, kot je določil Telemah Penelopi njeno mesto, tudi v poznejših obdobjih patriarhalne družbene ureditve velja Homerjeva opredelitev ženskega položaja: »Zdaj pa se vrni v hišo po svojih opravkih, statvah in preslici, da, in dekle nadziraj pri delu.« ⁴²

⁴⁰ Herodot, IV., str. 10.

⁴¹ A. Bebel, Ženska in socializem, Lj. 1960, str. 42 ss.

⁴² Homer, Odiseja, prvi spev (Slov. prevod A. Sovreta).

Na vsa ta izvajanja bi lahko odgovorili, da so prav patriarhalne družbene razmere morale zbuditi ženski željo po tem, da bi se uveljavljala, če že ne v resnici, pa vsaj v pesmi, v fantaziji. Vendar gre tu že za »subjektivne« pogoje, ki jih bomo obravnavali pod točko 2. Seveda so bili celo v »patriarhalni« družbi dani tudi objektivni pogoji, ki so omogočili tako uveljavljanje.

Pomisliti moramo prvič na to, da kljub splošnemu neenakemu položaju ženske v patriarhalni družbi ta položaj nikakor ni bil vedno enak, da zatiranje ženske ni vedno šlo v istem smislu in da nikakor niso vedno vse ženske enako veljale za manjvredne, temveč so bile mnoge tudi privilegirane (grške hetere, srednjeveške viteške gospe).

Posebno primeren čas za sestanek našega motiva je renesansa, zato nam je dragocen Burkhardtov oris položaja žena v visoki renesančni družbi. »Žena višje renesančne družbe je bila možu enakovredna. Seveda pa bi bilo popolnoma napačno, če bi govorili o kaki modernistični emancipaciji, kajti samostojnost žena je bila v italijanski renesansi sama po sebi umevna. Največja pohvala, ki so je bile deležne znane renesančne Italijanke, se je glasila, da imajo moškega duha in moško нрав.«⁴³

Tudi Simone de Beauvoir govori o ženskih osebnostih italijanske renesanse. Tako piše, da so se nekatere uveljavljale kot pustolovski ženski vitezi. Žena Girolama Riaria se je bojevala za svobodo Forlia⁴⁴ itd. Sazonovič pa navaja razen Jeanne d'Arc za Francijo še vrsto žensk, ki so se proslavile kot vojaki. Podobne ženske osebnosti srečujemo tudi pri Portugalcih in spet Italijanih 16. in 17. stoletja.⁴⁵

Da je ženska lahko nastopila in se uveljavila kot moški, je torej morala biti predvsem potrebna. Ženska se uveljavi zlasti v časih stiske in vojn, ki zadevajo vse prebivalstvo. Pomislimo na obdobje tridesetletne vojne in krčenje moške populacije ter končno na izumiranje plemiških družin. Ali, če se ozremo nekoliko na naše razmere, na kmečke upore, na turške vpade in odpeljavanje moških med janičarje. V tej dobi, ko propada v fevdalni red in so nenehne vojne, postane ženska cenjena tudi kot mati in celo kot vojak. Dokler namreč dela ženska samo to, kar bi lahko storil tudi moški, se samo vsiljuje in ni vzroka za njeno upoštevanje, ko pa postane v določeni družbeni situaciji potrebna, zbuja njeno vedenje celó simpatijo, toleriranje in daje s tem možnost za širjenje tekstov s podobno vsebino.

Ženska, ki je bila zaprta po domovih in v javnosti skorajda ni nastopala, je v času renesančnega osveščenja nastopila zaradi konkretne zgodovinske situacije, kot vojak. Ženske so bile v nekem smislu celo prisiljene, da so se uveljavljale na področjih, ki so bila prej samo moška.

Po vsem tem menimo: motiv DV je lahko nastal najprej na osnovi nekega avtentičnega dogodka, prav tako je bil lahko samo prevzeta

⁴³ Burkhardt, *Renesančna kultura v Italiji*. Lj. 1956, str. 314—316.

⁴⁴ Simone de Beauvoir, *Das andere Geschlecht*, 1970, Hamburg, str. 41.

⁴⁵ Sazonovič, o. c., T. XIV, str. 285 in 307.

aplikacija na podoben dogodek kjerkoli, in končno, je bil kratko malo prevzet v ljudsko izročilo. Pri svojem domovanju ali popotovanju pa se je razvijal in oplajal v najrazličnejšimi elementi ter je končno zavzel, če ga primerjamo s številom drugih izročil, skoraj prvo mesto. Zakaj?

2. Subjektivni pogoji

Literarni motiv, ljudsko izročilo nikdar ni samo odsev obstoječih razmer, temveč vedno izraža tudi neko željo po premagovanju teh razmer. Ta želja se lahko izraža že samo s kritičnim prikazom razmer, kakršne so, lahko pa seveda tudi s svojevolskim fantazijskim preoblikovanjem teh razmer v zaželenem smislu. Nek izjemen dogodek se lahko sploši, neki podrobnosti se lahko pripiše poseben pomen, neko neprijetno dejstvo se lahko zamolči ali postavi v ustrezen kontakt. S tem seveda ni rečeno, da pomeni poezija laž ali beg pred stvarnostjo. Nasprotno, v mnogih primerih pomeni ravno intencijo, kako naj bi se stvarnost preoblikovala, kakšna naj bi bila.

Ljudstvo nobenega pojava duhovne ali družbene kulture ni sprejemalo na slepo, brez neke osebne, subjektivne prizadetosti, in ga ne bi bilo razvijalo in ohranjalo, ko ne bi bilo do njega zavzelo svojega odnosa, ko ne bi bilo v njem videlo »utelešenja svojih nazorov in idealov«. In če domnevamo, da gre v primeru DV za resničen, apliciran ali prevzet dogodek, je vendar potrebno razložiti, zakaj si je ljudstvo take zgodbe zapomnilo in zakaj so se mu zdele vredne literarne obdelave.

Tu se ponuja razlaga, da je bil dogodek tako splošen, da je moral zapustiti spomin, ali pa tako izjemen, da je moral vzbuditi pozornost. Ne ena ne druga razlaga ni sprejemljiva, ker pretekli dogodki tudi če so splošno razširjeni in pomembni, ne zapustijo spomina, če ne ustrezajo nekim lastnim težnjam ustvarjalca (misel na preteklo slavo itd.), druga pa zato ne, ker tudi izredni dogodki ne zbudijo pozornosti, če se ne zdiyo hkrati tudi pomembni: prav zato je nekomu izredno eno, za drugega drugo.

Potrebno je bilo torej, da je pesem ustrezala nekim težnjam ali pričakovanjem pripovedovalca.

Kakšnim težnjam je lahko ustrezala pri pripovedovalcih in poslušalcih zgodba o DV?

Psihološko-karakteristični pomen umetnosti je v tem, da sodoživljamo pri junakovih dejanjih, da se v duhu soudeležujemo *njegovih* junastev, da se v nekem smislu identificiramo z *njim*. V skladu s tem si ni težko predstavljati, kakšen učinek je imela naša zgodba na primer pri doraščajočih dekletih in zakaj je bila pri poslušalcih (ali še bolj poslušalkah) priljubljena.

Tudi v patriarhalni družbi je deklica od malega vajena, da ravnajo z njo približno tako kot s fanti; zanjo njen spol ne predstavlja še nobe-

nega problema. Čim bolj pa postaja dekle, bolj jo začenjajo omejevati v tem in onem, začenja se zavedati, da bo morala roditi otroke, skrbeti zanje itd., skratka stoji pred problemom, kako se bo znašla v svoji socialni in biološki vlogi ženske. Prilagoditev tej situaciji je še tem težja zato, ker je z biološko vlogo ženske zvezana tudi socialna podrejenost. Ta neenakost je občutena kot krivica šele takrat, ko začne temeljiti na izkoriščanju ženske po moškem in ko se začne ženski odrediti drugačno mesto v družbi kot moškemu. Razumljivo je torej, da se je zaradi takšnega vrednotenja v ženski zbudila želja, da bi postala enaka z moškim, ali da bi obvladovala enake situacije kot moški.

Ta situacija se v našem primeru nakazuje v dejstvu, da moški odide na vojsko, da gre fant lahko »cesarja služiti«, dekle pa ne. Vojaška služba ni brez vzroka pomenila izrednega dogodka v kmetovem življenju, to se je seveda izrazilo tudi v njegovi ustvarjalnosti. Vojak je videl mnogo sveta in se seznanjal s tujimi ljudstvi. Ni čudno, da je užival zaradi tega neki ugled, da je vojevanje zamikalo tudi žensko.

V skladu z nakazanimi objektivnimi in subjektivnimi družbenimi in psihološkimi pogoji nastopi ženska kot vojak. Kako družba idealizira njen nastop je očitno, kot sledi tudi iz razlage motiva o DV: deklica, ki odide na vojsko, dokaže, da je tudi ona sposobna bojevati se, izpolnjevati moške naloge in nastopati v vlogi moškega. V tem dokazovanju nič ne izgublja svoje ženskosti, dasiravno dokaže, da je moškemu enaka. Še potem, ko posumijo o njenem spolu in ji naložijo najrazličnejše preizkušnje, ki so simbol za dokaz moškega spola, te preizkušnje dobro prebije in se vede kot mož. V končni fazi, ko je že zbudila predstave o svoji enakosti, pa sledi prostovoljno priznavanje spola. Takšno vedenje ženske, ki dokazuje, da ima »moškega duha in moško nrav«, pa je vseeno ženska, je tudi v odnosu družbe do ženske ocenjeno kot pozitivno, obenem s tipično idealizacijo takšnega ženskega lika celó v obdobju patriarhalne družbene ureditve.

Situacija v pesmi daje razen tega dekletu možnost, da se ne uveljavlja anarhično, antisocialno, samo v svojo lastno, ali samo v žensko korist, kot Amazonka. Nasprotno, motiv njenega uveljavljanja je upravičen s tem, da je to uveljavljanje objektivno potrebno, da je v prid njeni patriarhalni družini (očetu, bratu). S tem doseže dekle popolno vskladitev lastnih interesov (dokazovanje enakosti) z interesi družbe, in pri tem ne ruši strukture družbe, nasprotno, še utrdi vezi solidarnosti v družini s tem, da se postavi na mesto očeta, brata ali moža.

Če smo poizkusili obravnavati vprašanje o DV s socio-psiholoških vidikov — jasno zavedajoč se, da smo tako ostali brez monografije, kjer bi ob številnem gradivu prav tako poudaril, da naše raziskovanje v tej smeri še ni dokončno — smo skušali s tem samo nakazati, da se da iskati osnove pojavom ljudske kulture tudi v tej smeri.

Summary

THE GIRL-SOLDIER

The author tries to discuss the motif of the »girl-soldier« from a social-psychological standpoint. After a survey of the more important foreign and Slovene literature on the subject she analyzes Slovene versions and classifies them into the frame of the whole tradition of the »girl-soldier«. In this connection she comes to the following conclusions: in the Slovene tradition of the girl-soldier we can trace all the basic component part of the motif of the girl-soldier as it is known almost throughout the world. The songs of the first group (woman goes to war — she goes through a test of her sex — she voluntarily acknowledges her sex — and remains woman) can be compared in a restricted sense with the Southern Slavic, more precisely Croat, group of motifs; in a wider sense, however, we find in them elements which go back to Slavic and Romance origins. The exact position of the tradition of the second group (woman goes to war — she marries a king — and becomes a man), on the other hand, can not be precisely determined because of the paucity of the local as well as of the comparative foreign material. The motif is also fully attested through literature and so the author stops from further investigation of this problem within the frame of the above indicated approach.

A survey follows of the opinions which so far have been proposed regarding the origin and distribution of the motif by scholars Nigra Sazonovič, Ortiz, Pidal, Košir, and Grafenauer. The author finds that all these scholars have tried to place the motif of the girl-soldier into a certain place and time, they have tried to determine genetic connections among individual motifs, and the reasons for its emergence; at the same time, however, they have neglected the sociological and psychological preconditions for the reception, development, and preservation of the motif.

From this viewpoint, the author continues to discuss the preconditions for the emergence, reception, development, and preservation of the motif. She finds that both objective (concrete social situation, relations, conditions, possibilities, etc.) and subjective preconditions (wishes, needs, expectations, and desires of people to get over and bypass a given situation) have had an important rôle in the life of this motif.

»PESME REZIANSKE« STANKA VRAZA (1841)

Milko Matičetov

Rezijansko temo sem za počastitev Orlovega spomina izbral namenoma. Kadarkoli je namreč pogovor nanesel na Rezijo, mi je ranjki Boris s posebnim poudarkom omenjal, da je bila njegova stara mati, Quaglio, po rodu iz Rezije, od koder so se bili njeni priselili na Gorenjsko. Tudi v njegovih žilah je torej teklo nekaj rezijanske krvi. Želja, da bi sam videl kraj, s katerim je čutil krvno vez, pa se mu žal ni izpolnila.

Prve znane zapise ljudskih pesmi iz Rezije dolgujemo Stanku Vrazu. Njegova nabiralna vnema ga je spomladi 1841 pripeljala na severozahodno obrobje slovenskega jezikovnega prostora. Iz Ziljske doline je najprej šel v Kanalsko dolino. Sam piše: »Sastavši se slučajno u Žabnicah . . . s Rezijskom jednom trgovajućom obitelji i zamolivši mater te porodice čestitodostojnu staricu, da mi je zapěla pěsmicu Rezijsku, to ona uzkrсну opet u meni . . . naměra, da překo tih visokih golih gorah i planinah udarim, za kojimi leži zabitna i siromašna Rezia, makar se ob dan hranio biljem i korenjem, a ob noć kamen pod glavu metao . . .«¹ Res je prišel v Rezijo, »u srědinu ovih dobrih blagoćudnih ljudih, koji mene smatraju kao kakvo ćudo; jerbo nemogu razuměti, kako može ćověk samo tom naměrom k njima doći, da se njihov preziran jezik, njihove pěsme i običajje ući.«² Iz Rezije se je Vraz vrnil v Kanalsko dolino, v Trbižu pa je zavil proti Kranjski gori.

Vrazov obisk Reziji je časovno ujet med tale dva mejnika: Podklošter, 4. junija (zapisek v ostalini v NUK) — Jesenice, 16. junija (pismo Vekoslavu Babukiću). Iz same Rezije imamo vmes dve pismi z dne 12. junija 1841: »Na Ravancu u Rezijskom« Ljudevitu Vukotinoviću, »na Tobili u Rezijskom« pa Dragojili Štaudnar. Vrazovo pismo z Ravance je bilo objavljeno leta 1841 v 29. številki »Danice Ilirske« pod naslovom »Dopis prijateljski iz Mletačkoga«. Dopis je vseboval tudi odlomek pesmi, kar bo nemara najzgodnejša objava rezijanske ljudske pesmi.

Pesmica, ki jo je Vraz navedel prijatelju, je samo ena izmed večjega števila zapisanih v Reziji. Že omenjeno potovanje je pustilo precej otip-

¹ Děla Stanka Vraza — V. Zagreb 1877, 244.

² Děla St. Vraza — V, 45.

ljivih sledov. Nas tu mika predvsem droben zvezek v Vrazovi ostalini: *Koruška, Rezia i Krainska*. Kot v zvesti popotni beležnici si v zvezku sledijo ziljske, kanalske, rezijanske, spet kanalske in nato kranjske pesmi (z Bleda).

Ce izvzamemo odlomek, natisnjen v »Danici Ilirski« in ponatisnjen v zbranem delu Stanka Vraza, so druge Vrazove pesmi iz Rezije vse do danes neobjavljene. Kako to in zakaj? Štrekljeva zapuščina v narodopisnem inštitutu SAZU vsebuje nekaj dokumentov za lažje razumevanje te čudne okoliščine.

Ko je Štrekelj pod konec leta 1898 dokončal knjigo pripovednih pesmi in vzel v roke »zaljubljene«, se je pač moral odločiti, kaj in kako z rezijanskimi zapisi iz Vrazove in Cafove ostaline. Sam je bil očitno v zadregi, zato se je obrnil na nespornega strokovnjaka, na J. Baudouin de Courtenaya. Poslal mu je prepis Vrazovih in Cafovih zapisov in ga obenem naprosil za pojasnila temnih mest, za redakcijske nasvete in podobno pomoč. Baudouin de Courtenay mu je odgovoril:

Častiti gospod kolega!

V Krakovu, 26. XI. 99.

Imel sem v teh časih jako mnogo raznega sitnega opravila, ki meni nij dopustilo, da se primem boljše produktivnega posla, in zato je morate mi oprostiti, da še le danes pošiljam Vam nazaj rezijanske pesmi iz Vrazove in Cafove zapuščine.

Dovolil sem si prepisati (transkribirati) one pesmi poleg Vašega izvirnega teksta; a na nekaterih krajih so mi ostali vendar temni in nezastopljivi izrazi. Sploh so rezijanske pesmi zelo težavna stvar; saj in v nabranih po meni samem ne vse dozdam razumem. Zdi se, da se v pesmih nasledujejo besede in izrazi, ki v napadni reči se več ne rabijo in celo samim Rezijanom so le vobče zastopljivi, tako da jim je težko razložiti pomen takih besed in izrazov. Zatorej jaz bi mislil, da bi trebalo pri tiskanju zadržati tudi izvirno pisavo Vrazovo in Cafovo, in poleg nje pridejati transkripcijo.

Ako nekaterih besed ne razumete, prosim, vprašajte me, in jaz poleg možnosti Vam razložim. Tudi dobro bi bilo, če mi pošljete korekturo, kajti morda v tistem času se mi projasnijo pomeni teh ali onih izrazov.

V Krakovu ostanem le čez zimo; potle se vrnem na Rusko. Tukaj štejejo me merodajni krogi (to je klerikali in »szlachcice« = »stańczyki« = aristokrati in pseudoaristokrati) ne samo za brezpotrebne, ma celo za škodljivega, in v tem smislu delujejo v Lvovu in na Dunaji; tedaj bo boljše, ako grem popolnoma odsod.

O Vašem pravopisnem boji vem nekaj od Škrabca in iz »Zvona«. Na kaki strani ste Vi? Ste-li »ljavec« ali »u-avec«? (to je sicer ne ortografija, ampak ortoepija) »alec« ali »avec«?

Z odličnim spoštovanjem Vaš udani

J. Baudouin de Courtenay

Kaj je Štrekelj naredil po prejemu tega pisma, ne vemo. Med njegovimi dopisi poljskemu slavistu³ bo morda mogoče najti kak namig, kaj je mislil, poglavitno pa se vendarle ne bo spremenilo: Štrekelj v svojo zbirko ni uvrstil rezijanskega gradiva ne iz Vrazovega in Cafovega rokopisa, ne iz Baudouin de Cortenayevih »Materialov«. ⁴ V le-teh so se mu res ponujale vsebinsko neoprijemljive pesmi, ki jim drugod na Slovenskem ni najti podobnih, obenem pa tudi direktne variante. Na primer: Pleši, pleši, črni kos — Štrekelj št. 7458 in sl., Baudouin de Courtenay, Materialy I št. 1077.

Ker je Štrekelj sprejel v svojo zbirko celo kajkavske pesmi, si ne morem misliti, da bi imel načelne pomisleke proti sprejemu rezijanskega gradiva. Mar bi se v takem primeru sploh obračal na Baudouin de Courtenaya? Verjetneje se mi zdi, da ga kot filologa niso zadovoljevali teksti, ki so mu kljub vsemu prizadevanju ostajali še marsikje temni in bi jih ne bil mogel zadovoljivo pojasniti. Morda jih je tudi odložil za planirane Dodatke. Ker je pa Štrekljevo delo ostalo torzo, se moramo pač sprizajziti z resnico: Rezija je ob koncu prejšnjega stoletja in na začetku našega stoletja ostala še zunaj prvega korpusa slovenskih ljudskih pesmi. V ponovni, obsežnejši izdaji slovenskih ljudskih pesmi z napevi, ki jo je sprejela v svoj načrt Slovenska Matica, pa bo Rezija lepo zastopana, in to že v prvi knjigi, od vsega začetka, pri pesmih, »ki pojó Matjaže«, Lepo Vido in druge pripovedne snovi.

*

Pěsmě Rezijske so v Vrazovem sešitku »Koruška, Rezia i Krainska« (NUK, Ms 481, XVI C, str. 12—18)⁵ nekako na osrednjem mestu. Samo te je oštevilčil — od 1 do 15 — že zapisovavec sam.

Za takojšnji natis se mi zdi edino sprejemljiva Baudouin de Courtenayeva misel, da je treba »zadržati ... izvirno pisavo Vrazovo«. ⁶ Pač pa se ne morem odločiti za predlagano transkripcijo, ki naj bi stala zraven izvirnika.

Takoj pod prvo pesmico je Baudouin de Courtenay čutil potrebo podčrtati isto misel, kot smo jo že srečali v pismu, le da je tu še bolj izdelana: »Sploh so rezijanske pesmi jako težke za zastopiti. In tukaj

³ Hrani jih Arhiv Akademii Nauk SSSR v Leningradu: so iz let 1880—1902 in v večjem številu. (Med Baudouin de Courtenayevimi korespondenti je Štrekelj uvrščen pod št. 353.) Prim. brošuro *I. A. Baudouin de Courtenay (K 30-letiju so dnja smerti)* v izdaji Instituta slavjanovedenija AN SSSR, Moskva 1960, str. 79. V nji je za nas posebej pomemben sestavek: N. I. Tolstoj, O rabotah I. A. Baudouin de Courtenay po slovenskomu jazyku, str. 67—81.

⁴ Materialy dlja južnoslovsjanskoj dialektologii i etnografii, I: Rezjanskije teksty. S. Peterburg 1895.

⁵ Sešitek ima obliko ca. 18,5 × 11,5 cm in sestoji iz 17 preganjenih listov (1 le polovičen, vlepljen). Popisanih je samo 22 strani, ki so paginirane, zadnjih 8 strani pa je praznih.

nij vse meni razumljivo. Ako se ne ve, iz katere rezijanski vasi izvira pesem, nij mogoče večkrat določiti se oziroma⁶ pravopisa. Na primer v eni vasi je *daržala*, v drugi *dòržala*, v tretji *deržala*, v četrti celo *diržala* (*dř žala*).« Ali ima potemtakem pomen poskušati stodvajset let stare tekste vtakniti v nekakšen prisilni jopič?

Vrazovi zapisi lingvistično tu in tam morda res šepajo, vendar človek ob njih brž dobi vtis, da je pesem zapisovavca privlačila; ne samo da je v glavnem dojel njen pomen, ampak da je ob nji užival. Nasprotno pa pri Baudouin de Courtenayevih transkripcijah lahko občuduješ silno skrb za predmet raziskave, ki je ves kakor oblepljen z obližem, podprt z raznimi kljukicami, berglami in vprašaji, da se mu že skoraj ne moreš več približati kot k poetskemu tekstu.

Ob robu Vrazovih zapisov sem dodal — po Štrekljevem zgledu — štetje vrstic (5, 10, 15...), ki je v precejšnjo olajšavo pri komentiranju. Komentarji so dani sproti pod vsako pesmijo. Štrekljev prepis se tu in tam malo razhaja od mojega, na kar pa se mi ne zdi potrebno, da bi sproti opozarjal. Pošebnost Štrekljevega prepisa so tudi ločila, ki jih je precej več kot pri Vrazu; jaz se dosledno držim Vraza. Če pa sem kje porabil kako Štrekljevo ali Baudouinovo pripombo, to tudi povem.

Pěsme Reziãnske

1

*Ta lipa moja rokica —
Ta kě na je kě na stojí?
Na je kě solnce lipo hri ...
Ta lipa mâ kě bej na je?*

5 *Da talale — da talala.*

*Ko bej na ba sè deržalà ...
Da na moja šće mora byt,
Da skala penć to melo jtet ...
Ah rokica ma bej mojà! ...*

10 *Da talale — da talala.*

V. 1: *rokica*: prim. Materialy I 1075 in 1566. Metaforično izražanje rokica dekle, ki v Vrazovem času še prevladuje in ga je tudi Baudouin še srečal v Osojah leta 1873, Schoultz-Adaiewska pa (ne vemo kje) 1885, danes menda ni več v navadi nikjer v Reziji. Vsi, ki sem jim bral Vrazove tekste, so dosledno popravljali *rokica* v *rožica*. — V. 5 — *solnce*: popravljeno iz prvotnega *sunce*; *hri* = sije. — V. 6: Misel o prevzetni deklici je bila v Reziji živa v osemdesetih letih prejšnjega stoletja (prim. Materialy I 1362 — »Chanson de dépit amoureux«) in je pogostna tudi še danes. V liščarskem zaselku Za bránon, pri Kolarjevih, so mi 16. 12. 1962 vedeli povedati takle tekst:

⁶ Glede.

*Ko baj na ba se daržala
za te visoke arbule.
Ma ti visoki arbuli
ni se ji ni pargnúvajo,
či vèje se ni zlómijo.*

V zvočnem zapisu GNI 25.479 iz Osojan — 15. 5. 1962 — med drugim čujemo vrstici:

*Ta prenatyta rožica,
ko baj na ba se daržala ...*

2

*Ta lipa ma kè bej na je?
Ta hõra ma čénúnarwa
Da na ne nūma lipo mē.
Ženó te lipē rožice,
5 To za je divat makiće
Nu je šenkúvat sajkomú. —
Tu ku bo tela hlarwa mā.
J tō mā hlarwā zvaselí —
Da talale da talala!*

Vrstica 2 — *čénúnarwa*: Čanyn, Čanen ipd. = Kanin. — V. 5: B. de C. bere tu: *da na na nýma lípo mé.* — V. 5: *makiće*: šopke; torej; rožice za jih devati [v] šopke in jih darovati vsakomur, ki bom to hotel jaz (= glava moja). V. 8: bere: *itō mo hlarwo zvaselí. Mo hlarwo* = mene.

Pavlin Bobac (r. 1902) z Njive pravi, da je ta pesem *osojska!*

3

*Ta lipa moja maija;
Če je majá, ma će urast,
Na ma te mlade korene,
Te će dobro se postavít.
5 Da koj ta h njej my pridewa,
Jo vaja lipo pozdravit.
Ta hlarwa ma šće onjorant —
Da na ne vi šće koj na dí,
Ta hlarwa ma zavezana.
—
10 Čákaj da pryde vylažáj,
Koj bojo hnaly rožice —
Te rože šetovanowe,
Nè nedurajo koj dān čas: —
Takoј ta mlada júnota.*

- 15 *Poti mi te uz te urhé*
Kè so te trave zalene
Kè ni ni poti ni stopû,
Kè to je hudo sa valet,
Kè ni koj skala ano rób,
 20 *Kè todil okol hodiva.*

Na siče bösa rožica,
Nu zaposna mÿ hrabirva,
Koj ta tej hiši na paršlá,
Da na ni mela pa vodé
 25 *Da na bý bila skühala.*

Ta lipa moja rokica,
Ki na ma 'naha družeha.
Koj paj i tÿ bý je ne tel,
Nejzad na nüma nüna.
 30 *Ta lipa moja rokica!*
Da s buhan s buhan za nacoj,
Na druhu nóć mÿ pridewa —
Da lalalela — lalala —
Da lalalela lalala!

V. 1 — *maijsa*: majčkena, vendar substantivno, podobno kot ital. *piccina*. — V. 2 — *majá* = majhna. — Zvočni zapis pesmi GNI 25.517 iz Učje, zaselek Tau položè (20. 5. 1962) je naslovljen naravnost na deklico, »(š)čerčico«, v drugi osebi: »Či ti si maja, ti či(š) urast!«. Pri Kolkarjevih Za branon (Liščaca) pa so se 16. 12. 1962 ob Vrazovi pesmi spomnili tehle vrstic:

Da lipa moja, lipa ma,
če to na mela, na će urast;
da na pojdi uo na no hrast,
na će be(t) vinči nikuj ja...

V. 6 — *Jo vaja*: po B. de C. bi tu moralo biti *čova jo* = *jo bova* (lepo pozdravila); *pozdravet*: ob robu Vrazov pripis *saludat*. — V. 7 *onjorant* (it. *ignorante*) = neveden, zabit. V. 12 se je prvotno glasila: *Te rožice šet-panove* in jo je Vraz popravil pod črto. — V. 14 — *júnota*: ob robu je pripisana furlanska beseda *gjuventud*. — V. 18: je nevarno pasti (*uálit* = dobesedno se zvaliti) v prepad. — V. 19 — *rob*: Vrazova razlaga ob strani — *kreč* — se mi ne zdi pravilna; rob namreč pomeni Rezijanom prepadne stene in ne apno. — Rečenico »makoj skala anu rob« srečujemo v rezijanskih pesmih — starih in novih — neštetokrat. V. 21: Luigia di Floriano, po domače »Viga ta pòstene«, v liščarskem zaselku Za branon, pevka Lepe vide, mi je 16. 12. 1962 med drugim povedala tudi nekaj vrstic o deklici ki je

...bösa hrabila,
nu koj tahÿši na paršla.
da na ny mela pa uodé
za si ġa kühat jest.

(ISN, trak 151 A)

Prim. niže Vrazovo pesem št. 6, vrsto 8.

V. 22 — *zaposna* = na tešče; ti Liščarski pravijo danes *zaposnè*; v besedi je skrit post. V. 25: Vrazova razlaga za *koj* — ob strani — spet ni čisto točna, saj to ni *opet*, ampak *ko, kadar*. — V. 28—29: Če je tudi ta ne bi hotel, nazadnje nima nobenega.

Pod isto številko je tu združenih več pesmi ali »uizic«, kot jim pravijo Rezižani. Skupaj so se znašle samo priložnostno, ne da bi imele skupnega kaj več kot napev. Pevec ali pevka sta bila nemara pri dobri volji in sta Vraza kar obsipala. Čeprav zapisovavec ni hotel razbiti dobljene enote, je ponekod vendarle nakazal nekakšne cezure ali odstavke.

4

- Lipa dežela Rezia —
Da lalalela lalala,
Da lalalala lalala!*
Koj nutar h njej sowa paršlá,
5 *Na spaše da na snurvaše*
*Ka ko baj je sa zbudila,
Na ustála nu öperla:
Pojte počíte nuter h mle!*
To kova to posovana,
10 *No kako baj sowa reklá,*
Da në kè jtet, morarova jtet,
Ki brici na nja čekajo
Da kan kuće my mowa jtet,
Potí mi nutu čez Milan,
15 *Ki sable (sic) bojo sekale,*
Nu strijali kanunove,
Ta pod bandero kèrmovo.
Nu lipa moja maija,
Prosíte za me saj kadó,
20 *Ki koj pa nazad pridewa;*
Ki wa sä lipo soludat.

V uvodu omenjeni Vrazov »Dopis prijateljski iz Mletačkoga« prinaša tri vrstice tukajšnje pesmi v tile obliki:

*»Lipa dežela Rezia!
Koj nutar h njej sowa paršlá:
Na cpaše* nu na snurvaše.« itd.*

To je prva znana objava rezijanske ljudske pesmi.

V. 1 — *Dežela*: »Beseda *dežela* zdaj se popolnoma ne rabi; na mesti nje imajo Rezižani *pajíz*« (B. de C.). — *Rezia*: poimenska omemba dežele, doline, ljudi je v rez. pesmih redkost; poznam le še dva taka primera: »te mlade ro-zojánskice« (Materialy I 367) in »Ussa rosaiansca dulina« (Pesem o Mariji na Krnici, rkp. v ISN). — V. 9 — *kova* = postelja; — *posovana*: v rokopisu je ob robu s svinčnikom nakazana dubleta *posojena*, kar oboje pomeni postлана;

* Sic!

danes je mogoče čuti le obliko *posójena*, iz infinitiva *sóditi*, *posóditi*. — V. 11 se je prvotno glasila: »*Da nek ítet mora vojfet*»; ne v ti ne v popravljeni obliki mi ni jasna. — V. 12 — *brici* (danes v navadi *bricje* ali *brykuve*, v ednini *brik*, *bryk*) so financarji; morda je kaj zveze s knjižnim slov. *biričem*? — *Za čekajo* je v oklepaju pridejana varijanta (*varvajo*). — V. 15 — *kan kuće*: prav bo najbrž le *kan-kucé*, kar je stalno reklo ali vprašanje in pomeni »kam-kako«. — V. 14 in sl.: *Poti čez Milan*, sekanje sabelj, streljanje kanonov in bandera *kèrwowa* so nemara še spomini na nemirne francoske čase. — V. 21 — *ki wa*: prav bo *číwa*, *čewa* (ali *túwa*, kot je predložil B. de C.).

Pri Kolkarjevih *Za branon* so ob ti pesmi pomodrovali: »Kada kerí šal k soldakon, bo bil zapel svi lepi« (Liščaca, 16. 12. 1962).

5

(Tanac)

Potí mi döčez te hozdé —
Usé zavojo te ščeré.
Nejzad na ni bo tela mlê —
Ti dididi — dididide!

Podobno besedilo k plesu, le malo daljše, ima Baudouin de Courtenay z Njive: *Materialy I 799*, vv. 4 sl., kjer je v nadaljevanju še groznja:

éowa ji hárbat pulumèt
fis taj te brüšče búkove.

6

Lipa moja rokica!
Rokice te visoke,
Ka ne berejo rožice:
Te rožice šentžvanorve,
 5 *Komu ba mỳ je šünkala?*
Ma koj mēj lipěj rokicé ...
Da lipa ma ke baj na je?
Na hrabi bösa rožice —
Te rožice te visoké,
 10 *Te rožice so minule, itd.*

V. 5 — *šünkala*: B. de C. previdno, a upravičeno predlaga branje: »*Kumù ba mỳ je šínkawa?*« Odgovor: »*Makoj (= samo) mej lipej rókice!*« — V. 8: prim: zgoraj pesem št. 3, v. 21 in opombo.

7

Svatbena

O lipa ma novičica!
Rizlezte dö z te čanibe
Solzami dól po lanitah,
ki mata ítet sa svezat wóp.

V. 2 — *čaniba* = soba. — V. 3 — *solzami*: danes bi rekli »ze sólzi dö po lá-nitah« (Liščaca) = s solzami po licih.

Genja Siega v Lipovcu (r. 1885) je dr. V. Vodušku zapela 17. 5. 1962:

*Novyčica snubyčica,
rizleste döš te čanibe,
ke kompanija je izde...*

(Zvočni zapis GNI 25.499.) Obredni značaj besedila je starka najlepše izpričala s tem, da je to imenovala »racjúnca« (= molitvica!); poje pa se, »ko ni grejo se poračat«.

8

*Ti lipa moja jablani,
Ka na je jabel basana.
Najuter 'dne mi čemo brat.*

Kólkarjevi v liščarskem zaselku Za branon so mi 16. 12. 1962 Vrazovo besedilo po svoje »redigirali« takole:

*Da lipi möje jablani,
da ni so jabolk basani,
dno ud itëh čoua si ubrat.*

V rezijanski liriki je priljubljena prispodoba gore, ki je »rožic basana«, se pravi polna rožic-deklet. In zdaj zmerom sledi verz: dno ud jteh čoua si ubrat, 'no uoj teh čoua vybrat ali podobno. Tudi v teh Vrazovih vrsticah bi bilo mogoče videti prispodobo, le da ni izpeljana do konca. Zadnja vrstica bi brez metaforične razlage ostala hudo prozaična: jutri bomo obirali jabolka!

9

*Ta lipa moja rokica,
Koj to bo lëto albo dve,
Prin njej poznat ni vicehe,
Tedaj najzad jo zapustët.*

V. 3 — *ni*: B. de C. bere *nji*.

Trajalo bo leto ali dve, preden bi spoznal njene muhe (*vicehe* = kaprice), nazadnje pa jo še zapustiti?

Taka kot je, je ta pesem le težko samostojna.

10

*Ta lipa moja rokica
Ti si mi lipo vezana
Se z dno želiézno kateno.*

Kolkarjev zet Luigi Di Floriano, r. 1915, godec, je vedel več kot je zapisal Vraz 1841. Njegovo besedilo se glasi:

*Da lipa moja rožica,
da kako ti si vezana
taj z no želizno kětino.
Ma ko baj mle to mi gova,
ka te rizvezat ni mōraua;
čakaj no drugo rožico,
na če te lěpo zveselit.*

ISN, zvezek Rezija 2, str. 52 (Liščaca, 16. 12. 1962).

11

*Ta lipa moja rokica —
Mo hlarvo neotožila.
Kaj na mē pravi ano di,
Da ta od dōma na neče.*

- 5 *Koj na mi pravi ano di:
Da na od dōma neče pryt?
To će toliko joꝝ paját,
Da na demú mará mi pryt.*

V. 2: mene je napravila tožnega, užalostila. — V. 7 — *jou pajat*: B. de C. bere *jo upajat*.

Ko so to pesem čuli moji liščarski prijatelji pri Kolkarjevih, so pripomnili, da tu »Pújejo po ni drugi poti, taj ti osojski!«

12

- Nüna moja nüna moja!
Mate no lipo rokico —
Ta nutar v vašen wartece.
Nuté wý dajte mi jo mle!*
- 5 *Ma mle je wý nedajete,
Komú ba wý jo čete dat?
Tomú ki je ne marata,
Najzad jo dite münijo.*

V. 1 — *nüna*: spoštljiv nagovor starejšim ženskam. — V. 7 — *marata* = zasluži; ob robu Vrazovo pojasnilo, ital. infinitiv (*meritar*). — V. 8: *münijo* = nuno, redovnico. Nazadnje jo dajte v samostan za nuno.

13

*Ta lipa moja rokica —
Da mý jo rüdi libima.
Koj baj ne bila koj itá,
Mi bywa šće lepíh šćerí.*

- 5 *Ma za mo hlarvo ne koj jtá*
Nu šće ita mi di da ne;
Na di: da pridi zoečera. —

O buna sera! lipa ma!
Odprite mi koj to si ja. —

- 10 *Ta to odjeno, pojte si! —*
Ta kan baj ja si man tu spat? —
Je mèsto rat za obadwa. —
Ta kan baj vù si mate jtet? —
Je mèsta rat za obadwa. —

- 15 *Ta nut ustanite hóré!*
Ti lipi dñn si je izdè.
Ta prin nikol ja hren damó,
Koj pa vù mate šènkát mlé? —
Ta koj baj man koj si plažá?

- 20 *Nikar ma koj no rožico. —*
Ja nūman timpa jtet jo brát.
Da naj je brene naj izdè. —
I to ja wan nedajen šće:
Ko letetá se šće cvatí.

- 25 *Ta jté anó spet pridete,*
Ké za was naj bo skrenjena.

V. 2 — *rüdi* = *svagda* (Vrazovo pojasnilo); — *libirna*: ljub, ljubiti ipd. so v Reziiji danes neznane besede. Pavlin Bobac z Njive (r. 1902) npr. meni, da bi tu moralo biti *lipiwa* (božava). Stanko Vraz je imel srečo, da je še med zadnjimi ujel obliko *libiwa-ljubiva*. — V. 8 — *buna sera*: dokaz, kako zgodaj so že začeli tuji pozdravi izpodrivati domače. Le v pripovednih pesmi — o Lepi Vidi — se je do danes ohranil stari pozdrav »dobro večer«. — V. 10 — *odjeno* = odprto. — V. 11 — *tu spat* = (*i*)*ti spat*. — V. 12 — *rat* = zadosti. — V. 17 — *nikol*: B. de C. popravlja v *nikoj*. — V. 19 — *si plažá*: B. de C. predlaga *wan plažá* (= vam je všeč). — V. 20 — *ma koj* = *makoj*. — V. 22 — *naj je brene*: na je (*u*)*brena* = je ubrana. — V. 25 — *i to* = *ito*. — V. 25 — *ta jte*: B. de C. bere *tastè* (= pojdite). — Na dnu pèsmi je še Vrazovo pojasnilo: *rožica znači ružu, celov*.

Če vrstni red pesmi ni sad naključja ali če se ne drži zvesto dejanskega zapovrstja pri zapisovanju, potem je dovoljeno sklepati, da je Vraz prihranil tole besedilo za »udarni konec«.

Za lažje razumevanje naj prosto povzamem besedilo v knjižni slovenščini:

(Mladenič:): *O lepa moja deklica — jaz jo zmeraj ljubim! (Prišepetavec:): Ko bi bila samo ta — a saj je še lepih deklet! (M.): Zame je samo ta — pa še ta se brani — pravi, naj pridem zoečer.*

(M.): *O dober večer, ljuba moja! — Odprite mi, to sem jaz. (Dekle:): Saj je odprto, pojte sèm! (M.): Kam pa naj grem spat? (D.): Je prostora dosti za oba! (M.): Kam pa pojdete vi? (D.): Je prostora dosti za oba!*

(D.): *No, le brž ustanite! — Beli dan je tu. (M.): Poprej ko grem domu — kaj mi boste darovali? (D.): Kaj pa imam, da vam je všeč? — Nič drugega kot eno rožico. (M.): Jaz nimam časa, da bi jo šel brát. (D.): Saj je ubrana, je že tu.*

— Vendar vam je še ne dam — ko pa še cvete. — Pojdite in spet pridite — za vas naj bo shranjena!

Tekst, ki bi z drobnimi redakcijskimi posegi (ureditev interpunkcije, odstranitev manjših napak, nastalih iz pomanjkljivega umevanja narečja) lepo predstavljal Rezijo v antologiji slovenske lirike!

*

Če upoštevamo, da je bil Stanko Vraz v Reziji vsega največ polnih šest dni (9. 6. 1841 je morda prišel in najkasneje 15. 6. zjutraj že odšel), potem so njegovi zapisi vredni vsega priznanja. Mikavno je čuti iz njegovih ust, kako je prebolel začetne težave in dvome; četrti dan od svojega prihoda v Rezijo pravi:

»Prvi dan biaše za me dan sdvojenja; jerbo ja malo ne ništa nerazumih ni od pëshnih ni od njihovih medjusobnih razgovorah... Drugi dan biaše več dan nade; jerbo ja počeh malo razabirati rěči i forme. A tretji dan biaše več dan radosti i odahnutja; jer sam se več dobavio ključa, koi vodi u tajne hodnice ovog čudnog slavjanskog narěčja. Ja odmah odlučih još dva tri dana ovdě probaviti te među tim za se barem kakvu takvu gramatiku složiti.«⁷

Glede pesmi v zvezku »Koruška, Rezia i Krainska« se mi ne zdi, da bi to bili prvopisi, po nareku ali po petju. To so najbrž prepisi,⁸ nastali že na potovanju; pač prepisi po Vrazovih lastnih konceptih na letečih listkih. Kljub pomoči, ki bi mu jo bil mogel nuditi župnik, domačin Odorico Buttolo, ni misliti, da bi pomoč šla čez mejo jezikovnih pojasnil.

O tem, iz katere vasi so posamezne pesmi, Vraz molči. Mojim informatorjem se je včasih zazdelo, da to in ono besedilo lahko krajevno določijo: o pesmi 2 je Pavlin Bobac z Njive dejal, da je osojska; Liščarji so nekaj podobnega pripomnili tudi ob pesmi 11. Po notranjih znamenjih (npr. maja, maija) bi lahko Osojanam približali tudi še pesmi 3 in 4. Ta zadnja pa je spet dvomljiva: saj jo oblika čakajo veže za drugo vas — Njivo. Zaradi a > e s precejšnjo gotovostjo štejem za njivaško pesem št. 13, kjer imamo oblike odjeno za odjano, brene za brana in skrenjena za skranjena.

Vraz — sam pesnik — je imel tenko uho za pesem ljudstva in je marsikje morda kar intuitivno zadel pravo. Vendar je tudi kot zbiratelj imel že veliko rutino. Le nečesa tokrat hudo pogrešamo: njegovih notnih zapisov rezijanskih pesmi. Kje so se zataknili, kam so prešli?

⁷ Dëla St. Vraza — V, 45.

⁸ Za to govore med drugim neke napake, ki jih imam za prepisne: *kan kuće* (pesem 4, v. 13) je zaradi jasnega, izrazitega *c* v izgovoru pri direktnem zapisovanju nemogoč; prepisovavec pa se lahko zmoti in zlasti pri nejasnem besedilu prenese en ostrivec na nepravo mesto v sosesčini. Tudi v pesmi 13, v. 25 je podobno mesto, ki si ga ob poslušanju ni mogoče misliti: *ta jté* (brez pomena) za *tasté*.

Riassunto

I »CANTI RESIANI« DI STANKO VRAZ (1841)

Stanko Vraz, poeta »illirico« e insieme uno dei principali folkloristi jugoslavi della prima metà del secolo scorso, in un suo viaggio di studi lungo il confine linguistico sloveno nordoccidentale ebbe a trovarsi anche a Resia. Nel giugno dell'anno 1841, soffermandosi alcuni giorni nella valle, colpito dalla bellezza del canto resiano, annotò con cura alcuni testi poetici. Sono queste le prime trascrizioni finora note di canti popolari resiani. Un fascioletto manoscritto, conservato nella Biblioteca Nazionale ed Universitaria di Lubiana, contiene tredici testi resiani. Di uno di essi il Vraz aveva copiato tre versi in una lettera scritta all'amico Ljudevit Vukotinović da Prato di Resia il 12. 6. 1841. La lettera fu pubblicata a Zagabria nello stesso anno 1841, nel nro 29 del periodico »Danica Ilirska«. Ivi vide la luce anche il suddetto frammento, mentre il canto intero e con esso tutti gli altri rimasero inediti fino ad oggi. Purtroppo non si sa dove siano andate a finire le trascrizioni musicali.

I canti trascritti dal Vraz sono qui pubblicati in trascrizione diplomatica e commentati. Per il commento l'autore si è avvalso tra l'altro anche delle interpretazioni (manoscritte) del Baudouin de Courtenay. Il prof. K. Strekelj, redattore del corpus dei Canti popolari sloveni (pubblicazione iniziata nel 1895), aveva infatti chiesto ed ottenuto dallo slavista polacco una trascrizione corretta dei »Canti resiani« raccolti dal Vraz. (Nella parte introduttiva è riprodotta anche una lettera del Baudouin de Courtenay allo Strekelj, scritta da Cracovia nel 1899.)

Dei canti trascritti dal Vraz nel 1841 alcuni sono stati riuditi dal Baudouin de Courtenay e da Ella von Schoultz-Adajewska negli anni Settanta ed Ottanta del secolo scorso, altri invece ancora 120 anni dopo la visita del Vraz dai membri di una campagna italo-slovena di rilievi folklorici in Resia, iniziatasi nel 1962 e non ancora conclusa.

NEKAJ NARODOPISNIH DROBTINIC

Stane Mikuž

Ta »membra disjecta« sem zbral, da bi skromno počastil spomin pokojnega prijatelja Borisa Orla. Soodgovoren za to pisanje je tudi tovariš Milko Matičetov, ki me je z ljubeznivo potrpežljivostjo priganjal, naj se vsedem k delu. Kraj, ki je v glavnem dal pričujoče drobtinice, so Slemenca, hribovje, ki leži vzhodno od Velikih Lašč, med sodraško dolino in železniško progo, ki teče proti Ribnici. Tudi v te zatišne kraje stopa novi čas z novimi zahtevami, navadami in drugo barvo. Stari ljudje so skoraj pomrli, mladina pa željno gleda v dolino in proti Ljubljani. Narodopisni izviri so močno usahnili. Hudo bi bilo potrebno načrtno narodopisno obdelati te kraje v najbližji bodočnosti.

1. Zdravica

Štir kovana kula
štiri bele šimeljne
enga mladga hlapčka
temu hlapčku rdeče hlače
bel klobuk
vidga čuk,
s tega glažka
vince smuk!

2. Zdravica

Lepo ime Micka (*ali kako drugo ime*)
sam Bog te živi,
zdaj pa s tega glažka
vince ven popij!
Le popij ga,
le zavžij ga, —
dosti let dočakati,
od veselja skakati!

Opomba. Gradivo je v glavnem urejeno po snovi, kolikor se je seveda to dalo. Številke v tekstu se nanašajo na pripovedovalce. Snov za zapiske št. 1, 2, 5 in 17 mi je povedala moja mati Marija Mikuž, roj. Prijatelj, doma iz Maršičev pri sv. Gregorju (rojena leta 1880). Zgodbe pod št. 4, 6, 9, 11, 13 in 24 je povedal Lovšin Jernej (rojen 18. maja 1875), po domače Burčev oče iz Vasi Gašprinovo (fara sv. Gregor). Št. 5 mi je narekoval France Oblak, posestnik iz Maršičev, št. 7, 10, in 15 pa Mirko Prijatelj, posestnik iz Maršičev. Št. 8, 12, 14, 16, 18—23 mi je posredovala Nežika Mikolič, učiteljica v pok., doma iz Sodražice. Vsem se iskreno zahvaljujem.

»Prišel je Jezus k svoji usmiljeni materi. Kaj delaš? Ali čuješ, ali spiš, ali svoje sanje premišljuješ? Ne čujem, ne spim, ali svoje sanje premišlujem, ki so se mi ponoči sanjale. Ena pred polnočjo, ena pred belim dnevom. Da so prišli hudi Judje, da so me zvezali, s trnjem kronali in na križ pribili...«

a) *Kako so bolezní zdravili.* Otrok je »naniknil« (»neníknú«), to se pravi zbolel. Mati so odmerili natanko pet žlic vode in jo nato žlico po žlico čez levo in desno rame zmetali proč. Nekaj vode je ostalo »kar je bilo čudno«. To vodo so dali popiti otroku, pa je odjenjalo. Burčevega očeta je, ko je bil majhen, grizlo v trebuhu. Pa je prišla neka ženska iz Loškega potoka, sicer priložnostna delavka: »Kar pustite, bom pa jaz to naredila!« Šla je ven pod kap, vzela je kamenček in ga dala poduhati otroku. Nato je šla zopet iz hiše in kamenček *vníc* odvrгла vstran. Bolečine so prenehale. Plačila ni zahtevala nobenega, le jesti so ji dali. Isti je kot otrok imel polne roke velikih *bradavic*. Neka druga ženska iz Loškega potoka je dejala: »Čakaj, ti jih bom odpravila!« Rekla mu je: »Štej vse bradavice, kolikor jih imaš!« Štel je: Ena! — »Ni ene« je rekla. Dve — ni dve, tri — ni tri itd. Vsakokrat je napravila vozél na niti. In ko je preštel vse bradavice, je žena nit z vozli stisnila skupaj in podrgnila z njo enkrat po levi, enkrat po desni roki — in bradavice so izginile v enem tednu.

b) *Čarovnice.* Ko je bila še sestra živa, je prišla k hiši ciganka. »Dajte mi mleka« je zahtevala, sestra pa ji ga ni hotela dati. Ciganka se je vvezila, vrgla proti hlevu neko reč in odšla. Čez kake tri dni je prišla Koreninka, doma s Slatnika pri Žlebiču, stara kakih šestdeset let. »Mati«, je dejala, »dajte mi mleka, da si bom skuhala kavo.« Mati so rekli, da bi ji ga radi dali, pa je mleko slabo, smrdi in zeleno je. Koreninka pravi: »To so *vražjevke* (coprnice) naredile!« Potlej pa pravi meni in materi: »Takole denite žerjavice v lonec!« Vzela je žakeljce in poiskala v njem neko stvar. Odšli smo v hlev, poprej mi je pa še zabičala: »Nič se ne smeš ustrašiti, ker bo počilo, kot da bi s pištolo ustrelil. Tebi ne bo nič prizadejalo.« Vrgla je tisto stvar na žerjavico in res je počilo. Nato sem »pokadil« kravo in Koreninka je rekla materi, naj gre molzt, ker je mleko že *popravljeno*. Koreninka je bila čarovnica. Nikoli ni hotela spatí pod hišno streho, temveč samo na kozolcu ali pa v skednju. S seboj je nosila košaro, v kateri je imela kavo, sladkor in kruh. Ustavljala se je pri ljudeh, ki jih je poznala.

c) Ko smo bili še pastirji, so nam možje ukazali, naj znosimo drva na hribček za vasjo, da bodo kurili kres. Ko je kres zagorel, so prišli tudi stari možje zraven. Videli smo nad hojkami leteti *luči* proti *Škrlapici* in Zlatemu repu. Možje so menili, da so to čarovnice.

d) Moj starejši brat je bil že od soldatov in sva šla v skedenj spat. Lepo je znal vriskati, pa je šel za skedenj in je zavriskal. Pa je prišla od Poljan velika, okrogla luč, iz nje pa se je zaslišal debel glas: Boš tiho! Brat pa, ki se ni nikogar bal, je odyrnil: Nak, tebi ne! Pa je spet zavriskal. Ponovno je rekel glas: Boš tiho! Brat: Tebi ne! Ti bom čako odbil. Nato je luč odletela čof, čof, čof — po poti na Graben.

e) Stari ljudje so dejali, da so coprnice večkrat točo naredile. Tam na Zlatem repu in na Škrlovici so bile doma. Moja mati so pripovedovali, da so ponoči hodile v hišo žabe in so delale: ha, ha, ha ... tako da niso mogli spati. Če so šli spat v skedenj, so pa prišle žabe za njimi. Potlej je neki šuštar dejal, da so to coprnice. Poklicali so župnika od Sv. Gregorja, da je šel na Zlati rep preganjat coprnice. Tam je bila neka »starinska« hiša in gospodar je rekel: Jaz nočem, da bi bila moja mati coprnica. Gospod so pa dejali: »Kar ímaš, ímaš!« Potlej niso več hodile ponoči žabe v vas.

5

a) Bil je jesenski čas, sobota zvečer. Na Riglu so meli proso in tja je bil povabljen tudi stric Janez. Mel je proso z domačo deklo. Ko so delo opravili, so šli v hišo na *povečarek* (žganje, kruh, menči so dobili še kos kruha s seboj). Stric se je odpravljal domov, dekla pa mu je rekla: »Ti čem naredit', da boš ti nocoj po peklenskem pungartu hodil?« Stric je dejal: »Le naredi!« in je šel. Hodil je vso noč, ves čas je videl Urhovo cerkev pred seboj in slišal biti ure v zvoniku, pa ni mogel nikamor. Zbudil se je ob pol petih, moker do pasu, pod Kahnečevim kozolcem, ko je ravno vtikal nogo v kolo, da si bo sezul čevlje — ko je pri sv. Urhu zazvonilo k dnevu. Potlej je hitro in na skrivaj odšel domov, ker ga je bilo sram. Zjutraj je šel k maši, pa ga je dekla srečala: »Kako si hodil sinoči domov, Janez?« je vprašala. »Fino«, se je odrezal stric, ki ni maral priznati, kako je bilo v resnici. Ta dekla je bila lepa ženska, coprnica, in jo je kasneje (lastno) mleko zadušilo.

b) Kadar je zbolel prašič, so dejali, da je *uročen*. Uroke so zdravile Mežnarjeva Reza in teta Karlina. Žival so *pregnali* skozi obroč, v rešeto so dali oglje in ga zgasili tako da je voda tekla po prašiču. Tudi v lonec z vodo so metali živo oglje ter pri tem govorili neke besede. Pripovedovalec se spominja le besed: baba, sapa. Mežnarjeva Reza je s krilom oplétala prašiča po gobcu in ponavljala Fodernic! Pisec teh vrstic si je zapisal ves potek »copranja« že pred vojno (pripovedovalka teta Karlina), toda žal so šli zapiski pozlu.

6

a) Otroke so strašili na Slemenih »da bo prišlo *krpavo stegno*«. (Kaj več o tej simpatični *prikazni* nisem mogel zvedeti. — *Op. pis.*)

b) Z bratom sva spala na roženvensko nedeljo ponoči v skednju. Bilo je polno otave, mesec je svetil kot podnevi. Pa je nekaj bosega prišlo naravnost k meni. Slišal sem, kako so podplati drsali ob podnice, videl nisem pa nič. Mislil sem, da brat Jože kaj vidi, pa tudi ta ni videl ničesar. Vzel sem ključ, oni pa podajač, pa sva šla okrog skednja. Nikogar nisva našla, potlej so pa mati rekli, da so to tisti ljudje, ki so *morali hoditi nazaj*, ker so očetu seno kradli.

c) Z bratom sva delala pozno v noč na žagi. Tiste čase je šlo trdo fantom, ker je bila huda za solde. Greva ven na *krlišče*, pa ti v lesu *zakliče trikrat*: Stefan, Stefan, Stefan! Bil je tak glas, kot bi mati klicali. Pobrala sva orodje, zaklenila žago in odšla domov. Doma je pa vse lepo spalo. Drugo jutro sva vprašala mater, če so oni klicali. I, kaj, jaz sem spala! — so se odrezali. Stvar je bila pa ta, da sva rezala les že po polnoči, ko je bil praznik Žalostne M. B. v postu.

d) Na Poljanah je v farovžu strašilo. Gospod so se bali, pa so hodili v vas spat. Njegov naslednik je bil pa korajžen, in je kar v farovžu ostal. Videl je ponoči svojega prednika, ki je stal pri omari in listal po knjigi. Vprašal ga je, kaj bi rad in zakaj hodi nazaj. On je dejal, da ni opravil dveh maš.

7

a) *Môra*, Antonov atek so spali, ko so bili še fant, v skednju. Noč je bila svetla, mesec je sijal, skedenjska vrata so bila priprta. Videli so človeško postavo, ki se je postrani pririnila v skedenj, potem se niso mogli več ganiti. Zjutraj še pred dnem so jih prišli klicati oče in so jih slišali, kako so *renčali*. Zavpili so — Anton, Anton, gremo kosit — potlej so se vzdramili in so bili dobri.

b) Anžetov oče je vasoval v Prapročah in je šel domov na Maršiče. Mesec je svetil. Naenkrat je zagledal, kako mu je šel poti nasproti *mož brez glave*. Ustrašil se je in se skrnil v *natiški fižol*. Prikazen je šla mimo, oni pa jo je ubral domov.

8

V starem gradu (nad Ortenekom) so se godile strašno čudne stvari. Graščak se je po železni kači pogovarjal z ribniškim. Ponoči so se sprehajale po parkih čudne bele deklice. Iz gradu je bilo slišati stokanje, rožljanje z verigami, tako da je bilo človeka groza. V cerkvi sv. Jurija zraven gradu je vsako noč stala nad grobnico bela prikazen, kdor jo je videl, je moral umreti za nenavadno boleznijo. Da je bila to resnica, pripovedujejo, kako je ortneški Hans (Kosler) prišel s fotografskim aparatom, da bo slikal oltar sv. Jurija. Ko je pogledal v aparat, je zagledal prikazen, ustrašil se je, hitro fotografiral, potlej pa zbežal. Kasneje so na plošči razločno videli megleno prikazen. Ta Hans je nato zbolel in se je zdravil v Egiptu, kjer je umrl.

9

a) *Deseti brat*. Urbas (Urbasov po domače) so mu rekli, od Marovčev je bil pa doma. Pri Bučevih je prenočeval, ni hotel postelje, le gori in doli je hodil v hiši, včasih se je vsedel. Tole je povedal: Pri Starem gradu so spravljene tri *lodrice* denarja iz turških časov. Pa ga ne bodo dobili, ker ga varje črn mož. Prišli so trije študentje iz Ljubljane in dva domača, ponoči so poizkušali priti do zaklada, pa so morali popustiti, ker jih je bilo preveč strah.

b) *Divja jaga*. Ena ženska iz Hojč je pripovedovala, da je šla ponoči domov, pa je prijezdil nekdo po poti naravnost proti njej. Mislila je, da jo bo pohodil, toda nenadoma je zavil v gozd, naravnost v jarek.

10

Antonov atek je ponoči stal pri cerkvi, pa je slišal lajež psov in strel iz puške doli v *logih*. Bila je divja jaga.

11

a) *Svetinje* so večkrat videli. To so luči, ki letijo od cerkve do cerkve ponoči.

b) *Divji mož*. En mož z Nebes je hodil zarana k maši, pa ga je videl. Bil je visok kot hojka, pa fino opravljen.

c) Rojenice so prišle le, če so otroka položili na *srednje* okno. Potem so slišali mati in vsa družina, kaj bo v življenju z otrokom — ali bo srečen ali nesrečen.

d) *Smrt v hiši*. Ko je človek umrl, so najpreje izlili iz škafa vso vodo, kajti v njej si je smrt koso umila. Ponekod je ta običaj še v navadi (na Grmadi).

e) *Rojstvo v hiši*. Ko se otrok rodi, ga pridejo sosedje obiskat. Toda ne smejo naravnost k novorojenčku. Nekaj časa v hiši postanejo ali pa se česa dotaknejo. Tudi se ne smejo otroku čuditi, češ kako je lep, močen ali debel. Pohvalijo ga le mimogrede. Sicer bo otrok *mračán* (umsko nesposoben). Otroka ne sme dolgo gledati ženska, ki sama nima otrok, kajti potem bo *uročen*. Porodnica, ki še ni šla v cerkev k *vpeljevanju*, ne sme stopiti na tujo zemljo, ker bi prišlo sicer ogromno *miši*. Baje so te navade še žive na Zlatem repu.

f) *Tovorniki*. Neki mož iz Brinovščice je tovoril osle in kose. V Postojnskem gozdu ga je ponoči ustavil razbojnik (ravbar). Zavpil je: »Noč je moja!« Korajžni tovarnik pa mu je zabrusil: »Pot je pa moj!« — in je mirno šel mimo.

g) *Francozi*. Tisti kmet, ki ni mogel plačati davka, je dobil francoskega vojaka, da ga je krmil. Zibati ga je moral v zibelki, nato ga je pa prevrnil.

12

Francozi so z Napoleonom prišli tudi v Sodražico. Sodraški možje so šli nadnje s kosami in vilami. Počakali so jih pod »Štriki« (strma pot iz Travnne gore do Sodražice), ko so jih pa zagledali, so zbežali domov. Ženam so se hvalili, da so Francoze nabili. Ko so prišli francoski vojaki v trg, so ljudje poskrili denar in hrano. Pa je rekel sam Napoleon: »Pred mojimi vojaki so lahko cekini na mizi in ne bo nobeden vzel, niti pogledal, tako so vsi pošteni. Zato je tudi sramota, da stojijo pred mostom gavge (vislice).« Vojaki so jih podrli. Od takrat ni več vislic za mostom sv. Janeza, ki je bil tedaj lesen, sedaj je pa zidan.

13

a) *Skrivači*. Iblajtarji so jih lovili, da bi služili cesarja. Kadar so se iblajtarji bližali vasi, kjer so bili skrivači, so ljudje vpili: »Prašiči so ušli, pojte prašiče lovit!« Ta čas so se skrivači umaknili v les. Nek skrivač je pesem zložil:

b. Nedeljo vsako jutro
je v cerkvi božja čast,
jaz pa po gmajni hodim
sem žalosten ta čas.
Zdaj pa pojdem sam v Ljubljano
tud če pridem glih pod meč.

c) Iblajtarji so hodili po vaseh tudi zaradi tobaka. Možje so imeli po dve mošnji; v eni je bil pravi, v drugi pa hrvaški. Iblajtarji so rekli: »Pokaži!« — pa je pokazal prvo mošnjo, drugo je pa skrnil. Hrvatje so prinesli tobak v listih, nato so ga pa sami narezali. Tudi zaradi *soli* so hodili iblajtarji po vaseh.

d) *Spomini na tlako*. Na tlako je hodil oče, ko je bil petnajst let star. Nositi so morali steljo iz Žrnovca. Naredil je butaro, si jo dal na rame, potem je pa padel. Valpet ga je usekal z bičem, potlej je pa hitro nosil. Valpet (ukaznik) je pobiral desetino kar iz kozolcev. Na tla je zmetal snope žita. Tisti kmetje, ki so se »fajn« držali so ga pa nabili, ker se je žito kvarilo.

14

Stara mati so mi pripovedovali, da so šli posekati *rajkel* na graščakovo. Prišel je berič (brič), jih ozmerjal in zapisal. Nato so bili mati s sinčkom Antonom štirinajst dni zaprti na ortneškem gradu.

15

Antonov atek so pripovedovali: Ko je bila še tlaka, je prišel ukaznik in rekel kmetom, da morajo hitro posaditi fižol. Možje so izkopali veliko jamo, vanjo vsuli ves fižol ter jamo zakrili s prstjo. Ko se je valpet vrnil in vprašal, kaj je s fižolom, so mu pokazali jamo — anti, saj si hotel da *hitro* vsadimo!

Stara mati so mi povedali tole pravljico:

Sveti Anton je imel kravico, po imenu Šavrica. In ta kravica, Šavrica ni imela ne volička, ne telička in sv. Anton je bil hudo žalosten. Čez sedem let je kravica Šavrica dobila dva telička, oba volička, ki sta po srebrnih parkeljcih hodila in zlate rožičke nosila. Sv. Anton se je zahvalil Bogu in molil, da bi volička zdrava ostala in mu vešele urce delala. Pa je o teh voličkih zvedel hudobni grajščak in zahteval, da mu pripelje oba volička v grad. Sv. Anton je bil hudo žalosten, ko je peljal volička pred grajščaka. Grajščak je zadovoljen gledal volička in pravi: Volička sta moja. Sv. Anton pa prosi in moleduje in reče: Ne dam jih, voliča sta moja. Grajščak se zasmeje: No, sv. Anton, če bosta voliča do noči pojedla poln skedenj sena, potem sta voliča tvoja, če ne, sta voliča moja in tudi tebi se ne bo dobro godilo. Sv. Anton pelje voliča ves žalosten v skedenj, do vrha poln sena in slame. Voliča sta začela hrustati, sta hrustala, proti večeru sta slamce iskala. Vesel pravi sv. Anton grajščaku: Voliča sta moja, sta vse pohrustala, sta slamce iskala. Grajščak pa pravi: Ne, sv. Anton, voliča bosta moja. Pelji jih k jezeru, ki stoji ob gradu. Če bosta voliča do noči popila vso vodo iz jezera, sta tvoja, če ne, sta moja. Spet pelje sv. Anton žalosten in nejevoljen voliča k jezeru. Voliča sta pila, pila, pila. Proti večeru sta voliča mukala, sta lužce iskala. Sv. Anton vesel pelje volička pred grajščaka in pravi: Zdaj sta voliča moja. Pa se zasmeje hudobni grajščak in pravi: Še ne, sv. Anton, voliča bosta moja. Če pa mi jutri ob sončnem vzhodu peljeta vso mojo grajsko gospodo in služničad na vrh hriba in brez nevarnosti pripeljeta voz na vrh in nazaj, potem sta tvoja, če ne bosta moja. Drugo jutro so se vsa grajska gospoda in služničad vsedli na velik lojtrni voz in sv. Anton je vpregel volička. Volička sta peljala, vlekla, vlekla v hrib. Volička sta začela stokati, stokati, jarmiči so začeli pokati, pokati. Jarmiči so se strgali in voz je zdrvel v dolino z vso gospodo in grajščakom in zgrmel v prepad. Birič pa je na sori sedu, pa mu je pregelj v rt smuknu. Tako je sv. Anton rešil svoja volička, ki sta po srebrnih parkeljcih hodila in zlate rožičke nosila.

Rakuž. Moja mati mi je pripovedovala tole zgodbo: Fantički so večkrat hodili ponoči v loge lovit rake, kajti takrat se pasejo v travi. V logah namreč teče potok, ki je bil nekoč poln teh živali. Fantički so vzeli s seboj košaro in so pobirali rake. Naenkrat so zagledali velikanškega raka, vrgli so ga v košaro in se napotili domov, češ, da je plena dovolj. Ko so dosegli gozd, pa so zaslišali od potoka sem strašen glas: Dajte rakuža nazaj! Ucvrli so jo po gozdu navkreber in tedaj je drugič zaklicalo še strašnejše: Dajte rakuža nazaj! Še niso ubogali in so bežali naprej, rak-velikan pa se je premetaval v košari. Tretjič je zavpil glas

tako močno, da so hoje zatrepetale: Dajte rakuža naza-a-j! Sedaj so odvrkli košaro v praprot, brez sape pribežali v vas in se poskrili po kozolcih. Poslej se ni noben fantiček več upal ponoči loviti v logih rakov.

18

Pesem o Mariji romarici. (Pela so jo dekleta v šoli okoli leta 1930.)

Marija gre na božjo pot
v Jeruzalem na božjo pot.
Na rokah nese Jezusa
Oj Jezusa zveličarja.

Srečala jo je deklica
tud lepa mlada romarca
Marija jo je vprašala
al bi kaj nesla Jezusa?
Za nič ne nesem Jezusa,
saj vidiš, da sem vsa šlarasta.

Marija gre na božjo pot
v Jeruzalem na božjo pot
Na rokah nese Jezusa
oj Jezusa zveličarja.
Srečala jo je deklica
tud lepa, mlada romarca
Marija jo je vprašala,
al bi kaj nesla Jezusa?
Za nič ne nesem Jezusa
Saj vidiš, da sem vsa židana.

Marija gre na božjo pot
v Jeruzalem na božjo pot
Na rokah nese Jezusa
oj Jezusa zveličarja.
Srečala jo je deklica
tud lepa, mlada romarca
Marija jo je vprašala,
al bi kaj nesla Jezusa?
Prav rada bi nesla Jezusa
pa vidiš, da sem vsa umazana.
Bi rokce mu pomazala
pa bi se mu zamerila.
Marija jo je vprašala
kaj boš za to zahtevala.
Nič drugega ne daj mi ti
kot moji duši sveti raj.

Ta prvi bom dal velik zlata
velik zlata, velik srebra
po smrti pa bo v peklu doma.

Ta drugi bom velik blaga
velik dobrin tega sveta
po smrti pa bo v peklu doma.

Ta tretji bom dal velik otrok
velik otrok, velik nadlog
po smrti pa bo gledala
preljubega Zveličarja.

19

Pesem o Urški, najlepši nunci kloštrski

I

Stoji, stoji tam samostan
in notri je dvanajst deklet
najlepša pa je Urška
najlepša nunca kloštrska.

II

Urška skoz okno gledala
zlat prstan z roke snemala
pod oknom fantič je oral
je dobro deteljo sejal.

III

Je drobno deteljco sejal
in Urški je tako dejal
ah Urška pojdi ti z menoj
za eno urco pojd domov.

IV

Urška prosila je domov
za eno urco al pa pol
za eno urco al pa pol
bi Urška rada šla domov.

V

Ta velika nunca jo svari
le molči, molči Urška ti
le molči, molči Urška ti
najlepša nunca v kloštru si!

VI

Kaj ste me dali v klošter zdaj
ko sem že stara sednajst let
ko sem že stara sednajst let
ko sem spoznala kaj je svet.

VII

Mar bi me dali v klošter svet
ko sem bla stara sedem let
ko sem bla stara sedem let
k še nisem vedla kaj je svet.

VIII

Urška prijela je za meč
zabodla si ga je v srce
zabodla si ga je v srce
in rekla je besede te.

Le tec, le tec rdeča kri
na vse te mlade zdaj ljudi
na vse te mlade zdaj ljudi
da mene s kloštra ne pusti.

20

Pesem, ki jo pojo pri mrliču, če je fant ali dekle (okolica Sodražice)

1

Če bo on za taboj hodil
bom zgradil krog in krog
hudga sultana bom kupil
da bo lajal vse povsod.

2

Zjutraj doli ob potoku
dekleta stikajo glave
bog ve al kropit ga pride
al jo mamca ne puste.

3

Mamca, mamca le pustite
da ga z vami grem kropit
saj ne bodem tam jokala
hočem vam se pokorit.

4

Ko na odru ga zagleda
kako bled mrtev leži
plane k njemu, ga objame
zjutraj dvema zazvoni.

21

Pesem o študentu, ki je hotel obiskati očeta, pa ga je zamedlo in je zmrznil. Zložil in uglasbil jo je njegov oče, ki je bil cerkovnik in hkrati učitelj v Loškem potoku.

1

Bil v beli sem Ljubljani
in študiral sem od lani
prav obnašat sem se znal
vodil sem prijatelje k nam.

2

Dobil sem pismo od očeta
da je ljubezen staršev vneta
me z Ljubljane pot pelja
na praznik svetega Jožefa.

3

Na Gori so me ustavljali
in tako so mi dejali
Naj ne hodim čez goré,
ker so burje tam strašné.

4

A ljubezen do očeta
poslušala ni nasveta
pojdi brate obiskat
in očeta vezevat.

5

Strašna burja je pihala
in s snegom je vihrala,
da mi zmeša vso glavó
in zaidem pot strašno.

6

Kje ste fantje in dekleta
ki imate moja leta
pridite meni na pomoč
to bo moja zadnja noč.

7

Bratci in sestrice moje
kličem vas iz groze svoje
pridite meni na pomoč
to bo moja zadnja noč.

8

Očka vi mi odpustite
mamca vi mi križ storite
tó bo moja zadnja noč
pridite meni na pomoč.

22

Svatovska pesem, tudi iz okolice Sodražice:

O preljubi svatje vsi
skupaj smo se zbrali
da veseli ohcet bi
skupaj praznovali.

:(Pozdravljeni — živeli
ohcetni!):

O preljubi ženin ti
le poglej nevesto
kak lepo pri teb sedi
ti ji bodi zvesti!

:(Lepa je, lušna je
pa tvoja je!):

O preljuba nevesta ti
le poglej ga ženna
kak lepo pri teb sedi
bodi ga vesela!

:(Ne žaluj, ne caguj,
rec saj si muj!):

23

Nove prilike v 19. stoletju so našle odmev tudi v ljudskih zabavljicah. Ulčarjev po domače, iz Slatnikov, je takole krožil:

Nova mera, nova vaga
tu se men strašno feržmaga
literca in kilogram
tega jaz ně ne poznam.

Prišle so še te novice
da bodo še manjše žlice
če grem kaj v štacuno
moram vse prej preračunat
ker me ta nevšečni brat
hoče zmerom ogoljufat!

24

Na Slemenih se je ohranilo nekaj spominov na znanega ponarejevalca denarja *Prelesnika*. Mudil se je pri Brinščku na Podpoljanah in pri Oblaku iz Grabna, kjer je delal denar. Oglasil se je tudi pri Matevževih na Prapročah ter zahteval, naj ga zaklenejo v klet, toda so ga odpodili. S ponarejenim denarjem je hodil na Štajersko nakupovat prašiče, ki jih je nato prodajal v Trst. Star mož z Briñovišče je zložil tole pesem:

Kaj bi Štajerc počel
če b Kranjca ne blo
bi moral doma klati
pa v dim obešati —
Ko mu pokaže dnar
proda dva za en par
se da goljufati
kranjskemu brati.

Zusammenfassung

EINIGE VOLKSKUNDLICHE BEITRÄGE

Der Verfasser veröffentlicht Material, das er in der Hügellandschaft Slemen, östlich von Velike Lašče in Unterkrain, von seiner Mutter und andern Erzählern gesammelt hat.

Unter den Liedern sind vertreten Trinklieder (Nr. 1, 2), erzählende Lieder (Nr. 18, 19), Lieder bei der Totenwache (Nr. 20, 21, andere Gelegenheitslieder (Nr. 23, 24) und ein Hochzeitslied (Nr. 22). Zwei ursprünglich erzählende Lieder sind schon halb in Prosa übergegangen (Nr. 5, 16). Unter der Prosa finden wir Sagen von Hexen (Nr. 4 b-e), vom Blutigen Schenkel (Nr. 6 a), von den Schlicksalsfrauen »rojenice« (Nr. 11 c), von einem Herrn der Krebse, »Rakuž« genannt (Nr. 17), vom zehnten Bruder (Nr. 9 a), von der Wilden Jagd (Nr. 9 b, 10), vom Alpdrücken (Nr. 7 a), von Gespenstern und Erscheinungen (Nr. 6 d, 7 b, 8), von Erinnerungen an die Franzosen (Nr. 11 g, 12), die Fronarbeit und verschiedene andere geschichtliche Ereignisse (Nr. 11, 13—15). Schliesslich noch einige Nachrichten von Krankheitsheilungen in früherer Zeit (Nr. 4 a, 5 b).

KALANOV DOM NA BUKOVICI V SELŠKI DOLINI

Marjan Mušič

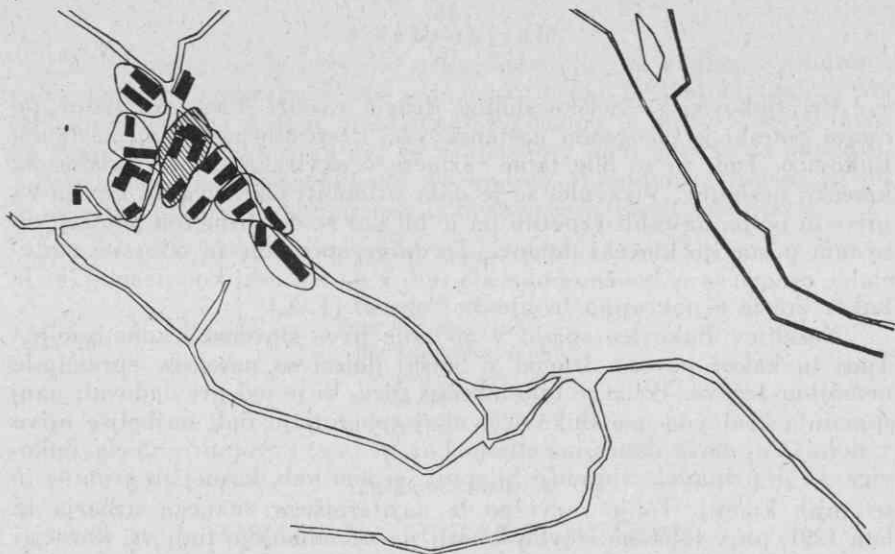
Pri Bukovici se Selška dolina drugič razširi. Prva razširitev po osovni Soteski je omogočila nastanek vasi Praprotnega, druga nastanek Bukovice. Tudi tu so bile talne razmere v okviru možnosti ugodne za kmečko naselitev. V ravnici se je dala pridobiti obdelovalna zemlja za njive in polja, na rahli vzpetini pa je bil kar se da primeren položaj, da se tam postavijo kmečki domovi. Te dobro spoznane in odbrane materialne osnove so se končno pokazale tudi v naselbinski kompoziciji, ki je kakor zrasla s pokrajino in njenimi obrisi. (T. X.)

Naselitev Bukovice spada v obdobje prve slovenske kolonizacije.¹ Tudi tu kakor povsod drugod v Selški dolini so naselitev spremljale nemajhne težave. Treba je bilo izkrciti gozd, ki je tod prevladoval; nanj spominja krajevno ime Bukovica, nanj spominjajo tudi najboljše njive v dolini, saj se še danes imenujejo Laz in Log. Prvotno je imela Bukovica, ki je pripadala županiji Stirpnik, sedem hub, kasnejših gruntov in sedanjih kmetij. To je razvidno iz najstarejšega znanega urbarja iz leta 1291, prav tolikšno število kmetij pa zaznamujejo tudi vsi kasnejši urbarji iz let 1500, 1560 in 1825, le da izkazuje zadnji urbar poleg sednih gruntov tudi že dvanajst kajž. (Sl. 1 in 2.)

Ob preučitvi vasi je bilo mogoče ugotoviti prvotno vaško jedro; sestavlja ga sedem kmečkih domov, ki so smiselno v strnjenem zaporedju razpostavljeni na ježi ob glavni cesti. Kasnejša razširitev vasi se je usmerila v rahlem odmiku od prvotnega naselbinskega jedra v smeri proti Praprotnemu. Današnja struktura vasi kaže torej na skrajni zahodni strani disciplinirano naselbinsko skupino prvotnih sedmero domov, na skrajni vzhodni strani pa razpršeno razmestitev kajž in domov manjših kmetov; v sredi se je oblikovalo vaško središče s cerkvijo in stavbami javnega pomena (šola, gasilski dom in konzum). V tem je sicer nakazana nekakšna funkcionalna osnova vaškega središča z dobro izbranim položajem, ki pa v organizacijskem in posebno v oblikovnem oziru vendarle ni primerno. Pri vsem tem je staro naselbinsko jedro na srečo ostalo vsaj v pglavitnih potezah neprizadeto. Preobrazbe so ga obvarovali strnjeno razpostavljeni domovi kmetov, ki so ponekod še ohranili nepretrgano povezanost s prvotnimi rodovi; ohranili pa so tudi zaokroženo posest s kmečkim dvorom v ospredju. Zato je bila ta posest

¹ Pavle Blaznik, Kolonizacija Selške doline, Ljubljana, 1928.

vsaj v obsegu kmečkega dvora tudi obvarovana, da je niso parcelirali v stavbne namene. Kasnejši razvoj vasi se je torej po nujni razmer usmeril k omrežju komunikacij zunaj najstarejšega naselbinskega jedra ter k površinam, ki jih je bilo lažje dobiti in niso bile tako dragocene za obdelovanje. Razloček med naselbinsko strukturo starega jedra in nove razširitve je redkokje takó prepričljivo viden kakor prav tu na Bukovici. (Sl. 3.)

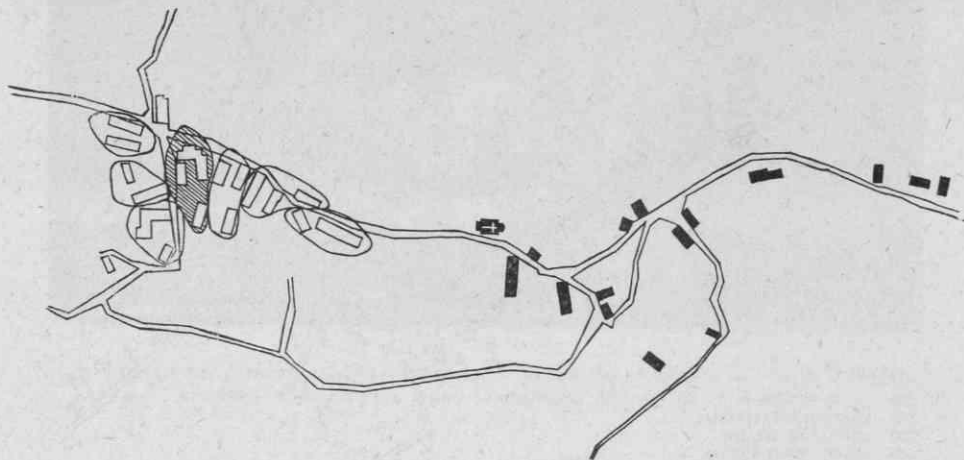
Sl. 1. Prvotna struktura Bukovice s sedmimi kmečkimi domovi; med njimi je posebej označen Kalanov dom

Historično gradivo je bilo lokalno; to sta bila kamen in les, kasneje se jima pridružita skril in opeka. V novejših in novih stavbah in pri preureditvah starih zgradb se vedno pogosteje uveljavlja industrijsko gradivo (cement, betonski zidak in strešnik, eternit, opečni votlak, železo idr.). Kakor povsod drugod v Selški dolini se tudi tu vedno bolj opušča skril, zamenjujeta ga opečni in cementni strešnik; prvotno kritje s skodlami je le še osamljen primer.

Žal je tudi Bukovica prav sedaj pod udarom nenačrtne preobrazbe. Kljub materialnim žrtvam ne rešuje nujno potrebne regeneracije smiselno, temveč se izgublja v bolj ali manj nebitvenih posegih, ki niso niti funkcionalno niti gradbenotehnično učinkoviti, so pa katastrofalni v oblikovalnem pogledu. (T. XII/1.)

V starem vaškem jedru je treba prvo mesto dodeliti Kalanovemu domu ali »Pri kalanu«, kakor mu pravijo. (T. X/2.) Predstavlja enega izmed prvotnih domov, v katerih se je prvotno stavbno jedro v preostankih ohranilo do danes. Kljub kasnejšim prezidavam in povečavam

so se ohranili sledovi prvotne razporeditve prostorov, konstrukcij in oblik, ki jim je treba iskati izvir v poznem srednjem veku, temu sledečem obdobju renesanse in zgodnjega baroka, ki je pri nas zaradi specifičnega razvoja še vedno vezano na trdoživo izvenevanje gotških prostorskih, konstruktivnih in oblikovnih značilnosti.² Obstoje kamnitih okenskih rožancev s posnetimi robovi, značilnih za gotško oblikovno kulturo, pričajo o prvotni zgradbi ali delu zgradbe, ki je bila zidana z masivnimi konstrukcijami in je nadomestila skromnejši dom prvih naseljencev; ta je bil nedvomno postavljen v preprostem gradivu in grad-

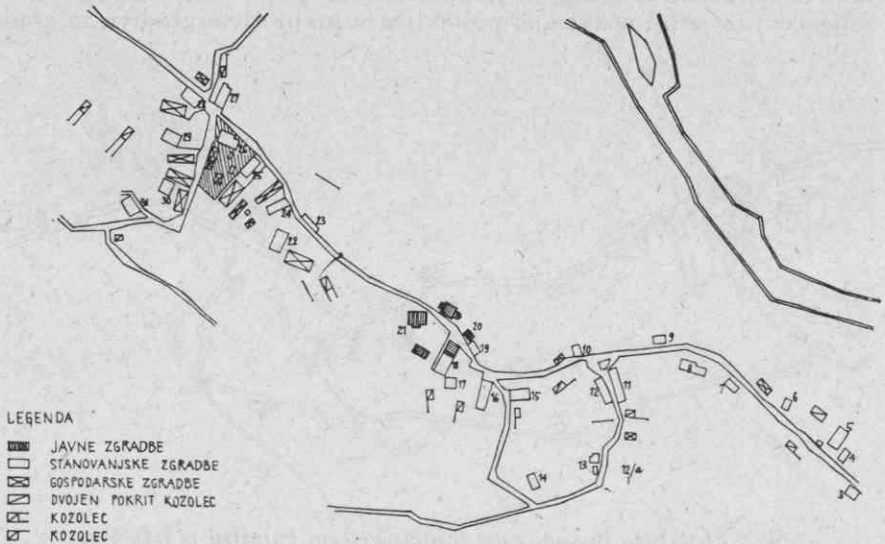
Sl. 2. Struktura Bukovice po franciscejskem katastru iz leta 1825

beni tehniki. Prehod k masivnim konstrukcijam sodi v čas, ko so se pojavili stavbni predpisi in se utrdili zaradi pogostih požarov v mestih — v našem primeru v Stari Loki in Škofji Loki — in so odtod pronikali tudi v podložniško podeželje. Po nekih ugotovitvah, ki jim dajejo trdnejšo oporo podobni primeri (npr. v Guncljah, Mavčičah, Drulovki in drugod) spoznamo v bržčas najstarejšem, to je v vzhodnem, nekoliko ožjem delu sedanjega doma prvotno kaščo, ki je bila zatem s postopnimi povečavami v zahodni smeri vključena v sestav zahtevnejšega stanovanjskega poslopja, ne da bi bil ta del zgradbe vse do danes zgubil svojo prvotno vlogo kašče. Da so se prav pri kaščah najprej uveljavile masivne konstrukcije, je več ko razumljivo, saj je bilo treba varno shranjevati dragocene pridelke, ki so bili življenjska osnova in hkrati obvezne dajatve zemljiškemu gospodu. (Sl. 4 in 5.)

Preden se natančneje seznanimo s Kalanovim domom in skušamo prodreti v njegovo postopno rast, se moramo razgledati še po njegovem

² Marjan Mušič, Vplivna področja med stilno arhitekturo in slovenskim ljudskim stavbarstvom v srednjem veku, Slovenski etnograf 5, Ljubljana 1952.

neposrednem okolju. Kalanovo domačijo oblikujejo za vsaktero večje kmečko gospodarstvo značilne sestavine: 1. Stanovanjska hiša ali dom v ožjem pomenu. Postavljen je na rob terase vzporedno z glavno cesto. Prvotna cesta je potekala prav na robu ježe po vrhu terena. Da bi bil zmanjšan vzpon, ki nastaja na tem mestu zaradi talnega reliefa, so ga kasneje zaradi živahnega voznega prometa, vsekakor po letu 1825, zamenjali z usekom, višinsko razliko med znižano cesto in zgornjim robom

Sl. 5. Današnja struktura Bukovice z označbo zgradb po namenu

terase, na kateri stoji dom, pa so utrdili s kamnitno škarpo; zaradi te cestne korekture je bil prav gotovo odstranjen dvoetažni starejši stavbni del, ki je bil plastično izmaknjen na severni strani in je segal vse do ceste. 2. Osrednje ležeče dvorišče je funkcionalno vezano na obstoječa poslopja, na prometne poti in na obdelovalne površine. 3. Pravokotno na dom stoji na zahodni strani hlev s senikom v podstrešju; kasneje je bila k njegovemu začetju pristavljena lopa (»šupa«), ki se tudi oblikovno, posebno glede strehe, loči od njega. Velikost hleva in njegova skrbna zidava z lepimi dušniki (»mrežami«) kažeta na pretežno živinorejsko gospodarsko osnovo; še danes je v hlevu osem glav živine in dva konja. 4. Domu nasproti omejuje dvorišče samostojno stoječe poslopje s kolarnico in senikom v podstrešju. 5. Za njim je lopa, v nji kuhajo žganje. 6. Nasproti hleva je tik doma svinjak, zraven je stranišče in za njima drvarnica. (Sl. 6).

Tej živahni grupaciji daje okvir sadno drevje, pred vhodom v dom razgrinja svojo široko krošnjo divji kostanj in daje celotni kompoziciji

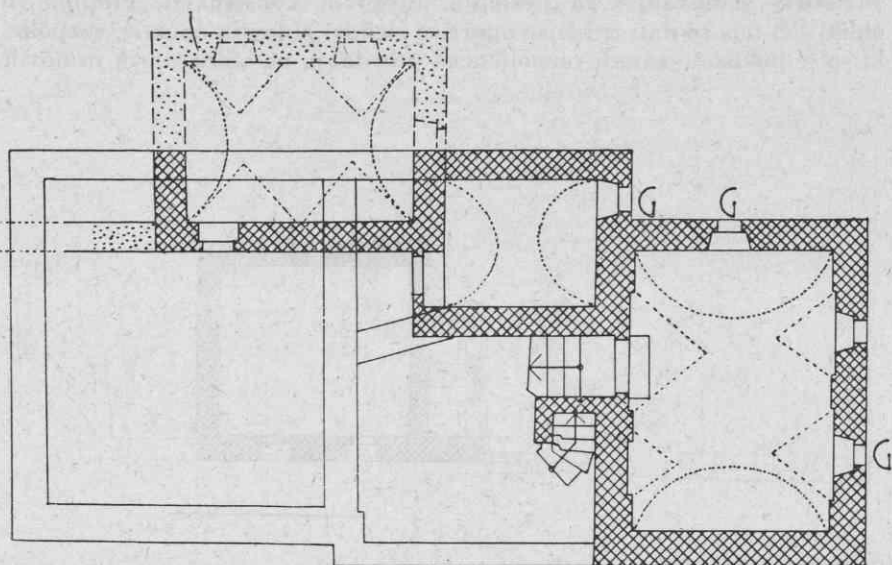

Sl. 1. Pogled na Bukovico z jugovzhoda. V ospredju je vaško središče, v ozadju prvotno naselbinsko jedro s sedmimi kmečkimi domovi

Sl. 2. Pogled na staro vaško jedro; v sredini je Kalanov dom

videz intimnosti, daje senco in hkrati loči dom od dvorišča in drugih stavb. Prepričljiva je smotrnost, ki jo odkrivamo v razpostavitvi poslopij glede na teren, na medsebojne odnose in na oskrbovalne poti. Prav tako pa razkrivamo v ravni ljudske gradbene tehnike pomanjkljivosti, ki so toliko občutnejše zaradi neugodnih talnih pa tudi podnebnih razmer z obiljem vlage, ki že tako ogroža neodporne konstrukcije. Toda to se

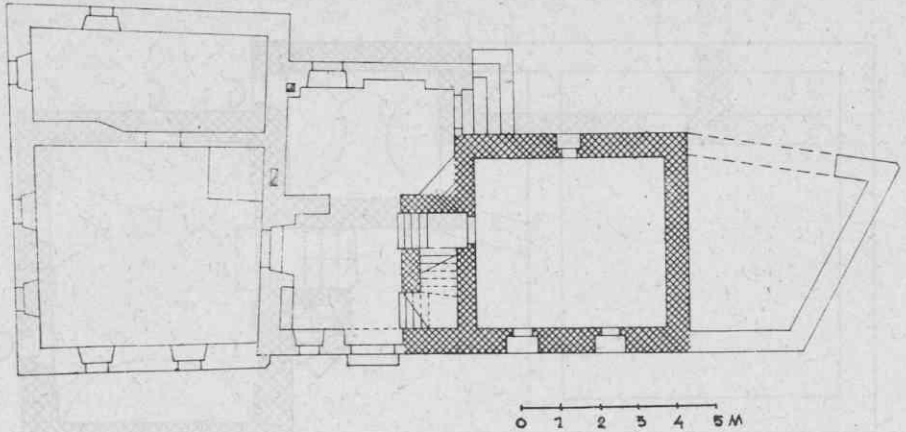

Sl. 4. Ohranjene in odstranjene konstrukcije najstarejših stavbnih period v sestavu Kalanovega doma. Z »G« so označena gotska okna

vključuje v kompleksni problem regeneracije naših vasi, ki kljub izredni pomembnosti vendarle ne sodi v ta okvir.

Povrnimo se h Kalanovemu domu! Spoznali smo že, da je sedanji ustroj doma posledica postopne rasti in da je v njegovem skrajnem vzhodnem delu ohranjeno najstarejše, srednjeveško jedro. Na kmetiji še vedno gospodari Kalanov rod, dve sestri in brat. Zanimivo je, da so bili lastniki štirih od prvotnih sedmih gruntov Kalani. Iz gospodarjevega pripovedovanja vemo, da je dom star okrog petsto let, da je bil večkrat predelan in da je imel prvotno sedem oglov. Pri analizi doma in njegovih razvojnih obdobjih je bilo treba uporabiti metodo, ki je mogla ob pomanjkanju historičnih virov razvozlati zamotani problem vsaj do

neke meje, čeprav ne vselej prepričljivo. Nekateri sklepi so trdni, našajo se na novejša stavbna obdobja od srede XVIII. stoletja dalje, drugi so domnevni in zato tudi v nadržnostih ne izključujejo drugačne razlage; dokončno se bo mogoče čimbolj približati resničnosti šele tedaj, ko bo omogočeno temeljitejše raziskovalno delo in bo dan vpogled v druge konstrukcije, ki so danes zakrite. Glavni poudarek je bil dodeljen raziskavi stanovanjskega poslopja, njegovih konstrukcij, gradiva in oblik. Pri tem so dali trdnejše oporišče sledovi zidov in obokov, razpoke, ki so se pokazale zaradi različnega posedanja na stiku starih in novih

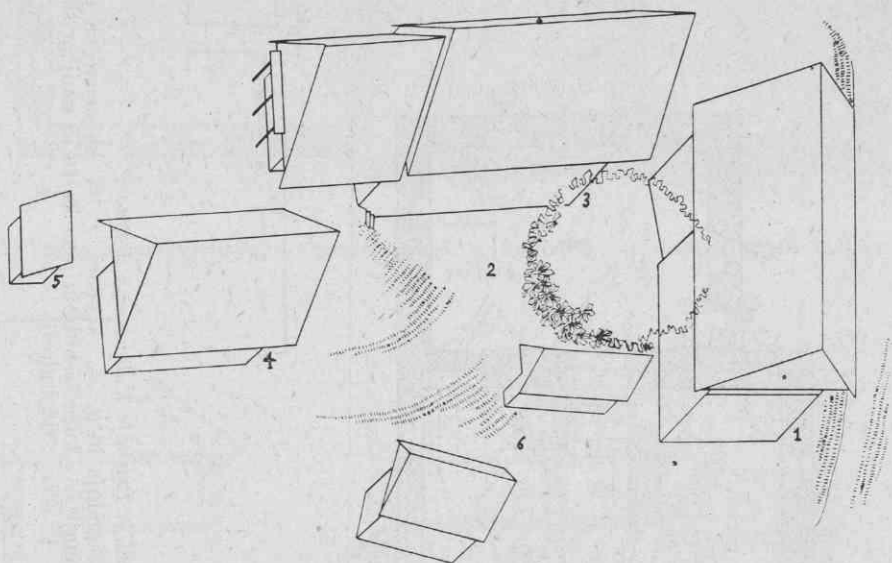

Sl. 5. Dom »Pri Krvinu« v Gunceljah, ki se je podobno razvil iz najstarejšega stavbnega jedra, prvotne kašče

stavbnih členov, ter stilno determinirane oblike gotske, baročne in novejše usmeritve. Tehtna pomoč in hkrati v marsičem tudi potrditev izsledkov so bili: edini dve letnici, na severnem pročelju najstarejšega stavbnega jedra v višini nadstropnih oken letnica 1750, ki se nanaša na temeljito slikarsko obnovo zunanjščine, in na prečniku v »spodnji hiši« letnica 1772, ko je bila do kraja oblikovana zgradba tudi na skrajni zahodni strani, ter ustroj doma, kakršnega podaja franciscejski kataster iz leta 1825. Vendar velja ta dokumentacija za mlajše obdobje, ki se da že tudi samo po sebi lažje razložiti; za starejše obdobje, ki je tudi sicer mnogo bolj nejasno, pa dokumentacija povsem manjka. Razen tega je raziskovanje razvojnih period na področju ljudskega stavbarstva zaradi svojevrstne narave dosti težje in v sklepih tudi dosti bolj izpostavljeno domnevam kakor na področju tako imenovane stilne arhitekture.

Preden preidemo k analizi razvojnih period, se moramo seznaniti s sedanjim ustrojem Kalanovega doma (sl. 7, 8, 9, 10, 11, 12). V današnji zasnovi je Kalanov dom enonadstropna podolgovata zgradba; klet je edinole v obsegu najstarejšega stavbnega jedra na skrajni vzhodni

strani. Tlorisni ustroj doma je značilen za osrednjeslovensko kmečko hišo: na sredi je vhod s prostorno vežo in s kuhinjo v njenem podaljškju. Na levi je »hiša«, ki ji pravijo glede na »zgornjo hišo« v nadstropju »spodnja hiša«, na desni je »kimnata«, ki jo uporabljajo predvsem kot kaščo, a v nji spi ponajveč pozimi ena izmed sestra. Pod »kimnato« ali kaščo je »kevder«. Te dve etaži najstarejšega stavbenega jedra sta dostopni po stopnicah iz veže. Podobna je tudi razporeditev prostorov v nadstropju: nad »spodnjo hišo« je »zgornja hiša«, vanjo je vključena

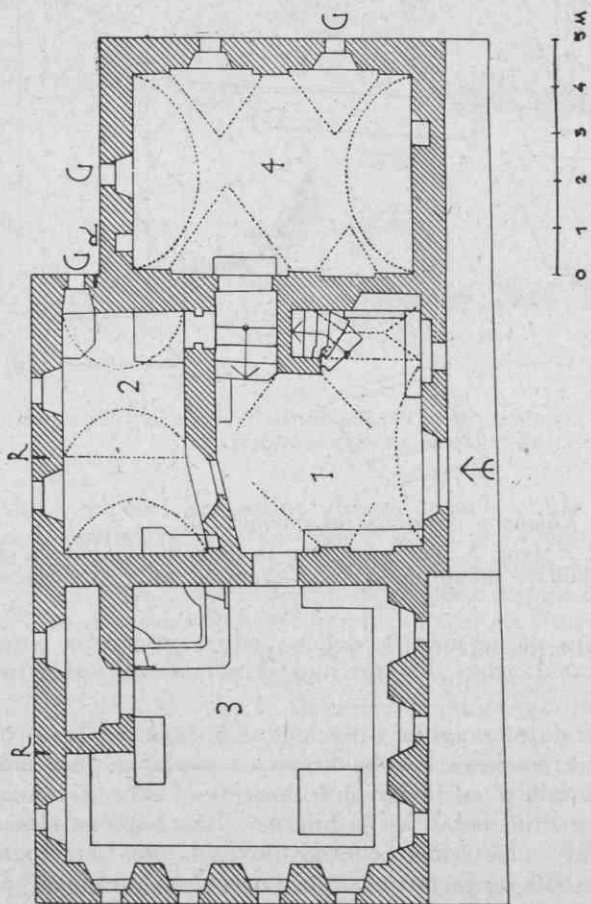

Sl. 6. Kalanova domačija (aksonometrija).

1. Stanovanjska stavba; 2. dvor; 3. hlev s senikom in lopo; 4. kolarnica s senikom; 5. lopa, v nji kuhajo žganje; 6. svinjak, stranišče, zadaj drvarnica

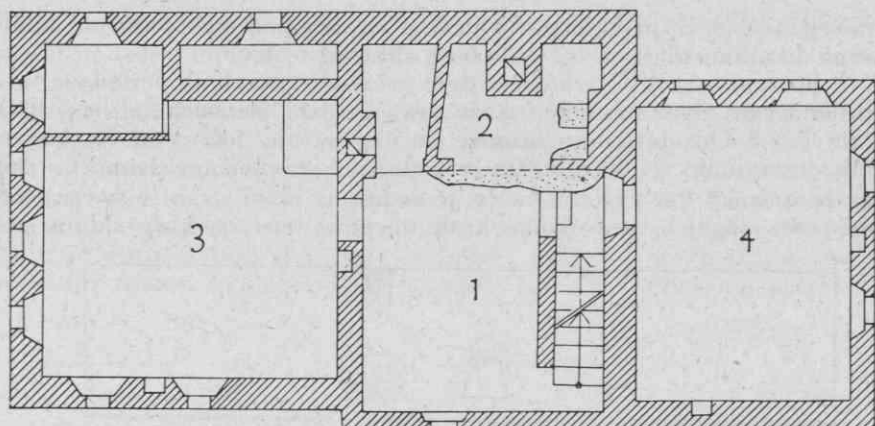
»kamrea«, nad kuhinjo pa je manjši, deloma odprt prostor v obsegu dimnika, pravijo mu »na velbu«. Prostor nad »kimnato« ali kaščo je že v območju podstrešja.

Zunanjščina doma daje komajda videz enotne obravnave, čeprav je poslednje obdobje terezijanskega baroka krepko poseglo vanjo z motiviko značilnih profiliranih oken in kovanih mrež. Vsekakor je bila zunanjščina veliko bolj enotna tedaj, ko je bila še vidna baročna slikana struktura; ta je namreč motivično enotno povezala vse heterogene stavbne člene v smislu slikanega povzemanja baročne arhitekturne členitve v črni in rdeči barvi, zahodno pročelje, ki je tudi edino povsem stilno enotno, pa je bilo dopolnjeno z dekorativno in verjetno tudi figuravno slikano motiviko. Slikarija je večidel še ohranjena, prekrita je z

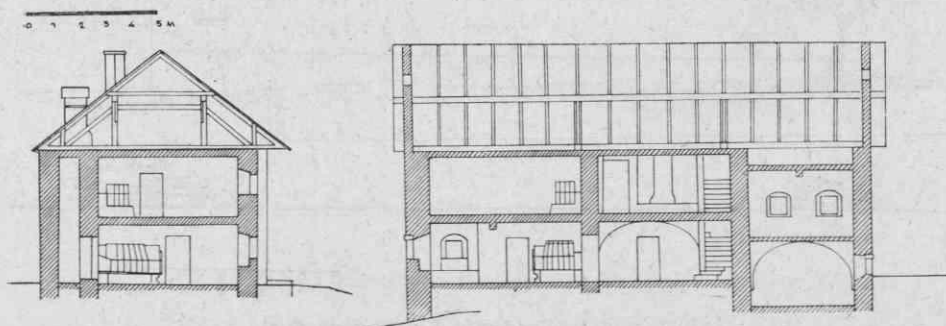
Sl. 7. Pritličje Kalanovega doma.

1. Veža; 2. kuhinja; 3. spodnja hiša; 4. keveder. Z »G« so označena gotska okna, z »R« razpoke. Detajl »A« kaže fasadirani ogel kašče in nanj prislonjeni zid kuhinje

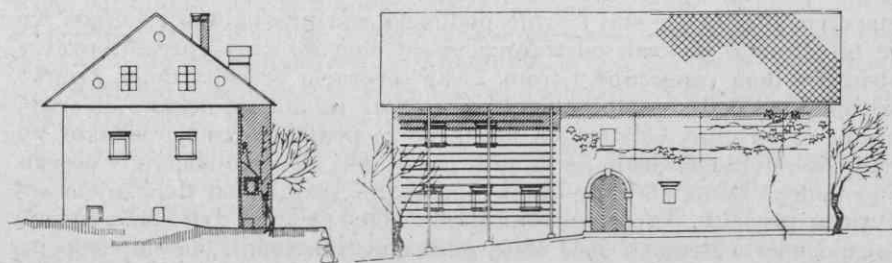

Sl. 8. Nadstropje Kalanovega doma.

1. Veža; 2. »na velbu«; 3. »zgornja hiša« s »kamrico«; 4. »kimnata« ali kašča;
5. »na velbu«

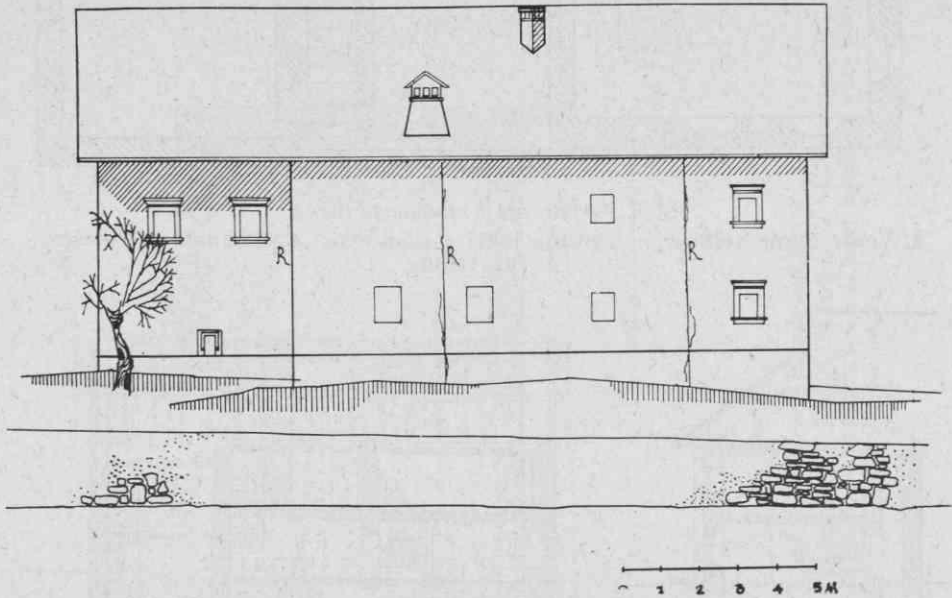
Sl. 9. Prečni in podolžni prerez skozi Kalanov dom

Sl. 10. Vzhodno in južno pročelje Kalanovega doma

novejšimi beleži, prihaja pa tu in tam na dan pod odstopajočimi mlajšimi slikanimi plastmi. (Sl. 1 do 6 na slikovni prilogi.)

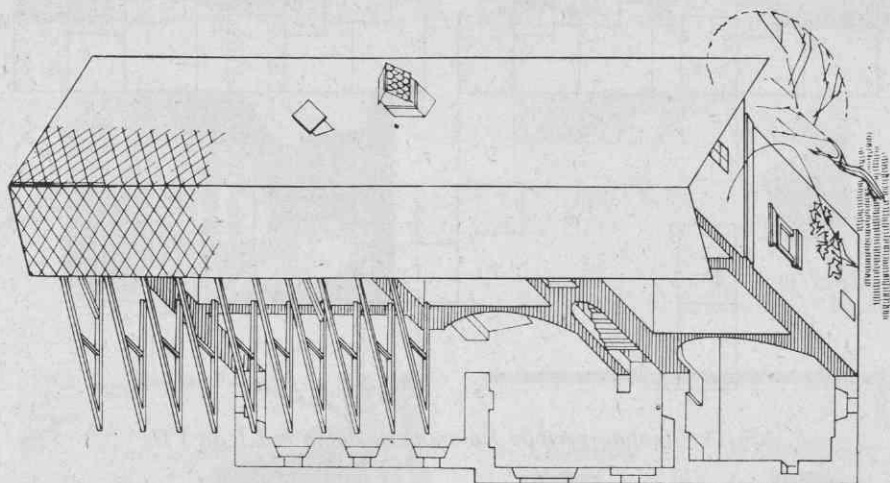
Povsem zanesljivo izhodišče daje pri analizi stavbnih period zasnova Kalanovega doma, kakršno kaže franciscejski kataster iz leta 1825. (Sl. 13/V.) Od današnje zasnove se poprejšnja loči v dveh bistvenih sestavinah: 1. Skrajnemu vzhodnemu stavbnemu členu, ki smo ga že spoznali kot prvotno kaščo, je dodan na južni strani v smeri proti dvorišču stegnjen, pravokoten krak; njegova tonacija kaže zidano po-

Sl. 11. Severno pročelje Kalanovega doma

slojje, vendar, kot bomo kasneje videli, to ne izključuje domneve, da je bil ta krak nekoč lesen in je v prvotni zasnovi oblikoval s kaščo stegnjeni dom, ki je stal s svojo podložno osjo pravokotno na cesto. Ko je bil kasneje ta krak odstranjen, se je dom do kraja preoblikoval v stegnjeni dom vzporedno s cesto. 2. Na severnem pročelju doma krepko izstopa kot rizalit stavbni člen, ki se razteza po dolžini nekako do srede »hiše« in kuhinje. Odstranjen je bil, ko so poglobili cesto, vsekakor po letu 1825, dokumentirajo pa ga tudi preostanki zidov in obokov v obsegu stegnjenega doma ter dve krepki vertikalni razpoki na današnjem severnem pročelju. Ta pravokotni stavbni člen je imel dve etaži; vrhunj je zaključeval banjasti obok s sosvodnicami (lunetami), vmesni strop pa je bil lesen. Njegov nastanek se nedvomno vključuje med starejše stavbne periode, ki so tesno sledile najstarejši, kasnogotski kašči. Po preostankih sodeč je bil obok prav takšen, kakršen je v kašči, tudi raz-

merja tega stavbnega člena se za čudo ujemajo z razmerji prvotne kašče; po belini dobro ohranjenega apnenega beleža lahko sodimo, da je zelo verjetno imel stanovanjsko funkcijo, izključujemo pa možnost, da bi bila v njem kuhinja; ta je bila vsekakor tam, kjer je še danes, le da je bila po obsegu za polovico manjša. Datacija glede na značilnost obokov ni zanesljiva. Po vsem sodeč je videti, da so pri nas uporabljali banjasti obok s polkrožnim prerezom in s sosvodnicami pri manj zahtevnih stavbah od visokega srednjega veka do druge baročne periode, ko se je utrdil neposredni vpliv iz Italije; odtlej se uveljavljajo razne variacije obokov, ki stereotomno niso tako izrazite, vedno bolj pogosten

Sl. 12. Strukturalna aksonometrija Kalanovega doma

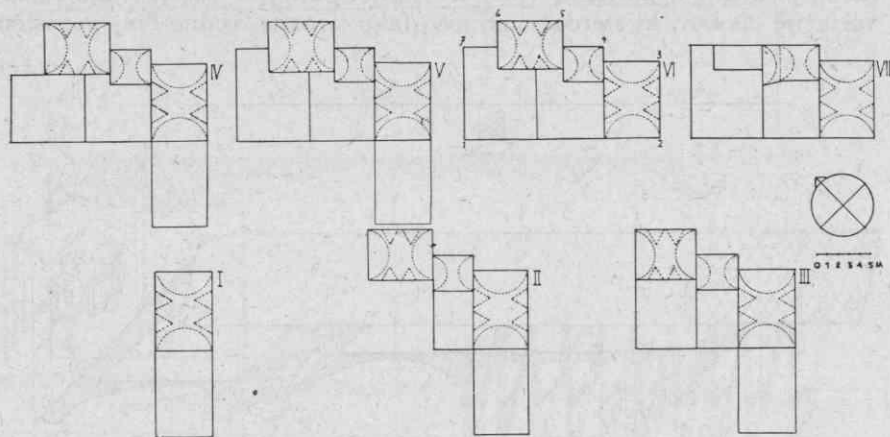
pa postaja v stilni in ljudski arhitekturi lesen tramovni strop. To se je izrazilo tudi v Kalanovem domu, kjer imamo na eni strani lapidarne oboke v kašči, v pravkar opisanem stavbnem členu in v kuhinji, na drugi strani pa neizrazit obočni sistem v veži in lesen tramovni strop v »spodnji hiši«, datiran na prečniku z letom 1772. Stanje, ki ga podaja franciscejski kataster, kaže Kalanov dom v maksimalni razsežnosti z vsemi razvojnimi obdobji, ki imajo svoje izhodišče v poznem srednjem veku, zaključijo pa se v terezijanskem baroku.

V naslednji periodi je bil odstranjen južni dvoriščni krak, zgradba se je izrazito usmerila k cesti. To je tudi tisti dom s sedmimi ogli, ki je še živ v ustnem izročilu. (Sl. 13/Vl.)

Zatem je bil odstranjen severni rizalit in je poslopje dobilo prav na tem mestu zelo neizrazito arhitekturno podobo, ki jo lahko vežemo s popotresnim obdobjem (skoraj po letu 1895), ko je bil po pričevanju Kalanovih tudi njihov dom zelo prizadet od potresa in potem temeljito

obnovljen. Zanimivo je, da je še danes v najboljšem konstruktivnem stanju najstarejše srednjeveško jedro, ki smo ga istili s kaščo. (Sl. 13/VII.)

Doslej smo se seznanili s tremi razvojnimi stopnjami, ki so se zvrstile od leta 1772, ko je dobila prostorsko do kraja oblikovana »hiša« lesen strop, do zadnjih posegov ob koncu XIX. stoletja, ko je dobil Kalanov dom današnjo podobo. V te razvojne stopnje se vključuje še razvojna stopnja neposredno pred letom 1772, ki kaže še ne do kraja povečano »hišo« na severozahodnem oglu. Njena severna stena je bila

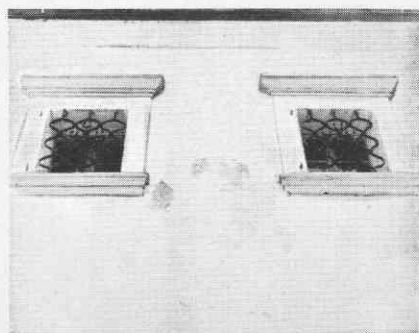
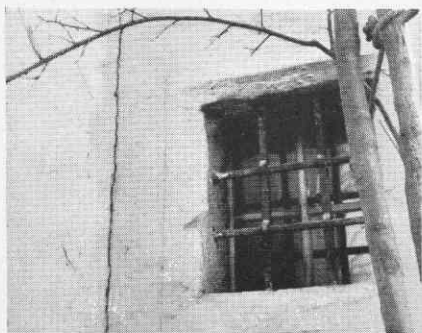
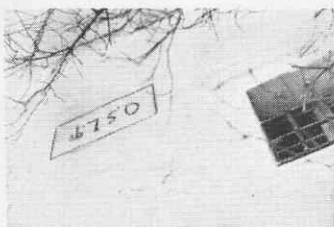
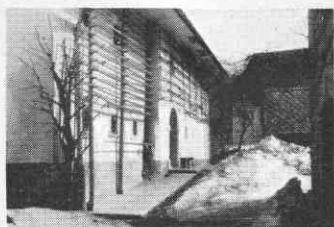

Sl. 13. Stabne periode Kalanovega doma (od I do VII)

hkrati južna stena stavbnega člena, ki je bil kasneje odstranjen. (Sl. 13/IV.)

Preostane še, da se razgledamo po najstarejših razvojnih stopnjah. Predvsem moramo poudariti, da je med mlajšimi razvojnimi stopnjami, ki smo jih doslej že spoznali, in starejšimi večja časovna vrzel. Posamezne razvojne stopnje so si tu in tam tesno sledile, v sredi pa je bil daljši zastoj. Tudi smo doslej stali na trdnih tleh dokumentiranega stanja, odslej pa se moramo ob pomanjkanju dokumentacije zatekati k domnevam, ki smo jih spoznali za najverjetnejše. Za izhodišče ne kaže jemati razvojne stopnje tik pred stanjem, ki ga podaja franciscejski kataster, da bi namreč odtod prodirali k najstarejši stavbni zasnovi; začeti moramo prav z njo in spremljati rast doma vse do najstarejše razvojne stopnje, ki smo jo spoznali že doslej.

Po temeljitem tehtanju smo se odločili za najverjetnejšo domnevo, da je stala prvotna stavba kot stegnjeni dom pravokotno na cesto; njen edini zidani stavbni člen je bila še danes ohranjena kašča. To domnevo potrjujeta oba gruntarska doma na vzhodni strani, ki imata še danes isto zasnovo; isto bi mogli do neke meje trditi tudi za druge gruntarske

Zgoraj: Sl. 1. Pogled na severno in zahodno pročelje Kalanovega doma. Na severnem pročelju sta dve razpoki v obsegu nekdanjega rizalita. — Sl. 2. Vzhodno in severno pročelje Kalanovega doma

V sredi: Sl. 3. Pogled na južno pročelje Kalanovega doma. V sredini je veža s kuhinjo v podaljšku, na levi je »hiša« in na desni kašča. V ozadju je del sosednjega doma, ki stoji kot stegnjeni dom pravokotno na cesto. Sl. 4. Slikana letnica 1750 na severnem pročelju kašče; nanaša se na baročno obnovo zunanjsčine

Spodaj: Sl. 5. Gotsko okno v vzhodnem zidu kuhinje. Ob njem je na stiku s kaščo krepka razpoka, ki kaže, da je bila kuhinja dodana starejši kašči. — Sl. 6. Sledovi baročne slikovne površine na zahodnem pročelju Kalanovega doma

Sl. 1. *Staro in novo. Na levi: del Kalanovega doma, na desni: pravkar »obnovljeni«* sosedni dom; baročna okna so bila nadomeščena s trodelnimi ležečimi, vlaga pa kljub temu nezadržno ogroža konstrukcije

Sl. 2. *Rekonstrukcija Kalanove domačije z značilnostmi srednjeveške naselbinske in arhitekturne kompozicije*

domove na zahodni strani, le da je njihova usmeritev vezana na sekundarne komunikacije in ne na glavno cesto. (Sl. 13/I.)

Kmalu po nastanku te najstarejše znane zasnove je bila h kašči na zahodni strani dozidana kuhinja. Dotlej pretežno v lesu grajeni dom se pričinja spreminjati v zidanega. Tudi kuhinja ima v svojem prvotnem obsegu na vzhodnem zidu prav takšno gotsko oblikovano okno, kakršni sta ohranjeni na kašči. Kljub enaki stilni opredelitvi pa je vendarle med tema dvema stavbnima členoma časovni presledek. Za to govori fasadirani severozahodni ogel kašče v obsegu kuhinje, ki je bila nanj prislonjena (krepka razpoka od vrha do tal!). Vsaj stopnice, ki držijo v kletno etažo kašče, če ne tudi tiste, ki držijo v vrhno etažo, so nedvomno prvotne; to potrjuje med drugim tudi konfiguracija sosvodnice na obokanem stropu kašče. Kaj lahko si predstavljamo, opirajoč se na podobne primere, da je bila h kašči na zahodni strani prislonjena lopa. (Sl. 13/II.)

Morda že takrat ali tudi kasneje, vsekakor pa še pred barokizacijo, je bil kuhinji v zahodni smeri dodan stavbni člen, ki je v preostankih še ohranjen in smo se pri njem že ustavili. Da gre v našem primeru za arhitekturo, ki raste, ne more biti nobenega dvoma. Po potrebi so bili dodajani posamezni stavbni členi, ki jih lahko opredelimo kot standardne; pri tem so predvsem odločali funkcionalni in konstruktivni razlogi (osnovni element preobokanega prostora). Torej: kašča, kuhinja, lopa, stanovanje. Stanovanjski prostor je bil doslej nedvomno v lesenem kraku. Funkcionalno preoblikovanje se vključuje v novi stavbni program, ki je zahtevnejši glede življenjskih potreb. Težišče stavbnega razvoja se je preneslo v novo smer, kakor jo je določila glavna cesta.

V naslednji razvojni stopnji je bil po vsej verjetnosti dodan nov stavbni člen k južnemu zidu objekta, ki je bil kasneje odstranjen; oblikovala se je veža in v svojem zametku tudi že sedanja »hiša«. (Sl. 13/III.) S tem pa je tudi pot domnevne rasti že našla stik s kasnejšim stavbnim razvojem, ki smo ga že spoznali in je tudi v svojih izidih znanstveno prepričljiv.

Rekonstrukcija, ki je osnovana na prejšnjih analizah (T. XII/2) kaže Kalanov dom pred barokizacijo z vsemi značilnostmi srednjeveške arhitekturne kompozicije. Ta je vidna v tistih pokrajinskih delih, ki so bili kakorkoli že izpostavljeni vplivom stilne arhitekture (v soseski srednjeveških mest in trgov, samostanov in gradov, prav posebej pa na koloniziranih področjih). Lice kulturne pokrajine je bilo bistveno drugačno kot danes, v marsičem tudi drugačno, kot je bilo po vsesplošni barokizaciji, ki je postopoma tipala v poslednjo vas in pustila neprizadete le tiste objekte elementarnega stavbarstva, ki so bili odmaknjeni od vplivnih tokov, ali so imeli izraziti gospodarski poudarek, ali pa so bili domovi najrevnejše kmečke srenje. Baročno, posebej njegovo zadnje, terezijansko obdobje je ustvarilo značilni nadstropni, razloženi dom z enakomernim ritmom oken, s poudarjenim vhodom na sredi in s prevladujočim motivom horizontale. Srednjeveški kmečki dvor, ki živi še

vse XVI. in deloma v XVII. stoletje, je kompozicijsko zasnovan na adiciji samostojnih stavbnih členov ter daje videz ritmizirane strukture, dominantni poudarek pa dajejo stolpom podobni organizmi, ki imajo vsak zase določen namen (kašča, stanovanje), medtem ko je vse drugo pritrilčno in kompozicijsko podrejeno tem dominantam. Seveda se je srednjeveška kompozicijska zasnova uveljavila le pri kmečkih dvorih, povsod drugod so se vraščali v ljudsko stavbarstvo le oblikovni motivi, prvotna zasnova pa je ostala neprizadeta.

Da je sodelovala pri zasnovi kmečkega dvora tudi skrb za varnost, je več ko gotovo, saj je bilo v tem času veliko presenečenj in strahovanja. Sama po sebi se ponuja analogija s »kulo«, z utrjenim domom na Balkanu, kjer so še dosti težje razmere povzročale podobne rešitve.

Selški dolini so dajale v poznem srednjem veku in še tudi mnogo kasneje prepričljiv poudarek medsebojno uravnovešene naravne, arhitekturne in naselbinske dominante. Tam, kjer se danes razpredajo samovoljna naselitvena področja vzdolž komunikacij in na obdelovalnih površinah, ki so zastrla prvotno krepko arhitektoniko vasi, so nekoč stale disciplinirane skupine maloštevilnih kmečkih dvorov v ohranjenem pokrajinskem okviru. Ni da bi se zgledovali ob izolaciji in nezaupljivosti, ki ju izžareva arhitekturna zasnova srednjeveških kmečkih dvorov; zamisel urejenosti in standardizacije stavbnih členov pa je vendar spodbudna; ob enakih elementih je bila dosežena z vključitvijo v naravno okolje motivična raznoličnost. Prav v tem so še vedno ustvarjalne spodbude, ki oplajajo naša sodobna prizadevanja, in ker zaupamo v naš čas, tudi ne bomo šli posnemati ali se celó postavljati po robu zakonitostim razvoja.

Naša razprava je imela dvojen namen: po temeljitem pregledu Kallanovega doma smo prodrli v zasnovo srednjeveškega kmečkega dvora, hkrati pa smo skušali odpreti pot doslej neznanim spodbudam, ki naj pomagajo pri prostorskem oblikovanju in vsesplošni regeneraciji naše kulturne pokrajine.

*

Grafična obdelava: Seminar za zgodovino arhitekture FAGG v Ljubljani.
Fotodokumentacija: Urbanistični institut SRS.

Résumé

LA MAISON DE LA FAMILLE KALAN A BUKOVICA DANS LA VALLEE DE SELCE (ENVIRONS DE ŠKOFJA LOKA)

Parmi les sept maisons, inscrites au cadastre le plus ancien, remontant à l'an 1291, il faut attribuer le premier rang à celle de la famille Kalan. En dépit des reconstructions et des additions ultérieures, les traces de l'ancienne répartition des pièces, des constructions et de leurs formes, dont l'origine remonte au moyen âge tardif, se sont conservées. Elles appartiennent à l'époque où, même à la campagne, à proximité des colonies urbaines, dans des conditions particulières de colonisation, des constructions massives mirent à s'imposer.

La répartition actuelle des pièces est due à un développement successif. Dans la partie située à l'extrême Ouest, le noyau le plus ancien s'est conservé. Construit au moyen âge, il est devenu, plus tard, le point de départ du développement ultérieur. La maison primitive du type étendu formait un angle rectangulaire avec la route. Son seul élément maçonné était le grenier à blé, conservé jusqu'à présent. Bientôt après avoir construit cette partie la plus ancienne, on a ajouté, du côté Ouest, la cuisine également maçonnée. La maison construite, jusque-là, pour la plupart en bois, mit à se transformer en maison maçonnée. Tout en gardant l'ancienne orientation de style, ce que prouvent les fenêtres à frome gothique, on avait laissé écouler un intervalle dans la construction des deux éléments mentionnés. C'est ce qui s'ensuit de la partie de Nord-Ouest du grenier qui garde les mesures de la cuisine qu'on y avait ajoutée, en suivant des exemples pareils, et dont la façade a été élaboré. L'auteur est d'avis qu'à la partie occidentale du grenier on avait ajouté encore un vestibule ouvert.

Avant d'avoir subi la baroquisation, la cuisine a eu, vers l'Ouest, un autre élément architectural en saillie. Il fut écarté plus tard, lors de la régularisation de la route. La direction du développement architectural fut transposée selon les exigences de la chaussée; la maison mit à se développer le long de la route, c'est à dire parallèlement avec elle.

Dans l'étape suivante, on ajouta un élément architectural nouveau au mur méridional de l'édifice, élément qui fut écarté plus tard. On procédait à la construction du vestibule intérieur et essayait à formuler la conception primaire de la chambre de séjour. A partir de l'an 1772 — l'année est gravée dans le plafond en bois de la chambre de séjour — jusqu'aux derniers changements survenus vers la fin du 19e siècle, la maison de la famille Kalan eut sa forme définitive. Il est assez évident qu'il s'agit d'une architecture en croissance. Les besoins toujours plus considérables qu'imposait le niveau de la vie exigeait l'addition de nouveaux éléments architecturaux variés.

La reconstruction nous présente la maison de la famille Kalan avant la baroquisation avec tous les traits significatifs de la composition architecturale du moyen âge. Celle-ci se manifeste dans les parties du paysage exposées aux influences de l'architecture de style. Le visage du paysage culturel différait essentiellement de celui d'aujourd'hui, il était dans beaucoup d'égards différent de celui d'après la baroquisation universelle qui, peu à peu, pénétrait dans les villages les plus éloignés et n'épargnait que ceux des édifices de l'architecture élémentaire qui étaient à l'écart des courants de civilisation, ou étaient destinés à des buts expressément économiques ou bien servaient d'habitation aux plus pauvres habitants de la commune. L'âge baroque, surtout sa dernière époque, déterminée par l'impératrice Marie Thérèse, a créé la caractéristique maison à étage et allongée, au rythme régulier des fenêtres, à l'entrée accentuée au milieu et au motif prépondérant de l'horizontale. La maison rustique du moyen âge qui existait pendant tout le 16e et, en partie, au 17e siècle, est conçue, d'après

sa composition, sur l'addition d'éléments architecturaux et donne l'impression d'une structure rythmée, mais portant l'accent dominant sur des éléments à forme de tours, dont chacun est destiné à son propre but (grenier, logis), tandis que tout le reste ne surpasse pas le rez-de-chaussée et garde, d'après la composition, un rôle subordonné.

La Vallée de Selce recevait, au moyen âge tardif et beaucoup plus tard aussi, son caractère décisif des dominantes arrivant de la nature, de l'architecture et de la colonisation, toutes mutuellement équilibrées. Là où aujourd'hui des territoires de colonisation arbitraire avancent le long des voies de communication et sur les terrains de cultivation, ayant voilé la robuste architectonique primaire du village, des groupements peu nombreux et disciplinés de maisons rustiques s'élevaient autrefois dans leur cadre naturel intact. Il ne faut, certes, pas suivre l'exemple de l'isolement et de la méfiance manifestés par la conception architecturale des maisons rustiques du moyen âge, mais les éléments de construction réguliers et standardisés qu'on y avait employé sont, quand même, encourageants; par l'emploi d'éléments du même genre, tout en s'accommodant au cadre de la nature, on atteignait la variété des motifs. Et c'est là qu'on trouve, toujours encore, des impulsions créatives, aptes à enrichir nos efforts contemporains.

Le présent travail a envisagé un double but: par l'analyse détaillée de la maison Kalan, on est pénétré à la conception de la maison médiévale, mais en même temps, on a essayé de frayer le chemin à des impulsions jusque-là inconnues, impulsions appelées à soutenir la formation spatiale et la régénération universelle de notre paysage culturel.

DOMAČE TKALSTVO V GORNJESAVSKI DOLINI

Anka Novak

Gornjesavska dolina sodi med tiste dele Gorenjske, kjer se je domače tkalstvo dolgo ohranilo. Proizvodnja domačega blaga je začela sicer tudi tu zamirati na prehodu 19. in 20. stoletja. Ta čas je prinesel velike spremembe v življenje domačinov. Stekla je železnica, sprostila se je lesena trgovina, ki je na eni strani odtegnila delovno silo, na drugi strani pa zagotovila ljudem novo in trdnejšo gmotno oporo. Socialno šibkejši sloj si je začel iskati zaslužka v jeseniški železarni. Po prvi svetovni vojni je začela zamirati ovčereja, ki je dajala bogate zaloge volne za domače suknarstvo. Volna je imela nekdanj velik pomen v gospodarstvu Gornjesavske doline. Bila je tudi predmet trgovine, saj so jo vozarji vozili v Trst, še več pa so jo pokupili trgovci s Koroške, ki so vsako leto na jesen hodili v dolino. V preteklosti je postalo predmet trgovanja v časih slabe letine tudi platno, ki so ga sicer predelovali le za domače potrebe; nosili so ga na Koroško pa tudi na Dolenjsko in ga tam zamenjavali za žito in druge pridelke. Po prvi svetovni vojni so bogate zaloge industrijskega blaga spodkopavale temelje domači proizvodnji. Posebno velja to za izdelovanje domačega sukna, raševine, medtem ko je bilo domače platnarstvo v času med obema vojnama še dovolj živo in se je s skromnimi ostanki v posebni obliki ohranilo do nedavna. Gornjesavska dolina ne premore več tkalca, vendar se še najdejo posamezniki, ki od leta do leta sejejo lan ali pa so ga vsaj do zadnjih let še sejali. V tkanje nosijo tkalcu v Bodešče (po vojni je tkal ženskam iz Gornjesavske doline tudi zadnji žirovniški tkalec, Rakar iz Smokuča št. 42) (SE, III.—IV., 142). To je grobo platno, ki ga uporabljajo po večini le za rjuhe, v katerih nosijo seno in listje, za grobe brisače in delovne predpasnike, ki jih prepašejo ženske pri vsakdanjih opravkih doma in na polju.

V prvi četrtini našega stoletja so bile Rateče pravo tkalsko središče. Takrat so tkali Cuznar Jakob, pri Kompoš, Rateče 34, Pleš Joža, pri Puciju, Rateče 103, najbolj dolgo sta tkala Maks Juvan, pri Vandot, Rateče 11 in Joža Matjaž, pri Belč, Rateče 10, ki je po večletnem prestanku leta 1953 poslednjič sedel k »stalvam«. Do konca tridesetih let je v Srednjem vrhu nad Kranjsko goro tkal Hlebanja Lovrenc, pri Buk. Rateški »dkauci« so »dkali« platno »prt« in raševino »ras« tudi Korencem, Rutarjem (Gozd-Martuljk) in Borovcem (Kranjskogorčanom). V zadnjem času so se s tkalstvom ukvarjali le moški, še na začetku stoletja pa so tkale tudi ženske (Juvan Katra in Juvan Marina, Rateče 63).

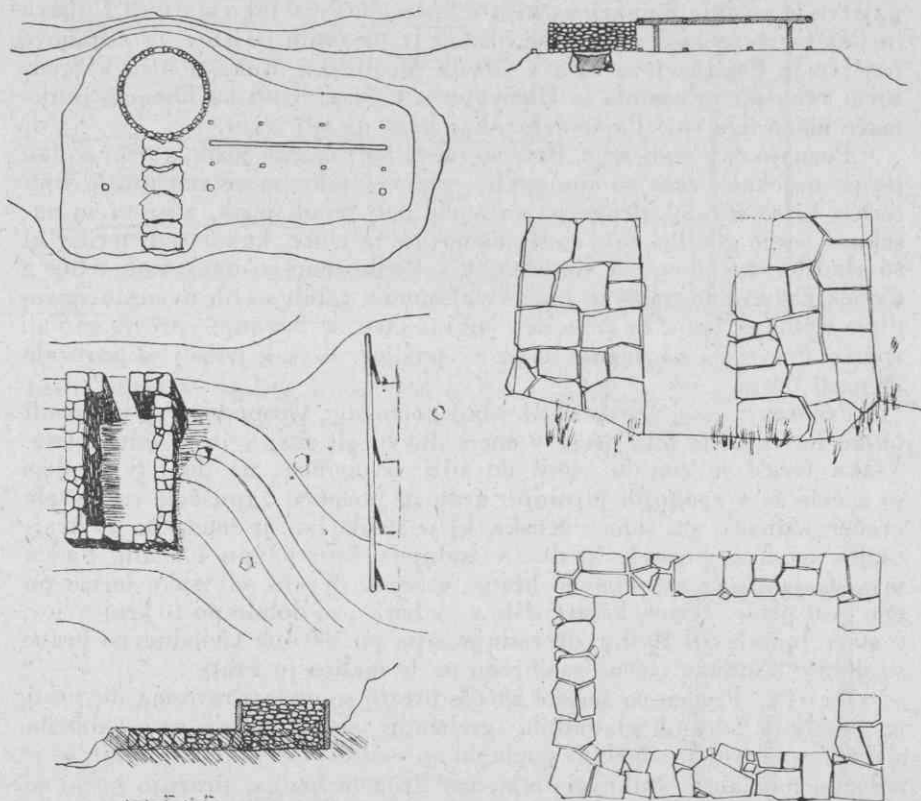
Ob koncu 19. stoletja je imela Mojstrana velik pomen v proizvodnji domačega blaga. Imela je dve valjavnici. Prva je bila pri Valjavcu, št. 127. Tu so valjali nekako do leta 1885. Nekaj let kasneje je bila hiša predelana, dotlej pa so za zanesljivost tega poročila govorile — razen imena — tudi vodne napeljave in kolo, ki je gonilo stope. (Valjavčeva hiša stoji ob prvotni, naravni struji Roje). Zadnja valjavnica je bila pri Žagmojštru v Mojstrani. Te hiše zdaj ni več, valjali pa so tu še v devetdesetih letih preteklega stoletja. Razen tega je imela Mojstrana tudi dve barvarni. Stara barvarna je bila pri Mazonku, Mojstrana št. 32. Tu so opustili delo, ko je stekla železnica, zaposlili so se pri železnici. Še v prvih letih našega stoletja pa so barvali pri Čobrju, št. 14. Barval je Čobrjev Janez, to je Rabič Janez, ki se je učil barvanja v Beljaku. Barvo je delal sam iz rude, ki jo je kopal v Drmašli (hrib nad Dovjami), vozili pa so mu jo tudi vozarji iz Trsta.

Platnarstvo. Najvažnejša surovina za izdelavo domačega platna — »prta« je lan, »preja«, »prediu«. Sejali so dve vrsti preje: »ta kratko« in »ta dougo«. Kratka preja (rekli so ji tudi »ta drobna«), je imela več semena, finejša vlakna, dajala je več prediva za praznji prt in za »cvirn«, dolga preja pa je imela ne tako fina, zato pa bolj močna vlakna. Sejali so vedno le jari lan. Najbolj je uspeval na trdini (na detelšu) ali pa na strnišu. Gnojili so z ovčjim gnojem, posevek pa še posipali s pepelom. Pleli so prejo po dvakrat pa tudi po trikrat. Ob »Pranganju« (praznik Rešnjega Telesa), so nalomili veje mlajev in jih zatikali v prejo, da bi bolj visoko zrasla. Lan so populili v avgustu, zvezali v snopiče in sušili v stogu. Nekoč pa so Ratečani sušili prejo na njivi; po štiri snope so postavili v »šobre«, so rekli, da so prejo »pošóbrali«. Tako je bila preja v nekaj dneh suha. Posušeni so odstranili seme s posebnimi lesenimi »upúčami«, so rekli, da so jo »otlékli«. V Ratečah so tlekli prejo na tleh v veži. Pri tem delu so si dekleta med seboj pomagale, tem rajši, ker so vedele, da jih pridejo kratkočasit fantje. Otlečeno prejo so odpeljali na travnik in razložili po vrstah: »dali so jo usmágat«. Če je bilo vreme deževno, je bila preja v treh tednih usmagana, če ne pa so stari ljudje vedeli, koliko ros mora imeti preja, da je godna. Usmagano prejo so z rženo slamo povezali v velike »butare«, »swámnce«.

Konopljo so sejali v večji meri le v spodnjem koncu doline. Konopljeno prejo so uporabljali za osnutek pri tkanju raševine in za grobo platno, iz katerega so delali največ nosivne rjuhe.

Teritev. V Ratečah, Podkorenem in na Dovjem se še ali so se do nedavna od leta do leta zbirale osamele terice pri sušilnih jamah, kamor pridejo otret svoje skromne pridelke lanu. Nekdaj pa je bila teritev sestavni del najvažnejših jesenskih opravil. Vsaka vas je imela vsaj po dve pa tudi po več sušilnih jam. Po večini so bile v privatni lasti, imeli pa so tudi skupne vaške sušilnice. Lastniku so plačevali v denarju ali pa z delom. Pred drugo vojno so plačevali po 30 din za dan. Jame so navadno postavljene blizu potoka, tako da je imela »muza«, »ta suha«

— ženska, ki je sušila lan, vedno vodo pri rokah. Po obliki so jame po večini pravokotne. Postavljene so navadno na valovitem svetu, tako da so vsaj z ene strani vsekane v vzpetino in je v vsej višini vidna le prednja stena z odprtino, »ustjem« skozi katero se kuri. Dno jame je

Sušilna jama na Dovjem: levo zgoraj: tloris; — desno zgoraj: pogled na ustje; levo spodaj: podolžni prerez (merilo: 1:50)

Sušilna jama v Ratečah: levo v sredi: aksonometrična skica (merilo: 1:50); desno v sredi: pogled na ustje (1:10); — desno spodaj: tloris (1:10)

gorišče. Stene pokriva »lesa«, »planke« nanje so razgrinjali lan. Zidane so iz kamenja. Na Dovjem je sušilna jama okrogle oblike, prav tako zgrajena iz kamenja in meri v premeru 2 m, visoka je 1,25 m, kurijo pa jo po 2,70 m dolgem »raufenku« skozi 1 m široko in 0,5 m visoko ustje. V primerni razdalji od sušilnih jam je lesen tram »kon«, »štant«, na vsako stran tega pa leseni koli za pritrjevanje trlic. Pri enem konu je moglo tretji 8 do 12 teric. Do zadnjega tarejo oziroma so trli na prostem,

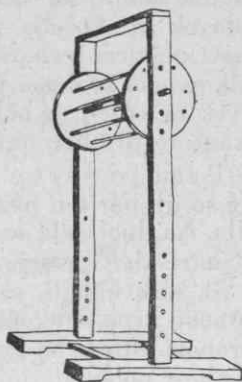
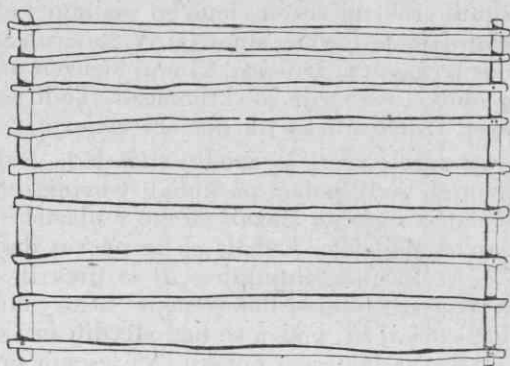
nekdaj pa je bil ta prostor pokrit — to so bile »pajštve«; ponekod so streho pajštve nosili le stebri, drugod pa je bil prostor pod streho vsaj z ene ali z dveh strani obit z deskami — »oplankan«. V Ratečah so bile pajštve prave lesene zgradbe z zidano pečjo za sušenje preje. Peč so kurili z zunanje strani. Iz teh pajštav so kasneje nastale hiše: iz Krštajne pajštve je nastala Šumarjeva hiša v Ratečah. Prav tako sta tudi Kuhova in Pajštvarjeva hiša v Ratečah nastali iz prvotnih pajštav. Iz Ziljanove pajštve je Pajštvarjeva hiša v Gozdu Martuljku, Bukova hiša v Srednjem vrhu pa je nastala iz Hlebenjeve pajštve. Tudi na Dovjem je domače hišno ime »pri Pajštvarju«, kar kaže na isti izvor.

Poznajo dve vrsti trlic. Prve so imele bolj močan jezik, s temi so lan terice nasekale, zato so jim rekli »sékcice« (tako so se imenovale tudi terice, ki so sekale), druge pa so imele bolj tenak jezik, z njimi so nasekano prejo gladile, zato so se imenovale te trlice, kakor tudi terice, ki so gladile, »gwádice«. V Ratečah in v Podkorenu so imeli tudi trlice z dvema žlebovoma, rekli so jim »kwafáunce«, rabili so jih namesto »gwadic«. Količina lanu, ki ga terica enkrat tare, se imenuje »prevésam« ali »pést«. Prevesma so zlagale terice v »pušlje«. V vsak pušelj so povezale 21 pesti preje.

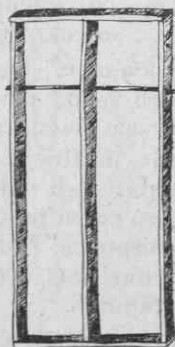
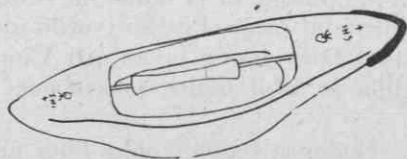
Pri trenju so si ženske med seboj pomagale. Gospodarji so naprosili toliko teric, da je bila preja v enem dnevu ali vsaj v dveh dneh otrta. Vsaka terica je morala otreti do štiri »swámnce« na dan. S trenjem so začele že v zgodnjih jutranjih urah in ponekod zapuščale trlice šele zvečer. »Muza«, »ta suha«, ženska, ki je sušila lan, je imela po 30 krajcarjev na dan, pozneje 50 din, v zadnjem času pa po 400 din. Razen tega je dobila še celodnevno hrano, ostanek drv in od vsake terice po eno pest preje. Terice, ki so prišle v »taberh«, so dobile po 10 krajcarjev, v stari Jugoslaviji 30 din, do zadnjega pa po 300 din. Celodnevno hrano so dobile le najete terice, zaslužene pa le malico in krap.

Preja. Preden so ženske začele presti, so otrta prevesma ali pesti na posebnih železnih glavnikih, »grebénih«, »odrzale«, da se je odločila slabša »špikova« in »hodna« preja od »pražnje«. Pri prvem drzanju se je odločila najslabša, špikova preja, pri drugem hodna, pražnjo prejo so prepognili in zasukali v »bútarco«. Kar se je odločilo na grebenu, so s tankimi češminovimi »špicami« najprej dobro stresli, položili na »retro« in zvili v »kodéljo«. Butarce in kodelje so pri predenju natikali na »koželj«, stolpast nastavek na preslici.

Dekleta in žene so se zbirale ob dolgih zimskih večerih na skupni preji. Za kratek čas so poskrbeli vasovalci — »potrěšavci«. Tako so se imenovali zato, ker so predicam »pazderje« stresali z »búrtahov«. Potrešavci so skrbeli tudi za ogenj na levah. Slednji večer se je preja končala s plesom. Do pusta je bilo navadno že vse popredeno. V vsej dolini je bila navada, da so v tem času enkrat napravili v kakšni prostorni hiši ali pa v gostilni skupno vaško prejo »poprédnc«. Predice so napekle flancatov, bobov, nanesle so mesa, za vino pa so poskrbeli fantje. Popredenca se je začela s pravo prejo, končala pa s pojedino in plesom.

Levo: »Planke«, lesa na sušilni jami iz Rateč. — Desno: »Trájbovc«, priprava

Levo: Tkalski »čouničak«. — Desno: »Hvapc«, stojalo za špule

O r o d j e. Trlice in kolovrate so izdelovali domači kolarji »rodarji«. Po obliki in načinu okraševanja se ločita v Gornjesavski dolini dva tipa preslic. V spodnjem koncu (Dovje, Mojstrana) poznajo preslice, ki so značilne skoraj za vso Gorenjsko; na deščici, ki nosi stolpasto rezljan nastavek za »koželj«, so izrezljani srčki in rozete, lepo so rezljani tudi robovi deščice, rezbarije dopolnjujejo še barvne slikarije. V Ratečah in Podkorenem so doma preslice drugega tipa. Deščica, ki nosi stružen nastavek za koželj, je ožja, ločne oblike, rezbarije so skromnejše. Tudi poslikane te preslice navadno niso. Izdelovali so jih domači mizarji.

P r a n j e š t r e n. Štrene so začeli prati že zgodaj spomladi. Najprej so jih par dni namakali v mrzli vodi, potem pa kuhali v svinjskem kotlu. Na dno kotla so položili slamo, nato pa zlagali štrene v plasteh in jih potresali s presejanim bukovim pepelom. Kuhale so se po ves dan. Če jih niso kuhali, so jih prali v škafih »žehtnikih«; te so prekrili s platneno krpo, »pepelínko«, vsuli gori presejan bukov pepel in to polili s kropom. Štrene so pustili v lugu nekaj ur, potem so lug odcedili in vse še enkrat ponovili. Spirali so štrene na bližnjem potoku. Na lesenih perilnikih so tleklí štrene z lesenimi »uapučami«, ki so jih rabili tudi za odstranjevanje lanenega semena. Navadno so vse štrene oprali v enem dnevu. Pri tem so si dekleta in žene med seboj pomagale. Sušili so jih na lesenih drogovih »rantah« na hišnih gankih.

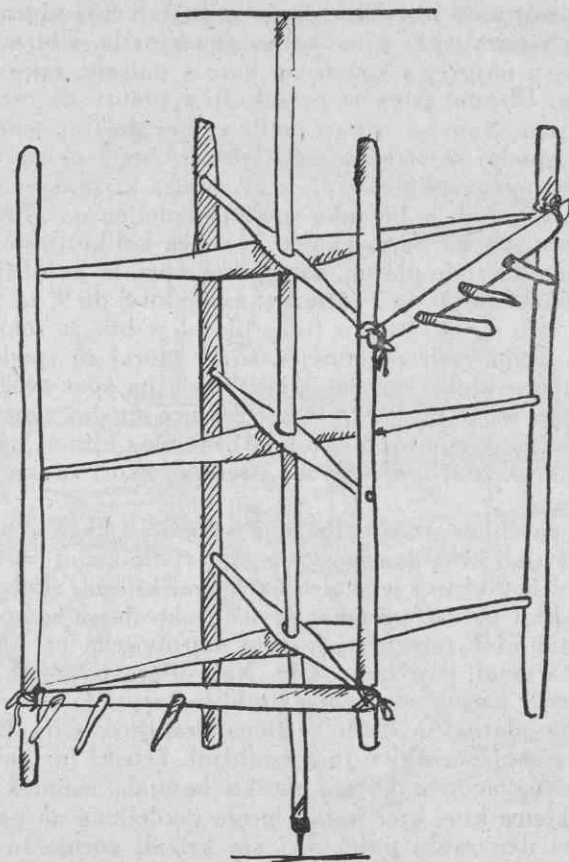
Pr eden so nesle prejo h tkavcu, so jo zvili v klopčke ali pa na vretena, kakor je zahteval tkavec. V ta namen so rabili »trájbovc«, to je posebno motovilo z dvema vrtečima se valjema, na katera so natakneli »štreno«. Nit so napeljali na vreteno posebnega kolovrata »trájbovca« za »špule«, so rekli, da špule »trájbajo«.

T k a n j e. Tkali so več vrst platna. Iz najbolj grobe preje so v Ratečah še po prvi svetovni vojni tkali »špikov prt«, ki so ga rabili največ za noivne rjuhe, za slabše delovne hlače in krila, boljši je bil »hodni«, najfinejši pa pražnji prt, ki so ga tkali iz pražnje preje. Iz te so nekdanj tkali tudi »cvilh«, to je dvojno platno, ki je tkano na »kitco«, rabili so ga za posteljne blazine. Cvilh je bil pisan. Pise so tvorile plave niti v osnutku. Zadnji je v Ratečah tkal cvilh Janez Juvan, pri Vandot, ki je umrl leta 1907. Pri tkanju cvilha je rabil tkalec 4 »grebene« in 4 »nogáunce«.

Prt so merili na lakti — »waktí«. Tkalcí so vedeli, koliko liber preje je potrebno za laket špikovega, koliko za laket hodnega in pražnjega prta. Na to je mislil tkalec že pri snovanju. Glede na število liber preje je vedel, kako dolgo platno bo stkal.

Za snovanje je služilo tkalcu motovilo, deščica »snováunca« in stajalo za špule »hwápc«. Motovilo za snovanje sestoji iz vretena, os vretena je zgoraj ujeta v železno rinko na lesenem stropu, spodaj pa v prav tako rinko v tleh. V razdalji 1,65 m sta na vretenu dva »križa« — zgornji in spodnji. Konec križev povezujejo štiri navpične palice, ki jih

spodaj in zgoraj ob križih vežejo po dve vzporedni letvici. Na eni zgornji in eni spodnji letvici so po trije leseni klini — »cveki«. Navite špule so nataknili na »hwapca«, to je nekak lesen okvir, ki je na sredi po vsej višini predeljen z letvo, na kateri so — kot na pokončnih stranicah tega

Motovilo, ki ga rabi tkalec pri snovanju

okvira — luknjice, kamor so vtikali osi špul. Na vsako stran je prišlo po osem špul preje. Tudi deščica za snovanje — snováunca« je imela na vsaki strani po osem luknjic. Če je bila preja zvita v klopčiče, so rabili namesto hwapca plitev lesen zabojček, ki je bil predeljen z deskami v osem parov kaset za klopčiče.

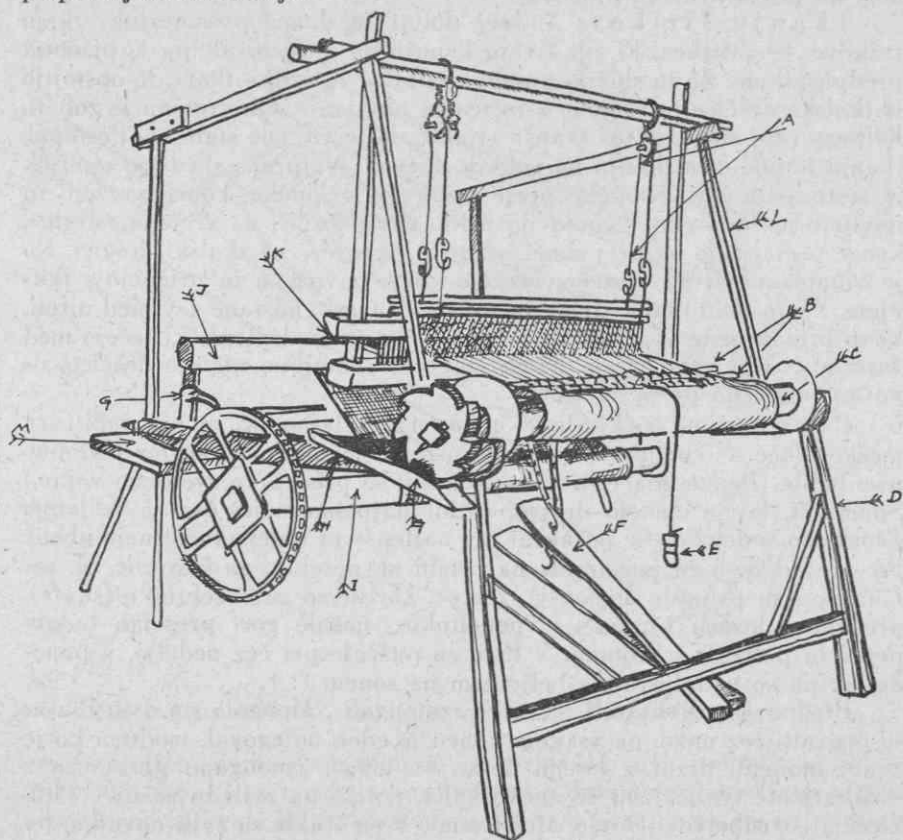
Preden je tkalec pričel s snovanjem, je določil dolžino platna. Zato je najprej navil nit od cveka na zgornjem križu do cveka na spodnjem križu (razdalje med obema je točno 1,65 m, to je dolžina stare lakti).

Navil je tolikokrat, kolikor lakti platna je mislil stkati. Ko je nameril, je prejo zaznamoval z barvo, nit navil nazaj na špulo in začel s snovanjem. Konce vseh 16 špul je po vrsti pretaknil skozi luknjice »snovaunca« in zavozljal in vozelj nataknil na prvi cvek zgornjega križa. »Štrénco« ali »pasem«, tako so imenovali pramen vseh 16 niti, so nato »ubrali« — s prsti so pobirali pare niti tako, da so se križali. Pri ubiranju je morala stati tkalska »snovaunca« pravokotno na motovilu. Ubirati so začeli pri spodnjem paru najprej s kazalcem, nato s palcem, tako do zgornjega, osmega para. Ubrane pare so pretaknili s prstov na ostala dva klina zgornjega križa. Nato so štrencé ovili v vsej dolžini osnutka do spodnjega križa, spodaj so »štrenco« ali »pasem« ovili okrog treh cvekov v obliki osmice, potem sukali nazaj do zgornjega križa, kjer so jo spet ubirali na pare. Osnutek je bil tako spodaj razdeljen na »štrence« oziroma »pasmí«, zgoraj pa na pare. Tkalec je vedel, koliko pasmi mora napraviti za posamezne vrste platna. Za »špikov« prt, ki je bil tkan iz najbolj grobe preje, so ubrali 6 do 7 »štrence«, za hodni 8 do 9, za praznji pa po 10, 11, 12 pa tudi po 14 »štrence« (tako platno je bilo že zelo fino). Preden so osnovano prejo vzeli z motovila, so jo zgoraj in spodaj ob vsakem klinu enkrat prevezali z vrvico, konce vrvic pa spet zvezali v kolobar. Ko so bili tako vsi pari zgoraj, in vse štrencé spodaj zvezani, so napravili »kito«. Začeli so zgoraj. Staknili so osnutek s klinov, napravili zanko in ga zdaj z levo, zdaj z desno roko pretikali skozi zanke, ki so pri tem nastajale.

Kito so navili na statve. Pri tem so morali tkalcu pomagati. Dve ženski sta odvijali kito, dva moška pa sta vrtila zadnji »pum« — zadnji valj pri statvah. Najprej je tkalec nategoval kito ob »kolenu«, v zadnjo zanko je vtaknil palico, prerezal vrvico, tako da so se sprostile pasmi. Palico je zataknil v zarezo, ki je zato napravljena na pumu. Palici je vtaknil tudi v ostali dve zanki kite. Nato je na posebnih lesenih »grablcéh« razvrstil pasmi, med zoba grabljic je prišla po ena pasem. Za različne vrste platna so imeli različne grabljice. Čim finejše je bilo platno, tem gostejše grablce je uporabljal. Ženski in tkalec so na moč nategovali kito, medtem ko sta moška navijala osnutek na pum. Ko so prišli do konca kite, kjer je bila preja razdeljena na pare, je vtaknil tkalec v prvi dve zanki palčki, ki sta križali gornje in spodnje niti, zadnjo zanko pa so po parih pretaknili skozi dva »grebena«; krajna para so pretaknili skozi prvi greben, vse ostale pare pa so prerezali, eno nit pretaknili skozi zanko prvega, drugo pa skozi zanko drugega grebena. Grebena sta povezana z »nogáuncama«, s pomočjo teh je tkalec dosegel, da sta se grebena pri tkanju dvigala in padala. Vsako nit so lepo po vrsti pretaknili še skozi greben iz češminovih ali pušpanovih klinčkov — »zabijač«, s katerim so pri tkanju utrjevali votek. Pred zabijačem so pare spet povezali v zanke, jih nataknil na palico, ki so jo vsadili v zarezo na prednjem valju — »prednjem pumu«. Kakor grablce, tako so bili za različne vrste platna potrebni tudi različni grebeni in zabijač. V Ratečah so rekli, da je imel »dkauc kaj cajga, da se ga je še

hudič v peklu branil«. Špaga na grebenih je iz domače preje. Da je bila bolj toga, so jo namočili v telečji krvi.

Prēden' je tkalec začel z delom, je osnutek namazal z »žlihtom«, to je sok iz pšenične moke in ovčjega loja. Žliht so kuhale gospodinje, največkrat pa tkalec sam. S sirkovo krtačo je tkalec nanesel žliht na zgornjo in spodnjo stran osnutka, tako je dosegel, da pri dviganju in padanju grebenov ni bilo trenja med nitmi. Ko se je žliht posušil, je bilo vse pripravljeno za tkanje.

Statve: A. »škripec« — B. Palci, ki ločita zgornje in spodnje niti — C. zadnji »pum« — D., H., L. »gršt« — E. utež — F. »nogāunci« — G. »rigleca« za prednje in zadnje kolo — J. »koleno« — K. »zabijáč« — M. klop
Mere: dolžina: 1,73 m, širina: 1,50 m, višina: 1,60 m

Votek je vlekkel tkalec s »čouničkom«, ki je imel žleb za »cvi«, to je cevka, na kateri je navita preja. Cvi je nataknjena na palčko, ki je s koncema zataknjena v luknjici žleba. Cvi so navijale ženske same na posebnem »trájboucu« za cvi, ki jim ga je posojal tkalec.

Tkalec je bil plačan od lakti stkanega prta. Pri praznjem platnu je šlo delo bolj počasi od rok. V enem dnevu je stkal najbolj spreten tkalec komaj po šest lakti praznjega, grobega platna pa še enkrat več. — po dvanajst pa tudi štirinajst lakti. Zato je bilo plačilo odvisno tudi od kakovosti platna. V stari Jugoslaviji je dobil tkalec po petnajst do dvajset din od praznjega. Snovanja niso plačevali v denarju, v Ratečah je dobil tkalec za to skledo krapov in hleb rženega kruha, v Kranjski gori pa jajca, kruh in klobaso.

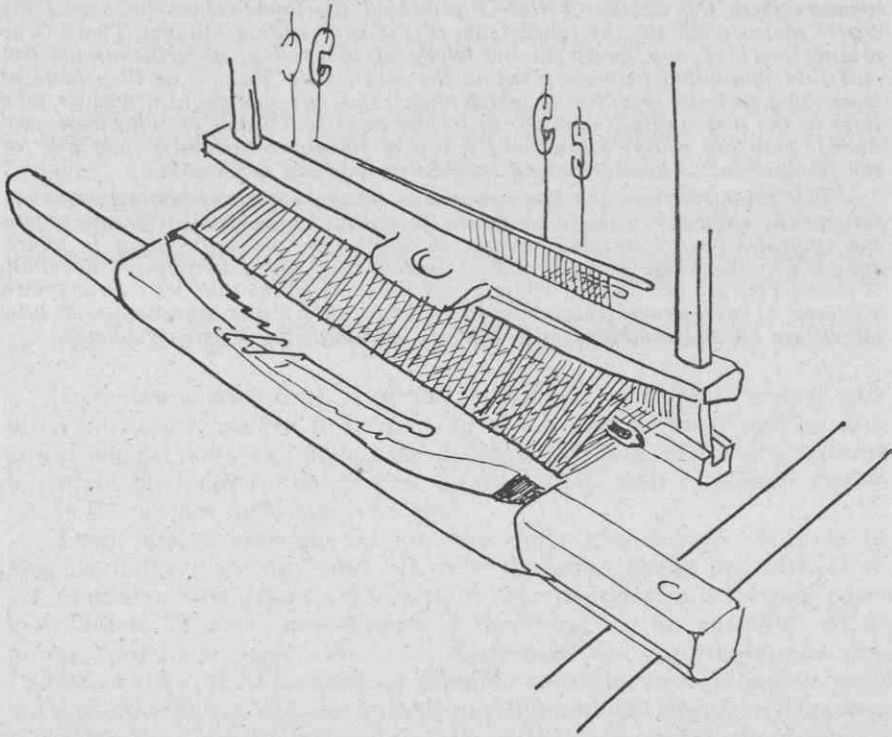
Tkanje štrikov. V vsej dolini še danes posamezniki tkejo trakove, — »štrike«, ki jih šivajo k nošnjim rjuham ali pa k prtenim predpasnikom. Za to služijo posebne »statlce za štrike tkat«, te obstojijo iz tkalske deščice in vretena z ročico za navijanje. Ob vretenu je zobato kolesce, vanj zatikajo pri tkanju »rigle«, da je vreteno stabilno. Postopek tkanja je podoben tkanju na velikih statvah. Najprej napravijo osnutek iz šestnajstih niti. Klopčke preje postavijo v lončke, konce zvežejo in navijejo na motovilo. Z motovila trdno navijejo niti na vreteno »statlc«, konce pretaknejo najprej skozi luknjice in zareze na tkalski deščici. Ko je osnutek navit na vreteno, zvežejo konce z vozlom in pričnejo s tkanjem. Z eno roko tkalec dviga in spušča osnutek, nastane zev med nitmi, ki so pretaknjene skozi luknjice na deščici in med nitmi, ki tečejo med zarezami. V te zeve vtika tkalec »žábco« — majhno roglato deščico, na kateri je navita preja za votek.

Pranje in beljenje platna. Platno, ki so ga rabili za moške hlače — »prtnice«, za krila in delovne predpasnike ter podobno niso belili. (Prtene hlače in krila so nosili še pred prvo svetovno vojno.) Spomladi, ko je cvetelo drevje, je bil najprimernejši čas za beljenje. Ženske so vedele, da se je takrat prt najlepše in najenakomerneje ubelil. Po ves teden so ga pogrinjale na produ ob potokih, ga škropile, ob sobotah pa ga prinesle domov v »žehto«. Zložile so ga v žehtnike (škaf), prekrile s kosom platna — »pepelínko«, nasule gori presejan bukov pepel in polivale s kropom. V lugu so puščale prt čez nedeljo, v ponedeljek pa so nadaljevale z beljenjem na soncu.

Preden so prt shranili, so ga še »zmóngali«. Mongala sta dva. Platno so pognili čez mizo, na vsakem koncu je eden nategoval, medtem ko je drugi mongal, drzal z lešeno desko »móngo«. Zmongano platno so z »vájharjem« (valjarjem) še »povájhali«, potem pa zvili in zašili v »štúklce« ali »trúbejve« (Dovje, Mojstrana). V en štuklc so zvili navadno po osem lakti prta.

Okraski na platnu. Najpreprostejši okraski na prtenih izdelkih so cofi »čopi« iz domače bele in rdeče »turške« preje. S takimi čopi so okrašeni vogali in robovi prtov, prtčkov in »obwačiv« — prevlek za blazine. Praznična obwačiva in rjuhe pa so bogato vezene »našivane«, našive dopolnjujejo klekljane, včasih tudi kvačkane čipke »špice«. Barvne vezenine so iz rdeče in modre domače volne, izdelane s križnim ubodom — »s križci«. Motivika je izrazito gorenjska; bordura izpolnjena s cik cak linijami, ob njih so nanizani stilizirani nagelji. Po-

sebnost gornjesavskih dekorativnih tkanin so rjuhe, blazine in prtovi »z reblni« (Rateče) ali »limi« (Podkoren). »Rebl« oziroma »lim« to je štiri do šest cm širok, vzorčasto tkan trak, osnutek je lanen, votek, ki predstavlja vzorec, pa je iz rdeče, redkeje iz modre ali črne volne. Motivika okrasnega traku so največkrat cik-cak linije, vmes srčki, včasih rozete ali celo velikonočno jagnje. Izvor teh tkanih okrasnih trakov še

Del statep: »koleno«, »zabijač«, »grebena«. Dolžina grebenov: 0,80 m

ni pojasnjen, najbolj verjetno so jih prinašale sem potovke iz okolice Škofje Loke, ki so nosile v Gornjesavsko dolino tudi kleklane »špice« in jih zamenjavale za domačo prejo. Gotovo je samo to, da so reblnaste oziroma limaste rjuhe znane v vsej dolini. Tretja vrsta okrasja na prtelih rjuhah in blazinah so ažurji — »pkánce«. Ažurji na rjuhah in blazinah so zelo bogati, izdelani so z domačim lanenim »cvirnom«. S skromnimi pkancami so si ženske okraševale tudi prtene predpasnike »burtahe«. Vse vezenine s pkancami dopolnjujejo še s križci vezeni barvni monogrami iz rdeče ali modre domače volne.

Literatura: Božo Račič, Domače tkalstvo v Beli Krajini, SE III—IV. Vilko Novak, Doneski o tkalstvu in suknarstvu nad Begunjami in Zirovnico, SE VI—VII, 1953, 117.

Summary

THE DOMESTIC WEAVING IN THE UPPER SAVA RIVER VALLEY

The valley of the Upper Sava River is one of those parts of Upper Carniola where the production of the home-woven cloth and its usage have been preserved for a very long time. Even during the 20's and 30's of the past century the weavers from the village of Rateče produced the home-woven linen and the coarse woolen cloth for the inhabitants of the surrounding villages. There is no weaver working any longer in the whole of the valley; nevertheless we can still find individual farmers planting the seed of the flax — or they have at least done so until recently — which they carry afterwards to a weaver who lives in the surroundings of Bled. In former days four types of cloth were produced; now the people know only a coarse flaxen cloth which they use for the production of sheets in which they carry hay and dry leaves.

The products from the home-woven cloth show also interesting ornamentation. The embroidery made by means of red and blue woolen threads shows the typical Upper Carniolan ornaments applied in the embroidery to which comes also the usage of lace and of tresses that adorn border of the cloth. A peculiarity are the sheets, cushions, and the table cloths that are adorned with patterns of inwoven stripes (mainly of red colour), the so-called »reb lini«, which are always combined with the lace and with the à-jour-ornaments.

LE CONDIZIONI DI VITA IN VAL RESIA NEL SECOLO XVI

Gaetano Perusini

Quando l'amico Matičetov, con il quale mi trovavo a Prato di Resia lo scorso dicembre, mi chiese uno scritto per il volume dello Slovenski Etnograf che sarebbe stato pubblicato in memoria di B. Orel, pensai subito ad alcuni documenti che avevo copiato, anni addietro, nell'Archivio della Giurisdizione di Moggio¹ e riguardanti la valle di Resia. In quella valle era nata la nonna di Orel ed egli ricordava volentieri tale legame col Friuli. Perciò la pubblicazione di questi documenti vuol essere un omaggio alla sua memoria nell'ambito di quei rapporti che avvicinano il Friuli e la Slovenia al di sopra delle frontiere politiche.

I trentadue documenti, riportati in regesto, ed i due inventari trascritti per intero, redatti in latino o in veneto con termini friulani, illustrano aspetti della vita nella valle di Resia nel cinquecento ed integrano le notizie che ho già pubblicate, in questa rivista, sulle condizioni economiche dei resiani nello stesso secolo.²

Dagli atti conservati nell'archivio della giurisdizione feudale di Moggio, dalla quale dipendeva la valle di Resia, risulta anzitutto il sistema di amministrazione della zona. A capo dei quattro principali paesi, cioè Gniva, Oseacco, San Giorgio e Stolvizza, c'è un gastaldo³ ed un giurato nominati dagli abitanti e confermati dal rappresentante dell'Abbazia (Doc. 8). C'è anche un gastaldo sostituto, probabilmente scelto dal gastaldo (Doc. 17). È compito di questi amministratori, che duravano in carica un anno, soprintendere alla polizia campestre, denunciare i delitti al tribunale della giurisdizione e provvedere a tutto quanto è necessario al buon andamento della comunità (Doc. 4, 8, 9, 17, 29). Riscuotono le tasse, sia quelle imposte dal governo veneto, sia quelle stabilite dai vicini per le necessità del comune (Doc. 18,19).

¹ L'Archivio della Giurisdizione di Moggio è conservato presso l'Archivio di Stato di Udine.

² G. Perusini, *Rezijanski izseljenci v šestnajstem stoletju*, in Slovenski Etnograf, I (1948).

³ Il capo delle vicinie friulane è di solito detto *decano* o *podestà*; a Resia, dove i terreni erano in origine per intero di proprietà del signore feudale, troviamo un *gastaldo* che trae il suo nome, con ogni probabilità, dal fatto che egli dapprima era l'amministratore dei beni dati in concessione feudale agli abitanti e poi è diventato il rappresentante degli abitanti stessi mantenendo l'appellativo originario.

La giustizia è assai rapida e le pene improntate ad equità. Le risse, i ferimenti, ed anche le uccisioni, appaiono frequenti (Doc. 2, 7, 9, 11, 16, 29); per un nonnulla si metteva mano al coltello.⁴ Le pene tuttavia sono assai miti e se il feritore, ed anche l'uccisore, ottiene il perdono dall'offeso, o dai suoi parenti, viene assolto (Doc. 11).

Risulta inoltre dai documenti esaminati che le condizioni di vita dovevano essere assai misere nella valle che non dava da vivere per tutti. La diffusa consuetudine dell'emigrazione attestata da una serie di documenti già da me pubblicati,⁵ è confermata da questi registi; vediamo un abitante di S. Giorgio abbandonare la casa paterna per andare in *Alemania* (Doc. 20) probabilmente come merciaio ambulante, mestiere tradizionale dei resiani; merciai ambulanti resiani (*cramari*) di ferramenta in Germania sono ricordati altrove (Doc. 4, 14). Anche tre sorelle, per la loro povertà, sono costrette ad emigrare e *per alienas domos vitam ducere* (Doc. 28).

Sembra che in ogni paese ci fosse qualcuno che sapesse leggere e scrivere (Doc. 12) malgrado la povertà e semplicità di vita che traspaiono dalle varie note: ad esempio dall'inventario dell'eredità di Menia Iuri, una donna di Gniva (Doc. 10) che non si può dire sia povera; unica erede della facoltà paterna, ha una casa, campi, prati, bestiame ed un cavallo che, in quest'epoca, è un bene di relativamente grande valore. Il vestiario ed i mobili della Iuri sono ridotti a ben poca cosa. È da notare però che nell'inventario si parla di *casa con li suoi fornimenti a usanza di Resia*; è probabile che in questa dizione sia compreso un minimo di mobilia che, altrimenti, mancherebbero, non solo tavole e seggiole, ma anche i letti e la suppellettile da cucina.

Della frugalità dei resiani è prova il testamento di Stefano Lunghini che lascia per il vitto della moglie, il reddito di due campi (Doc. 20), evidentemente modestissimo, che doveva bastare per tutte le sue necessità, e dal testamento risulta che il Lunghini era benestante.

I rapporti sessuali appaiono improntati alla più grande libertà (Doc. 4, 6, 15, 27) e non c'è ricordo di risse o questioni fra abitanti per gelosia o per motivi che, con termine anacronisticamente moderno, diremo d'onore, termine che i resiani del '500 non avrebbero certamente potuto comprendere. I processi per reati sessuali riguardano casi di rapporti fra persone legate da parentele che, per il diritto canonico, costituivano un impedimento matrimoniale; rapporti, per il diritto canonico, incestuosi ma che l'opinione popolare non considerava tali (Doc. 6, 15).⁶

⁴ La stessa rissosità appare anche negli altri paesi soggetti all'Abbazia di Moggio ed abitati da popolazione di parlata friulana. Analoga situazione anche nella pianura friulana cfr. G. Perusini, *L'amministrazione della giustizia in una giurisdizione friulana del cinquecento*, in *Memorie storiche forogiuliesi*, XL (1952-53), p. 211.

⁵ Perusini, *Rezijanski izseljenci*, op. cit.

⁶ Nell'archivio della giurisdizione è conservato anche un processo del 1494 (Busta 2) contenente un procedimento penale contro Luca di Pietro Negro di

Era ritenuta moglie legittima anche la donna non sposata in chiesa ma convivente in seguito a reciproca promessa. È il matrimonio *per verba de presenti*, ben noto agli storici del diritto matrimoniale,⁷ ed assai diffuso in Friuli prima del Concilio di Trento che impose la celebrazione obbligatoria del matrimonio in Chiesa. Questi matrimoni consensuali potevano essere sciolti per mutuo accordo ed i coniugi passare a nuove nozze anche ripetutamente. Nei documenti di tutto il Friuli si possono trovare numerosissimi casi del genere; sembra anzi che la celebrazione religiosa, che rendeva il matrimonio indissolubile, venisse celebrata solo posteriormente al matrimonio consensuale.

Uguale libertà sessuale ci appare nel resto del Friuli⁸ e ci è testimoniata anche dai processi relativi alla popolazione di parlata friulana dipendente dall'Abbazia di Moggio. Nel 1563 il Capitano abbaziale istruisce un processo contro *Maria nuncupata la Suola uxor Laurenti Suole* di Moggio la quale *cum pubblico scandalo vicinorum... palam quasi publice et saepius ausa fuerit secum acceptare ad illicitos amplexus et carnales comixiones exercendum in domibus suae habitationis Franciscum Maroldum de Modio eius compatrem cum eum adulterius item et incestum (stante dicta spiritualis inter eos affinitate)... Nec non et diversis lenocinijs honestas puellas et mulieres attentare et eas inducere ad se se prostituendum virorum... Nec non et tales seductas foeminas... pregnantes... seducere ad abortos efficiendos*. Dagli interrogatori dei testimoni i fatti risultano provati e veniamo anche a sapere che il marito si era lagnato solamente perchè l'amante della moglie mangiava e beveva gratuitamente. Il processo si conclude con un bando comminato ai due amanti che si stabiliscono ad Amaro, un paese posto fuori della giurisdizione a poca distanza da Moggio.⁹

*

I registi riportati in appendice ci danno anche un'idea delle condizioni economiche della zona. Intorno ai paesi limitate estensioni di terreno sono lavorate; per esse ogni coltivatore paga un canone annuo all'Abbazia subentrata nei diritti del conte Cachelino.¹⁰ In origine si trattava di vere e proprie affittanze delle quali era necessario ottenere la

Stolizza processato *quod habuit rem cum Anna eiusdem Luce attinente*; viene assolto.

⁷ F. Brandileone, *Saggi sulla storia della celebrazione del matrimonio in Italia*, Milano 1906; P. Rasi, *La conclusione del matrimonio nella prassi prima del Concilio di Trento*, in »Riv. di Storia del Diritto Italiano« 1945; id., *Consensus facit nuptias*, Milano 1946; id., *La conclusione del matrimonio nella dottrina prima del Concilio di Trento*, Napoli 1958.

⁸ G. Perusini, *L'amministrazione della giustizia*, op. cit., p. 212.

⁹ Il processo si conserva nell'Archivio della giurisdizione (Busta 9).

¹⁰ Il testamento del conte Cachelino non è genuino; è probabile però si tratti del milite Chazili de Muosiza che nel 1072 donava beni a Santa Maria de Luna. Cfr. P. Paschini, *Storia del Friuli*, Udine 1953, I°, p. 250.

regolare rinnovazione; alla fine del cinquecento i coltivatori possono ormai disporre liberamente dei terreni per testamento o cessione ed i capi di ogni paese si limitano a percepire la somma globale degli affitti, ormai fissi, e trasmetterli all'Abbazia (Doc. 8).

Si trovano anche contratti di affittanza di terreni (Doc. 1) ma si tratta di affittanze che mascherano un prestito; pratica largamente seguita in Friuli. Esaminando il documento resiano si vede infatti che l'affittuario ha ricevuto un prestito per il cui interesse pagherà ogni anno, fino alla restituzione del capitale, libbre 31 di formaggio, interesse garantito da un suo campo.

Accanto ai pochi terreni coltivabili esistono vaste estensioni di pascoli e di boschi sfruttati in comune dagli abitanti. L'allevamento del bestiame, e la vendita del formaggio prodotto, sono le principali attività agricole dei resiani (Doc. 1, 3, 9, 10, 14, 17, 20, 21, 23, 24). La difesa dei diritti di pascolo è alla base della loro vita ed in questi documenti c'è il ricordo delle controversie sorte a tal proposito, e durate assai a lungo, fra Resia e Resiutta: gli uomini di Resiutta uccidono delle pecore appartenenti agli abitanti di Gniva e questi per vendetta distruggono un fabbricato nel quale si ricoveravano i pastori di Resiutta (Doc. 9).

Nei boschi di proprietà comune gli abitanti possono tagliare legna semprechè il bosco non venga bandito, non venga cioè riservato per particolari necessità, ad esempio, la costruzione di case (Doc. 22) che, come emerge da questo documento, nel cinquecento erano ancora di legno.

I resiani integravano i redditi dell'agricoltura con i proventi della tessitura che sembra fosse assai diffusa nella valle (Doc. 7, 14). È attestata anche l'esistenza di artigiani: sono ricordati un bottaio (Doc. 3), un *rotario*, fabbricante di carri (Doc. 25) e si fa menzione di un molino e di una fornace di calce (Doc. 24, 16).

Negli atti della giurisdizione di Moggio molti documenti riguardano il taglio ed il commercio del legname esercitato dagli abitanti della zona; nessuno di essi è però di Resia. Sembra quindi che questa attività fosse trascurata dai resiani che invece raccolgono e vendono pece (Doc. 53).

Poche le notizie di natura strettamente folkloristica; alcune tuttavia sono particolarmente interessanti. Verso la fine dell'inverno venivano suonate trombe ed un testimone in un processo dice che, passando per la valle di Resia, *li sentij trombar et proprio dissì battono la quaresima* (Doc. 29).¹¹ In Friuli, a metà Quaresima, si bruciava un fantoccio rappre-

¹¹ Che il trombar indichi il suono di corni è precisato da un documento della stessa epoca relativo ad altre consuetudini popolari di Moggio cfr. G. Perusini, *Antiche usanze friulane*, in »Lares«, 1949, 1-2. Suoni di corni troviamo nella festa primaverile slovena di S. Giorgio — come gentilmente m'informa M. Matičetov — in Carinzia (F. Koschier, *Das Georgijagen [Sent Jurja jahaf] in Kärnten*, Carinthia I, 147, 1957, 862 ssg.), in Carniola (F. Marmorolt, *Tri obredja iz Bele Krajine*, Ljubljana 1936, pp. 6, 9, 20) e altrove.

sentante una vecchia;¹² sopravvivenza di un antico rito magico-agrario primaverile propiziatorio di espulsione,¹³ ma non c'è traccia, in alcun posto, di suono di corni. La frase usata nel documento ci ricorda l'uso veneto di *bater marzo*. Alla fine di febbraio, od al principio di marzo, si *invitava* l'erba novella a spuntare battendo strumenti agricoli od altri ferri.¹⁴ Similmente in Valtellina si *chiamava* l'erba novella con il suono dei campani delle vacche;¹⁵ l'uso è segnalato anche in Piemonte nel Canavese.¹⁶ Gli strepiti per *bater marzo* erano di solito accompagnati da fuochi che, da soli, sono rimasti in Romagna *per far lume a marzo*.¹⁷

La notizia del documento resiano è troppo laconica perchè si possa asserire una sicura connessione della consuetudine con quella di *bater marzo*, sopravvivenza di un antico rito magico-agrario propiziatorio, o con le consuetudini del ciclo carnevale-quaresima nel quale veniva distrutto (bruciato, sepolto, segato, gettato in un corso d'acqua) un fantoccio rappresentante il Carnevale o la Quaresima, sopravvivenza, quest'ultimo, di un antico rito magico-agrario di espulsione. In ogni caso però si tratta delle tracce di un rito connesso col rinnovamento dell'anno e con la ripresa della vegetazione e forse della commistione dei due riti (*bater marzo*) e bruciamento del fantoccio della Quaresima.

Nei documenti resiani è ricordata la festa del Corpus Domini che sembra sia stata la più importante della valle; in questo giorno per tradizione (*iuxta mores*) l'abate di Moggio si recava in visita a Resia (Doc. 15). È pure menzionata la festa di S. Odorico che il comune di S. Giorgio solennizzava in maniera particolare per un voto (Doc. 29).

Gli anniversari funebri hanno nella vita familiare resiana una grande importanza. Per l'anniversario della morte di Maria Iuri (*trentesimo*) vengono spese Lire 6 mentre per il mantenimento dei due figli, lasciati dalla defunta, si spende Lire 1 per settimana (Doc. 15). Il raffronto di queste due cifre ci mostra come un tempo si desse ai riti

¹² G. Perusini, *Usanze quaresimali friulane*, in »Ce fastu?«, XXIII (1947), 1-4.

¹³ P. Toschi, *Le origini del teatro italiano*, Torino 1951, p. 138 sgg.

¹⁴ G. Piazza Torresella, *Tradizioni del vicentino. Se bate marzo*, in »Riv. d. Trad. Popolari«, I (1894), 8, p. 648; B. Frescura, *Fra i Cimbri dei sette comuni vicentini*, in »Arch. per lo studio d. tradizioni popolari«, 17 (1898), p. 48; A. Prati, *I Valsuganotti*, Torino 1925, p. 121; A. Zenatti, *Calendimartzo*, in »Archivio Storico per Trieste, l'Istria e il Trentino«, IV (1890), p. 143 sgg.; D. Oliveri, *Vita ed anima del popolo veneto*, Milano (s.a.), p. 47; P. Mazzucchi, *Vecchi canti popolari del Polesine*, Badia Polesine 1925, p. 58.

¹⁵ A. Frontero, *Chiamar l'erba*, in »Riv. d. Trad. Pop.«, I (1894), 5, p. 385; G. Marchesi, *In Valtellina*, in »Arch. p. lo studio d. trad. pop.«, 17 (1898), p. 411.

¹⁶ C. Nigra, *Canti popolari in Val Soana Canavese (Ivrea)*, in »Riv. d. Trad. Pop.«, I (1894), 6, p. 440.

¹⁷ P. Toschi, *Romagna solatia*, Milano (s.a.); p. 16; A. Fabi, *Documenti relativi all'inchiesta sulle costumanze popolari romagnole*, in »Lares« XVIII (1952), p. 45, 51, 60.

degli anniversari funebri un'importanza molto superiore a quella che essi hanno oggi anche per le popolazioni rurali più conservatrici. In tali ricorrenze si riunivano tutti i membri di una famiglia (Doc. 7).

Ai moribondi si poneva in mano una candela accesa che si rinnovava quando stava per spegnersi: *stette viva per sino sol a monte et poi andò con Dio e tanto la stete viva che bruciassemo doij candelle con lei in tenirghele accese in man* (Doc. 5). L'uso è noto anche nella pianura friulana; ad Orzano, nel 1553, durante una rissa, mentre un uomo, già ferito, sta per essere ucciso con un'ultima pugnolata, una donna grida: *Io ve lo domando de grazia chel possa veder un pocho de fogo avanti chel mora* ed un'altra donna porta contemporaneamente un *cereo benedetto*.¹⁸ La consuetudine di accendere una candela benedetta presso i moribondi è diffusa non solo in tutta Italia ma anche in tutta Europa, dalla Spagna all'Ucraina.¹⁹ Più interessante notare che in Galizia si dice che *il malato deve morire con la luce*²⁰ credenza che s'accosta a quella friulana e può far pensare che la consuetudine cristiana di accendere una candela benedetta presso i moribondi sia una sopravvivenza di antichi riti funebri.

Al campo del folclore appartiene l'uso di *mostrar le fighe* (Doc. 11); gesto di insulto fatto con le mani così diffuso da non aver bisogno di riscontri.

Assai interessante è il ricordo di un *compadre e di una comadre a levar da terra* i neonati, *compadre* e *comadre* distinti dal *compadre* e dalla *comadre* di battesimo. Una teste infatti dichiara di non saper *chi fosse sta compadre ne comadre* (al battesimo) *ma ben io fui comadre a levar da terra la creatura* (Doc. 15). La consuetudine esisteva anche a Moggio ed un processo del 1582, relativo a questa località,²¹ ci permette di precisare i particolari di questa tradizione. Un teste dichiara: *come fu nasciuta la puta ne Domenego ne Floreana sua fiola, per haver inteso che Jacomo suo fiolo era il padre, se volsero impaciar a levarla da terra et governarla et se non fusse stado mi che andai a chiamar Jacomo de Zuan Fontana saria la puta andata de mal, et lui pregado da me venne et la levò da terra et la dette in brazo alla detta Floreana et lei la governò. Jacomo Fontana interrogato precisa: ritrovandomi alli Stali (attualmente frazione del comune di Moggio) sul mio stali a dormir... fui chiamato da Simeon Moret et levato andai a casa di esso Simeon et io da loro pregado la levai da terra per non si trovar livi donne salvo Floreana fiola de Domenego Franz e alcuni uomini perchè nessun de loro la volse levar per esser parenti. Un terzo teste aggiunge: poi che ebbe partorito chiamassemo Jacomo fiol de Zuan Fontana che la levasse de terra perchè come detta Zuana disse che era fiola de Jacomo mio fratello nessuno de nui tre se volessemo impaciar a levarla de terra et poi levata*

¹⁸ G. Perusini, *Aneddoti di vita friulana d'altri tempi*, in «Ce fastu?» XXIV—XXV (1948—49) n. 1—6.

¹⁹ Perusini, *Aneddoti*, op. cit.

²⁰ E. Onatskyj, *Studi di storia e cultura ucraina*, Roma 1959, p. 106.

²¹ Il documento si conserva nell'archivio della giurisdizione. Busta 15.

da terra detto *Jacomo fiol de Zuan Fontana me la pose in brazo et io la governai un poco, meglio che io seppi, et mio padre la portò a Moggio a batezar.*

La consuetudine che un neonato non potesse esser toccato dai parenti, finchè qualche estraneo non lo avesse *levato da terra*²² non ha altri riscontri in area friulana ed è probabilmente la sopravvivenza di qualche antico rito.²³

La consuetudine di deporre un neonato sulla terra è ben nota e documentata presso differenti popoli;²⁴ è stata interpretata nel senso che la forza insita nella terra passerà così nel neonato. Secondo Dieterich²⁵ in questa consuetudine si dovrebbe anche vedere una sopravvivenza del culto della Terra Madre.²⁶

Non ho trovati riscontri in altre zone alla consuetudine friulana che il neonato dovesse essere alzato da terra da un estraneo della famiglia. In alcuni paesi il neonato deve essere sollevato da terra dal padre, e questa consuetudine è stata interpretata nel senso di un riconoscimento di paternità.²⁷ In altre località, il neonato deve essere alzato da terra dalla levatrice, la donna che assiste al parto.²⁸ Quest'ultima consuetudine che si avvicina assai a quella resiana è stata pure interpretata come una sopravvivenza del culto della Terra Madre. Secondo il Fehrle: »Ist die Bezeichnung Erdmutter für die Hebamme richtig, so könnte ich mir die Entwicklung so denken: die Menschen sind nach altem Glauben Kinder der Erdmutter. Als dieser Glaube geschwunden war, ging die Bezeichnung Erdmutter auf die Hebamme über, die die Kinder aus dem Schoos der Erde hervorholt, wie man den neugierigen Geschwistern erzählte.«²⁹

Se l'opinione espressa, con qualche riserva, dal Fehrle è giusta, la consuetudine resiana è un nuovo e particolarmente interessante docu-

²² Alla consuetudine di partorire direttamente sulla terra sembra accennare anche il Doc. 27.

²³ J. Baudouin de Courtenay, *Materialy I: Rezijskie teksty*, S. Peterburg 1895, Nr. 1358—59, pp. 431—32, riporta un racconto, raccolto a Resia da Ella von Schoultz-Adaiewski, nel quale si trova una sopravvivenza dell'uso ricordato, racconto che qui riassumo: una donna partorisce in un bosco. Non potendo una madre toccare la sua creatura se prima non è stata toccata da qualcun altro, la tocca con una frasca e poi la mette nel grembiule e la porta a casa. Tornata nel bosco la frasca si abbassa al suo passaggio salutandola come comare. Varianti di questo racconto, registrate da Milko Matičetov nel 1962—64, si conservano nella fonoteca dell'Istituto per le tradizioni popolari dell'Accademia slovena di scienze ed arti di Lubiana.

²⁴ *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens (= HDA)*, II°, p. 898.

²⁵ Dieterich, *Mutter Erde*, cit. in *HDA*, op. cit.

²⁶ Sul culto della terra madre presso gli Indoeuropei cfr. G. Devoto, *Origini indoeuropee*, Firenze 1962, p. 220. Un culto di una dea madre è ben documentato in Europa già nell'epoca paleolitica cfr. J. Maringer, *The Gods of Prehistoric Man*, London 1960, pp. 108—114. Sull'importanza del culto della Dea Madre in Europa cfr. E. O. James, *Mother Goddess*, London 1959.

²⁷ *HDA*, op. cit.

²⁸ *HDA*, op. cit.

²⁹ *HDA*, op. cit., p. 900.

mento della diffusione del culto della Terra Madre. Ed a convalida si potrà riportare quanto aggiunge il Fehrle: »Man erwartet doch, dass die Frau nach ihrer Tätigkeit benannt werde, nicht nach dem Ort, von dem sie das Kind aufhebt.«³⁰

I documenti pubblicati in appendice sono interessanti anche per la toponomastica e per l'onomastica locale e per alcuni termini riportati. Il mese di novembre è detto *picol mese* (Doc. 15), quello di luglio *seselador* (Doc. 16). In sloveno sono note le coppie di mesi piccolo-grande per maggio-giugno (*mali-veliki traven*) e per luglio-agosto (*mali-veliki srpan*); il documento resiano postula l'antica esistenza di una coppia piccolo-grande anche per l'inverno.³¹ Il termine *seselador* per luglio deriva dal friulano dove è ben documentato.³²

Troviamo pure qualche termine friulano che merita di essere segnalato; ad esempio *revoc* col significato di rigurgito di acque ostacolate nel loro corso: *seraleum vulgo appellatum inchiastri... pro amovenda arena inducta in rugiale... ne possit succedere revocum et admodum crescere aqua* (Doc. 24).

La toponomastica è slava o slavizzata; qualche toponimo può essere infatti di origine anteriore all'insediamento di popolazioni slave nella valle ed il nome stesso della vallata, Resia, è probabile sia fra questi.³⁴ L'onomastica è invece per la maggior parte italianizzata.³⁵ I termini che si riferiscono ad arti o mestieri sono nei documenti o italiani o friulani.³⁶

³⁰ HDA, op. cit.

³¹ Ringrazio l'amico Matičetov per le segnalazioni che mi ha fatte e per aver interrogato in proposito il prof. J. Stabej, specialista di studi sull'antico calendario, che ha confermata la novità della notizia data dal documento resiano.

³² In friulano sono documentati *seseledor*, *seselador*, *seselandi*; cfr. G. Ascoli, *Annotazioni ai testi friulani*, in »Arch. Glott. Italiano«, IV (1878), p. 548; V. Baldissera, *Saggi di antico dialetto friulano*, in »Pagine friulane«, I (1888), 3, p. 38; Cl. Merlo, *I nomi romanzi delle stagioni e dei mesi*, Torino 1904, p. 145. Sui nomi dei mesi in Friuli cfr. G. B. Corgnani, *I nomi dei mesi*, in »Risveglio scolastico«, IV, nr. 1.

³³ Cfr. Nuovo Pirona. *Vocabolario friulano*, sub *rivoc*.

³⁴ *Rep. Tana clarezi, Peruvaze, Gospogniza in Mlacha, Cestes, Nusinobardo, Pischiorch, Astudenzi, Pothlomom*, (Doc. 10) — *Brijch, Sbrezzi, Brese, Dombj de Sbrezzi*, (Doc. 2). Per l'omofono toponimo Resia della Val Venosta cfr. C. Battisti, *I toponimi dell'Alta Venosta*, Firenze 1936 (D. T. A.) I^o, fasc. I^o p. 169.

³⁵ Si veda ad esempio l'elenco di nomi del doc. 24. Anche negli altri documenti l'italianizzazione dell'onomastica è ugualmente assai profonda. Italianizzati sono anche i soprannomi (Doc. 27, 29). Sui cognomi resiani cfr. G. B. Corgnani, *Documenti resiani*, in »Ce fastu«, XVI (1940), 5—6, p. 244.

³⁶ Assai forte l'influenza del friulano nell'inventario degli atrezzi di un falegname di Ovedasso (Doc. 3).

Alle consuetudini giuridiche appartengono le formalità usate nei trapassi di immobili. Il capitano della giurisdizione di Moggio da il possesso di un terreno al nuovo possessore *tenendum illum per manum et ducendum intus et foris de bono semel bis et ter et dando in eius manibus de herbis, terra et lapidibus ipsius bonis in segnum tenute et corporalis possessionis* (Doc. 27). Formalità tutte ben note al diritto germanico ma entrate a far parte del diritto comune italiano.³⁷

Nel complesso le condizioni di vita dei resiani, sia per i rapporti con la giurisdizione feudale, sia per le condizioni economiche, sia per le consuetudini di vita, ci appaiono analoghe a quelle della restante popolazione del Friuli.³⁸ I resiani attivi ed intraprendenti integrano i pochi redditi dati dalla valle con la tessitura e con l'emigrazione. Quest'ultimo fenomeno porterà però lentamente ad un decadimento della zona; gli elementi più attivi ed intelligenti non ritornano più in patria e nell'ottocento la valle di Resia diventa una delle zone più povere ed arretrate del Friuli.³⁹

La valle di Resia si distingue dal resto del Friuli, oltrechè per la lingua, anche per una parte delle tradizioni popolari; infatti certe consuetudini segnalate nei documenti non trovano riscontro nel resto del Friuli. Risulta evidente dai documenti resiani che la lingua e le tradizioni popolari sono i campi nei quali maggiormente appare la differenziazione delle varie popolazioni e tale differenziazione si mantiene più a lungo nelle tradizioni che non nella lingua. A Moggio, zona nel cinquecento completamente friulanizzata linguisticamente, si conserva la tradizione resiana della *comadre a levar da terra ignota* nella restante area friulana. Un accurato studio storico delle tradizioni popolari può quindi mostrarci l'esistenza di substrati culturali che non risultano dall'indagine linguistica ma che possono servire ad illuminare somiglianze e differenze altrimenti inspiegabili.

³⁷ F. Schupfer, *Il diritto privato dei popoli germanici*, Roma 1915, III°, p. 45; R. M. Ruggeri, *Fra storia della lingua e storia del diritto*, in *Saggi di linguistica italiana e italo romana*, Firenze 1962, p. 94.

³⁸ G. Perusini, *Aneddoti*, op. cit.; G. Perusini, *L'amministrazione*, op. cit.; G. Perusini, *Le condizioni di vita nelle Prealpi civildalesi nel cinquecento*, in «Memorie Storiche Forogiuliesi», XXXIX (1945—1951).

³⁹ Il termine *rosean* (resiano) è diventato, in alcuni paesi dell'alta, sinonimo di ignorante, zotico, come mi conferma per Billerio l'amico Otmar Muzzolini, significato non registrato dal *Nuovo Pirona. Vocabolario friulano*, Udine 1955. L'estrema miseria in cui era caduta nell'ottocento la valle di Resia è documentata da una poesia di D. Barnaba, *La povera*, Udine 1855, in antiporta è raffigurata una donna in costume resiano; la poesia è stata rist. in «Strenna friulana pel 1855», Udine, pp. 45—58.

Documenti

1 — 1555, ottobre 21 — *Florinus Zolarius de Agnilina incola Ventioni... titulo simplicis affictus de anno in annum... locavit Thome Copet de Gniva... unum campum situm... Gnivae... pro annuo affictu sive livello librarum 51 casei boni... ovium et caprarum* da pagare il giorno Assumptionis D. Mariae Virginis de mense augusti vel octo diebus post e con l'onere di pagare il censo consueto all'Abbazia. Qualora lui od i suoi eredi vogliono riscattare il censo il locatore non potrà opporsi. Notaio B. Stella.

(Busta 15)

2 — 1557, dicembre 11 — Processo per un ferimento. Ad Ovedasso, nella stua² di una casa *ad hore tre di notte* si trovavano alcuni amici ed uno di essi ballava ubbriaco; venuto a diverbio con il querelante lo ferì.

(Busta 12)

3 — *Die Martis 10 maij 1558 Indictione prima — Actum in Brayda infra-scriptorum minorum ante canipam Leonardi fratris dictorum minorum presentibus R. do D. no presbytero Nicolao de Nigris plebano Motii ed venerando D. no fratre Nicola Pasino ne Venzono conventuali Abbatiae predicti loci Motii Testibus vocatis habitis et rogatis etc.*

Hoc est inventarium omnium et singularum rerum et bonorum obventorum Matie, Andreae et Baptistae fratribus et filiis minoribus quondam Joannis Pithocchi de Ovedasio de bonis et hereditate prefati quondam Joannis in divisionibus factis cum Leonardo comuni fratre ac cum Joannetto Tuniuze uti curatore Valentini etiam fratris ex parte patris ipsorum Leonardi, Mathiae, Andreae et Baptistae. Confectum per Colaum Pithocum³ eorummet Mathiae, Andreae et Baptistae patrum et curatorem cum presentia prefati Mathiae tamquam maioris natu ipsorum trium fratrum et primo:

Una tritora grande de man bona — Una drezeta⁴ de tritora bona — Una sega de man senza corda de meza vita — Uno segonetto de meza vita — Una drezetta de Tinazo over chiabeli con lo ferro bona — Una manara stretta da far basi bona — Uno axon⁵ de tinazo bon — Una axetta⁶ de man bona — Uno in-

¹ Nei documenti friulani è indicata, con il termine di *Agnilina*, la regione svizzera dell'Engadina. Sugli engadinesi in Friuli cfr. G. B. Cognigni, *Engadinesi in Friuli nei secoli XV e XVI*, Tolmezzo 1955; id., *Engadine e Friul*, in *«Patrie dal Friuli»*, 1955 dicembre.

² *Stua*, locale riscaldato.

³ *Pithoc*, cognome di una famiglia di Ovedasso.

⁴ *Drezeta de tritora*. La *drezeta* è probabilmente la *reggetta* strumento usato dai bottai per segnare gl'incastri delle botti, in friulano *rafet*, termine non registrato dal Nuovo Pirona. La *tritora* è probabilmente un seghetto, detto in friulano *tiradorie* o *seepeadorie*, usato per fare l'incastro segnato con il *rafet*; anche questi termini non sono registrati dal Nuovo Pirona. Negli antichi documenti friulani è ricordato uno strumento da bottaio detto *tratorio*, *trator*, *tritor*, che serviva a *tirar li cerchi*; è menzionata anche la *tritora* ma non è sicuro si tratti dello stesso strumento: 1443, Udine — *Unum tratorium pro aptando vasa*, notaio M. Belgrado, *Inventario dei beni del nob. B. di Toppo* — 1449, Cividale — *Unum tratorium cum uno cane*, notaio B. Guzzoni, *Descriptio rerum donatarum per Jo. de Togliano, Jacobo Philippi Ronchietti* = 1468, Udine — *Receptit pro uno tractorio a vasibus*, Archivio Confraternita Calzolari, Rotoli = 1477, Udine — *Uno tractorio de ferro pro aptando vasa*, Archivio Confraternita Calzolari, Rotoli = 1514, Udine — *Una mezeta, uno incastri, una tratoria vecchia*, notaio A. Belloni, *Inventarium hereditatis q. mag. Leonardi de Faganea carpentarii* = 1532, Cividale — *Uno trator de circoli*, notaio B. Moretti, *Inventarium hereditatis Baldassi fornarij de Burgo S. Antonij* = 1534, Udine — *Uno trator de ferro de tirar li cerchi*, notaio G. Erasmj, *Inventario della pupilli del q. F. Fasano di Ronchis* = 1591, Stregna — *Uno tritor de tirar su cerchi di vassello*, notaio M. Nicoletti, *Inventarium hereditatis q. Stephani Qualizza de Stregna* = 1559, Udine — *Tritore di marangon*, notaio A. Benellio, *Inventarium hereditatis q. Excell. D. J. A. Falcidii* = 1702, Cividale — *Uno tratorio grezzo di pezzo*, notaio M. Pellatis, *Processo subordinatorio Falcidii* = 1799, Udine — *Trattore di ferro da botaro con manico di legno*, Confraternita dei Calzolari, ms. 1348. I documenti sono riportati in G. B. della Porta, *Voci e cose del passato in Friuli*, ms. presso la Biblioteca Comunale di Udine; gli originali si trovano presso l'Archivio di Stato di Udine.

⁵ *Axon*, grande ascia.

⁶ *Axetta*, accetta.

cisor de Tinazo e botte bon — Una sesela⁷ de meza vita — Una drezetta de intacchi de tola⁸ bona — Doi compassi uno grande et uno piccolo de legno — Uno seghetto de intacchi bon — Una mezzetta bona con li ferri — Uno spil de seghere — Una raspa grande de meza vita — Uno par de incastri boni con li ferri — Piane n^o cinque da suazar⁹ piccole et grande con li ferri — Una piana piccola de man bona — Scarpelli de ferro et goybe¹⁰ n° 8 bone — Uno incastro desparecchio senza ferro — Uno anello de ferro de porta — Uno seghetto de man — Uno par de battadore¹¹ de meza vita zoè martello et incuzine per falci — Uno bocul¹² de roda — Uno ferro d'hasta senza manego — Uno can de tirar cerchi su le botte — Uno tinazzo de meza vita de tenuta de conzi quindese — Una falce de meza vita — Do botte de tenuta de conzi sie l'una vecchie — Una caldara mezana de meza vita de peso de L. 4 — Do vintolette¹³ incavade de legno piccole — Uno armaretto piccolo bon — Una frisola¹⁴ piccola — Una covertora de pignate — Uno pezzetto de cadenazzo¹⁵ frusto — Una manara¹⁶ stretta de meza vita — Do casse, una panara,¹⁷ uno vasetto de legno, quale robbe furno vendute a Lonardo loro fratello per precio de L. 5 — Piegore et capre capi n° 14 — Una parte de casa stimata ducati nove a L. 6 : 4 posta in la villa de Ovedasso confinante con esso Colau, con li heredi de Zorzi de Gallo et con Domenego della Mia — Una parte de baiarzo¹⁸ et sedimine¹⁹ posto in detta villa arente esso Colau. Antonio Cragno et heredi del q. Bulfon de Ovedasso — Uno campetto in dette pertinentie de comerie do e meza appresso detto Colau appresso un ben della chiesa de S. Antonio et Antonio Cragno in logo detto in Brijch — Una parte de baiarzo detto li della aria²⁰ con vide suso zoè una pergola de legname marzo et cascada che confina con lo predetto Colau con Domenego dell'Amea, con Valentin loro fratello et con la via pubblica — Uno pezzo de stabulo sopra la strada con la corte contiguo a detto baiarzo col coverto de meza vita — Uno pezzo de prado sopra la strada sotto Fenesca posto arente li heredi de Zorzi de Gallo d'Ovedasso, con la via pubblica et con li heredi de Zanut de Naijt — Un altro pezzo de prado vidado in Brijch confinante con la via pubblica, con li heredi di Zuan dell'Aghita et con Antonio Cragno — Una parte di cultura qual è pro indivisa con Valentin loro fratello detta la coltura de Sbrezzi che confina con li heredi di Antonio dell'Amea et con li heredi di Zuan di Naijt — Medili²¹ quattro posti in Brese indivisi et con l'antedetto Colau loro curador — Uno prato con la staypia²² suso in logo detto in Dombj de Sbrezzi indiviso ut supra — Una parte de braida vignada confinante con lo predetto loro curador col trozo²³ commun, con li heredi de Zuan de Naijt et con lo detto Valentin loro fratello — Item la parte del molin et pestador quali possedono pro indivisi con li altri fratelli.

Que omnes res et bona sic ut supra inventariata accepta fuerunt per ipsum Colaum ad gubernandum et regendum presentibus suprascriptis testibus. Ego

⁷ Sesela, friulano *sesule*, piccola falce per mietere.

⁸ Tola, tavola.

⁹ Piane de suazar, pialle per far cornici (*suaze*).

¹⁰ Goybe, friulano *sgoibe*, sgorbie.

¹¹ Battadore, friulano *batadorie*, piccola incudine sulla quale, con un martello apposito, si rinnova il taglio della falce da fieno.

¹² Bocul, friulano *bucule*, anello di ferro che si salda al margine interno del mozzo della ruota.

¹³ Vintoletta, friulano *vintule*, madia.

¹⁴ Frisola, friulano *fersore*, padella larga e poco fonda per friggere.

¹⁵ Cadenazzo, friulano *ciadenáz*, catena per appendere la pentola sul focolare.

¹⁶ Manara, friulano *manarie*, accetta.

¹⁷ Panara, madia.

¹⁸ Baiarzo, friulano *bearz*, terreno recintato, vicino alla casa e di solito coltivato ad orto.

¹⁹ Sedimine, terreno comprendente la casa ed il cortile.

²⁰ Aria, friulano *arie*, aia per battere il grano ed anche tettoia.

²¹ Medile, pagliaio; qui il termine serve come unità di superficie ed indica che con il fieno falciato sul prato si potevano fare quattro pagliai.

²² Staypia, friulano *staipie*, fienile chiuso ad un piano per la conservazione del fieno in montagna.

²³ Trozo, friulano *troi* sentiero.

Bernardinus filius q. prudentis viri ser Jo. Andriuti de Resiutta publicus Imperiali Auctoritate notarius premissum inventarium manu propria ex actis meis fideliter extraxi et in fidem signum et nomen consuetos apposui.

(Busta 10)

4 — 1562, settembre 5 — In un processo civile un testimoniao dichiara che Domenico Decani di S. Giorgio ha due mogli, una qui a San Zorzi, et una a Chinisgraz sposata, ma questa de qua non so se la sij sposata o no, addens hora questa qua, qual ha nome Philippa, è amaridata et tolto un fiol de Antonio Micel. Domenico Decani esercitava il commercio ambulante di ferramenta in Germania (*cramaro*). Contro i due non viene però iniziato alcun procedimento penale.

5 — 1563, gennaio 18 — Il capitano della giurisdizione di Moggio, avendo saputo che Iosefo Brida di Stolvizza, gettando del letame fuori della stalla, aveva, con un colpo di forca, uccisa una bambina che passava per la strada, istruisce un processo per omicidio. Il 19 gennaio davanti il capitano e 5 giurati, viene interrogato il padre della bambina; dichiara che l'uccisione avvenne accidentalmente; la bambina dopo ferita *stette viva per sino sol a monte et poi andò con Dio et tanto la stete viva che bruciassemo doi candelle con lei in tenirghela accesa in man*. Il 22 gennaio il capitano e due giurati, avuto il permesso dal priore e dal vicario dell'abbazia, si recano, assieme al cancelliere ed al *precone*, alla chiesa di s. Maria di Resia, fanno togliere dalla sepoltura la cassa contenente il cadavere della bambina e lo ispezionano. Lo stesso giorno e luogo, assunte testimonianze, il capitano *proclama* Iosefo Brida a presentarsi per scolarsi dall'accusa di negligenza ed incuria nell'aver uccisa la bambina. Il 28 febbraio il Brida ottiene una proroga per la sua presentazione. Il 15 marzo si presenta accompagnato dall'avvocato. Il 15 marzo viene interrogato; lo stesso giorno, dietro fideiussione di varie persone, viene liberato dal carcere ma gli viene proibito di uscire dal recinto dell'abbazia. Il 20 marzo l'avvocato del Brida presenta la difesa scritta. Il 25 marzo l'avvocato presenta testimoni a discolpa. In fine è annotato *Expeditus aprilis 1573*, l'accusato è quindi assolto.

(Busta 9)

6 — 1563, agosto 16 — *Inquisitio quae fit... d. Augustinus Lucatellus hon. capitaneus Motij... contra Andream q. Thome Zanet monacum s. Mariae de Resia et Floreanam filiam naturalem Petri Micel de s. Georgio... quod fama pubblica procedente... inquisiti... coniuncti in secundo et tertio consanguinitatis gradu et ipso Andrea coniuncto in matrimonio cum alia legitima eius uxore dum Floreana tamquam ancilla comorantem in domo Mathei Zanet in anno preterito et currenti... cum magna murmuratione et scandalo vicinorum pluries unus cum altera ad indicem carnaliter commisceri et copulari... saepius perpetrando... et Floreana pregnans facta fuit et puerum unum peperat*. Vengono assunte testimonianze ed un teste dichiara: *ho inteso... da uno e dall'altro pubblicamente che Andrea l'ha ingravedata e che ogni notte andava a dormir da lei*. Il 6 novembre viene intimato ad Andrea e Floreana di presentarsi al tribunale; l'intimazione viene rinnovata il 10 febbraio 1564. Il processo non ha seguito, probabilmente per la mancata presentazione dei colpevoli ed infine è annotato *Expeditus 2 maij 1587*; il procedimento viene cioè annullato per motivi che non sono annotati.

(Busta 9)

7 — 1564, marzo 16 — *Matheus Zanet iuratus ville s. Georgi pro exoneratione sui officii denuntiavit qualiter Stephanus Zaghinus de s. Georgio querelavit... contra... Andream q. Thome Zanetti monacum s. Mariae de Resia et Iurium eius famulum... quod in die lunae proximae evolutae... fecerunt in-*

sultum ad domum suae habitationis et dictum Stephanum ad mortem percusserunt. Il 18 marzo si presenta alla cancelleria ser *Bulonus Andriussius de Resiutta chirurgiae professor* e riferisce sulle ferite riportate da Stefano Zaghino. Sentito il chirurgo il capitano della giurisdizione di Moggio si reca a s. Giorgio, assieme ad un giurato, al cancelliere ed al *precone*, ed interroga Stefano Zaghino. Questi dichiara di aver prestati dei soldi ad Andrea Zanetti che gli diede in pegno una *caldiera* e che il lunedì precedente detto Andrea *viense bravando arente de mi... et mi dette doi buffetti con una piombada de ferro in man*, poi gli tirò sassi lasciandolo *per morto*. Un teste dichiara che Stefano *era ben turco* e che Andrea *li tirete della piombada la zoso*. Altro teste dice: *nui Lunghini haveamo fatto celebrar un anniversario di noi Lunghini et sul mezzo giorno se reducessemo in casa de Domenego, Andrea Monago, Domenego Zanelto et mi et si mettemmo a ceccar*. Poi vennero altri fra cui Stefano, *qual era imbrogio*, ed incominciò a litigare con Andrea il quale disse: *lo ve incago su la cima della barba* e Stefano minacciò Andrea con un coltello. Seguono altri interrogatori il 22 marzo ed il 18 aprile. Il 27 maggio si intima ad Andrea e Iuri di presentarsi entro otto giorni; il 12 giugno si presenta Iuri ed è trattenuto in prigione; il 15 giugno viene interrogato dal capitano e quattro giurati e gli viene concesso di ritornare a casa dopo aver data fideiussione. Il 18 giugno viene interrogato di nuovo, nell'interrogatorio dichiara che il giorno della rissa aveva lavorato *al telaio a tessere*. Il 28 giugno viene chiesto il parere del dottore in leggi *Manfredo Caprileo*. Il processo viene rimandato varie volte ed il 17 novembre vengono interrogati due testimoni presentati dal difensore di Iuri i quali dichiarano che il ferito era armato di una alabarda. Il 27 novembre *iurati et iudices electi et deputati in placito solito christianitatis*, emettono la sentenza in nome del cardinal Carlo Borromeo, abate di Moggio: *petito a nobis per Egr. Capitaneus quid iuris profecti nostra sententia habito consilio sapientis mitius agendo* condannano Andrea a pagare *marchis decem solidorum et in expensis processus pro rata* e risarcire Stefano di ogni danno e spese *arbitrio boni viri taxandus*; condannano Iuri, tenuto conto che si presentò al processo, a pagare *libris viginti quinque solidorum et in expensis processus pro rata*.

(Busta 9)

8 — 1565, gennaio 14 — *Actum in Ecclesia Sancti Martini de Resiutta in placito Christianitatis, de more, ad sonum campane et de mandato Rev. di D. fratris Augustini de Fossis prioris et vicarii substituti Rev. Abbatis S. ti Galli de Motio nec non Egregii ser Christophori Morossii de Venzono honorabilis capitanei dicte Rev. Abbatiae congregati uti representantes personam Ill. mi et Rev. mi in Cristo patris et D. D. Caroli Borromei miseratione divina S. ti Martini in montibus Cardinalis et suprascriptae Rev. Abbatiae commendatarii perpetui a quo presens iurisdictione dependet et causatur. In quo quidem spectabili placito in primis de mandato prefatorum D. presidentium per me Bernardinum Andriutum cancellarium fuerunt examinati super infrascriptis capitulis omnes gastaldiones et iurati villarum canalis infranotati videlicet et primo: Constitutus personaliter Dominicus Floreani iuratus decursus ville Gnioe et interrogatus si scit quod tempore sue administrate iurarie, in eius villa, quispiam verberavit patrem suum vel matrem suam; Item si quis blasphemavit S. mo Nome D. Nostri Iesu Christi eiusque gloriosissime matris Virginis Mariae vel sancto nomen eius; Item si quis carnaliter peccaverit cum aliqua eius consanguinea vel sodomita sit; Item si quis falsum iuramentum fecerit vel iuraverit; Item si quis usurpaverit bona Ecclesiae vel Communis; Item si quis uxorat, teneat concubinas et feminas maritatas; Item si quis utitur arte magica et invocat demonem; Item si quis retinet decimas et non solvit affictus abbatiae; Item si quis camerarius non facit debitam amministrationem pro ecclesia; Item si quis verberaverit compatrem vel comatrem; Item si quis tabernarius non vendit vinum in mensuris iustis; Item si quis tenet mensuras falsas; Item si quis protahit pannum et vendit illum; Item si quis inciderit ligna in locis prohibitis et bannitis rationis*

Abbatiae; Item si quis iuratus debite non usus fuerit officio suo et non portaverit denuntias et querelas officio iuxta obligationem suam; Item si quis dat ad usuram vel facit eam facere; Item si quis accenderit ignem in montibus pensionatis; Item si quis mortus fuerit absque baptismo et S. Sacramentos Ecclesiae culpa et negligentia D. Plebani; Item si quis fecerit vel facit aliquod tractatum contra Abbatiam; Item si D. plebanus tenet concubinas. Qui respondit nihil scire super premissis et retulit per eius comune ellectum fuisse in novum iuratum presentis anni Valentinum q. Sebastiani Micel iuratum Gnive. Constitutus ut supra Martinus Madot iuratus decursus Oseaci et examinatus super predictis capitulis dixit in preteritis diebus, carente plebano, obbiisse absque S. Sacramentis Ecclesiae, Mariam uxorem Martini Chinees et eam humatam fuisse ab uno ex conventualibus Abbatie et retulit comune suum elegisse in iuratum pro presenti anno Dominicum Madottum iuratum Oseacci. Constitutus ut supra Matheus Zanet iuratus decursus ville S. Georgii et interrogatus supra Capitulis predictis dixit quod Stephanus Furtinus proria auctoritate et absque aliqua licentia apprehendit de bono comunali et illud reduxit ad usum et commodum suum in loco vocato sot Laas prope flumen Resiae et eius comune elegisse in novum iuratum pro presenti anno Matheum Cuus iuratum S. Georgii. Constitutus Lucas Brida iuratus decursus vile Stolbitiae et examinatus super antescriptis capitulis dixit nihil scire et eius comune creasse in modernum iuratum presentis anni Blasium Buthul iuratum Stolbitiae... Comparuit tota universitas canalis... [e chiede] quod omnes afflictus descripti in libro introitum abbatiae redigantur et cumulentur in unum scilicet in quolibet loco separatim et de per se et quod capita villarum et comunium... teneantur et obligati sint dictus et redditus exigere et exactos solvere et consignare singulis annis et debitis temporibus dicte Rev. Abbatiae et rectoribus suis... taliter quod quilibet ad libitum suum possit de bonis per eum possessis disponere etiam nulla facta notificatione dicte Rev. Abbatiae.

(Busta 11)

9 — 1568 — A seguito di un contrasto sui confini dei pascoli gli abitanti di Resiutta uccidono alcune pecore di proprietà degli abitanti di Gniva. Il *gastaldo et homeni di Gniva*, per vendicarsi, si recano armati sul monte Plananizza e distruggono il fabbricato nel quale si ricoverano i pastori di Resiutta.

(Busta 10)

10 — Die Sabbati 19 sept. 1579 — Pro haeredibus q. Menie Jurii Floreani de Gniva et filia q. Antonii Libet de S. to Georgio quibus sp. D. Gubernator deputavit in curatorem eorum Matheum Lunghinum de Sancto Georgio presentem qui tactis scripturis in manibus dicti D. Gubernatoris iuravit ad Sancta Dei Evangelia se utilia procuraturum pro dictis heredibus et inutilia pretermisurum et ulterius dictus Matheus presentavit in manibus mei cancellarii inventarium bonorum omnium dicte hereditatis per se confectum tenoris infrascripti, instando in actis meis registrari. Inventarium de quo supra sequitur.

Memoria fazo io Mathio de tutti li beni quali hebbi domentre morse la Menia del q. Juri Florean di Gniva, qual Juri entrete in le rason de Antonio Olivet per esser entrato suo genero in casa quali beni cosi mobili come stabili mi foreno dati in governo dalla ditta q. Menia come herede et governatrice di essi beni poco avanti la sua morte et primo: Beni mobili — Doi casse vecchie et rotte et rosegate de sorzi — Una calderolla vecchia de lira una e mezza in circa — Uno cadenazo²⁴ de fogo — Una stediera bona che leva alla summa de L. 60 in circa con la mazza de ferro — Uno ferro a guisa de falze per tagliar lupi — Una armenta de latte vecchia — Una vitella d'anno uno et mezo in circa quale si destrovo²⁵ poco di poi la sua morte — Capi undeci di anemali cosi

²⁴ Cadenazo, friulano *ciadenáz*, catena per appendere la pentola sul focolare.

²⁵ Destrovò, dal friulano *strupià*, storpiare, farsi male.

pecore come capre in li quali ne era di picoli — Doi galline una delle quali fu robbata — Tre rode de carro — Item un'altra quale si ritrova in man de Pieri Blas come lui ha confessato quale non ho visto mai.

Pezamenta — Una camisa nova, un'altra de meza vita — Un gollar — facioli doi sotili — facioli doi grossi — Uno camisotto novo de tele quattro, uno par de manighe de panno sotil beretino nove.

Beni stabili et prima — Un campo in loco ditto in Rep — Un campo in loco ditto in Perubaze — Uno campo in loco ditto in Tana clarezi — Un pezo di prato in loco chiamato Gospogniza in Mlacha — Uno medili in logo ditto Cestes — Uno poco di prato in loco ditto in Nusinobardo — Un medili in loco ditto in Pischiorch — Un pezo d'horto in la villa di S. Zorzi in loco ditto in Astudenzi — Item un altro pezo di horto in detta villa in loco ditto in Pothlomom — Item la casa con li suoi fornimenti a usanza di Resia con un poco d'horto appresso — Denari ricevuti da essa heredità et primo: Recepei de Jacomo Barbeta per accordo fatto fra esso Jacomo et detta q. Menia L. 5 s. 8 — Item per haver venduto un Cavallo di essi heredi L. 53 — Denari spesi per mi per conto di essa heredità: Esborsai a Domenego Lunghin contadi L. 25 s. 4 per esser creditor di essa — Exbursai a pre Lonardo Zanottis per esser curato over Piovano in Mozo per le trenta messe dette per l'anima della madre de detta Menia L. 6 — Affitti scorsi: Exborsai a Laurentio Palet Cameraro passato de S. to Zorzi per fitti scorsi L. — s. 16 — A Hieroni de Pieris Cameraro passato di essa gesia L. — s. 5 — A Bastian Clup Cameraro passato L. 1 s. 3½ — Item exbursai per essa sotto la mia cameraria L. 1 s. 16½ — Item ho speso si in la malattia di essa como in le sue essequie et per haver date a suoi fioli in essa sua malattia per spesa in tutto L. 20 — Item per haver speso alla morte de Juri quando el fu amazato et questo de conto fatto si con la madre di essa Menia, como con essa Menia, in tutto L. 8 s. 11 — Item exbursai a Mathio Zanet delli quali essa Menia era debitrice et de conto fato L. 4 s. 10 — Item ho fatto le spese quatorde settimane a doi putti heredi picoli zoè uno putto d'anni 4 et una putta d'anni 5 in circha pongo alla settimana di spesa a tutti doi fin hora L. 14 — Item speso per haver fatto il trentesimo et alquanto d'elemosina in tutto mi costò L. 6 s.

(Busta 12)

11 — 1571, maggio 26 — Processo contro Andrea Monaco di Resia e Iacobo q. Simone Zegliari di Moggio che uccisero Iuri Floreani. Andrea Monaco rifiutava di pagare un resto di salario dovuto a Iuri; venuti a diverbio *se mostravano le fighe*, poi vennero alle mani e Iacobo uccise con un coltello Iuri. L'8 agosto, sentito il parere di un dottore in legge, viene emessa sentenza. Iacobo Zegliari viene bandito per due anni e se romperà il bando sarà inviato per un anno e mezzo *ad serviendum per remigem super triremibus* ed a chi lo catturerà saranno date 100 libbre di piccoli; se è inabile a servire sulle galee sarà messo in carcere. Il 20 luglio si presenta la vedova dell'ucciso e chiede al governatore grazia per l'uccisore. Il 24 luglio si presenta l'uccisore e chiede grazia al Governatore il quale sospende il bando.

(Busta 11)

12 — 1576, agosto 18 — *Ser Bulfonus Andriussius*, a nome del comune di Resiutta, chiede che i comuni del Canal di Resia, siano obbligati a custodire *pro rata* il *rastrum*²⁶ fatto a Resiutta e che impedisce il passaggio a chi non è munito di *fide legitima tempore suspicionis pestis*. Il Governatore di Moggio ordina che i resiani facciano la custodia e non volendo contribuire mettano una custodia in ogni paese con uomini che *sciant legere et scribere* secondo gli ordini del Luogotenente del Friuli.

(Busta 13)

²⁶ *Rastrum*, chiusura fatta sulle strade quando si temeva la diffusione di malattie contagiose.

13 — 1577, giugno 8 — *In die festivitatis Corporis* l'Abbate di Moggio fu in visita a Resia *iuxta mores*.

(Busta 11)

14 — 1577, novembre 27 — Stefano Romanino di Artegna si presenta al Capitano della Giurisdizione di Moggio e dichiara che *in die Sancti Martini ... in loco Arteneae venserò alcuni de Resia et ancor de Mozo al mercato ... con panni grisi e di aver comperate tre maze a reson de L. 5 s. 5 la maza con la garanzia chel non se scurti*; dichiara di non sapere il nome del venditore ma aggiunge *credo che costui sii stato cramaro et haveva in dosso un vestido de camilin che tirava al bianco et havea poca barba... costui vendete panno a più de dieci... et poteva haver più che una tela et erano ancora altri reseani con panno arente un l'altro*; dichiara che il panno s'accorcìo molto e chiede di essere indennizzato. Un testimonio dice che il venditore era resiano, si chiamava Grigor et haveva un vestido di camilino indosso et l'habito dimostrava che *fose sta cramaro*. Il 15 aprile il Capitano fa citare Gregorio q. Antonio Colussi di s. Giorgio. Il 29 giugno Gregorio Colussi si presenta e dichiara: *Io ho fatto cremaria la fora* [in Germania] *de ferramenti et a casa fazo mercantia de vendar il mio formazo et panno che cavo dalla mia frua²⁷ ma altra mercantia non fazo. Lo porto in Friul et lo vendo dove che se intoppa da vendar et lo porto ancora su li mercati. Questo santo Martino io fui ad Artegna con panno et portai circa 11 over 12 maze... Lo panno era de nostra usanza che femo nui de nostre piegore proprie... secondo che io lo tirai dal folino lo portai al mercato che non era ben suto et era bagnato chel pioveva forte in quelli giorni... non è vero che io avessi ditto ad alcuno de quelli che comprarono panno da mi chel panno non si scurtasse. Il 5 luglio è condannato ad penam contentam in placitis in simili materia.*

(Busta 15)

15 — 1578, giugno — Si presenta al Capitano ed ai giurati *ad criminalia* di Moggio Anna filia q. Berthuli Decani de s. Georgio e dichiara *mi ha gravidata lo mio patron Iacomo Barbeta qual l'estade passato cominciò praticar meco la del stauliero in monte... Iacomo è moglierato e la moglie sapeva chel praticava meco ma alle volte cridava per questo e lei è colpa che stava con lui perchè io governava molto ben gli animali si anco per esser roseana... io ho 26 anni ne mai ho praticato con alcuno eccetto col detto Iacomo*. Il 29 giugno un testimonio dichiara che Anna e Uliana moglie del Barbeta sono parenti in quarto grado. Il 13 settembre il capitano ed i giurati, sentito il parere del dottore in leggi Stefano Metuna, ordinano si faccia processo per adulterio ed incesto. Un testimonio dichiara che dopo la nascita del figlio Anna e Iacomo si rimisero in due arbitri i quali stabilirono che Iacomo, *vivendo la creatura... un anno li desse ducati 10 et se non la passava tre mesi gli desse solamente ducati 8... et una secchia di vino*; le parti e gli arbitri poi andarono *a beber lo licovo*.²⁸ Quando fu fatto il batezzo fu fatto un *pasto in una osteria*; un altro testimonio dice *fu fatto uno poco de carità*. L'oste dichiara di aver distribuito vino per tre marcelli che gli doveva esser pagato da Iacomo e dalla madre di Anna. La moglie dell'oste dichiara di non saper *chi fosse sta compadre ne comadre... ma ben io fui comadre a lebar de terra la creatura*. Il 2 febbraio 1579 Iacomo si presenta e dichiara di aver avuto rapporti con Anna *del mese de novembrio che nui chiamamo lo picol mese* e che non sapeva fosse parente di

²⁷ *Frua*, bestiame.

²⁸ *Licovo*, friulano *licof*, negli antichi documenti friulani ha il significato di vino bevuto per suggellare un accordo (cfr. G. Perusini, *Vita di popolo in Friuli*, Firenze 1961, p. 227) id., *Antiche usanze friulane*, in «Lares» 1949, 1-2 dove sono riportati esempi di *licof* tratti da documenti dell'Archivio della Giurisdizione di Moggio.

sua moglie. Anna dichiara che non sapeva ci fosse parentela fra lei e Uliana moglie di Iacomo e di averla avvertita: *lo dissi a lei che esso andava con mi la prima volta et lei disse tu non sei la prima che ovstu che ti faza mi et non volse mi partissi perchè governaba ben lo bestiame e mi prometteva farmi camesotti et altro accio io stessi.* Iacomo viene condannato ad una multa di L. 50 ed alle spese; inoltre dovrà versare ad Anna quanto ha promesso e non ha ancora dato.

(Busta 12)

16 — 1579, agosto, 15 — Matteo Zanet di s. Giorgio presenta querela contro Stefano Zaghin di s. Giorgio per insulti. L'accusato dichiara che il giorno di s. Iacomo de Seselador aveva chiesto in restituzione un maglio per spaccar pietre per far calcina che gli fu rifiutato e che gli insulti li disse perchè era ubriaco; dichiara di aver fatta pace con Matteo e di avergli pagati *tre bocali de vin.* Il 29 maggio viene condannato ad una multa di L. 4 ed alle spese.

(Busta 12)

17 — 1580, giugno 4 — *Comune et hominibus villae S. Georgi et comune et hominibus villae Gnivae* dividono i loro pascoli (*montes*). I due paesi sono rappresentati da *Antonio Billina gastaldio substitutus S. Georgi et Valente Micel gastaldio Gnive.*

(Busta 15)

18 — 1582, marzo 5 — *Comune et homines ville Ovedassi* chiedono che *Georgio Compassio* di Resiutta paghi *pecunias pro ratas ei imponenda occasione angariarum sive ut vulgo dicitur delle colte stante quod ipse habitat loco et foco in pertinentiis et districtu Ovedassi.* Il Compassio si rifiuta perchè paga già *cum vicinis Resiutae* e molti abitanti di Ovedasso hanno beni a Resiutta e viceversa abitanti di Resiutta hanno beni a Ovedasso e tutti pagano in un solo paese.

(Busta 15)

19 — 1582, aprile 1 — Il comune di Oseacco fa fare una *strida* contro i danneggiatori dei terreni coltivati, *in bonis tabellae*; il danneggiatore, oltre la rifusione dei danni, dovrà pagare una multa di L. 4, per i danni fatti di giorno, e di L. 8 per i danni fatti di notte.

(Busta 15)

20 — 1582, aprile 2 — Testamento di *Stephanus q. Furtini Lunghini* di S. Giorgio. Ordina di essere sepolto *in cimiterio B. Virginis Mariae Resiae in thumulo eius predef.* Dichiara di avere tre figli: Cristiano, Pietro e Furtino. Cristiano primogenito, sposatosi da 14 anni, abbandonò la casa paterna senza autorizzazione del padre e non aiutò mai il padre a *gubernare et secare fenum*; tuttavia il padre gli lascia: 2 campi con un prato ed uno stavolo a metà con i fratelli e 5 pecore oltre le 4 già avute. Cristiano ha già avuta una somma in contanti con la quale andò *in Alemania.* Cristiano dovrà pagare un debito di ducati 5 a *Domenico Lunghini* e *solvat Abbatiae pro affictu debito supra baculo iurati S. Georgij annuatim libram unam casei et sol. 8 in pecuniis et Eccl. S. Mariae de Resiae sol. 20.* Lascia sua moglie *dominam, patronam in eius domo,* e qualora non vi possa abitare con i suoi figli le lascia per il suo sostentamento due campi in usufrutto. Eredi i figli Pietro e Furtino.

(Busta 15)

21 — 1584, marzo 11 — Il Governatore sostituto di Moggio, ad istanza del comune di S. Giorgio ordina a *Iuri Lunghin* di Oseacco per causa della malattia che regna nel suo bestiame, di ritirare dai pascoli comuni il suo bestiame finchè non sarà guarito.

(Busta 16)

22 — 1584, giugno 25 — Ad istanza del comune di Oseacco la Giurisdizione di Moggio ordina che il bosco di *Uzzea*, dalla *Costa di Cal.* con *Costa de Naslip* fino al fiume *Uzzea*, resti per uso del comune: per il fabbricare come per il soccorrere in diversi modi; nessuno vi potrà fare tagli.

(Busta 16)

23 — 1588, febbraio 25, Resiutta — *Domeni Zighinella* di Ovedasso vende a *ser Bulfon q. Alessandro* pecore 5, capre 4 per lire sie lo paro. *Bulfon* dà a *Domeni* a fito detti animali per un anno per lire doi de formazo per animale; se non avrà *escomio* per s. Michele s'intenda rinnovata la soccida per un altro anno.

(Busta 14)

24 — 1586, dicembre 18 — Nel molino di Oseacco c'è un *seraleum vulgo appellationum inchiastri... pro amovenda arena inducta in rugiale... ne possit succedere revocum et admodum crescere aqua.*

(Busta 17)

25 — 1586, agosto 2 — È ricordato un *Iurio rotario de decanis de s. Giorgio.*

(Busta 17)

26 — 1588, giugno 25 — *Leonardo Briant* di Villanova vende ad *Antonio Bellina* di S. Giorgio unum pratum positum in monte vocato *Sagata*, salvo iure affictus parvulorum sex annuatim debiti solvere *Abbatiae S. Galli Mosacensi.*

(Busta 14)

27 — 1587, maggio 24 — Processo per infanticidio. Il *gastaldo* di Ovedasso denuncia *Caterina*, vedova di *Piero de Bulphon*, detta *la mazona*, la quale li prossimi passati giorni era gravida... et ora s'ha trovata non esser più gravida. Una teste dichiara si dice sia sta gravida con *Domenigo detto bulighera*. Un'altra teste afferma si levete dal letto in terra zoso dal scunaro et subito la partorite in terra in la sua caniva. L'imputata nega l'infanticidio e viene assolta.

(Busta 17)

28 — 1588, ottobre 8 — *D. Maria* moglie di *ser Jo. Buttignoni* di Oderzo, *d. Caterina* moglie di *ser Bertini Cordario precone* di Oderzo, tutte figlie del *q. ser Lorenzo Capellario* di Resia abitante in *Portis di Venzone*, chiedono che *Leonardo Butulo* di *Stolvizza*, fratello di loro padre dia loro la parte del patrimonio familiare loro spettante. Non avendo ricevuta la loro parte di proprietà dette sorelle furono costrette per *alienas domos vitam ducere.*

(Busta 14)

29 — 1588, luglio 4 — Processo contro i comuni di Oseacco, *Stolvizza* e *Gniva*. *Simon Lunghini* di S. Giorgio dichiara che dagli uomini dei comuni predetti è stato distrutto uno *stalletto et horto* da lui fabricato sul prato di s. Maria di Resia per il quale aveva ricevuto investitura dall'Abbazia di Moggio con l'obbligo di pagare L. 1 s. 11. Gli abitanti dei comuni dichiarano che il prato è di loro proprietà, e non dell'Abbazia, che pertanto non poteva concedere

l' investitura. Nel processo sono nominati: *Leonardo Serna, Simon Pielj, Stefano de Colao Blas Simon, Zuan de Thomas Buthul, Antonio Genero de Blas Brida, Michel Ueij (?)*, *Piero Biderli* tutti di Stolvizza, *Zuan Bobriz dictus Troncon, Thomas Micel, Batta Copet, Mathio Copet, Simon Copet, Zuan de Michel*, tutti di Gniva, *Zuan Lunghin e Iuri, Antonio Madot, Tomaso Madot, Stefano di Zuan Vuanot, Zuan Piero q. Iuri de Colao Lenardo, Climent de Climent, Nadal de Macor Climent, Biasio della Siega* tutti di Oseacco, *Zuan Cingherlin, Antonio de Mathio Cenz over Lunghin, Zuan Podrea, Iacobus cognomentus Cigul de Naydis* tutti di s. Giorgio, *Petro Zaneti monaci s. Mariae de Resia*. Un testimonio, *Nicolò Bulfone di Resiutta*, dichiara di essere stato con *ser Daniel e ser Francesco de Udene sul monte Canino a cercar herbe* e che al ritorno, arrivando a s. Maria di Resia, *li sentij trombar* [suonar la tromba] *et proprio dissi battono la quaresima; un altro testimonio dichiara: noi de Santo Zorzi solemo festivizar ogn'anno la festa de Santo Odorico... che lo nostro comun ha fatto avodo*. Sono ricordati i gastaldi ed i giurati di S. Giorgio, Gniva, Stolvizza e Oseacco.

(Busta 17)

30 — 1589, febbraio 25 — Il Governatore dell'Abbazia di Moggio, ad istanza del comune di Oseacco, fa pubblicare un proclama vietante il taglio di piante nel bosco di *Uzzea* che resterà ad esclusivo beneficio del comune di Oseacco. Qualora qualche persona avesse *ragioni* da far valere dovrà fare opposizione entro 15 giorni passati i quali il proclama s'intenderà esecutivo.

(Busta 18)

31 — 1589, novembre 7 — *Valentino Pithoc* di Ovedasso e sua moglie *Lucia q. Domenico Galas* di Resiutta dichiarano di aver ricevuta dalla madre di Lucia *pro parte et nomine dotis sibi Luciae pervenientis ex hereditate paterna unam bovem a lactem pili rubej bruni iuxta ritum loci* e rinunciano a qualsiasi diritto ereditario.

(Busta 15)

52 — 1590, dicembre 5 — *In Canali Resiae super bono infrascripto pres. Petro Flech, Antonio Christiani ambobus de Gniva, test. vocatis. Ser Christophorus a Rivo capitaneus Modij, stantibus rebus indicatis mediante Batista Mauris praecone Modij, posuit et induxit in tenutam et corporalem possessionem Iernematum (?) de Ecclesia interveniente nomine Mariae uxoris suae... boni vocati de Nabrut... tenendum illum per manum et ducendum intus et foris de bono semel bis et ter et dando in eius manibus de herbis, terra et lapidibus ipsius bonis in segnum tenute et corporalis possessionis et omnia alia facendo in similibus observari solita.*

(Busta 18)

53 — 1592, aprile 19 — *Domenigo della Zanotta, Zuan Pitoch, Piero de Gial* tutti di Ovedasso promettono di dare a *ser Zuane Rizzo, entro marzo prossimo, miara doij de Pegolla, bona et sofficiente senza terra condotta a tutte spese delli nominati... et pesarla al peso de Venzon in Venzon al prezzo di L. 53 il miaro dando ser Rizzo la botte.*

(Busta 15)

54 — 1605, luglio 7 — *Uno stali di passa 4 coperto di scandole et paglia con un pezzo di prato appresso, duna banda appresso l'acqua della Resia, in le pertinenzie di Gniva vale ducati 54.*

(Busta 13)

Fovzetek

ŽIVLJENJSKE RAZMERE V DOLINI REZIJE V ŠESTNAJSTEM STOLETJU

Podatki o živiljenjskih razmerah v dolini Rezije so vzeti iz neobjavljenih dokumentov, shranjenih v arhivu feodalne jurisdikcije, kateri je pripadala Rezija: to je opatija Muzac (Moggio).

Vsaka izmed štirih rezijanskih vasi ima na čelu po enega gastalda in po enega zapriseženca; imenujejo ju vaščani sami, potrdi pa zastopnik opatije. Njihova služba traja eno leto, njihova naloga je skrbeti za policijski red na polju, prijavljati hudobna dejanja, izterjevati dajatve in poskrbeti za vse, kar je potrebno za blaginjo skupnosti.

Sodstvo je naglo in pravično. Zelo pogostni so prepiri in za vsako malenkost se zabliska nož. Spolni odnosi so v znamenju velike prostosti; za pravo ženo velja tudi tista, ki se ni poročila v cerkvi, ampak živi z možem po obojestranski obljubi; to razmerje se je lahko razdrlo z navadnim sporazumom obeh strani in zakonca sta lahko tudi po večkrat stopila v novo zakonsko zvezo.

Glavni vir gospodarskih dohodkov doline so pašniki, prodaja živine in sira. Dopolnilni dohodek pomeni še tkanje blaga in izseljevanje; mnogi Rezijani gredo po svetu kot potujoči prekupčevalci z železnino.

Pregledani dokumenti nudijo tudi nekaj mikaonih podatkov o folklori. Trobljenje na rog v postnem času bo nemara ostanek spomladanskega poljedelskega obreda z magičnim namenom. Pri umirajočih so prižigali blagoslovljeno svečo in jo stalno obnavljali, dokler ni nastopila smrt, češ umirajoči mora videti ogenj pred smrtjo.

Zelo zanimiva je navada, da imajo posebnega botra in botro, ki vzdigne otroka s tal; nororojenca se nihče ni smel dotakniti, dokler ga ni vzdignil s tal nekdo, ki ni bil iz družine in sorodstva. Tu gre najbrž za preostanek starega obreda, morda ostanek čaščenja matere zemlje.

November je imenovan »mali mesec«; to rezijansko ime daje slutiti tudi v zimskem času do zdaj neizpričano dvojico mescev »mali« in »veliki«, podobno kot jih pozna npr. spomlad (mali-veliki traven) in poletje (mali-veliki srpan).

V splošnem so živiljenjske razmere Rezijanov podobne razmeram drugih prebivalcev Furlanije tako glede odnosov s feodalo jurisdikcijo kakor glede gospodarskih prilik in živiljenjskih navad. Delavni in podjetni Rezijani dopolnjujejo skromne dohodke, ki jih daje dolina, s tkanjem in izseljevanjem. Ta zadnji pojav pa mora počasi pripeljati do nazadovanja kraja; najaktivnejši in najbistrejši elementi se ne vračajo več domov in tako je dolina Rezije v 19. stoletju prišla med najubožnejše in najbolj zaostale dele Furlanije.

Dolina Rezije pa se loči od drugih krajev Furlanije ne samo po jeziku, ampak tudi po ljudskih izročilih; za nekatere navade, ki jih omenjajo dokumenti, namreč ne najdem česa podobnega drugod na Furlanskem. Iz rezijanskih dokumentov je očitno, da so prav jezik in ljudska izročila tisto področje, kjer se najbolj kaže diferenciacija raznih ljudstev; in ta diferenciacija traja dlje v izročilih kot v jeziku. Muzac (Moggio), v šestnajstem stoletju že popolnoma furlaniziran kraj, hrani npr. rezijansko navado o botri, ki vzdigne otroka s tal, neznano drugod med Furlani. Skrben zgodovinski pretres ljudskih izročil nam torej lahko pokaže obstoj kulturnih substratov, ki jih jezikovna analiza ne doseže, ki pa lahko rabijo za osvetlitev drugače nerazložljivih podobnosti in razložkov.

VPRAŠANJE IZVIRA PREDALČNE STENE

Peter Petru

Vrsta vprašanj, povezanih s še danes živimi šegami in bajanji, katerih zametke moremo retrogradno slediti celo v prazgodovinsko davnino, me je često napeljala k pogovorom z dr. B. Orlom. Predvsem so bila zame zanimiva vprašanja, katerih razlaga terja nadrobnejše poznavanje komparativnega gradiva mlajših obdobij. Gotovo najbolj zanimiv problem med našimi starožitnostmi so žare v obliki hiš vezane skoraj izključno na Dolenjsko in Posavje. Zanimanje za te predmete je v etnografskem smislu mikavno predvsem zategadelj, ker nam dajejo širši pogled v podobo preprostih stavb in nakazujejo vrsto doslej nerešenih vprašanj kontinuitete.

Kot predmeti sakralnega značaja prevzemajo žare običajno ne le posamezne elemente arhitektonske dekoracije, temveč celotne oblike stavb, da bi se reprezentativni ali sveti učinek prenesel tudi na samo žaro. Podobno hotenje srečujemo v istodobnih rimskih osuarijih Galije in Dalmacije (glej kamnito pepelnico iz Kopra, T. XIII/5), kasneje pa pri krščanskih relikviarijih in drugih liturgičnih predmetih v podobi cerkva, kapelic itd. Ker posnemajo naše žare, kot bomo kasneje nakazali, preproste lesene stavbe, se nam zdi v tej zvezi pomembna razlaga F. Altheima,¹ da pomeni v staroiranskih izročilih baitylos hišo boga;² torej verjetno — glede na časovno odmaknjenost omenjenega izročila — prav tako leseno stavbo. Tako interpretacijo krepi tudi dejstvo, da srečujemo v Heladi med najstarejšimi templji skoraj izključno lesene stavbe. V Olimpiji je videl še Pausanias v 2. stol. po n. št. lesene stebre na Heraionu.

Pri iskanju porekla tega tipa stavb nam je v veliko oporo slikani okras na žari. Spričo ponavljajočega se ornamentalnega motiva lahko sklepamo, da skuša posnemati določene arhitektonske člene takratnih stavb. Okrogla oblika žar je sicer lahko v zvezi s samim talnim načrtom stavb, vendar je lahko pogojena s tehničnim napredkom lončarstva, ki je ravno na prehodu iz prazgodovine v antiko prešlo od prostoročnega oblikovanja posod k izdelavi keramike z lončarskim vretenom. V zvezi s tem je presenetljivo, da med skoraj 80 doslej znanimi primerki žar ne

¹ F. Altheim, *Die Krise der alter Welt*, Berlin 1945, 48.

² V jezikovne drobnosti, ki terjajo podrobno poznanje filoloških metod, nisem zahajal. Na izraz »predalčna stena« me je ljubeznivo opozoril konservator Ivan Sedej.

srečamo nobenega s pravokotnim ali kvadratnim tlorisom. Nemogoče je namreč ob splošnem civilizatoričnem napredku antike, ki gradi striktno — razen izjem pri sakralnih objektih, navezanih na kulte avtohtonega prebivalstva — pravokotne stavbe, domnevati da bi lončar ne bil mogel seči po takim vzorcu. Ozadje izključno okrogli obliki žar je torej verjetno tehnični napredek lončarstva, še boljša pa je razlaga, da moremo iskati v okroglem tlorisu stavb hoteno poudarjanje form, ki so bile avtohtonemu prebivalstvu blizu. Opraviti imamo torej z nekim reminiscenčnim pojavom. Žal doslej na tem ozemlju nismo izkopali temeljev okroglih stavb, razen obeh kupolastih grobnic v Ribnici pri Mokricah in Mrzlavi vasi pri Brežicah.³ Obe grobnici kupolaste oblike sta sicer edini, ki posnemata v halštatu na tem območju izključne pokope v gomilah in potrjujeta reminiscenčne podlage funerarnih običajev prejšnjih obdobj tudi v rimskem času. Okrogel tip stavbe, in sicer sakralne, nam dajejo sosednje panonske in noriške arheološke postojanke. Pri tem je predvsem zanimivo okroglo verjetno keltsko svetišče — monopteros — v Aquincumu; prav tako okroglo pa je leseno keltsko svetišče v Noreji (T. XIII/1) na Koroškem.⁴ Enako pripada keltskemu prebivalstvu del naselja s štirimi, funkcionalno neodrejenimi, stavbami okroglega tlorisa odkrit pred leti v Halimbi (sl. 1). Okoliščina, da pripadajo vsi primerki okroglih stavb naše bližnje okolice predrimskemu domorodnemu prebivalstvu, se zdi v tem pogledu zelo pomembna. Gotovo lahko navežemo ta običaj, še posebej ker srečujemo žare v obliki hiš skoraj izključno na ozemlju antičnega municipija *Neviodunum*, etnično na avtohtono prebivalstvo te pokrajine. Iz antičnih virov vemo, da so naseljevali to območje tik pred prihodom Rimljanov ostanke ilirskega življa in predvsem keltski *Latobici*.

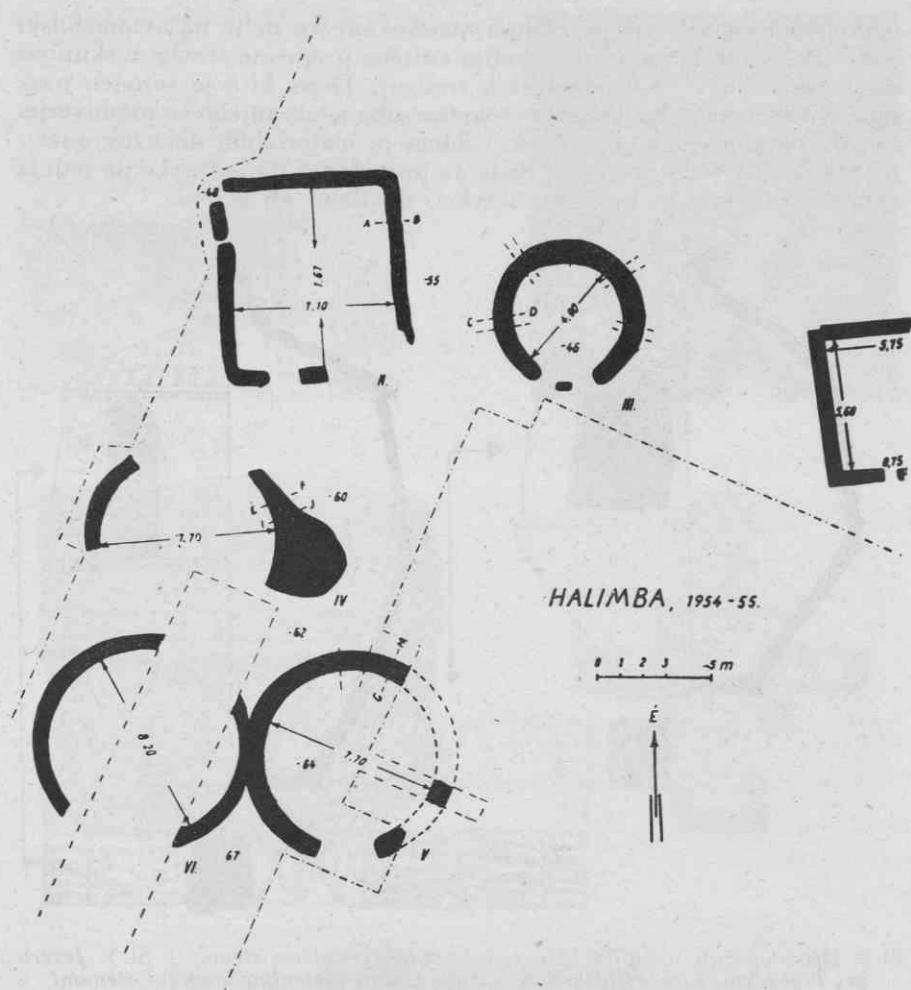
Pri okrogli izročeni obliki svetišča so vztrajali tudi Rimljani, kolikor je bil kult navezan na dediščino prejšnjih dob. Zato slovi kot eden najstarejših okrogli Vestin tempelj na rimskem forumu. Prazgodovinsko leseno stavbo na italjskih tleh, z verjetnim sakralnim značajem, nam kaže tudi upodobitev na situli Certosa.

Da gre pri okroglih stavbah s šotorasto streho za tip poslopja, ki je bilo v prazgodovini razširjeno v Podonavju, potrjuje prikaz markomanske dežele in njih naselij na stebri Marka Avrelija v Rimu (T. XIII/2). Zelo visoke stavbe, s členitvijo z vodoravnimi bruni in navpičnimi nosilnimi lesenimi oporniki srečujemo že v mlajši kameni dobi (T. XIII/5). Preko sorodnih vučedolskih stavb lahko sledimo razvoj⁵ v pravokotne koliščarske stavbe, kot jih poznamo v Sloveniji z mostiščarskih naselbin na ljubljanskem barju. Tlorisi doslej znanih poslopij mlajših prazgodovin-

³ Arheološki pregled 1, 1959, sub voce; Varstvo spomenikov 8, 1960/61, 281.

⁴ W. Schmid, Das Eindringen der römischen Kultur in Noricum, Das Joanneum 6, 1943, 21; G. Török, Rómaikori faházak nyomai Halimbán, Folia archaeologica 15, 1961, 64 ss.

⁵ F. Schlette, Die ältesten Haus- und Siedlungsformen des Menschen, Ethnographisch-archäologische Forschungen 5, 1958.

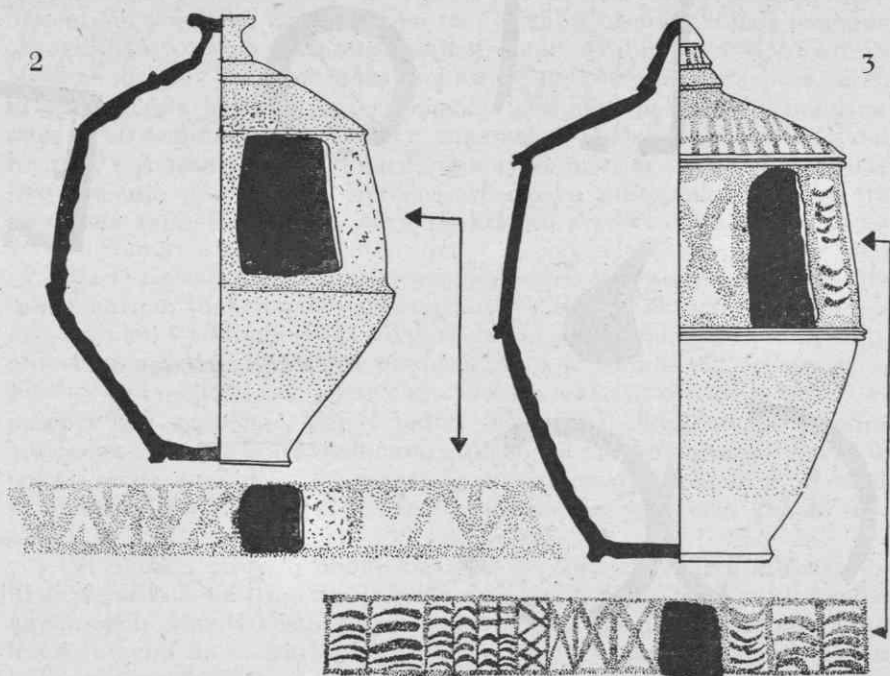

Sl. 1. Halimba, načrt odkopanega predela latenskega naselja (po Töröku)

skih obdobij na Slovenskem se glede na konstrukcije ne razločujejo bistveno od gornjih. Verjetno so osnovni tip halštatskega in kasneje latenskega stanovanjskega poslopja enako grajene lesene stavbe in na temeljih iz »suhega zidu« s pokončnimi oporniki, prepletenimi s protjem, zadelanim z ilovico.⁶ Praviloma je notranjost hiš razdeljena nesimetrično — podobno kot stavbe prejšnjih prazgodovinskih obdobij; pri tem je bil manjši prostor predsoba. V antiki so lesene stavbe znane na

⁶ W. Schmid, Vače, prazgodovinska naselbina, GMDS 20, 1939, 98.

tem območju predvsem po zaslugi raziskovanj pri delih na avtomobilski cesti.⁷ Po tipološki razvrstitvi sodijo antične preproste stavbe v skupino stavb, zrastlih iz prazgodovinskih tradicij. Tloris hiše je soroden prazgodovinskemu: poleg večje pravokotne sobe je ohranjeno še preddverje. Za strešno konstrukcijo in kritino danes ni materialnih dokazov, razen pri stavbi iz Družinske vasi. Glede na pravokotni tloris stavbe pa je bila gotovo dvokapna in krita z imbreksi, skodlami ali slamo.

Sl. 2. Drnovo, žara v obliki hiše z nakazano predalčno steno. — Sl. 3. Jezero pri Trebnjem, žara v obliki hiše z nakazanimi pletenimi lesenimi stenami

Enako nam že sam motiv slikanega okrasa (sl. 2 in 3) na teh žarah vsiljuje vprašanje glede gradbene konstrukcije stavb, ki jih posnema, in nam tako znova omogoča nakazati problem kontinuitete. Gornji razvoj skozi prazgodovinska obdobja izpopolnjujejo mimo arheoloških dokazov predvsem pisana izročila zgodnjega srednjega veka. Pesmi o Nibelungih opevajo prebivališče vdove Krimhilde kot: »*Geziember man ir sloz* (Schloss = grad) / *wit und vil michel, rich unde groz.*« Da je bilo poslopje leseno, govori konec pesmi, po katerem zgori kraljevska dvo-

⁷ P. Petru, Podoba antičnega podeželja na Dolenjskem in v spodnjem Posavju v luči najdb na avtomobilski cesti, Dolenjski zbornik 1, 1961, 193 ss.

1

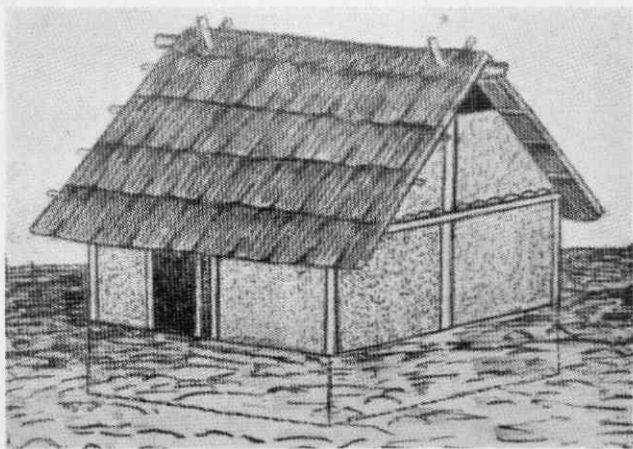
2

3

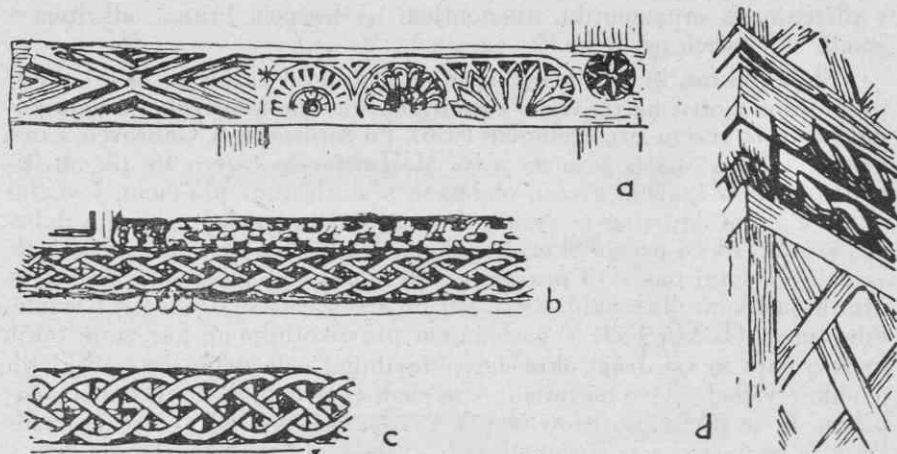
4

5

Sl. 1. Noreja, okroglo leseno keltsko svetišče (po Schmidu). — Sl. 2. Segment stebra Marka Avrela s prikazom markomanskih okroglih staob. — Sl. 3. Koprsko, kamnita pepelnica z nakazano pleteno steno. Sl. 4. Ulaka pri Ložu, poznolatenski obesek (foto NMLj). Sl. 5. Bučač, rekonstrukcija zgodnjeolitske stavbe (po Kozlovskem)

rana do tal. Vrsta zgodnesrednjeveških kamnitih zgradb srednje in severne Evrope kaže tudi v konstrukcijskih nadrobnostih posnemanje čiste in oblikovno bogatejše lesene arhitekture, ki dokazuje istočasni obstoj lesenih gradbenih spomenikov ob kamnitih. Čeprav se zdi, kot je dejal A. Haupt,⁸ pri presoji lesenega stavbarstva na tem prostoru, da se v času od 15. do 17. stoletja vpeljujejo nove oblike, profili in konstrukcije, vidimo, da so to starodavna izročila. Čas, ki ga pojmujejo kot nemško renesanso, kaže v lesenem stavbarstvu oblikovni svet, katerega izvir

Sl. 4. Primeri lesenih konstrukcij iz konca srednjega veka in iz začetka novega veka (po Hauptu)

je nerazločljiv iz sloke in tanke gotske konstrukcije. Torej ni mogla gotska arhitektura vplivati nanj, in nima z njo nič skupnega. Ta tradicija se je ohranila v stavbarstvu še do danes, saj je severnonemška nižina posejana s stavbami tega tipa (T. XIV/1); enako pogosta so poslopja tega načina zidave tudi pri nas (T. XIV/2). Vendar se zasnova srednjeveških slovenskih stavb konstrukcijsko loči od naših pri poslopjih, grajenih iz navpično ali vodoravno položenih brun, medtem ko sledijo stavbe, narejene iz razmaknjenih pokončno stoječih kolov, prepletenih s protjem ali vejevjem, starejše oblike stanovanjskih poslopij.⁹ Pretesno drug ob drugem postavljeni koli zadnje skupine stavb, znanih iz Gniezna, Santoka, Poznanja, Dobczyzna itd., izključujejo gradnjo v načinu predalčne stene. Prva skupina stavb ima svojo prazgodovinsko podobo ohranjeno na stebri Marka Avrelija (T. XIII/2). Pomembna je ugotovitev C. Schu-

⁸ A. Haupt, Die Baukunst der Germanen, Berlin 1924, 304.

⁹ J. Korošec, Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka, Ljubljana 1953, 145—150.

chardta,¹⁰ da je bilo prvotno arkonsko svetišče Svantovita (verjetno uničeno leta 1136, ko so Danci pod Erikom prvič porušili Arkono) — leseno. Po rekonstrukciji Dincesa so bile stene arkonskega svetišča izdelane iz pokonci stoječih brun.¹¹ Glede na opis Svantovitovega svetišča, ki nam ga podaja Saxo Grammaticus, vemo, da je bilo svetišče bogato okrašeno in da so bili posamezni stavbeni členi rezbarsko obdelani. Zato bi mogli domnevati, da je bil mogoč vpliv na srednjeveško nemško leseno arhitekturo (sl. 4) z vzhoda. Pri tem mislimo na sorodne okrasne motive, med katerimi omenjajo dekoriranje stavbnih elementov v pleteninasti ornamentiki, upodobljeni na lesenem brunu, odkritem v gomili v Žuranah pri Brnu.¹²

Slikan okras, ki ga srečujemo le na nekaterih žarah, se loči, kolikor posplošimo motiv, na tri vrste. Primitivno stavbno konstrukcijo nam podaja žara iz Jezera pri Trebnjem (sl. 5). Po zapisniku S. Gabrovca v inv. knjigi NMLj so našli žaro na njivi M. Hrastarja, Jezero 16, tik ob itinerski cesti v žganem grobu, obdanem s skrilstimi ploščami. Conalni okras v višini odprtine — »vrat« — je zgoraj in spodaj omejen z debelejšo temno rdečo progo. Skoraj enakomerno si nato slede navpične črte, ki delijo celotni pas v 15 pravokotnikov. Levo od »vrat« so v treh kvadratih naslikani diagonalni križi, kot jih srečujemo še danes pri predalčnih stenah (T. XIV/1-2). V naslednjem pravokotniku je kar troje takih križev, nato so vsi drugi okrašeni s številnimi usločenimi črtami, ki jih je slikar vlekel z leve na desno — to sledi iz debeline samih potez s čopičem, ki se izklinjajo proti levi V kvadratu desno od »vrat« so naslikana ta znamenja v nasprotnem redu. Viseče in navzgor usločene črte v obeh kvadratih desno od odprtine dajejo sami po sebi videz neke pletene stene. Ta vtis krepi tudi dejstvo, da se ornament kaže na pretežnem delu žare. Kvadrati, izpolnjeni z diagonalnim križem, zavzemajo četrtino okrasa in se sama vsiljuje rešitev o prednji steni, grajeni v predalčni steni, medtem ko bi bile druge stene grajene iz pokončnih kolov, prepleteneh s protjem

Večinoma je na drugih poslikanih žarah podan okras diagonalno prekrizanih črt, razen pri žari iz Drnovega inv. št. NMLj 740 (sl. 2), pri tej so med navpičnimi črtami trikotni okrasi. Gotovo imamo tudi v tem primeru opraviti s posnemanjem predalčne stene, podobne T. XIV/1. Še zanimivejši je pri tej žari zaključek. Pri prvi objavi ima C. Deschmann¹³ na vrhu še upodobljenega petelina, ki je sedaj verjetno založen v depoju NMLj. Običaj postavljanja petelinov na vrhu streh kaže na kontinuum v

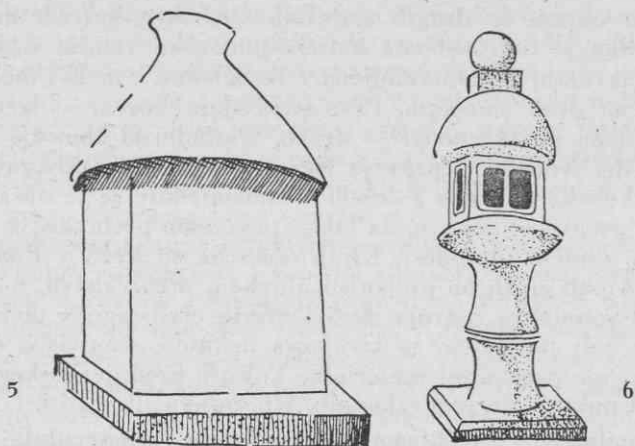
¹⁰ C. Schuchardt, Arkona, Rethra und Vineta, Berlin 1929; cit. po J. Korošec.

¹¹ J. Korošec, l.c.

¹² J. Poulik, Archeologické roshledy 1949, 19.

¹³ C. Deschmann, Die neuesten römischen Funde von Dernovo (Nevidunum) in Unterkrain, Mitteilungen der Zentralkommission 12, 1886, 17 ss; P. Reincke, Zeitschrift für Ethnographie 52, 1900, 597.

današnji čas.¹⁴ Navzven zavihani zaključek v katerem je tičal petelin, je že sam po sebi zanimiv pri naših analizah. Vse druge žare se končujejo namreč v koničen vrh, ki je pri nekaterih (sl. 5) razčlenjen s slikanim okrasom v enega ali več pasov pravokotnikov. Zasnova okrasa ponazarja verjetno kritino streh s skodlami ali imbreksi, medtem pa skuša zaključek pri žari na sl. 2 ponazoriti slamnato streho okrogle stavbe, ki je pri vrhu uvita. Etnografija pozna vrsto primerov tipov obeh konstrukcijsko različnih načinov gradnje streh iz raznih dežel. Ni moj namen po-

Sl. 5. Uji, grobnica z mestnega pokopališča (skica po Fuhrmannu). — Sl. 6. Uji, kamnit nagrobnik (skica po Fuhrmannu)

segati nadrobneje na to področje, rad bi le navedel primere streh primitivnih stavb, ki so konstrukcijsko in v izpeljavi detajlov enake zaključkom na naših žarah. Primere enako oblikovanih afriških streh, pri domorodnemu prebivalstvu, kot jo ima žara na sl. 3 objavlja L. Frobenius v *Kulturgeschichte Afrikas* na str. 225 in na T. 142. Pri vrhu lijakasto oblikovane in uvite zaključne strehe srečujemo le posamič. Izbral sem predvsem zame ilustrativen primer japonske grobnice iz mesta Uji (sl. 5), kjer je taka šotorasta streha na grobnici kvadratne osnove. Z istega kraja poznamo izumetničeno in deformirano obliko nagrobnika (sl. 6), katerega prvotna originalna podoba je bila posneta po okrogli leseni stavbi.¹⁵

Razen verjetnega posnemanja določenih konstrukcijskih sestavin poslopij, kar potrjuje predvsem podajanje pletenih sten pri žari iz Jezera

¹⁴ P. Petru, Okras antičnih žar v obliki hiš, *Arheološki vestnik* 15—14, 1962/63 (Brodarjev zbornik), 444.

¹⁵ E. Fuhrmann, *Der Grabbau*, München 1923, Abb. 59.

pri Trebnjem (sl. 5); moramo omeniti pri slikanem okrasu pogosto upodabljanje diagonalnega križa. Simbol, s katerim se še danes srečujemo v nekoliko spremenjeni obliki na angleški zastavi, je vezan v prazgodovini na keltske spomenike, predvsem kasneje na skupino nagrobnikov. Simbolična osnova okrasa diagonalnega križa je povezana s sončnim kultom. V likovni interpretaciji so prešli že sami Kelti od prvotnega upodabljanja ozkih priostrenih žarkov na kvadratnem polju v bolj plastično in likovno popolno podobo cvetlice z večjim popkom in štirimi ozkimi listi. Kljub temu pa živijo starejše, poenostavljene oblike naprej. Pojav tega okrasa in drugih astralnih simbolov, katerih daljna predelana oblika je tudi sedlašta noriško-panonska voluta, sledimo lahko na osnovi izvajanj E. Esperandieu,¹⁶ A. Schobra¹⁷ in E. Linckenhelda¹⁸ predvsem na dveh območjih. Prvo sestavljajo Vogezi — središče keltskega plemena *Mediomatrici* — drugo, sekundarno območje pa je Panonija in del Norika. Čeprav je trenutno nemogoče povezati noriško-panonska keltska plemena z deželo Mediomatrikov, je za naša izvajanja dragoceno predvsem dejstvo, da lahko povežemo prebivalstvo obeh provinc v isto etnično skupnost. Kljub temu da so Kelti v Podonavju in vzhodnih Alpah živeli ob prejšnjem ilirskem prebivalstvu, to ni oviralo kasnejšega sorodnega razvoja obeh keltskih civilizacij v obdobju Rimljanov. Še bolj potrjujejo ta izvajanja nekatere neodvisno od keltske kulture nastale posebnosti materialne kulture zgodnjerickega obdobja v odročnih pokrajinah jugovzhodnih Alp, poseljenih z Iliri.¹⁹

Diagonalni križ srečujemo kot pglavitni ornamentalni vzorec v sklopu predmetov z zaključeno likovno podobo med našim prazgodovinskim gradivom šele na poznolatenskih obeskih iz Ulake (T. XIII/4). Nastanek samega obeska moremo pripisati Keltom, vendar ni določena njih funkcionalna povezava s predmeti grobnega rituala. V antiki, kot vidimo, srečujemo diagonalni križ skoraj izključeno na žarah in pepelnicah.²⁰ Spričo povezave območja razširjenosti žar v obliki hiše z naselitvenim območjem keltskih Latobikov lahko tudi izvir te zapuščine etnično navežemo na Kelte, čeprav pri tem ne domnevamo, da bi bili vsi upepeljeni mrličji, katerih ostanke so spravili v žaro, nujno Kelti, podobno kot ni nujno, da bi moral biti Kelt izdelovalec posod te oblike.

¹⁶ E. Esperandieu, *Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine*.

¹⁷ A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien, 1923 (Sonderhefte des öAI).

¹⁸ E. Linckenheld, *Les stèles funéraires en forme de maison chez les Médiomatriques et en Gaule*, Publications de la faculté des lettres de l'Université de Strasbourg, fasc. 38, Paris 1927; isti, *Le symbolisme astral des stèles funéraires gallo-romaines des Vosges et de l'Illyrie*, *Revue celtique* 46, 1929, 29 ss.

¹⁹ W. Schmid, *Das Joanneum* 27.

²⁰ Pepelnici v Emoni (sedaj lapidarij NMLj) in v Poetoviju (MMPtuj) ter nagrobniki AIJ 129, 186, 216, 247, 370.

V kasnejših arheoloških obdobjih se kaže motiv diagonalnega križa poredkoma. Med zgodnjerednjeveškim nakitom iz Blatnice²¹ srečujemo poleg diagonalnega križa v srednjem polju našivka še shematizirane človeške maske, podobno kot na omenjenem poznolatenskem obesku iz Ulake. Iskati poreklo ornamenta nakita iz Blatnice v formalno identičnem okrasu obeska iz Ulake je spričo velike časovne odmaknjenosti tvegano in negotovo.

Žare v obliki hiš so bile namenjene shranjevanju pepela sežganih mrličev in so jih ob pogrebu zakopali v zemljo. Čemu potem slikan in plastičen okras? Povezava okrasa in same oblike žar s predstavami eshatološkega značaja je jasna. Najsi je bila posoda spravljena pod zemljo, Keltom je s številnimi simboličnimi znamenji predstavljala natanko določene momente, zvezane z njihovo vero v podzemlje in način zagrobnega življenja.²² Torej ni bil njih okras sam sebi namen. Razen tega, da je označeval poslednje bivališče pokojnika in njegov predstavn svet o smrti, je hkrati omogočal vsakemu, ki je kasneje pokopaval v isti grobnici,²³ mimo likovnega vtisa vpogled v družbeni položaj pokojnika. Skoraj iz vseh izkopavanj z zanesljivimi podatki vidimo, da so bile žare položene v dobro zavarovane, večinoma zidane grobnice. Izredna ohranjenost posod, spravljanih v muzejih, govori za te trditve, saj so skoraj vsepovsod nepoškodovane. Ker srečujemo v rimskih nekropolah večinoma revne grobove, kjer so navedene žare položene v navadno grobno jamo, so bili pokojniki, katerih pepel je bil spravljen v žarah v obliki hiš, če upoštevamo dejstvo, da so bile te žare odkrite večinoma v zidanih grobnicah, finančno in tudi družbeno višja plast. Celotno upravno območje Neviodunuma nima likovno okrašenih kamnitih spomenikov. Celo nagrobniki so redki v primeri s celjanskimi, poetovijskimi ali emonskimi. Zato so pokojniki, pokopani v žarah v obliki hiš, v takratnih razmerah vodilna družbena plast antične Dolenjske in Posavja. Bela Cerkev z grobnicama šempeterskega tipa²⁴ s skromno izvedbo samo potrjuje pomanjkanje takih klesarsko zahtevnejših grobnic na tem območju. Hkrati pa nas uvaja v svet monumentalnih grobnic, namenjenih shranjevanju posmrtnih ostankov upepeljenih mrličev. Da imamo lahko tudi pri grobnicah tega tipa opraviti s posnemanjem hiš, potrjuje monument Secundianov v Šempetru. Pritlična zasnova kvadratne dvokapne grobnice kaže posnemanje preproste stavbe, ki je namenjena shranjevanju žar s pepelom pokojnikov. Dostop v grobnico je z zadnje strani, to je

²¹ J. Korošec, l. c., 547 s sliko.

²² R. Egger, *Aus der Unterwelt der Festlandkelten, Jahreshefte des österreichischen Archäologischen Instituts* 35, 1945, 99 ss.; P. Petru, *Cernunnos v Sloveniji*, *Situla* 4, 1961, 27 ss.

²³ Poznejše pokope dokazuje poslikana grobnica v Drnovem, kjer so odkrili 11 žar; za primerjavo navajam tudi columbarije v velemedstih z več sto pokopi.

²⁴ V. Šribar, *Zavarovalno izkopavanje antičnega pristanišča v Beli Cerkvi*, *Arheološki vestnik* 9–10, 1958/59, 251 ss.; za grobnice šempeterskega tipa govore posamezni členi arhitekture.

pri tej vrsti spomenikov običajno, vendar opozarjajo konstrukcijske in likovne posebnosti, da klesar ni obvladal ideje, ki je botrovala nastanku teh grobnic. Zato je vpliv italjskih grobnic — edikul — na to zvrst spomenikov manj verjeten.

Zanimivo je vprašanje etničnega izvira naših lončenih žar v obliki hiš. Zapleten je problem predvsem zategadelj, ker v Evropi po 6. stol. pr. n. št.²⁵ nimamo lončenih žar te oblike. Časovno so našim najbližje srednjeitalske etruščanske žare. Rimljani nadaljujejo etruščansko tradicijo zgolj formalno, zakaj v umetnostnem pogledu bogato okrašene rimske marmorne edikule in stebriščni spomeniki daleč prekašajo prejšnje skromne vzore. Mimo tega italjskih oblik ne moremo šteti za posnetke hiš, temveč za grobne kapelice, nastale iz potreb kulta in vezane izključno na funerarno funkcijo. Na vznik rimskih kapelic so že v 4. stol. pr. n. št. vplivale tudi oblike južnoitaljskih grških grobnic. Čeprav so grobnice rimskih oblik zanimive v zvezi z razlago izvira monumentalnih grobnic šempeterskega tipa, pa so zgolj poslednji člen razvoja italjskih oblik, ki na nastanek naših žar v obliki hiš niso mogle vplivati. Tipični rimski nagrobniki²⁶ se že konstrukcijsko ločijo od keltskih in so vezani na vzore večjih grobnic, zato je tudi vpliv na ornament naših žar s te strani neverjeten.

V latenskem obdobju srečujemo kamnite grobnice v obliki hiše od leta 500 pred n. št. dalje. Primerne oblike se kažejo predvsem na območju Mediomatrikov²⁷ in še na nekaterih manjših področjih Galije. S preseljevanjem Galcev prenesejo Kelti to zvrst nagrobnika v severno Italijo (Senonsko Galijo),²⁸ Podonavje in celo Galatijo.²⁹ Najstarejši nagrobniki te vrste iz najdišča Wassérwald³⁰ nimajo ne napisa ne znakov ali risb.³¹ Šele kasneje se iz preprostih oblik razvijejo bolj zapletene, pri katerih srečujemo napis, in okrase astralnih simbolov. Znane so celo oblike dvojnih hiš-grobov (sl. 7) okrašene neposredno pod streho s trikotniki, podobno kot naša urna na sl. 7. Iz preproste oblike — *la stèle cunéiforme* ji pravi E. Linckenheld — prihajamo tako do form, ki bi mogle biti glede na konstrukcijske sorodnosti, kakor tudi glede okrasa, vzor našim lončenim žaram v obliki hiše. Verjetnost neposredne odvisnosti oblik dolenskih žar od vzhodnogalskih kamnitih nagrobnikov krepi tudi dejstvo, da so to edine oblike funerarnih spomenikov v obliki hiš Srednje Evrope v času pred rimsko okupacijo Galije in Podonavja.

²⁵ F. Behn, Hausurnen, Vorgeschichtliche Forschungen 1, 1924, 60.

²⁶ J. Klemenč, Vodnik po Šempetru, Ljubljana 1961; G. A. Mansuelli, Genesi e caratteri della stele funeraria padana, Studi in onore di A. Calderini e R. Paribeni, Milano 1956, 367.

²⁷ E. Linckenheld, Les stèles l.c.

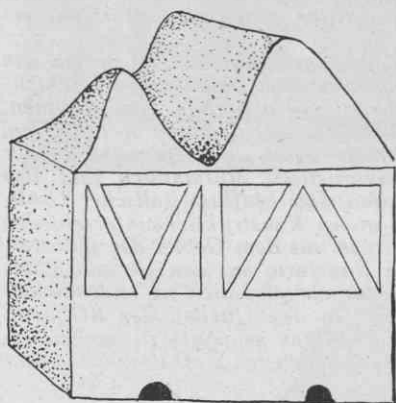
²⁸ Montelius I, 731.

²⁹ P. Reinach, Documents nouveaux pour l'histoire des Gaulois d'occident, Revue celtique 25, 1908, 55.

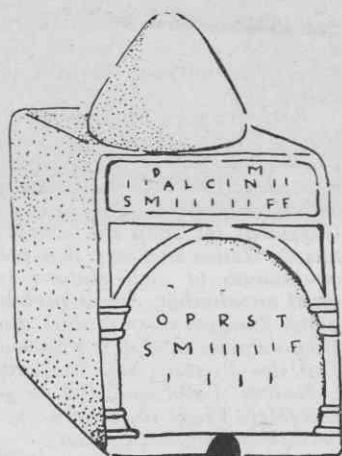
³⁰ Ime *Latobicí* pomeni ljudje iz močvirja.

³¹ A. Fuchs, Die Kultur der keltischen Vogesensiedlungen, Zabern 1914, 22.

Soroden razvoj v rimski dobi, ko so prvotno keltsko izročilo pričeale oplajati čisto rimske forme, se kaže na zahodu v nagrobniku iz La Horgue (sl. 8), katerega prednja stran je posnetek stebriščnega spomenika z baldahinom: to znova zbližuje matično Galijo s keltsko civilizacijo na naših tleh. Saj imamo v Šempetru ob spomeniku Secundianov, zasnovanem v obliki preproste hiše, tudi bogato razčlenjene tipične rimske stebriščne nagrobnike.

7

8

Sl. 7. La Horgue, kamnita grobnica v obliki hiše (skica po Linckenheldu). —
Sl. 8. La Horgue, rimsko-galska oblika grobnice (skica po Linckenheldu)

Žare v obliki hiš in keltski kamniti nagrobniki znova dokazujejo uporabo načina zidanja predalčnih sten pri prazgodovinskem prebivalstvu Srednje Evrope. Verjetno so prav Kelti izpopolnili gradbene tehnike prejšnjih dob in razširili »predalčno steno«. Prihod Rimljanov je vsaj v mestih pretrgal tak način zidave. Vendar so odročne pokrajine še vso antiko uporabljale izročene oblike hiš. Vprašanje vpliva na stavbe mlajših obdobij v Sloveniji bo mogoče rešiti šele, ko bomo dobili materialne dokaze o obstoju takih stavb v zgodnjem srednjem veku. Takrat bo lažje priskočila etnologija in poiskala odgovore, povezane z izvirom konstrukcije, tehnike gradnje in nadaljnjim razvojem predalčnih sten vse v današnji čas.

Zusammenfassung

DER FACHWERKBAU AN ANTIKEN HAUSURNEN

Auf Grund gemalter ornamentaler Motive auf antiken Hausurnen des Gebietes um Nevioudunum (Drnovo bei Krško), die der Autor in diesem Artikel behandelt, schließt er, dass das Ornament Konstruktionsdetails damaliger — wahrscheinlich autochtoner — in Fachwerk gebauter Kultbauten wiedergibt. In der weiteren Ausführung der bisher bekannten Weise dieser Bautechnik, wird das Problem der eigenständigen Bauart von Holzbauten und die Kontinuität des Fachwerkbaues durch die früheren archäologischen Perioden erörtert. Die weitere Entwicklung in den jüngeren Zeitabschnitten sollte die Volkskunde erhellen.

Die nächste behandelte Frage erörtert den Ursprung dieser Hausurnen, die eine selbständige Gruppe bilden, die sich auch zeitlich von den vorgeschichtlichen Hausurnen durch eine ein halbes Jahrtausend dauernde Zäsur trennen. Aus derselben Zeit stammen nur noch die steinernen Grabstelen in Hausform der Mediomatrici in den Vogesen (Vosegus mons). Für die Denkmäler beider Gegenden ist auch die Astralsymbolik charakteristisch. Mutmaßlich sind also unsere Hausurnen von den gallischen abzuleiten. Der Einfluss italischer Grabmonumente in Aediculaform ist jedoch nach vielen Konstruktionsunterschieden nicht annehmbar. Somit verbinden die Hausurnen aus dem Gebiet des südostalpinen Zweiges der Latobici die Grabmäler in Hausform aus den Gegenden der Mediomatrici und den Vogesen, wo auch höchstwahrscheinlich im südöstlichen Teil der Vogesen der Stammsitz der Latobici (in den Quellen des BG auch Latovicos, Latobigos, Latobrigos, Rauracos Latobrigos genannt) zu suchen ist. Die letzte Frage wird näher in einem Aufsatz im nächsten Heft des Arheološki vestnik behandelt werden.

Bispingen, predalčna stena stavbe v severnonemški ravnini

Zidanje predalčnih sten v okolici Žužemberka na Dolenjskem

O NASTANKU ŽITNEGA KOZOLCA

Ivo Pirkovič

Arhitektonski pojav našega kozolca, zlasti gruntarskega, je zares nekaj presenetljivega. Njegovo slikovito lepoto so nam odkrili šele naši impresionisti in si zaslužili častno ime »kozolčarji«. Tujec to estetikomorda bolje opazi od nas samih. Ameriškega letalca, zbitnega med zadnjo vojno nad našo domovino, je tako prevzela, da ji je napisal pozneje hvalnico, kot mi je nekdo od tam sporočil v žal zgubljenem pismu. Gotovo je bilo v tistem navdušenju tudi nekaj hvaležnosti kozolcu-rešitelju, toda prav gotovo ne samo to.

Naš kozolec je z vso svojo estetsko, gradbeno in uporabno platjo svojevrstna uganka: Kdo ga je izumil in oblikoval, kdaj in čemu? Morda tisti brezimni ustvarjalni ljudski genij, ki snuje narodne pesmi, slika panjske končnice in si oblikuje orodje in bivališče po svojem čisto posebnem okusu? Potem bi morali zahtevati za kozolec dolgo razvojno dobo; saj je vsa folklorna dediščina, tudi lepota, v svojem razvoju počasna in konservativna. Do misli o dolgem razvoju kozolca sta prišla v svojih raziskovanjih pri nas tudi prof. Anton Melik¹ in Jože Stabéj.²

Vendar mislim, da bi nam arhitektonike in estetske podobe kozolca ne mogel dovolj pojasniti niti dolgotrajen razvoj; saj bi ju zares težko označili za zgolj folklorni. Tu je več kot samo okus naših kmečkih stavb, več kot zgolj lepota naših podob s panjskih končnic ali okus narodne pesmi. Tu je, zlasti pri velikih gruntarskih kozolcih, tudi toliko razumarske gradbene drznosti, da bi jo težko pripisali samo folklornemu razvoju, naj bi bil še tako dolg. Čudno bi bilo končno, da bi v dovolj bogatih fevdalnih arhivih kozolec zares nikdar ne bil zapustil nobenih sledov iz starejših stoletij, ko bi si ga bil naš človek postavljaj morda že v srednjem veku.

Tehtni razlogi nas silijo tako k misli, da je kozolec otrok novejšega časa, kot se zdi tudi Franju Bašu,³ po mojih mislih morda zadnjih treh stoletij. Toda tudi s tako domnevo hitro zabredemo v nove težave: Iz kakšnih nagibov naj bi si bil naš in ravno naš slovenski kmet začel na vsem lepem postavljati kozolce? Pobude zanje ni mogel dobiti od drugod, od

¹ Anton Melik, Kozolec na Slovenskem, Razpr. ZD 10, Lj. 1931.

² Jože Stabéj, Gradivo za obravnavo o kozolcu na Slovenskem, Slov. etn. VI—VII, 1953—1954.

³ Franjo Baš, Gospodarsko poslopje v Savinjski dolini, ČZN XXIV, 1929.

sosedom, ki teh zgradb ne poznajo. Torej bi si bil moral kozolec sam izumiti. Toda čemu? Iz golega stavbarskega veselja gotovo ne. Zavoljo kakih koristi, ki se jim je prej odrekal, tudi gotovo ne, saj bi bil strošek kar nerazumljivo razkošje. Za kozolec je treba po izreku veliko lesa: »Vozi si ga toliko časa,« pravijo, »da se ti bo nabralo na dvorišču za dva voza samih rajkljev.« Dvojniki z osmimi okni zahteva svojih 60 do 65 kubikov neotesanega lesa in bi veljal danes do tri in pol milijona dinarjev. Tudi osebenjski s tremi okni in desetimi kubiki gradbene hlodovine še vedno ne bi prišel pod pol milijona.⁴ Ubogi tlačan bi ne bil imel pravice nenadoma terjati potrebni les iz urbarialnih služnosti, niti bi si ga ne bil lahko kupil, kaj šele dal otesati in postaviti. Grajski podložnik si je mogel komaj sproti krpati plot in vsakih sto let ali več obnoviti hlevček in preprosti skedenj. Na klasičnih tleh kozolca pod Gorjanici je imelo le nekaj vasi urbarialne pravice do poštene kurjave — seveda proti dajavam »ad mensam domini, gospodovi mizi« — druge samo do suhljadi z izrecno prepovedjo uporabe sekire, nekaterim, kot Žavbovemu, pa so odrekli vsak »ius lignandi«, razen kar so si kupili ali ukradli, »als was sie erkhauffen oder heimlich weeg nehmen«.⁵ Kako naj si v takih okoliščinah pojasnimo, da bi se bil konservativni in siromašni tlačan, čeprav celak, lahko šele v novejšem času nenadoma odločil za razsipno drago novotarijo, ki jemlje povrhu še dragocen košček plodne zemlje, česar je bilo pozneje tako žal Hacquetu: kako naj si, ponavljam, razložimo vse te žrtve, če bi si bil kmet s to napravo samo olajšal kakršne koli stare težave? Preostaja nam samo izbira: ali niso mogli naši dedje nikoli prebiti brez kozolca in so si ga postavljali že od davnine, ali pa je iznajdba kozolca izsilila nepričakovana huda nova stiska, v katero je zabredel kmečki podložnik v zadnjih stoletjih.

Tudi kozolec moramo gledati samo z gospodarskega stališča. Tako kmetu kot graščaku je moral biti izplačujoča se naložba, ne samo olajšanje nekih starih težav fevdalnemu podložniku.

Naj torej vzamemo stvar kakor koli, da je kozolec star ali mlad, se ne ognemo dejstvu, da se skrivajo za njim še nepojasnjena huda protislovja. Pri proučevanju našega kozolca smo morali doslej očitno nekaj bistvenega prezreti. In prav na to pozabljeno bi rad opozoril prihodnje raziskovalce, ki bodo toliko srečni, da bodo imeli zbrano o kozolcu že vse statistično gradivo iz naših urbarialnih virov in starejših katastrov, terezijanskega in franciscejskega.

Jezikoslovec Jože Stabéj pravi po skrbnem pregledu starejše slovenske literature in mnogih naših arhivskih virov, da omenja kozolec, kolikor je mogel ugotoviti, prvi Matija Kastelec leta 1688 v svoji knjigi

⁴ Po podatkih Janeza Korenčiča, Rudnik 65, tesarskega delovodje pri podjetju »Tesarstvo«, Ljubljana, Ižanska 18.

⁵ Urbar jezuitske Rezidence Pleterje iz začetka 18. stol. Hrani ga samostanska knjižnica v Pleterjah.

Navuk Christianski. Zapisal ga je v obliki »Koselz«. ⁶ Temu lahko dodam še tri starejše in doslej nezapažene omembe kozolca, ki segajo v tri desetletja pred Navuk Christianski. Našel sem jih v arhivu ljubljanskega stolnega kapitlja.

Škofijski kapitelj je že od svoje ustanovitve patron šentjernejske fare na Dolenjskem. Tam je imel tudi večje nadarbinsko posestvo, ki ga je dajal bodisi v zakup bodisi v upravljanje svojemu župnemu vikarju ali tudi laičnemu človeku.

V letih 1664—1671 je bil župni vikar in zakupnik kapiteljskega nadarbinskega posestva v Šentjerneju Matija Pregel. Farni kronist Anton Lesjak ga imenuje napak Matevž Pregel in mu narobe določa tudi župnikovanje v leta 1668—1672. ⁷ Svoje gospodarjenje je pustil Pregel precej v neredu. V arhivu stolnega kapitlja najdemo v svežnju 168/19 iz leta 1672 spisek neizterjanih podložniških dajatev »Liquidations-Extract der Ausstände, welche Herr Math. Pregel, Vikar zu St. Barth. und Bestand-Inhaber dieser Gült hinterlassen hat. 1672.« (Zaključni izvleček terjatev, ki jih je zapustil gospod Matija Pregel, vikar v Šentjerneju in zakupnik tega nadarbinskega posestva. 1672.) V tej listini, sestavljeni 2. januarja 1672 v šentjernejskem župnišču, naletimo med zastankarji tudi Jurija Kušmana (Jury Kuschman) z Roj, ki je iz let 1664—1671 ostal dolžan »12 Harpfenstangen«, to je lat za kozolec, ali v denarju 24 krajcarjev.

Kozolec sam je neposredno izpričan v inventarnem spisku iz svežnja 168/17, sestavljenem 16. maja 1665, ko je Pregel prevzemal v zakup kapiteljsko posestvo. ⁸ Med zemljišči je naveden tudi »hortus penes Arpham — vrt pri kozolecu«.

V svežnju 168/18 je še neki inventar šentjernejskega nadarbinskega posestva. Med posejanimi njivami, campi seminati, navaja na prvem mestu »Ager prope Coslez — njivo blizu kozolca«. Prav ta zapis nas bo najbolj zanimal, zato ker nam ohranja doslej najstarejše pisano pričevanje o slovenskem kozolcu in povrh še v domačem jeziku. Nekoliko težav pa imamo z njegovim datiranjem.

Sveženj 168/18 hrani vizitacijsko poročilo. Kapiteljski arhivar mu je na ovojni strani pripisal letnico 1670. Poročilo nosi naslov »Vizitacija župnije sv. Jerneja, ki sta jo po naročilu častitega ljubljanskega kapitlja 17. maja 1670 opravila presv. in preč. gospod poverjenik pl. Herberstein

⁶ J. Stabéj, l. c., str. 36.

⁷ Anton Lesjak, Zgodovina šentjernejske fare na Dolenjskem, samozal., Jug. tisk., Lj. 1927, str. 148. — Popravke Lesjakove Zgodovine povzemam po neobjavljeni oceni, ki jo je napisal Fran Pokorn. Rokopis na 41 listih malega formata hrani škofijski arhiv.

⁸ Fasc. 168/17: »Inuentarium Parochiae Sancti Bartholomaei in Campestribus relictum Rdo Dno Matthiae Pregel in ingressu Administrationis dae Parochiae, Anno 1665... Actum die 16 May Anni 1665.« »Inventar župnije sv. Jerneja na Polju, puščen čast. gosp. Matiji Preglu ob nastopu upravljanja imenovane župnije... Dne 16. maja 1665.« Podpisa ni.

in kanonik g. Rossetti, ki sta bila za to nalogo posebej pooblaščenca.⁹ Priložen je omenjeni »Inventar župnije sv. Jerneja na polju; podpisani sem ga 8. maja 1670 sestavil, spisal in izročil ekonomu te župnije gospodu Mihaelu Burzerju.«¹⁰ Toda datum 8. maja 1670 je prečrtan in pripisan nov: 24. Ap. 1659. Zmedo nam pojasni šele zaključek listine: »Ta inventar je bil spisal 8. maja 1659 in njegova kopija izročena g. Burzerju v Šentjerneju dne in leta, kot je zapisano zgoraj.«¹¹ Podpisan je J. B. Gladich. Pod njim beremo še pristavek: »ki ga (inventar, op. I. P.) je po izročitvi g. Preglu 25. maja 1666 dopolnil Mihael Wurzer.«¹²

Stvar je treba torej razumeti takole: 8. maja 1659 je kapiteljski upravnik Janez Jernej Gladich zaključil in podpisal inventarni spisek, ki ga je začel sestavljati morda že 24. aprila. Ko je župni vikar Matija Pregel sedem let pozneje prevzel v zakup farno posestvo, mu je Mihael Wurzer 5. maja 1666 izročil prepis vsega cerkvenega, farovškega in gospodarskega inventarja. Delo si je olajšal tako, da je izpopolnil kar stari Gladichev spisek iz leta 1659. Ko je Herbersteinova vizitacijska komisija stolnega kapitlja še pozneje v Ljubljani pripravljala obračun Pregeljevega gospodarjenja, ji je v stolnem kapitlju nekdo 8. maja 1670 priskrbel iz domačega arhiva prepis Wurzerjevega inventarja in pomotoma napisal v naslov datum dneva, ko je prepis končal. Pomoto je sam ali nekdo drug opazil, datum v naslovu prečrtal in pripisal datum dneva, ko je začel kapiteljski ekonom Gladich sestavljati izvirnik iz leta 1659. Prepis z dne 8. maja 1670 je dober teden pozneje vzela vizitacijska komisija s seboj v Šentjerneju.

Stvar je torej takale: Naš ohranjeni zapis »Ager prope Coslez« je treba datirati z 8. majem 1670. Listina je dobeseden prepis starejšega dokumenta, ki je bil 25. maja 1666 v nekoliko dopoljnjeni obliki v bistvu tudi sam prepis z izvirnika z dne 8. maja 1659. Oba starejša dokumenta sta pač za vselej izgubljena. V kapiteljskem arhivu ju nisem našel, šentjernejska dvojnika pa sta zgorela, ko je župnik Janez Vovk 1887 ali leto pozneje na farovski njivi Šterkavcu požgal tri vozove dragocenega farnege arhiva, segajočega gotovo še blizu ali celo prav v čas Trubarjevega župnikovanja. To se je zgodilo, ko je župnik porušil župnijsko protiturško trdnjavo z dvema stolpoma in sezidal šibko novo župnišče. Kljub tej izgubi je očitno, da je bil »Ager prope Coslez« že v inventarnem spisku iz l. 1666, saj je bil prepis dobeseden, pa tudi v izvirniku z dne

⁹ Fasc. 168/18: »Visitatio Parochiae S. Bartholomei Facta die 17. May 1670 ex commissione Ven: Cap: Labac. per Illm. et Rm. D. D. Com: ab Herberstein et D. Rossetti Can: n ad id Specialiter deputatos.«

¹⁰ Fasc. 168/18: »Inuentarium Parochiae s. Bartholomaei in Campestribus 8. May 1670 (pozneje datum popravljen v: 24. Ap. 1659), per me infrascriptum compillatum, conscriptum fuit Dominoque Michaeli Burzero oeconomio Parochiae eiusdem traditum.«

¹¹ Fasc. 168/18: »Conscriptum hoc inuentarium die 8 May 1659 eiusque copia D: Burzero data ad S. Bart: die et Anno ut supra.«

¹² Fasc. 168/18: »quod (inventarium, op. I. P.) die 25 May 1666 adimpleuit post tradnem fatam Dno Pregel Michael Wurzer.«

8. maja 1659, saj ni bilo v letih 1659—1666 nobenih zemljiških sprememb kapiteljskega posestva, torej tudi nobene potrebe, da bi bili seznam zemljišč l. 1666 kakor koli popravljali. Spremembe in dopolnila iz leta 1666 so se nanašale lahko samo na stalež živine in premično imetje.

Dokopali smo se tako do zaključka: V zgubljenem inventarnem spisku, nastalem 8. maja 1659, je bilo, kolikor doslej vemo, prvič zapisano ime kozolca, in sicer v slovenski obliki Coslez. Čigav bi bil ta izraz?

Listino z imenom Coslez sta sestavljala kapiteljski upravnik Janez Jernej Gladič in Mihael Wurzer ali Burzer, ki je prevzemal upravljanje farovškega posestva. Vse kaže, da je bil navzoč tudi takratni župni vikar Matija Kastelec, ki nam je 29 let pozneje zapustil prvo tiskano slovensko ime kozolca. Da to svojo domnevo dokažem, moram najprej razčistiti zmedo v dosedanjem datiranju Kastelčevega župnikovanja v Šentjerneju.

Slovenski biografski leksikon (s. 431) pravi, da je prišel Matija Kastelec za župnika v Toplice 1642, v Šentjerneju 1655, od tam pa 1657 za kanonika v Novo mesto. Zgodovinar Novega mesta Ivan Vrhovec ne ve povedati nič drugega,¹³ tudi ne Valvasor,¹⁴ na katerega sta se oprla oba, Vrhovec in SBL. Valvasor namreč trdi, da Kastelec »živi sedaj, v tem letu 1687 namreč, že trideset let v takem kanonikatu kot najstarejši kanonik v Novem mestu.«¹⁵ Če odštejemo od l. 1687 trideset let in upoštevamo, da je bil Kastelec, po Valvasorju, prej dve leti v Šentjerneju, dobimo za njegovo župnikovanje v Šentjerneju zares čas 1655—1657. Farni kronist Anton Lesjak datira Kastelčevo topliško službovanje v leta 1646—1657, župnikovanje v Šentjerneju pa v čas 1658—1661.¹⁶ Vsi se motijo.

V svežnju 168/15 kapiteljskega arhiva je obračun Wurzerjevega upravljanja šentjernejskega nadarbinskega posestva za čas od 2. avgusta 1657 do 2. junija 1658.¹⁷ V njem beremo, da je Mihael Wurzer na ukaz svojih gospodov kupil v počastitev umestitve Matije Kastelca teleta za 11 gl 28 kr, dva firklja masti za 1 gl 4 kr, rib in rakov za 20 kr, par piščancev za 6 kr, dalje, da so ob tisti priliki potrošili dva mernika pšenice, popili vedro vina v farovžu, tri pa potočili svojim podložnikom ter dali takratni posebni kuharici (Extra ordinari khöhin), najbrž za plačilo, mernik pšenice. Ker žal noben strošek v Wurzerjevem obračunu ni datiran, lahko iz tega ugotovimo samo, da je prišel Matija Kastelec za župnega vikarja v Šentjerneju in bil tam umeščen v času od 2. avgusta 1657 do

¹³ Ivan Vrhovec, Zgodovina Novega mesta, MS, Lj. 1891, str. 99.

¹⁴ Valvasor, VI, 359.

¹⁵ Valvasor, VI, 360: »... und lebt nunmehr, nemlich in diesem 1687 Jahr, schon dreyssig Jahre in solchem Canonicat als der älteste Canonicus zu Rudolphswerth.«

¹⁶ Anton Lesjak, l. c., str. 148.

¹⁷ Fasc. 168/15: »Raittung. Mein Michaeln Wurzer So mir nach abzug Herrn Michaeln Schuschnegkh durch Hochlobl: Capitel auf eine Zeit auf threür Händt Güldt vnd Gütter der Pfahr St. Barthlme in Feld alß von 2. Augustj 1657 bis 2. Juny 1658 vbergeben worden.«

2. junija 1658. Ni čisto izključeno, da je treba dopustiti še kak mesec pred 2. avgustom 1657, saj pomenita časovna termina le dobo Wurzerjevega pogodbenega gospodarjenja, medtem ko vsaj en strošek iz maja leta 1657 kaže, da je skrbel za nadarbinsko posestvo že prej. Valvasorjevi podatki za Kastelca in po njem izračunane letnice pri I. Vrhovcu in v SBL so tedaj prav gotovo napačne.

Izključiti pa je treba tudi Lesjakovo datiranje. Kastelčev prednik v Šentjerneju, župni vikar Mihael Sušnik, je bil obenem tudi zakupnik farnega posestva. Zakupniška pogodba mu je s 1. januarjem 1657 potekla in je ni več obnovil. Pri obračunavanju po Novem letu so se pokazale velike nerednosti, zavoljo katerih so ga poklicali v Ljubljano; od tam se ni več vrnil niti kot župni vikar. 26. aprila 1657 plačuje neke njegove dolgove že Mihael Wurzer.¹⁸ Minilo je pač nekaj časa, preden je bilo vikarsko mesto dodeljeno kasnejšemu pisatelju Kastelcu in preden je le-ta bil tudi umeščen. Medtem so pomagali kaplanoma v bogoslužju novomeški frančiškani in dobili zato tri vedra vina »miloščine«.¹⁹ To bi kazalo, da je bil Šentjernej le kratek čas brez župnika in da je prišel Matija Kastelec tja kmalu po odhodu vikarja Sušnika; po mojem mnenju že spomladi ali vsaj zgodaj poleti. Po Valvasorju je ostal na tem mestu dve leti, torej v času 1657—1659. Tako je zapisano tudi pri dobrem poznavalcu škofijskih arhivov Franu Pokornu,²⁰ ki je dobil iste številke gotovo po čisto svoji poti.

Ugotovili smo že, da je v času od 2. avgusta 1657 do 2. junija 1658 za župnikovanje Matije Kastelca skrbel za gospodarstvo nadarbinskega posestva kapitlja Mihael Wurzer. Ko mu je 2. junija 1658 potekla pogodba, se je poslavljal. Uradniške in izterjevalske opravke je gotovo prepustil gosposčinskemu pisarju, ključke od vinskih kleti, v katerih je ležalo 219 in pol vedra vina, pa je vpričo kapiteljskega ekonoma kanonika Janeza J. Gladiča izročil vikarju. To simbolično dejanje ne dovoljuje nobenega dvoma. Župni vikar Matija Kastelec je za leto dni prevzema tudi odgovornost za domače farovško gospodarstvo in vodstvo nadarbinske gosposčine, ki ji je bilo podložnih 61 gruntov, 51 domčarjev in 12 kajzarjev ter je imela nad svojimi tlačani tudi sodno oblast prve stopnje. Po Wurzerjevem odhodu zares ne najdemo v kapiteljskih arhivih za leto dni nobenega zakupnika ali upravnika v Šentjerneju. Ker pa je Wurzer ob raznih prilikah že prej izročil na ukaz kapitlja Kastelcu brez plačila v celoti 4 stare (= 16 mernikov) pšenice, prav toliko prosa, 2 stara (= 8 mernikov) ovsu in 1 star (= 4 mernike) boba, dalje, ker se je Kastelec že za časa Wurzerja hranil na stroške nadarbinskega posestva, kar sicer ni bila vselej vikarjeva pravica, in ker so šle Kastelčeve gostitve za velike praznike na račun kapitlja, smemo sklepati, da

¹⁸ Fasc. 168/14 iz leta 1657.

¹⁹ Fasc. 168/15: »Dennen Herrn Patribus Franci: von Neustattl geben allmosen vmbwillen daß Sy damallen auß ermanglung der Geistlichen den Gottdienst verricht haben.«

²⁰ Fran Pokorn, gl. op. 7.

to niso bila darila, temveč le plačila za Kastelčevo gospodarjenje že od njegovega prihoda v Šentjernej; Wurzer je bil samo njegov uradnik.

Da sklenemo: Matija Kastelec je prišel iz Dolenjskih toplic za župnega vikarja v Šentjernej spomladi ali v zgodnjem poletju 1657 (morda v začetku junija) in ostal na tem mestu dve leti. Med tem časom je skrbel tudi za veliko nadarbinsko posestvo, ne kot zakupnik po zgledu svojega župnega prednika Mihaela Sušnika niti ne za pogodbeno določeno plačilo, temveč je dobival le priložnostne nagrade v žitu in hrano.

Leta 1659 je Matija Kastelec odhajal za kanonika v Novo mesto. Stolni kapitelj je tedaj oddal nadarbinsko posestvo v zakup svojemu staremu prijatelju Mihaelu Wurzerju. Le-ta je s stolnim ekonomom Janezom J. Gladičem 8. maja 1659 sestavil v šentjernejskem župnišču naš znani popis vsega imetja. Tako je v rubriko »Campi seminati« prišel tudi »Ager prope Coslez«. Rekel bi, da tega inventarja niso mogli sestavljati brez Kastelčeve pomoči, saj je gospodarstvo brez dvoma najboljše poznal. Kot bo postalo pozneje verjetno, je prav Kastelec priskočil pisarju latinskega teksta na pomoč, ko je le-ta obstal v zadregi, kako naj imenuje novo gospodarsko napravo za sušenje žita. Latinskega izraza niso poznali, pa so vstavili slovensko ime.

Kakor koli že, ime »kozlec« je Matija Kastelec poznal že leta 1659, in to ni šele »pohlinovski« izraz, kot meni J. Stabéj.²¹

V gospodarskih spisih fevdalnega nadarbinskega posestva v Šentjerneju se kozolec prvič iznenada pokaže šele leta 1659. Skrbno sem pregledal ves arhiv, ki sega z najstarejšim svežnjem 167/2 nazaj v leto 1559, toda o kozolcu ni nikjer nobenega sledu. Res je arhiv nepopoln in urejen precej kasno, ko se je najbrž že marsikaj zgubilo, vendar lahko rečem, da bi moral tudi v tem, kar je ohranjenega, kozolec biti neposredno ali posredno izpričan, ko bi ga bilo posestvo imelo. Zapisane najdemo gradnje in popravila pri cerkvi, farovski trdnjavi, utrjeni z dvema stolpoma, pridvižnim mostom in oboroženi z »bombardami«; dalje dela pri hlevih, skednju in seniku, le o kakem kozolcu nikjer nobene besede. Zlasti popoln je popis vsega imetja z dne 10. februarja 1628, ohranjen v fasciklu 168/2. Od gospodarskih poslopij so neposredno ali posredno omenjeni goveji hlevi, svinjaki, kurnice, konjski hlev, na hlevih seniki, kolnica, stog slame, stog nastilja ter še neki čisto preperel stog in kleti za kisló zelje in repo. Vinske kleti so v gradu samem, žito v »žitnem stolpu«.

Lahko bi ugovarjali, češ, da gre pri našem inventarju samo za popis premičnega imetja in da pri morebitnem kozolcu pač ni bilo ničesar takega. Da pa v tem času nadarbinsko gospodarstvo resnično še ne pozna kozolca, govorijo posredni dokazi.

²¹ J. Stabéj, l. c., str. 59.

Marca 1603 je upravnik Hans Sotelz začel graditi skedenj in kolnico pod skupno streho.²² V ta namen, zum Thön, je 6. avgusta kupil 50 desk po 4 krajcarje. Otesani in pripravljeni les je tri leta čakal. Šele 20. julija leta 1606 beremo, da je upravnik plačal tesarju Štefanu Sorschu, ki je postavil skedenj in kolnico, 3 goldinarje,²³ enajst dni pozneje pa še 1 goldinar 40 krajcarjev tistim, ki so postavili nad skednjem in kolnico novo streho.²⁴ Oba ta gospodarska objekta ali vsaj kolnico je združil s stegnjenim kozolcem šele pozneje gruntarski vezani kozolec. To kaže, da med gospodarskimi poslojji šentjernejskega nadarbinskega posestva v začetku 17. stoletja verjetno še ne smemo iskati velikega kozolca s kolnico, brez kakršnega pozneje ni nobene večje kmetije, kaj šele grajske pristave. Dokaz proti kakršnemu koli kozolcu pa je 3. avgusta 1603 izdatek 1 fl 24 kr osemindvajsetim dninarjem, ki so zlagali požeto žito v stoge, »so das getraidt geschöbert«,²⁵ in 14. julija 1607 zopet plačilo 27 krajcarjev osebenjkoma Blažu in Matevžu Matulcu za zlaganje žitnih stogov.²⁶

Meliku je treba pritegniti, da je bilo veliko gosposčinsko posestvo naprednejše od tlačanskega; ne le zavoljo razumljive večje gospodarske razgledanosti, temveč tudi iz preprostega razloga, ker je s tlačanskim gospodarstvom imelo sredstva. Če tedaj nadarbinska gosposčina v Šentjerneju še v začetku 17. stoletja gospodari brez kozolca, smemo za gotovo pričakovati, da kozolca takrat ni imel še noben tlačan. To nas preseneča. Na klasičnih tleh vseh oblik današnjega slovenskega kozolca ne najdemo torej pred 350 leti razen ostrvi še nobene sušilne naprave za žitno snopje! To lahko podpremo tudi z dokazom.

V urbarju jezuitske Rezidence Pleterje nekako iz prvega desetletja 18. stoletja je pri vasi Št. Jakobu zapisano: »... sekati kolje ali sicer tako imenovane ostrvi, ki so potrebne za (sušenje) pšenice in ajde, je dovoljeno v gori pleterske Rezidence samo domačim (pleterskim) podložnikom.²⁷ V urbarju beremo, da stojita v Pleterjih samih takrat že dva kozolca, mali in veliki. Pri popisu domačih zemljišč je omenjen zelenjavni vrt pri velikem kozolcu (Harpfen), seznam domačih njiv pa se začinja: »Prva njiva pod malim kozolcem, Erster akher vnter der Kleinen Harpfen.«

Iz vseh teh naših listinskih in urbarialnih drobcev si lahko zlepimo sedaj tole zanimivo kulturno sliko: Gosposčinska in podložniška gospodarstva na širokih in plodnih šentjernejskih poljih ne poznajo v začetku

²² Fasc. 167/12 pod dat. 28. marec 1603: »dem Zimerman wegen aufrichtung des Thönns lohn geben 4 fl.«

²³ Fasc. 167/19 pri dat. 20. jul. 1606: »dem Stefan Sorsch Zimerman, vmb das er den Thöen vund Schupfen aufgesetzt... 5 fl.«

²⁴ Fasc. 167/19 pri 31. jul. 1606: »denen die das Dach An der Schupfen vnd Thön von neuen gemacht daruon geben 1 fl 40 kr.«

²⁵ Fasc. 167/12.

²⁶ Fasc. 167/19 pri 14. jul. 1607: »dem Blasche und Matheusen Matulez In wohnern, von zusammen legen der Traidt schöber... 27 kr.«

²⁷ Gl. op. 5, pri opisu vasi Št. Jakob.

17. stoletja še nobene oblike žitnega kozolca. Leta 1659 nepričakovano vznikne kozolec na šentjernejskem kapiteljskem posestvu. Kakšne oblike je bil, ne vemo. Petdeset let pozneje nahajamo malega in velikega na veliki jezuitski fevdalni gosposčini v Pleterjah, medtem ko največji pridelovalci žita, Šentjakobci, v istem času suše požeto žito še vedno v stogih z ostrvmi. Na osnovi tega, kar bomo slišali pozneje, bomo smeli sklepati, da se v drugi polovici 17. stoletja kozolec že počasi širi tudi po vaseh in polagoma izpodriva ostrvi, ki so danes v tistih krajih čisto neznane. Da pa Pleterje še v začetku 18. stoletja zapisujejo svojim največjim tlačanskim pridelovalcem žita pravico do ostrvi, zares tudi po svoji strani povečuje verjetnost našega dognanja, da sto let prej šentjernejski kraji kozolca sploh še ne poznajo.

Pleterski mali kozolec iz začetka 18. stoletja je verjetno še stegnjene oblike, veliki pa gotovo že vezan s kolnico, kakršnega je šele za čas okoli 1750 ugotovil v svojih krajih Janez Žiga Valentin Popovič iz Arclina pri Vojniku.²⁸

Zelo moram poudariti, da je naša slika o prvem pojavu in širjenju kozolca posneta v krajih, kjer ni v našem stoletju brez kozolca nobene domačije, ki bi se količkaj ukvarjala s pridelovanjem žita. Kozolec je v teh krajih šele novost iz zadnjih treh stoletij. Zbuja se nam sum, ali ne velja to morda tudi za druge kraje; ali ni naš žitni kozolec morda sploh novejšega datuma in ga pred 17. stoletjem sploh niso poznali. Šele taka domneva bi nam zadovoljivo pojasnila vrsto sicer povsem nerazumljivih dejstev, ki nam jih niza omenjena Stabéjeva študija o kozolcu, čeprav avtor sam meni, da gre za »prav verjetno že okrog tisoč let staro in rabljeno slovensko napravo«.²⁹

Ali je res samo golo naključje, da je Stabéj v iskanju sledov za kozolcem zaman vestno pregledal vso našo starejšo literaturo in pomembnejše arhivske vire? Ali ni čudno, da ne poznajo kozolca naši protestanti niti Recljeve Gorne Bvqve niti stoletja obsegajoči fevdalni in deželni arhivi? In ko bi se bil kozolec že čisto po naključju izmuznil vsem tem virom, bi bilo povsem nerazumljivo, da ne bi bil zašel, ko bi se bil zares že v davni rodil, niti v enega sorazmerno številnih besedišč; ki so nam jih zapustili Megiser, da Sommaripa, Kranjsko besedische iz druge polovice 17. stoletja in drugi besednjaki. Ali je mogoče verjeti, da bi Dictionarium quattuor linguarum iz leta 1592 ne poznal pod svojim izrazom »Harppf« in Thesaurus Polyglottus iz leta 1603 pod svojo besedo »Cithara« tudi pomena za kozolec, ko bi ju bili besedi takrat že imeli, ali bili že količkaj znani in razširjeni?

Popovičevo poročilo v njegovih Untersuchungen vom Meere iz leta 1750 o slovenskem žitnem kozolcu je bilo celo za sosednjo nemško in tudi drugo tujino senzacionalno. Kako bi bilo to mogoče, ko bi bili Slovenci žitno snopje sušili že tisoč let v kozolcih? In končno, ali je

²⁸ J. Stabéj, l. c., str. 39.

²⁹ Prav tam, str. 37.

mogoče Linhartov zapis: »Kranjci obešajo z d a j (podčrtal I. P.) žitne snope v kozolce,«³⁰ razumeti drugače, kot da jih prej niso? Besede »zdaj« Linhart ni našel v viru, iz katerega je o kozolcu sicer zajemal.

Skratka, vse kaže, da je upravičen sum, da podoba o nastanku in razvoju slovenskega žitnega kozolca iz 17. stoletja ni posebnost šentjernejskih polj, temveč da velja to za naš kozolec sploh. Ta sum bi bilo mogoče potrditi samo, če razložimo dovolj prepričljive vzroke, zakaj se je pokazal naš kozolec, in še posebej, zakaj prav v 17. stoletju. Zanimivo je, da imamo tako zadovoljivo in prepričljivo razlago že pri Valvasorju in po njem pozneje večkrat tudi pri drugih piscih, le da jih nismo razumeli. Iznajdba žitnega kozolca nam je izsilila usoda druge letine, ogrožena setev ajde, repe in korenja po ozimnih žitih v 17. stoletju.

Daljše razdobje zelo suhega podnebja v Evropi gre v drugi polovici 16. stoletja h koncu.³¹ Krivulja padavin začanja zlasti v drugi polovici 17. stoletja strmeje naraščati. Zime postajajo vedno ostrejše. Ledeniki, ki so imeli okoli leta 1000 najmanjše obsege in so začeli že v 12. stoletju rasti, so se zlasti v prvi polovici 17. stoletja naglo širili in dosegli okoli leta 1750 največjo razsežnost od konca zadnje ledene dobe. Po Grenlandiji so kolonisti okoli leta 1000 pasli živino tam, koder je svet od okoli leta 1400 stalno pod ledom. Šele od srede 18. stoletja se, s kratkim zastankom okoli leta 1850, ledeniki zopet umikajo. Vsakoletne nilske poplave so dosegle najvišje nivoje okoli 1450 in znova okoli leta 1750. Oba padavinska viška je potrdilo tudi preučevanje nivojev Kaspijskega morja in azijskih rek v preteklosti. Skratka, vse zbrano meteorološko gradivo dokazuje, da imamo v razdobju 1600—1850 »malo ledeno dobo« z bogatimi padavinami in nizkimi temperaturami.

Meteorološki podatki, ki so nam v času 1600—1850 odkrili »malo ledeno dobo«, so zbrani v Egiptu, na Kaspijskem morju, v Aziji in v sledovih severnoevropskih ledenikov. Gre torej za evropske pojave in potemtakem tudi za dogajanje v naši ožji domovini. Teh novih reči ni pri nas doslej še nihče raziskoval in zato tudi še nimamo lastnih dokazov za krizo podnebja v 17. in 18. stoletju. Vendar sem našel potrdilo o takratnih visokih rečnih vodah. Krka je bila v 17. stoletju pomembna prometna pot, po kateri so splavarji prevažali tudi velike tovore, ki jih reka danes že davno ne more več nositi. V kapiteljskem arhivu sem našel v svežnju 168/5 iz leta 1629 zapis o nakupu 880 desk v trgovskem skladišču v Krškem in splavitvi tega tovora po vodi v Šentjerneji, gotovo do Hrvaškega broda. Splavarjem so plačali zaslužek, flosser lohn, 5 renskih goldinarjev. — Dne 23. julija 1663 je zakupnik šentjernejskega nadarbinskega posestva Mihael Wurzer kupil v Novem mestu 5020 streš-

³⁰ Prav tam, str. 49.

³¹ Dr. H. Degen, Klimaänderung seit Tausend Jahren, Naturwiss. Rundschau, Stuttgart 1955, 9.

nih skodel in jih dobil v Šentjernej po Krki. Ljudem, ki so skodle potegnili iz vode, je plačal 16 krajcarjev.³² Verjetno je v 18. stoletju pomagalo izsiliti zgraditev »komercialne ceste« iz Novega mesta v Zagreb in Sisek prav tudi upadanje Krke, ko reka ni mogla več nositi težkih tovorov, stara cesta skozi Brusnice in mimo vislic pleterskega krvnega sodišča v Prevoljah pa je rabila komaj tovornikom, ki so na konjih prenašali sol, dišave, železo, žito in vino.

Tako imamo tudi v domačih arhivih dokaze, da je bilo 17. stoletje bogato padavin, ki že same znižujejo toplotno povprečje in skrajšujejo poletje. Nasledki so bili hudi. Kmet ni več utegnil posušiti požetega žita ob ostrvah na polju kot v prejšnjih suhih in toplejših časih. Če je hotel po pšenici, rži, ječmenu, bobu, leči in grahu sejati še ajdo in po konoplji ali lanu še proso ali še kaj drugega,³³ na primer repo in korenje, kot je bilo dotlej v navadi, je moral snopje požetega ozimnega žita hitro umakniti s polja in ga sušiti drugje. Po travnikih si ni smel uničevati otave, po dvoriščih bi mu bile domače živali preveč osmukale klasje. Kmet se je znašel pred neizprosnim razpotjem: ali se popolnoma odreči drugi letini ali pa izumiti za ozimno žito posebno sušilno napravo, pa naj bi bila še tako draga. Mogoče so pridelovalci žita kar prevzeli skromni alpski kozolec, ki je rabil le za sušenje sena. Mogoče so že prej tudi sami poznali podobna ogredja za sušenje leče, boba, čičerke in repnice, gotovo zelo skromna in kvečjemu prislonjena k drugim gospodarskim poslopjem, nikakor pa ne kot samostojne stavbe. Izumiti kozolec gotovo ni bilo pretežko.

Sedaj lahko razumemo Valvasorja, ko pravi, da so zavaljo dvojne letine »povsod po deželi naredili tako imenovane kozolce, to je ogredje. Sem se spravi požeto žito, da se posuši, zakaj da bi se sušilo na polju, kakor je navada v drugih deželah, tega ne dopušča čas, zlasti ker se tu polje, brž ko je požeto, znova preorje in poseje.«³⁴ Da imajo v drugih deželah takrat navado sušiti požeto žito še vedno na polju, je razumljivo, saj pravi Valvasor malo prej o dvojni setvi, da je v drugih, sosednjih deželah ne poznajo.

Zdi se, da je Valvasor dobro vedel, da so kozolci čisto mlada naprava, saj ni zapisal, da jih zavaljo dvojne letine »povsod postavljajo«, temveč le, da so jih »povsod po deželi naredili«, »hat man im Lande überall... gemacht«; namreč šele v njegovem stoletju.

Valvasorjevo razlago o povezanosti kozolca z dvojno letino razni pisci pozneje večkrat ponavljajo. V srđiti »kozolčji pravdi«, kot jo naziva J. Stabéj, je bil 25. novembra 1775 v ljubljanskem tedniku »Wöchentliches Kundschaftsblatt« zlasti jasen neznan avtor, ko je v prepiru s Hacquetom zapisal: »V sosednji Štajerski pa so kozolci prav tako ne-

³² Fasc. 168/20: Denen leuthen so obbelmelte schindel aus dem wasser herauß gezogen haben geben... 16 kr.«

³³ Valvasor, II, 104.

³⁴ Valvasor, II, 104; navajam po prevodu Mirka Ruplja, Valvasorjevo berilo, str. 18.

navadni kakor dvojna setev. Zakaj pa ne začnejo graditi kozolce oddaljeni narodi, je lahko pojasniti z enim odgovorom na vprašanja: zakaj nimajo dvojne setve, zakaj jim je ljubši navaden in črn rženjak ter ječmenjak ko pa okusna ajdova hrana. Morda tisti narodi ne prebivajo na tako srečnem koščku zemlje, kjer bi bila kakor pri nas mogoča dvojna setev.³⁵

Okoliščine, ki izsiljujejo nastanek žitnega kozolca, so bodisi dvojne letine, če se prva ne utegne posušiti na polju, bodisi prekratka poletja, da bi lahko tudi edina letina popolnoma dozorela in se posušila na požetih njivah. Iz prvih okoliščin se je rodil naš slovenski žitni kozolec, iz drugih švicarski v visokih in hladnih alpskih dolinah Graubündenu, Tessinu in Wallisu.³⁶ Nastanka našega kozolca si ne moremo razlagati drugače kot s podnebnimi težavami 17. stoletja, medtem ko švicarski ni nastal nujno v tem času, lahko je tudi starejši. V tem oziru, glede na vzrok nastanka, je naš žitni kozolec zares čisto slovenska posebnost.

Sedaj se nam pojasnjujejo tudi vse druge kozolčeve skrivnosti. A. Melik je na primer raziskoval odnose kozolca in podnebja za Gornjo in slovensko Štajersko. Dognal je, da je podnebje slovenske Štajerske vsaj v poletnih mesecih jasnejše, bolj suho in toplejše kot klima Gornje Štajerske. Zato se mu zdi, da bi bil kozolec »prav za prav še bolj potreben na severu«,³⁷ in vendar ga imamo na jugu, na Gornjem Štajerskem pa samo ostrvi. Melik zato sklepa, da kozolca ne moremo pojasniti samo s podnebnimi pogoji, in se zato v iskanju zadovoljive razlage zateka v svet antropogeografskih domnev.³⁸ Ko bi bil upošteval samo Valvasorja in tiste, ki za njim ponavljajo, da je naš slovenski kozolec nujno povezan z dvojnimi letinami, bi bil takoj razumel, da ga Gornja Štajerska ne potrebuje, čeprav ima manj ugodno podnebje kot južnejši kraji. Gornja Štajerska leži v široki klimatski vrzeli med podnebnimi razmerami naših krajev in razmerami švicarskih dolin. Kraji v tej vrzeli kozolca ne potrebujejo, ker njihova edina žitna letina lahko dozori in se posuši na poljih.

Seveda je treba opozoriti, da je raziskoval Melik današnje podnebne razmere in njihov odnos do kozolca, torej v času, ko se je ta vzročnostna povezava zavoljo zboljševanja podnebja že bistveno zrahljala ali celo že pretrgala. Kozolec je namreč preživel pogoje svojega obstanka. Že tedaj, ko se je Hacquet v drugi polovici 18. stoletja srdito bojeval zoper to žitno sušilno napravo, kozolčeva nujnost ni bila več povsem očitna; evropska »mala ledena doba« je že popuščala in se nagibala h kraju.

A. Melik pripisuje novejšo izginjanje kozolcev v koroški Podjuni in oživljanje starih ostrvi podražitvi lesa in dela.³⁹ Gotovo to ni prvi vzrok. V resnici gre predvsem za razkranjanje nekoč nujnih vzročnih vezi med

³⁵ J. Stabéj, l. c., 46.

³⁶ A. Melik, l. c. str. 78.

³⁷ Prav tam, str. 84.

³⁸ Prav tam, str. 86 sl.

³⁹ Prav tam, 59.

kozolcem in tistimi klimatskimi razmerami, ki so kozolec nekoč izsilile. Če kozolec izginja, pomeni, da ni več tako nujen, kot je bil nekoč.

Po Valvasorju bi lahko sklepali, da že v njegovem času okoli Ljubljane ni bilo nič manj kozolcev, kot jih je danes, ali jih je danes morda celo manj, ker jih je okoli Sv. Petra, po Poljanah, ulici Moše Pijada, Ajdovščini, Titovi cesti, Trnovem in Krakovem od tedaj uničilo rastoče mesto. Ni pa to še dokaz, da jih je bilo tudi drugod po klasičnih tleh današnjega kozolca prav toliko kot pred 300 leti, kakor prenačljeno sodi A. Melik.⁴⁰ Prav tako ne smemo iz številnosti kozolcev okoli Valvasorjeve Ljubljane sklepati na kako starost žitnega kozolca. V naši novi luči moramo reči le, da naglo slabšanje podnebja v 17. stoletju ni dovoljevalo nobenega odlašanja pri postavljanju kozolcev. Njihovo širjenje je moralo biti tako naglo kot vdiranje »male ledene dobe« v naše kraje. Ljubljanska megla, ki je še hitreje kot razmere drugod skrajševala poletje, je izsiljevala kozolce še neizprosneje po ljubljanskih poljih, kot so jih terjale razmere na Dolenjskem, kjer čutimo okoli Šentjerneja precej počasnejše širjenje žitne sušilne novotarije. Ko se je kozolec okoli Ljubljane razbohotil že v vsej svoji današnji moči, lahko dokažemo v šentjernejskih krajih neposredno komaj tri, vse tri pri fevdalcih, in lahko le slutimo tipajoče postavljanje prvih sušilnih ogredij tudi pri podložnikih, ki pa v veliki večini še postavljajo po strniščih ostrvi.

Gostost kozolcev okoli Valvasorjeve Ljubljane ni tedaj noben dokaz njihove starosti. Izpričuje le dramatičnost človekovega boja z neusmiljeno naravo; je le dokaz trdega spopada, iz katerega je naš slovenski človek lahko izšel kot zmagovalec samo za nemajhno ceno žitnega kozolca.

Meliku se zdi, da zahteva tudi razvoj kozolca do »topljarja« dolgo razvojno dobo. »Če bi bil razvoj šele rezultat najnovejše dobe,« pravi, »bi pač ne imeli danes npr. vezanega kozolca na široko po Dolenjskem in Štajerskem v isti obliki. Za toliko razširjenost in sličnost oblik je potreba pač dolgotrajnega obstoja institucije.«⁴¹

Mislím, da bo treba veliki kozolec izvzeti iz črte premege razvoja navadnega kozolca. Ni zrastel samo razvojno iz stegnjene oblike, zgolj iz klimatskih razmer, temveč vzporedno tudi iz posebnih gospodarskih potreb velikega posestva, prvotno brez dvoma fevdalnega. Že Popovič je menil, da »imajo graščine tudi topljarje.«⁴² Tudi A. Meliku bi obilica nemških izposojenk pri vezanem kozolcu utegnila kazati na to, da so začeli vezane kozolce vpeljavati najprej gradovi.⁴³ Da je res tako, kažejo tudi graščinski in gosposki veliki vezani kozolci, ki so segli čez

⁴⁰ A. Melik, l. c., str. 57: »Da tedaj v Valvasorjevi dobi ni bilo prav nič manj kozolcev kot danes, o tem ne more biti dvoma.«

⁴¹ A. Melik, l. c., str. 57.

⁴² J. Stabéj, l. c., str. 59.

⁴³ A. Melik, l. c., str. 55.

obrobna področja tlačanskih stegnjenih kozolcev. Kmečki in grajski kozolec sta se razvijala na vzporednih tirih, vsak zase sledeč svojim posebnim gonilnim silam. Šele ko kmetu raste gospodarska moč, prevzema tudi vas vezani kozolec, danes tako značilen za gruntarsko posestvo.

Vezani kozolec je združil kar tri ali celo štiri gospodarske funkcije: sušilnico žita, kolarnico, senik in včasih še gumno, redkeje kakšen drug gospodarski objekt. Tako kopičenje gospodarskih poslopij pod eno streho je pomenilo znatne prihranke. Kljub svoji veliki ceni je moral biti vezani kozolec fevdalcu zato močno zaželen. Graščak je imel dovolj svojega lesa in tudi zastonjske tlačanske delovne sile. Zato je razumljivo, da se je širil topolar po grajskih pristavah vse hitreje kot skromni stegnjeni kozolec po kmečkem svetu. Tudi po razširjenosti vezanega kozolca zato nikakor ne smemo misliti na kak dolgotrajen razvoj. Gre za desetletja, ne stoletja.

Vračam se k svojim uvodnim mislim. Rekel sem, da kažeta slikovitost in drzna arhitektonska zamisel že kar bahaških toplarjev več kot dolgotrajen folklorni razvoj. Stvar nam postaja sedaj razumljiva. Vezanega kozolca nam ni ustvaril dolgotrajen razvoj domačega kmečkega gospodarstva. Dal nam ga je fevdalec, ko se je znašel tako rekoč čez noč v precepu novih neugodnih podnebnih nujnosti vdirajoče »male ledene dobe«. Krojil pa si ga je po čisto svojih velikoposestniških potrebah. Vezani kozolec se je rodil, vse tako kaže, v glavi poklicnega gradbenika ali arhitekta, ne domačega tesarja, ki je postavljajal dotlej le skromne kmečke kajže, hlevčke brez stavbenih problemov, in plotove. Poklicno ustvarjenega vezanega kozolca so se naglo polastila graščinska gospodarstva po vsem slovenskem ozemlju, kjer uspeva dvojna letina.

Naš arhivski »Coslez« fevdalne nadarbine v Šentjerneju je eden prvih v tistih krajih, mogoče celo sploh prvi veliki graščinski kozolec na Dolenjskem. Mogoče Kastelec ni samo narekoval njegovega imena pisarju v latinski tekst, temveč v letih svojega gospodarjenja na posestvu kozolec tudi sam postavil, saj ga pred njim v sicer zgovornih arhivih nikjer ne zasledimo. Temu se ne bi čudil, saj je bil pisatelj Matija Kastelec tudi arhitekt. Sam si je na nagrobnik napisal: »sciens architecturam — vešč arhitekture«. Kronist Novega mesta Ivan Vrhovec pravi, da se je Kastelec razen s pisateljivanjem ukvarjal tudi s stavbarstvom in da je po lastnih načrtih zgradil novomeškimi frančiškonom stolp in pročelje pogorele cerkve.⁴⁴ Tudi Fran Pokorn meni, da je o Kastelcu »znano, da je sam napravljal obrise za razne zgradbe, katere je potem tudi izpeljal«.⁴⁵

Po vsem tem lahko svoja dognanja strnemo: Novo odkriti zapis imena za slovenski žitni kozolec je 29 let starejši, kot je tisti iz leta 1688.

⁴⁴ Ivan Vrhovec, l. c., str. 39 in 100.

⁴⁵ Fran Pokorn, gl. op. 7.

ki je veljal doslej za najstarejšega. Vse kaže, da ga je na kapiteljskem fevdalnem posestvu v Šentjerneju pisarju latinske listine leta 1659 narekoval pisatelj Matija Kastelec, ko je gospodarstvo posestva vodil, ali ga pravkar predajal novemu zakupniku Mihaelu Wurzerju. Ker gre za najbolj zgodnji čas žitnega kozolca v tistih krajih, je Kastelec svoj »Coslez« morda tudi postavil. Zelo verjetno je šlo prav za graščinski kozolec, kakršnega je prevzela pozneje k že stoječemu stegnjenemu tudi bližnja jezuitska Rezidenca v Pleterjah, ki je bila s šentjernejskim župniščem od starine v prijateljskih odnošajih. Tlačani so sušili še 50 let in več po postavitvi farovškega kozolca svoja žita ob ostrveh na poljih.

Če je nadarbinski kozolec nastal zares v času Kastelčevega gospodarjenja, kot se zdi, potem zelo upravičeno domnevamo, da si je zanj Kastelec sam zamislil načrt in ga sam arhitektonsko izoblikoval. To bi bilo v skladu z našimi izsledki, da izdaja estetika in gradbena drznost velikega graščinskega kozolca ustvarjalca, ki je bil »sciens architecturam«.

Danes so našemu žitnemu kozolcu leta šteta. Videli smo, da je že davno preživel klimatske razmere, iz katerih se je rodil in zrastel. Kljub temu se je še dolgo obdržal zavoljo svoje koristnosti in večje gospodarske moči slovenskega kmeta. Ko v zadnjih letih vedno zmagoviteje prodira na naša polja kombajn, ki žito žanje in ga sproti omlati, zgublja kozolec svoj prvotni pomen. Sodobni stroj pripelje žito s polja v vrečah in ga potem suše na rjuhah in ponjavah, razprostrtih po tratih in vrtovih pred domovi. To vidimo celo že tudi drugod, kjer kozolca ne poznajo. Stroj preganja s polj tudi ostrvi in slikovito idilo žitnih razstavk. Kozolci postajajo veterani gospodarsko premagane preteklosti.

Kot zanimivost naj omenim, da so po vojni neki Srbi od Niša kupovali okoli Šentjerneja vezan kozolec. Pravili so, da bi ga radi razdrli in prepeljali v Srbijo.

Summary

THE ORIGIN OF THE SLOVENE KOZOLEC (HAY-FRAME)

The Slovene kozolec — the hay-frame — in its simplest form consists of horizontal bars placed parallelly one above the other and supported by wooden pillars. On the top of the structure is a small roof which protects the hay or grain sheaves which are put for drying into the interstices between the bars. The structure can be architecturally extended into a kind of barn with usually two sides consisting of hay-frames.

Many surmises have so far been proposed about the Slovene kozolec, whether it is an old type of structure or whether it is a recent invention which makes possible the drying of hay and of grain sheaves. Both suppositions contain contradictions which have never been properly solved. The fact that kozolec can not be found referred to even in the rich mediaeval and early modern

feudal sources up to the second half of the XVIIth century, that until that time it is not mentioned in literature and in the local dictionaries, and that in the German dictionaries the word *kozolec* does not occur under the headings *Harfe* and *Cithara*, seem to justify our suspicion that the Slovene *kozolec* must be a rather recent invention. On the other hand, however, we find that even the simplest type of such a hay-frame costs now half a million dinars, while a larger combined hay-frame which is used by richer farmers may cost even three and a half millions dinars; and so we are faced with the problem to find the reason which could have induced the feudal lord and the economically weak villein to start such a large investment only in the XVIIth century and not earlier. Even the architectural and esthetic perfection of this structure seems to betray a longer period in the development of this kind of agricultural buildings.

J. Stabéj could not find the earliest reference of the word »*koselz*« before 1688 when it first emerges in a text by the author Matija Kastelec. The author of the present study succeeded in discovering three earlier references to this word in the archives of the prebendal feudal estate which was owned at Sentjernej in Lower Carniola (Dolenjska) by the Ljubljana cathedral chapter: in 1672 »*Harpfenstangen*« — bars for *kozolec*; in 1665 »*hortus penes Arpham*«; and in 1659 »*Coslez*«. This so far the oldest reference to *kozolec* occurs in the Latin inventory which was made when the same Matija Kastelec passed over the administration of this estate owned by the cathedral chapter to ist new tenant Michael Wurzer. The comparatively rich economic archives of the prebendal estate go back to the year 1559; still *kozolec* can not be found mentioned in the earlier texts. It is certain that the estate did not own a *kozolec* at the beginning of the XVIIth century: for the years 1603 and 1605 two bills have been preserved for the payment of two day-labourers who had stored the reaped grain into haystacks (»*so das getraidt geschöbert*«, »*von zusammen legen der Traidt schöber*«). We can conclude that if in that time even a progressive and rich feudal lord did not have a hay-frame, it is quite certain that there was no villein in that time either who could have owned such a structure in the same area.

Thus during the XVIIth century the following situation seems to have existed in the fertile valley of the Lower Krka River, the classical area of the present-day *kozolec*: at the beginning of the century *kozolec* was not known at all to the grain growers; in the middle of the century it emerges in the documents belonging to the feudal estate of Sentjernej; fifty years later two hay-frames were owned by the neighbouring Pleterje, a residence of the Carthusian monks: a large and a small *kozolec*; yet at the same time we still find in the new land register of Pleterje that it was the right of its villeins to cut poles used for the grainstacks.

This picture of the first emergence and of the slow spreading of *kozolec* and the fact that *kozolec* can be traced nowhere else up to the second half of the XVIIth century seems to confirm our suspicion that *kozolec* had not been known earlier in other parts of Slovenia either. That it was indeed something new in the XVIIth century is indicated by an observation made by Linhart in 1791 when he states, »*the people in Carniola are now used to hang their sheaves of grain into hay-frames*«. Valvasor, too, does not say that the hay-frames are being built, but rather that they have been built, »*hat man ... gemacht*«. The great attention which was paid by Germans and others to the hay-frame as it was described by Janez Ž.V. Popovič shows that in that period *kozolec* had certainly not been known for a long time.

The emergence of *kozolec* is attributed by the author of the present article to the worsening of the European climate in the XVIIth century, to the appearance of the so-called »*minor glaciation period*« which was characterized by larger precipitations and lower temperatures (Dr. H. Degen, *Klimaänderung ... Naturwiss. Rundsch.*, 1955, 9). The author finds the confirmation that the climate had indeed deteriorated in that period in the archives which show the Krka River in the XVIIth century as fit for navigation, a fact

which has certainly not been true now for a very long time. Because of the shorter summers and because of the slower process of ripening the people were not able to leave the first harvest dry in the fields if they wished to have also the second harvest. After the reaping they were obliged to remove the sheaves of grain immediately from the fields. This has led the people to invent a special structure for the drying of the sheaves, and this is our kozolec. The well known Ljubljana fog which in the XVIIIth century covered the town of Ljubljana during three quarters of the year helped even more the rapid spreading of the hay-frame in this area. The density of hay-frames around the town of Ljubljana in the time of Valvasor can therefore not be considered as a proof of the ancient character of this structure, or that in the middle of the XVIIth century kozolec was as widely spread and known in Slovenia as it is nowadays.

We are only now able to understand Valvasor when he states that everywhere in the country they had built hay-frames in order to make possible two harvests. In the neighbourhood of Slovenia people do not know two harvests and so kozolec is not known among them either. It is only in those regions where summers are short so that not even the first harvest can ripen completely and dry in the fields — as this is the case with some cool valleys in Switzerland (Graubünden, Tessin, Valais-Wallis) — that we can again find the hay-frames.

In this way all the problems connected with the spreading of the hay-frame can be solved now: why it is that it is not known in the Slovene part of Styria or in the Upper Styria in spite of the rougher climate of the latter: because in the Upper Styria the peasants do not have the second harvest. The scholars who have so far investigated the distribution of hay-frames and its relation to the climate have never taken into consideration the fact that from the time when the hay-frame is first known to have appeared and down to the present days the climate has undergone considerable changes; and this is the reason why the scholars could not come to any acceptable solution of the problem. The recent gradual disappearance of hay-frames and the reintroduction of the drying of the sheaves of grain in the old stacks, a fact that can now be observed in the Podjuna Valley in Carinthia, can be explained above all as due to the improved climatic conditions, and only in the second line as a result of the increased prices of wood and of the work of carpenters.

The most highly developed kozolec, the so-called »toplar« was introduced by feudal lords who used experienced constructors. It is possible that we can consider Matija Kastelec as one of them: he ordered the inscription »sciens architecturam« to be engraved on his own gravestone and he is known to have built the steeple and the façade of the Franciscan church in Novo mesto. Thus the architectural maturity seen in the hay-frames that were built during the period of feudalism is not a result of a long preliminary development, but rather it is a proof of a considerable ability of their builders. It was only later, when the villeins became economically stronger, that the hay-frames began to spread also in the villages. After the end of the »minor glaciation period« in Europe, i. e., after the XVIIIth century, the hay-frames have still continued to be used, and so they have survived those conditions which have first brought them into life. Recently, however, reasons for their further existence seem to be weakened by the introduction of modern combines.

NARODOPISNI PABERKI IZ LOBNIKA PRI ŽELEZNI KAPLI

Angela Piskernik

Moj dom

Pri nas doma se je reklo »pri Vrbniku«, a najstarejši farani so pravili »na Vrbjem«. Hiša je zidana v breg, od južne strani je višja kot od severne. V njej je menda nekoč stanoval flegar soneške gosposčine, baje je bila zanj tako razkošno sezidana. Globoko v hrib sta izkopani dve kleti, ki z gotskimi svodi pričata o precejšnji starosti. *Mlečna klet* je manjša. V njej sem odkrila globoko votlino v skoraj meter debelem zidu, ki je bila zamašena z velikim, starim, prhkim zamaškom iz lipovine. Ker je bil pobeljen kakor stene kleti, je za seboj popolnoma zakrival prostor, v katerem so tihotapci skrivali tobak in morda še kaj drugega. *Moštna klet* je širša in daljša in se lomi v pravem kotu, da sega zadaj tudi mimo mlečne kleti. Njene skrivnosti so nas močno pritegovale. Vse v njej je bilo skrajnje grozljivo: mali oddelek na levi in globoka niša v temnem ozadju, ki so jim manjkala samo debela vratca, in ječe so bile narejene. V steni teh dveh prostorov so bili še obroči, kamor je mlada domišljija z verigami priklepala kmete, ki niso pravočasno odrajtali desetine. Sicer pa, morda je bilo vse to tudi res? Oče je ponovno namigoval, da so se v naši kleti godile čudne reči, katere, pa nam ni povedal. V ti dve kleti prideš od zunaj na južni strani.

V hišno vežo prideš z zahodne strani. Veža je dosti velika in svetla. Na desno je »hiša«, kjer se zbira družina, kjer se jé, kjer gospodinja mesi kruh v lepo poslikanih nečkah, kjer praznujejo godove in položijo na oder umrlega člana. Iz »hiše« prideš v manjši prostor, v »štibelc«, kjer spita oče in mama. Naravnost naprej po veži so vrata v veliko črno kuhinjo z zidom v sredi. Pred kuhinjo na zadnji strani poslopja je vodnjak z visokim tatrmanom na desni in z udobnim straniščem na levi tik ob kuhinjski steni. Po nekaj stopničkah prideš iz kuhinje v niže ležeči »hvelb« (shramba). Po čednih stopnicah greš iz veže v nadstropje. Tam je s kamnom tlakovan mostovž in so štiri sobe, vsaka s posebnim vhodom. Največja z razgledom na Košuto, Kočno in Grintovec je tako imenovana »zgornja hiša«. V njej je dragoceno pohištvo iz bale moje matere. Zgornja hiša je vedno pripravljena za goste. V nadstropju je že od nekdanj tudi stranišče, to je bila velika posebnost za kmetski dom. Z mostovža se vzpneš po lesenih stopnicah na »eštrah« (podstrežje).

Šege, navade, običaji in vraže

Nekateri običaji so bili znani po vsej lobniški grapi, ki se vleče od Železne Kaple proti vzhodu do kmeta Topičnika in kot »Koprivna« naprej proti Lužam in Peci, drugi so bili navezani samo na našo domačo hišo. Mnogokaj je bilo v zvezi s cerkvenimi prazniki, še več s kmečkimi opravili, nekaj jih je bilo posvečenih nepozabnim, veselim ali žalostnim dogodkom v fari, marsikaj je spominjalo na čase, ko so biriči lovili fante za vojaščino in na čase vraž in čarovnij. Bili pa so tudi običaji, o katerih ni nihče vedel, od kod so prišli, kdo jih je k nam presadil, kdaj in zakaj.

Kopa

Dan pred božičem je mama na manjši javorovi mizi v »zgornji hiši« naredila kopo. Čez mizo je pogrnila velik prt iz grobega, kot sneg belega domačega platna. Na sredo je položila križec iz žeganega lesa. Na križec je dela hleb rženega kruha »mižneka« in na tega še dva hleba, en hleb pogače in en hleb navadnega vsakdanjega kruha iz mešane moke. Mižek je spekla v sredo ali petek pred božičem. Preden je z loparjem porinila mižnek v krušno peč, je v vsak hleb zarezala tri križe. V navadni vsakdanji kruh, ki ga je mesila iz ovsene, ječmenove in pšenične moke, je napravila z nožem tri vzporedne črte ali pa trikot. Vrh teh treh hlebov je položila šarkelj, kolač, ki je močno podoben kranjski potici, samo ne tako na tanko izvaljan in ne tako na debelo nadevan. Okoli tega osrednjega, zgoraj ravnega stožerja je naslanjala nadaljnje hlebe kruha, in sicer še hleb ali dva mižneka, hleb ali dva navadnega kruha in hleb ali dva pogače, to je kruha iz doma zmlete pšenične moke. Vso to kopico raznovrstnega kruha in šarklja je pokrila z manjšim prtom, najlepšim iz njene bale, z vezenino iz raznobarnih volne, modre, rdeče in rumene, in z zlatimi bleščicami. Robove tega prtiča so zaljšale bogato klekljane čipke.

Vrh tako postavljene kope je postavila mati medeni križec, ki je bil že bogve koliko stoletij pri hiši, pred križec pa zvonček. Okoli križca in zvončka je razvrstila jabolka, najlepša jabolka, ki jih je premogel domači sadovnjak in ki jih je že jeseni izbrala in hranila za kopo. Med jabolka je dela tudi nekaj repic (krompirjev). Stranske ploskve te kope je posula z barvastimi podobnicami, ki jih je vzela iz hišnega molitvenika. Na en vogel mize je slednjič postavila skodelico z vsemi vrstami žita, ki so ga na Vrbjem sejali in želi; pšenice, rži, ovsa, ječmena, hejde (ajde), boba, fižola in graha, in ko so spomladi sejali, so vrgli med žito vedno tudi nekaj zrnč iz te skledice; na drug vogal je položila še en hleb mižneka, na tretjega hleb pogače, na četrtega pa veliki hišni patrnoster (rožni venec) in rožne vence vseh članov družine. Mižnek z vogala je že na sveti večer razrezala na toliko kosov, kolikor je bilo ljudi pri hiši, na božič zjutraj pa je ravno tako napravila s hlebom pogače. Vsak je dobil kos mižneka in kos pogače. Kopa, v začetku dosti obsežna in čez

pol metra visoka, je morala trajati do treh kraljev, vendar je postajala vedno nižja in manjša, ker je mama po potrebi odvezemala kruh in po-gačo. Rekli so:

»Sveti trej kralj
so vse mižneke zrezal!«

Pri sosedih, kjer kmečka hiša ni bila grajena v nadstropje, je go-spodinja postavila kopo na mizi v družinski sobi, v »hiši«. Če so bile nečke dosti velike, je družina delala, špilala (kvartala) in jedla od božiča do treh kraljev pri nečkah. Če pa je gospodinja mizo potrebovala, je morala narediti kopo trikrat, na večer pred božičem, na Silvestrov večer in na večer pred tremi kralji. Tako je stala kopa vedno samo eno noč in en dopoldan. Na klop za mizo so postavili pinjo, pod mizo pa žehhtar z žegnano vodo. Bil je do vrha poln, da bi bil vse leto poln mleka. Pri nekaterih kmetih so prinesli pod mizo tudi poljedelsko orodje, krampe, motike, lopate, grablje, srpe in kose, tu in tam celo brano in oralo.

Na praznik zjutraj so se vsi člani družine umili z žegnano vodo iz žehhtarja pod mizo, pomočili so roko v to vodo in si segli z mokro roko čez obraz; seveda so se že prej zunaj pri tatrmanu pošteno umili.

Kako smo v Lobjniku praznovali godove

Dan pred očetovim ali mamnim godom so spekli šarklje, starejši bratje so nabili možnarje, sestre so pospravile hišo. Ko se je zmračilo, so v kuhinji, v veži in pred hišo zarožljale »pokrovke«, zunaj so zapokali možnarji; ves Lobjnik je bil opozorjen, da na Vrbjem praznujemo god.

Po večerji, ki je bila skromna kakor vsak drug dan, se je pričelo praznovanje s šarkljem in z zakuhanim moštom. Razigrano veseli smo bili tisti čas vsi, od očeta in matere pa do nas najneznatnejših na kmetiji, ki smo spomladi pri oranju vodili vole, jeseni pa pobirali krompir. V to sproščeno razpoloženje je kmalu zagrmel pok sosedovega možnarja. Z dobrim posluhom, ki je značilen za prebivalce lobjniškega dola, smo spoznali strelca že po poku! Bratje so planili izza mize, da pripeljejo v hišo soseda, ki je prišel ofirat, starejše sestre pa so ali zardevale ali se namrdovale, kakor so pač na hitro znale presoditi, kdo je strelec. Mi mlajši smo nestrpno čakali, kdaj »ga« pripeljejo.

A dobiti »ga«, to ni bilo tako preprosto. Zunaj je bila že noč in razen tega je moral vsak, ki je šel ofirat, po stari navadi bežati ali se skriti, ko je odložil lunto. Ko pa so ga bratje kljub temu zajeli ali privlekli izza kakega grma, drevesa ali kozolca, se je zunaj razlegel pristrčen smeh in mi v hiši smo vedeli, da »ga« že imajo. Komaj so spravili k mizi enega, je že spet počilo, in tako naprej po cele ure. V čim večjih časteh je bil slavljenec, tem več se je nabralo okoli mize sosedov.

Segati v roko in voščiti v Lobjniku ni bila navada. Samo napil je godovniku vsak in mu želel srečo. Pili smo vsi iz enega vrča, se razume.

Pogovori so bili duhoviti, šaljivi. Lobničani so hitrih misli in izvirnega humorja. Proti polnoči so se sosedje začeli poslavljalati. Če pa so že prej začeli »špilati« (kvartati), je godovanje trajalo tudi vso noč in — če je bil prihodnji dan kak manjši praznik — tudi preko prihodnjega dne. Vmes so marsikatero zapeli. Tudi oče je pel in spremljal petje na citre. Več teh pesmi sem pozabila, spominjam se pa naslednjih, četudi od ene samo prve kitice:

So tri jabuke rdeče
pa na sredi so gnile.
pa glih take so deklete
ki imajo favš srce

Jagrska

Ura je že biva tri
jagar se že gor zbudi
gremo le po pse
da se nam razdeni

Vovka je tud prav požgav
glih na srce žvak mu dav
toplarca, žvaka dva
medveda tudi da

Psički tamkaj vajajo
ko zverino gonijo
tresk na tresk, zopet tresk
zverina mora past

Petelina devjega
on dobro zavažvat zna
tud gosi, dve pa tri —
še raco včas dobi

Zdaj smo pa srno dobil
zdaj bomo pa vince pil!
En kapun, račji klun
mu gleda s torbe vn.

Rudarska

Vse je veselo, kar živi,
moje srce pa nkoli ni
Diradidiradirajson,
Glück auf, Glück auf.

Moje srce je ranjeno,
nikol ne bo pozdravljeno,
Diradidiuradirajson,
Glück auf, Glück auf.

Moje srce bo ozdravljeno,
bo v črno zemlo spravleno,
Diradidiuradirajson,
Glück auf, Glück auf!

Tje djen pa že proti kraju gre

Tje djen pa že proti kraju gre,
noč tmna prbližuje se,
ubujem jes pvobič čevlce,
noj h tej dečli pojdem še.

Če pvobič jes na planinco grem,
lep zelen kvobuk gori dem,
za kvobukom tri krive pjerje mam,
da te dečle ne bo sram.

Moj pvobič, da se ti ntolk štimaš,
tri krive pjerje gor imaš,
pr men je biv snoč n drugi spjet,
da j mev krivih pjjet.

oooo A oooooo L oooooo E oooooo L oooooo U oooooo J oooooo A

Tako alelujo je napisala mama na pustni torek zvečer nad vrata iz »hiše« v štibelc. Črke so predstavljale nedelje, ničle med njimi pa delavnike. Od pustnega torka do velike noči je ravno 47 dni. Prva ničla pred prvim A je pomenila pepelnično sredo. Nad nekatere ničle je narisala še simbole svetnikov. Nad ničlo za 19. marec, praznik sv. Jožefa, je narisala lilijo, za dan sv. Jedrti dve miški, za praznik Marijinih sedem žalosti srce, ki ga je prebodla s sedmimi puščicami. Kdor je zjutraj prvi vstal in prišel dol v »hišo«, je smel izbrisati ničlo tistega dne. »Čim več boš izbrisal delavnikov do velike noči, tem več boš dobil klobas na veliko nedeljo zjutraj,« tako je obetal oče. Zato nas ves postni čas ni bilo treba zjutraj klicati, vsak je hotel biti prvi, vsakemu se je hotelo čimveč klobas!

Od kod je prišel ta zanimivi običaj na Vrbje, nisem mogla dognati.

Úrak (uròk)

Úrak je hud glavobol in je posledica uplaténja. Človek ali tudi žival lahko uplatí od same hvale, od slabega zraka, od neumitega človeka, hudega, srepega pogleda. Pravili so, da je zaradi úraka mnogo ljudi na britofu in mnogo domačih živali, posebno svinj, na mrhovišču. Pri nas doma so zdravili urak na tele načine:

Z ogljenički: v večjo ponóvco (zajemalko) zajameš vode, vržeš vanjo koščke žarečega oglja in vse skupaj izliješ čez glavo nazaj. To ponoviš trikrat in o bolezní ni ne duha ne sluha več.

S spodnjo janko: Če ima úrak svinja, sleče dekla spodnje krilo in potegne svinji z njim prav narahlo od glave proti repu; nato janko strese. To napravi trikrat. Ko strese krilo, odtrese tudi bolezen. Če pa ima urak prešič, napravi ravno tako hlapec s spodnjimi hlačami.

Z živim vozlom. Nad glavo uročnega bitja napraviš trikrat zaporedoma živi vozle. Če si ga pravilno napravil in se je razvozlal, ko si potegnil za oba konca vrvice, je pričakovati, da bo bolnik v najkrajšem času ozdravel. Kako se napravi živi vozle, nas je naučil oče, ko smo bili še čisto majhni, in ga znaš zamotati in rešiti še danes.

Bogčanje — igra pastirjev na paši

Leskovi veji prisekaš vejice in jo vtakneš v tla. Iz druge veje in njenih vejic napraviš kaveljčke. Vsak pastir ima svoj kaveljček. Kakih 6 cm dolg, neolupljen debeli del kake leskove veje razpoloviš; polovici predstavljata sveto pismo. Tla pomenijo pekel, vrh vsajene veje nebesa, prirezane vejice pa vice. Ko ima pastir ob začetku igre srečo, obesi svoj kaveljček na spodnjo vejo.

Pastirji po vrsti mečejo sveto pismo, da se polovici prevračata v zraku. Če obležita na tleh tako, da sta beli ploskvi obrnjeni navzgor, pomakne igralec, ki je sveto pismo vrgel, svoj kaveljček za eno stopnjo (eno vejico) navzgor; če obležita tako, da sta obrnjena navzgor oba temna hrbta, mora svoj kaveljček deti za eno vejico niže; če pa sta obrnjena navzgor ena bela ploskev in en temen hrbet, ostane kaveljček na mestu. Zmagata tisti, ki je prvi prišel v nebesa.

Pušeljce

Od matere smo se vsi navzeli ljubezni do rastlinja. Pred hišo si je uredila čeden cvetlični, za drvarnico pa zelenjavni vrt, v katerem je gojila tudi zdravilne rastline. Po oknih in lesenih napuščih je namestila in z vso skrbjo in ljubeznijo negovala tiste cvetlice, ki jih trgajo edinole domače hčerke in jih zlagajo v koroški slovenski pušeljc. Tak pušeljc je pomenil za fanta, ki ga je dobil, vsekakor neko odlikovanje, neko, če tudi še komaj zaznavno predanost, neko prednost pred vsemi drugimi.

Od cvetlic, ki so jih dečle zlagale in z rdečo svileno nitjo povezavale v šopek, so dele v sredino gorski ali viseči nagelj (*Dianthus caryophyllus*), velik, čudovito dehteč živo rdeč cvet z drobno narezljanimi venčnimi listi; okoli njega so potem nalagale in sproti povezovale vršičke slovenskega in nemškega rožmarina, drobnega in tolstega roženkravta, muškata in rozetlja, a tudi lojzi in megla nikoli nista manjkala.

Slovenski ali zeleni rožmarin (*Rosmarinus officinalis*) je bil med Slovenci že davno znan kot dišavna rastlina, nemški ali laški rožmarin (*Santolina chamaecyparissus* f. *incana*) pa je sicer zaradi močnega vonja mnogo rabljen proti moljem, s svojimi sivimi, gosto kuštravimi vejicami pa se nežno loči od temnega zelenja drugih vršičkov v pušelju. Je rastlina našega sončnega juga, ki se je že v XVI. stoletju udomačila na slovenskem ozemlju. Korošci so jo prinesli bržkone s Spodnjega Štajerskega, kamor so iz Lobnika in Železne Kaple vsako leto enkrat romali k Novi Stifiti. Drobni in tolsti roženkravt (žeravec — *Pelargonium radula rosodorum*) ne manjkata na oknih nobene koroške slovenske kmečke hiše. Cveti so skromni, neznatni, a zeleni, na drobno ali bolj na debelo razrezani listi hranijo v sebi hlapeča olja najprijetnejšega vonja. Močno, nekako sladkobno dehti tudi muškat (muškatka — *Pelargonium odoratissimum*), od nekaj priljubljena lončna cvetlica, plemenitejša in zato bolj občutljiva sorodnica obeh roženkravtov. Dečva dá v pušeljc vedno tudi dve manj odporni in zato kmalu usahljivi rastlinici, rozetelj (*resedica* — *Reseda odorata*) s komaj zaznavnim prikupnim vonjem, in lojzi (lojzek, sporiš — *Aloysia* = *Lippia triphylla*), ki cvetoč in usihajoč razširja osvežujočo dišavo po limoni. Megla (*Gypsophila paniculata*) iz cvetličnega vrta je močno razraščena rastlina z najtanjšimi, na vse strani štrlečimi vejicami, ki se vrinjajo med druge vršičke v pušelju, ga rahljajo in ga z drobnimi, snežno belimi cvetki zagrinjajo z meglico, rahlo kakor dih.

Pozimi, ko ni bilo nageljnov, so dečle vpletale v šopek rdeče svilene trakce in zlate strune, da se je pušeljc čimbolj iskril. Ob nekaterih priložnostih, npr. ob žegnanju, so z zlatom popenile vse zelenje v pušeljcu, posebno oba roženkravta, muškati in slovenski rožmarin. Pri našem sosedu Žoharju so dajale v pušeljc tudi glavice lanu (*Linum usitatissimum*), ki so jih prej z zlatom popenile.

Tak 7 do 10 cm visok pušeljc si je zataknil fant v gumbnico ali za klobuk. Dečla je poklonila pušeljc samo fantu, ki ga je imela rada in ki si ga je želela za moža. Fant, ki ga je dobil, jo je v nedeljo nato peljal v gostilno; ljudje so k temu npr. rekli: »Danes je pa Franči Micko napajal.«

Fantje so prihajali po pušeljc, ko so šli na »štélungo«, ko so bili poklicani k vojakom, ko so se od vojakov vrnili, v soboto pred velikimi prazniki, vedno pa na soboto pred žegnanjem. Na dan žegnanja so imeli pušeljc vsi fantje v fari, razen njih pa tudi fantje iz drugih far, če so imeli dekleta v župniji, ki je praznovala svojega patrona. Za mladeniča, ki je ta dan ostal brez pušeljca, je bila to precejšnja sramota, zato je rajši ostal doma, da se je tako ognil norčevanju, posmehu in pomilovanju. Če je prišel s pušeljcem, so mu prav zlobno ponagajali: »Kje si ga pa ti kupil?« ali »kje pa si ga ti pobrav?«

Zusammenfassung

Nach einer kurzen Beschreibung des alten, wahrscheinlich feudalen Zmeken dienenden Bauernhauses sind vorerst nur einige von den vielen interessanten Sitten, schönen Gebräuchen und auch abergläubischen Handlungen angeführt, die bei den slowenischen Bauern in Lobnik bei Eisenkappel in Kärnten noch vor wenigen Jahrzehnten üblich waren und deren einige auch heute noch beibehalten sind und pietätvoll gepflegt werden.

Kopa — die Weihnachtskuppe. Auf dem Tisch, der in der oberen Stube mit einem schneeweißen Tischtuch bedeckt war, baute die Mutter den Tag vor dem Christfest die Weihnachtskuppe auf. In die Mitte des Tischtuches brachte sie ein gemeihtes, aus Weidenruten hergestelltes Kreuz und legte darauf drei verschiedene Brotlaibe, ein gewöhnliches Brot, ein Weizenbrot und ein Roggenbrot (mižnek). Auf den oberen Laib gab sie dann einen Reinling. An diese mittlere Säule lehnte sie weitere Brotlaibe an, so daß die Kuppe an Umfang gehörig zunahm. Nun bedeckte sie dieselbe mit einem etwas kleineren, reich bestickten und mit Flimmerblättchen verzierten Tischtuch, stellte auf die fertige Kuppe ein kleines, metallenes Kreuz und vor dasselbe ein Glöcklein. Die Seiten der Kuppe schmückte sie weiter mit schönen Meßbuchbildern. Um die Kuppe ordnete sie rote und goldgelbe Äpfel zu einem unauffälligen Ornament. Zwischen den Äpfeln lag hier und dort eine Kartoffel. In eine Tischecke stellte sie ein Gefäß mit den Samen aller Getreidearten und Hülsenfrüchte, die auf dem Gute gesät und geerntet wurden; in die zweite Ecke brachte sie den Familienrosenkranz und die Rosenkränze aller Familienmitglieder; in der dritten Ecke lag ein Weißbrot und in der vierten ein Roggenbrot. Auf die Bank hinter dem Tisch kam der Rührkübel, unter den Tisch der mit Weihwasser gefüllte Melkeimer. Bei einigen Nachbarn legte man unter den Tisch auch Geräte, die beim Bebauen des Feldes gebraucht werden, Hauen, Schaufeln, Sicheln und Sensen, hier und dort selbst Pflüge und Eggen.

Von der Kuppe nahm dann die Mutter je nach Bedarf Brot und andere Nahrungsmittel, so daß sie immer niedriger und kleiner wurde, sollte aber erst am Dreikönigstage abgebaut werden. Wo die Kuppe — wie bei uns — in der oberen, für Gäste bestimmten Stube aufgebaut wurde, stand sie vom 24. Dezember bis zum 6. Januar; wo es eine solche bessere Stube nicht gab, wurde die Kuppe in der Gesindestube (hiša) aufgestellt; weil aber dort gegessen wurde und man den Tisch auch für andere Zwecke brauchte, wurde sie schon nach 24 Stunden weggeräumt und mußte vor den weiteren Festtagen (Neujahr und Dreikönigsfest) neu aufgebaut werden.

Kako smo v Lobniku praznovali godove — Wie in Lobnik Namenstage gefeiert wurden. Gemeint sind natürlich nur die Namenstage des Bauern und der Bäuerin. Mit einem Höllenlarm, den aneinandergeschlagene Topfdeckel verursachten, und mit Pöllerschüssen wurde die Feier eingeleitet. Je angesehener der oder die Gefeierte war, desto mehr Nachbarn kamen, um mit neuen Pöllerschüssen zur Feier beizutragen. Allen Gratulanten wurde mit Reinling und Glühmost aufgewartet. Es wurde gesungen, Zither und später auch Karten gespielt. Das Kartenspielen dauerte oft die ganze Nacht hindurch und wurde selbst am nächsten Tag — wenn es ein kleiner Feiertag war — fortgesetzt.

oooo A oooooo L oooooo E oooooo L oooooo U oooooo J oooooo A. Auf diese Weise schrieb meine Mutter jedes Jahr am Faschingsdienstag das Wort Aleluja über die Tür vom Gesindezimmer ins Stüberl. Es ist ein Brauch, der nur bei uns, in unserer Familie, gepflegt wurde und mir niemand sagen konnte, woher er stammt und wer ihn nach Lobnik brachte. Die Buchstaben bedeuten Sonntage, die Nullen dazwischen Werkstage; mit der ersten Null ist der Aschermittwoch gemeint. Vom Faschingsdienstag bis zum Ostersonntag sind es 47 Tage. Über dem 19. März, dem Fest des hl. Joseph, zeichnete die Mutter zwei Lilien, über dem Datum der hl. Gertrud zwei kletternde Mäuschen; so machte sie uns mit kleinen Kreidezeichnungen auch mit anderen, im Lobnikgraben stark verehrten Heiligen und deren Festtagen bekannt. Jeder von uns, der am Morgen als erster aufstand und in die Gesindestube kam, durfte die Null dieses Tages wegmischen. Je mehr dieser Nullen man in der Fastenzeit gelöscht hatte, mit desto mehr Würsten wurde man vom Vater am Ostersonntag beschenkt!

Urak — Beschreibung oder Verhexung. Man war überzeugt, daß ein zu lautes Loben, ein scheeler Blick, ein unverständlich gemurmertes Wort Mensch wie Vieh verhexen kann. Mit der Verhexung war aber gewöhnlich eine Krankheit verbunden oder irgend ein anderes Übel. Um die Verhexung und die Krankheit los zu werden, bedienten sich die damals noch ziemlich stark abergläubischen Bauern besonders dreier Mittel: in kaltes Wasser geworfene glühende Kohlenstücke mußte der Kranke samt dem Wasser über den Kopf hinweg nach rückwärts schütten; wenn ein Vieh weiblichen Geschlechtes verhext worden war, strich die Magd mit ihrem Unterrock ganz sachte dreimal über den Rücken des Tieres vom Kopf bis zum Schwanz und beutelte dann den Rock immer wieder aus; wenn die ersten zwei Mittel nicht halfen, knüpfte man über dem Kranken den »lebendigen Knoten« (živi vozeli) und wenn er danach gelöst werden konnte, waren die Schmerzen verschwunden — oder aber auch nicht!

Für das Kinderspiel »bogčanje«, das im ganzen Jauntal bekannt war, brauchte man einen starken und langen Haselast, der in den Boden gesteckt wurde, Seine Seitenzweige wurden kurz beschnitten, Häkchen wurden hergestellt und ein kurzes, dickeres Stück Haselzweig halbiert, daß man die sogenannte hl. Schrift bekam. Beide Teile der hl. Schrift wurden vom Spielenden gleichzeitig in die Luft geworfen und je nachdem, wie sie nach dem Wurf auf der Erde zu liegen kamen, stieg man — wenn beide weiße Flächen nach lagen — mit dem Häkchen um eine Stelle höher oder aber — wenn beide dunkle Rücken oben waren — um eine Stelle tiefer am Ast; man blieb an Ort und

Stelle, wenn nach oben eine Fläche und ein Rücken lagen. Der Boden war die Hölle, die Seitenzweige das Fegfeuer; je höher man am Ast mit seinem Häkchen kam, desto näher war man dem Himmel.

Pušeljč — Das Blumensträußchen. Im slovenischen Blumensträußchen reihen sich um die in die Mitte gestellte rote Hängnelke Zweiglein vom slovenischen und deutschen Rosmarin, vom feinblättrigen und derbblättrigen Rosenkraut, von der Muskatgeranie und der Schleierblume; auch die echte Reseda und das Zitronenkraut fehlen fast nie. Wenn im Winter keine Nelken zu haben sind, nimmt die Bauerntochter anstatt ihrer rote glänzende Seidenbänder. Um das Sträußchen noch glitzernder zu machen, streut man Goldschaum auf die Blätter vom Rosenkraut, Rosmarin und Muskat und steckt mit Goldschaum besprenge Leinkapseln und goldene Saiten zwischen die duftenden Zweiglein. So ein Sträußchen ist höchstens 7 bis 10 cm hoch und wird im Knopfloch oder auf dem Hut hinter der Hutschnur getragen. Bei verschiedenen Gelegenheiten wurden — und werden wohl noch heute — solche Sträußchen von den Bauerntöchtern den Auserwählten überreicht. Es war früher eine große Schande, wenn am Kirchtage ein junger, unverheirateter Mann kein Blumensträußchen hatte.

NEGDAŠNJE VETRENJAČE U MAKEDONIJI

Branislav Rusić

U kratkome prilogu u dnevniku *Vardaru* je još na početku 1935e godine Milenko Filipović prvi na našem jeziku skrenuo pažnju čitaocima da je na tlu današnje Makedonije, u Veterskom, selu u blizini ušća Pčinje u Vardar više Velesa, bilo dve vetrenjače (»veterni vodenici« ili »vodenici na veter«) i da na zemljišnom području toga sela, na međi prema susednom naselju Letevcima, ima brdo »Veterna Vodenica«, čije ime ukazuje i narodno predanje potvrđuje da je na njemu nekada bila vetrenjača.¹ Zacelo da na postojanje još jedne vetrenjače nedaleko odatle, na desnoj strani Vardara, upućuje i ime brda »Vetrilo« u selu Beleštevci,² koje znači »krilo« ili »krila« vetrenjače. Filipović navodi zapis Adolfa Štruka sa početka našega veka da je vetrenjača bilo i u delu Makedonije izvan Jugoslavije, i to u Paligirosu, nasred Halkidika.³ Rajko Nikolić u raspravi o vetrenjačama u Jugoslaviji navodi još jedan podatak iz Makedonije izvan naše današnje države koji je krajem devetnaestoga veka zabeležio Gustav Vajgand u naselju Đuvezni severozapadno od Lagadinskog jezera.⁴ Filipović s pravom dodaje da »nema sumnje da je nekada u Povardarju bilo vetrenjača.«⁵ Nikolić još saopćava kazivanje Dušana Nedeljkovića da je jedna vetrenjača za mlevenje broća bila negde »u okolini Debra«,⁶ ali sâm nisam mogao utvrditi na čijem seoskom području.

Za vreme svog istraživačkog rada u Makedoniji sam imao prilike da zapišem još nekoliko novih podataka o mestima na kojima je bilo

¹ Milenko S. Filipović: »Vetrenjače u Južnoj Srbiji«, u *Vardaru* 352 (u Skoplju: 1935 I, 17), na strani 4 (skraćena: *Vardar*, 4). Taj podatak prenosi i Rajko Nikolić u radu »Vetrenjače u Jugoslaviji«, u *Radu* vojvodanskih muzeja IV (Novi Sad, 1955; skraćena: *Rad* IV), 98. U skraćenom obliku je taj podatak objavljen i u Filipovićevu radu »Severna veleška sela«, u *Srpskom etnografskom zborniku* (skraćena: *SEZb*) LI (Beograd, 1935), 548 (brdo »Veterna Vodenica« se pominje i na strani 492). Na oba mesta kod Filipovića i Nikolića stoji »vodenica na vetar«, ali sam ja označio kao što kažu sami meštani: »veter« (ne »vetar«).

² *SEZb* LI, 543.

³ *Vardar*, 4; Adolf Struck: *Makedonische Fahrten I*, Chalkidike (Wien und Leipzig, 1907), 14; *Rad* IV, 99.

⁴ *Rad* IV, 98—99 (ja sam upotrebio makedonsko narodno ime Đuvezna umesto »Đuvešnja«), — Gustav Weigand: *Die Aromunen I* (Leipzig, 1895), 125.

⁵ *Vardar*, 4; *Rad* IV, 99.

⁶ *Rad* IV, 99 i 110.

vetrenjača, ali da i od jednoga živoga gradioca vetrenjača doznam znatno više pojedinosti o toj vrsti mlinova.

Na jednoj uzvišici u potesu Stragi u Mramorecu u Debrei, na putu ka Turju, godine 1947 me sam video čvrsto ozidanu četvrtastu vetrenjaču čija su krila bila od železa, u obliku vodenična kola, s iskošenim perima;⁷ ali pošto je bila zaključana, nisam mogao da vidim i njene unutrašnje delove.^{7a} — Doznao sam da je jedna vetrenjača bila i na zemljištu ohridskoga sela Konskog, na zapadnim stranama Galičice. Vlasnik je bio Paunko Ljambeski. Njemu je na mestu Broju 1942ge god. sagradio Dragi Zimoni, stolar i negdašnji graničar u području Ohridskoga jezera, stanovnik obližnjega sela Peštana, a poreklom od Čačka u Srbiji. Zimoni je bio u Slovenačkoj i negde u njoj video vetrenjače, a 1942ge god. mu je došla do ruku nekakva »knjiga« o tim mlinovima, pa se prihvatio da ostvari Paunkovu želju. Zidove je napravio od kamena, a krila od železnih »perki«, slična vodeničkom kolu, koja su se mogla upraviti na stranu odakle duva vetar. Unutrašnji uređaji su većinom bili železni i njih je, po Zimonijevu nacrtu, izradio neki kovač u Ohridu. Paunko je za tu vetrenjaču potrošio 250.000 levova. Na njoj je vlasnik samleo samo »osmak« žita: vetar je duvao velikom jačinom, pa su se krila sa mlin-skim uređajima počela da okreću veoma brzo, a okretanje se nije moglo usporiti, pa ih je iščupao i pokvario. Vlasnik i gradilac kažu da je bilo i neke greške u izradi velikog i malog točka (»bukleta«, koje je imalo manje zubaca nego što bi trebalo da ih ima). Paunko i Zimoni su želeli da je poprave, ali su ih ratne neprilike sprečile da se prihvate toga posla. Tako je vetrenjača ostala napuštena, pa su mnoge njene delove razneli meštani. Paunko je na tome mestu kasnije podigao plevnju.^{7b} — U Evli, selu nedaleko od Resna u Prespi, je »bila vodenica na vetar« na mestu Kuli, koje je na brežuljku. Tu je nekada bila »turska kula« (visoka i čvrsta kuća nekoga bega, vlasnika poljskog imanja ili čitluka) i u njoj vetrenjača. — Tokom leta 1949e sam u Srpcima, selu Polja saparskoga, severozapadno od Bitolja, zapisao ime jednoga potesa na uzvišici »Vetrivi vodenič«, na kome su nekada, po kazivanju meštana, bile vetrenjače. — Južno od Prilepa, na području sela Marula, jedno brdo ogranka Selečke planine ima naziv »Vetrâ vodenica«, za koje tamošnji seljani kažu da je ranije »bila vodenica koja rabotela na vetar«.⁸ — Još iz detinjstva znam da je jedna vetrenjača (»vodenica na vetar«) bila u Prilepu, na njegovu zapadnom kraju, neposredno do puta koji vodi ka

⁷ Rad IV, 99 i 110.

^{7a} Čuo sam da ju je vlasnik Trajče Paunoski, negdašnji pečalbar u Bugarskoj, sagradio 1943će godine i da je mleo žito, ali je bila oštećena u toku Oslobođilačkog rata naroda Jugoslavije.

^{7b} Prema naknadnim podacima mesnog učitelja Mileta Simovskog. Može biti da je ta »knjiga« došla Zimoniju posle 1928e godine preko nekog učenog lica i da se odnosi na članak Franje Baša o vetrenjačama u Sloveniji, objavljenog u *Glasniku Etnografskog muzeja* u Beogradu, knjizi III (za 1928).

⁸ Ovaj podatak mi je ljubazno ustupio moj drug Jovan Trifunoski, profesor univerziteta u Skoplju.

sadašnjoj železničkoj stanici pa se odvaja prema Kruševu, u negdašnjoj Ulici vojvode Putnika i sadašnjoj Lenjinovoj, 79. Njen je vlasnik i gradilac bio Đore Mečka (umro 1946e godine u svojoj osamdeset i četvrtoj godini). Nju je sam napravio 1910e godine po ugledu na vetrenjače u Rumuniji (svakako u Dobrudži), gde je bio na pečalbi. Vetrenjača je bila u običnoj kući na sprat, ali je imala krov u obliku široke kupe (»kube«) i platnena krila (»vetrilo«), koja su bila stalno okrenuta Markovim kulama (severu). Imala je vreteno i osovinu od topolova, a točkove (»čarkoi«) od bukova drveta. Mlela je većinom prekrupu (»preboj«), a radila je nekoliko meseca, sve do trenutka kada je duhnoo jak vetar, iščupao krila i odneo ih do Pustoga sokaka u Bavčama. Vlasnik je potom vetrenjaču prepravio u suvaču (»vodenica so kojn«), koju je okretao konj ili bivo, i drvene točkove i osovine je zamenio železnim delovima, koji se još vide na njenu starom mestu. — U predelu Strumice, u podgorskom selu Banskome, ima uzvišica po imenu Dejirmen jeli, što, prevedeno sa turskog, znači »vetrenjača«, koja je, po kazivanju najstarijih meštana, tu bila »u tursko vreme«. — U Budinarcima u Maleševu je oko 1918e godine napravio vetrenjaču (»vodenica na vetar«) neki kaluđer i iguman mesnog manastira Varnava, koji je bio od roda Litajkovaca. Napravio ju je prema vetrenjačama u Svetoj gori, u kojoj je bio nekoliko godina. Bila je na brdu, na mestu Maslinki (»Maslinka«). Imala je okrugli oblik, vrh kao »kalbalàrija« (zvonik) i četiri krila sa platnom od »amerikana«. Na položenu osovinu krila je bilo okomito drveno kolo sa zupcima, koji su ulazili u izljebljenu glavinu drugoga vretena, čijom se »prplicom« pokretao gornji kamen vetrenjače. Ali taj mlin nije bio dobro napravljen, i zato je radio kratko vreme. — U nedalekom maleševskom selu Smojmirovu je oko 1920e godine meštanin Tase Đorđoski, po ugledu na vetrenjaču u Budinarcima, sam sebi napravio »na vetar vodenica«. Zgradu nije bio saziđao za vetrenjaču, nego je svoju čatmaru i pletaru prilagodio za takav mlin i sve delove smestio na tavanu i krovu u obliku široke kupe (»kube«). Za građu i rad pomoćnika je izdao oko sto turskih zlatnika (»sto liri, sose kubeto«). I kada je počela da melje, cela se kuća tresla i drmala, pa je sve ukućane uplašila da se ne sruši. Zato je mlela samo desetak dana, pa je tako stajala neupotrebljena do između 1930e i 1932ge godine, kada su je crvi razjeli, a vlasnici drvenu građu pogoreli ili upotrebili za druge predmete u kući.⁹

Moji izvori iz naroda nisu ništa više znali da kažu o vetrenjačama na potesima svoga sela, a sâm nemam pouzdanije ili jasnije slike o drugim vetrenjačama koje sam pomenuo. Ali najviše podataka o vetrenjačama imam iz severozapadnog oboda Ovčega polja, pa ću njih izneti sa više pojedinosti. Kada sam 1955e godine proučavao tamošnje suvače, doznao sam da je njihov gradilac iz Krušice Trajko Kitanovski Dupkar u isto vreme napravio sebi i još nekima u sestvu i vetrenjače. Pošto je za vreme moga boravka u Krušici bio na tržištu u Svetom Nikoli, ja sam

⁹ Videti i u *Radu* IV, 99 i 110.

od njega dobio veliki broj obaveštenja preko pisama. Ona sadrže izraze srdačnog oduševljenja što se našao neko da piše o njemu¹⁰ i da javnosti skrene pažnju na njegov rad;¹¹ zatim imaju iscrpne podatke o građenju vetrenjača, s opisom i prilično veštim crtežima svih delova; u njima traži da mu bude uestezanja pišem za sve što mi ne bude bilo jasno iz njegovih saopćenja;¹² napominje da bi, kad otopli, rado došao u Skoplje da mi lično objasni sve što treba za »ovije đavolski raboti« (vetrenjače), i da je spreman, ako zatreba, da sagradi još neku vetrenjaču u prirodnoj ili u smanjenoj veličini, za sam grad ili za neku ustanovu.¹³ Zato vredi navesti i više njegovih misli i objaviti neke njegove crteže. On je u svome selu i u bližoj i daljoj okolini poznat kao zidar, stolar, kolar, kačar,¹⁴ samardžija,¹⁵ gradilac vodenica (potočara), suvača i vetrenjača u tri oblika,¹⁶ samouki krojač narodnog odela (»terzija«) i krznar (»ćurčija«), i u svojoj osamdeset i prvoj godini (u toku 1956 godine) je još radio na mnogim tim poslovima.¹⁷ Pismen je (učio je sedam godina). On

¹⁰ I duhovito kaže: »Koga će go čitaš pismovo, malko da se nasmeješ: ti si se zakačil kako za kupina za deda-Trajka«.

¹¹ »... bilo tursko, bilo srpsko, bilo bugarsko, a nikoj ne pogledna u mojata izdelija i majstorija. Segat ti si došel u mojeto selo i si poglednal u ... vodenicite, bilo konjska bilo veterna, i ti si pružil ruka na mojata majstorija«. »Ti si zemal zvonec nad mojata majstorija da se čuje ne do Veles i do Štip, tuku tam na daleko«, jer je to »za spomen, posle mojata smrt«. »Ti se boriš za nekoj spomen da ostanu«.

¹² »Svaki dan da mi se javiš mene, neje za zlo«, i da ga time ne mogu nikako uznemiriti (»nemoj da si na taj misal, dragi moj ...; ja nesam taj čovek da gledam da mrkne i da sonne«, — jer mi je javio da je bio oduševljen mojim člankom o suvačama i da od radosti nije spavao cele noći: »ja sam se zarađival i srceto mi tupaše od volja i prijatnosti«).

¹³ »Ako je važno za državata, ako vi treba takva stvar, da mi donesete deset gredi, 50 do 40 štici i edno železo od četiri santi[metra] debelo, dolgo eden i pol metar, i šajki deset do petnaest kila, i lamarina za krov, kolku će trebe, na eden avtomobil u mojeto selo, ja će najdam majstori (ja ne možu da rabotim, tuku da im kažem kako da rabotiv). U selo će gu napravim, pa na eden traktor za Skopje, — neka gledav koj oče. Da bidem živ da napravim edna veterna vodenica, togaj će vidite sve kako se vrte sosve krov i čatijata i krilata, i da mele, da ne zapre kamenot. Ako vi trebe za u muzej ili u park, ili isterajte gu na Gazi-Baba, koj saka da vidi neka gleda, — i to da bide mala, da može da se nosi na špediterska kola, da bide visoka dva metra bez krov i široka da bide okolu dva metra«.

¹⁴ »Kačarluk sam naučil za eden den: prašal sam eden dedo Ando kako se kroji burilo; on mi kazal sve što se meri, taka se struga, — i za eden den napravi buriloto. Jutroto me vika za ortak, da rabotime zaedno«.

¹⁵ »Ja sam 81 godina i deneska pravim samari za konji i drugo nešto«.

¹⁶ »Sega znam kako trebe od tri vrsti veterni vodenici, ... i na voda od tri vrsti, a i konjski vodenici od tri vrsti«. Suvače su bile u obliku kao na snimcima u mome radu »Suvače u Makedoniji«, u *Glasniku Etnografskog muzeja u Beogradu* (skraćena: *GEM*) XVIII (Beograd, 1957), 1-20, na stranama od 5 do 7, zatim kao u opisu na strani 10 (konj u prizemlju, a mučnjak i kamenje na spratu), i konj i mučnjak sa kamenjem u prizemlju, ali udaljeni jedan od drugoga tako da je konj prelazio preko »mosta« nad prenosnom polugom.

¹⁷ Videti njegovu sliku i nešto o njemu u *GEM* XVIII, 11. Dva poslednja zanimanja je naučio za tri godine. Njegovi meštani kažu da mu je svaki posao išao vrlo lako i brzo, jer je sve shvatao i razumevao.

je bezmalo sve te poslove naučio od svoga deda Koleta i oca Dimeta, i nije bio nigde izvan svoje uže zemlje (»cela okolina znae da ja nigde nesam bil u stranstvo«).

Trajko se pedeset i pet godina (to jest od 1901ve do 1956e godine) zasnima građenjem potočara i suvača, a sa vetrenjačama je počeo znatno docnije. On je pre trideset i šest godina (to jest oko 1920e godine) došao u vezu sa nekim čovekom (čijega se imena ne seća) iz Bašina Sela više Velesa i sa njim razgovarao o raznim vrstama mlinova. Taj Bašinoselac je Trajku rečima opisao kako izgledaju vetrenjače koje je video negde u okolini Soluna i istakao da se mogu okretati na stranu odakle dolazi vetar (»na sekoj veter može da se vrti celata veterna vodenica i da ne sopre«). Ta je misao silno obuzela Trajka i odlučio je da je ostvari u svome selu po delimičnom ugledanju na suvače i na uzdušne čegrtaljke za plašenje ptica po gradinama i njivama. »Toa nešto ja turi u glavata mi, počnà da mislila kako bi moglo i ja da napravim, pošto našeto selo voda nema. Mislil sam tri meseca; nacrtà eden plan«; potom je spremio sve što treba od građe i oruđa za rad, pa je opočeo da gradi i zida. »Koga počnà da pravim taja belja, ne me vačà son ni denje ni noćel« Napravio je i krila, ali sa njima nije bio dobre sreće. »Ja sam gi napravil prvo kako za vodenica na voda, ama ne se primija; na veterot sakalo drukše. Tri puti prepravil krila; ne se primà na veterot. Eden put mi tekna: »Čekaj, će pravim ovaka!« Koga bevme ovčari, pravimo od tenečija da ni tropa na trloto, da ne dojde volkot. Od tuka otidò na Veles, kupi beli vreći i sidžimi (dadò sto dinara), dojdò od Veles, soši gi krilata, namesti gi, pa sam došèl doma da poručam. Sednà da pravim cigàra, slušam nekoj glas, nekoj vikot: »Izlazajte, ženi, da vidite kakò se vrti kumašinovata vodenica!« Toa je bila edna baba Vida, naša kuma. Odma stanà ja da vidam što je toa. Koga da vidam, krilata ne se vidat od sila i počna da gi krši krilata, pošto ne beja dobro pokovani. I od togaj sam rekol: »Ovoa će bide nešto!« Posle razbrà sve kako trebe, pa sam kupil osam metra šatòrno platno, i počnà da melja. Koga se primija krilata, za pet do šest minuti na dobar veter somlè trieset kila žito«. Na njoj je mleo oko šest godina. Krušičani su stalno gledali, a stanovnici susednih i daljih naselja su vrlo često dolazili da vide kako radi i melje Trajkova vetrenjača. U leto 1922ge godine ga je pozvao u obližnje selo Sopot Andon Stefanovski Surtuk da i njemu sagradi vetrenjaču, i Trajko ju je završio s uspehom. Ali njen položaj nije bio pogodan (brdo sa jedne strane joj je zaklanjalo najbolji vetar, a Andon nije imao drugo zemljište), te je radila vrlo retko, dok je vlasnik nije zapustio i posle osam godina sasvim uništio. Građenje vetrenjače je privuklo i svećenika Stojčeta Madžarskog iz nedalekoga Pavlešenca. Poučen iskustvom i izvežban sa prve dve vetrenjače, Trajko je ovu treću vetrenjaču napravio na mestu Solištu u potesu Zabela početkom 1923će godine, sa malom razlikom od prve dve, od kojih je najvidnija bila u krilima, jer su bila od tankih daščica. Vetrenjača je mlela pet godina, kada je iznenada

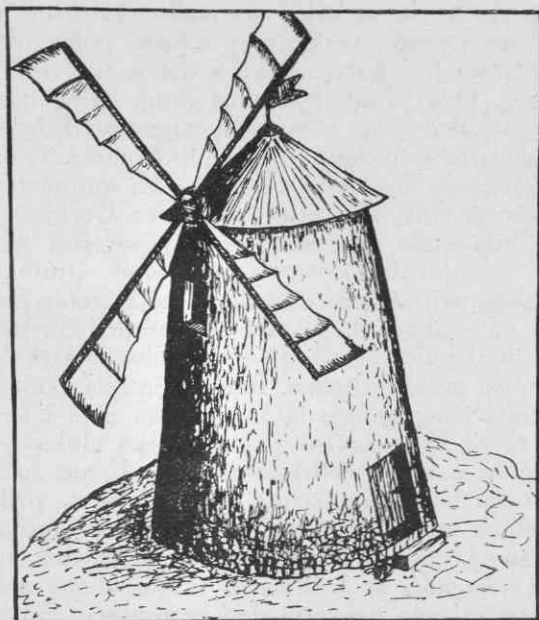
duhnuo vrlo jak vetar, a vlasnik nije znao kako da uspori ili da zaustavi okretanje krila, pa se od velike brzine gornji kamen nad mučnjakom slomio na četiri dela i od sile je jedan odlomak iskočio sa donjega kamena i udario o zid vetrenjače, drugi je poleteo ka vratima, probio ih i pao na put tri koraka od njih, gde i danas (u leto 1962ge godine) leži na tlu, dok su ostala dva dela popadala oko mučnjaka. Oslobođena toga tereta, krila su se počela okretati još većom brzinom, dok se jednoga trenutka nisu polomila i popadala nedaleko od vetrenjače. Vlasnik je nije obnovio. Vremenom se raznela drvena građa, a zidovi počeli da ruše, pa sada stoje samo neki njeni tragovi. Od toga događaja sa vetrenjačama u Krušici, Sopotu i Pavlešencu nije ni Trajko niti ko drugi napravio novu vetrenjaču, a mesne potrebe u mlevenju su zadovoljavale suvače, čiji je broj jedno vreme bio prilično velik.¹⁸

Kada je pravio vetrenjače, Trajko je uza se imao bar tri pomoćnika. Njih je bio dužan da nađe i plaća vlasnik vetrenjače. Pomoćnici su radili po upustu Trajkovu u sečenju i deljanju drva i dasaka, a potom i u zidanju zgrade. Za svoj rad je Trajko dobijao dve hiljade, a pomoćnici po pet stotina dinara. Rad na jednoj vetrenjači osnovnog oblika je trajao dva meseca i petnaest dana. Za svoju, prvu vetrenjaču je Trajko upotrebio deset debljih i jačih greda, koje je postavio uspravno tako da je donje krajeve malo ukopao u zemlju, pa ih je bočnim gredicama povezao i pričvrstio, i tako dobio zidnu mrežu. Od dve takve grede je napravio gornji pod, pa je njega prekrrio daskama. Između greda i gredica zidne mreže je potom uzidao kružno pedeset seoskih kola kamenja. Tako je zid imao visinu četiri metra nad zemljom. U svojoj osnovi je bio debeo šezdeset santimetara, a naviše se sužavao ukoso i na vrhu imao pola metra debljine. Zgrada je imala vrata i niže strehe prozor. Ta građevina u obliku zarubljene kupe je, bez krova, na svome donjem delu iznutra imala u prečniku tri metra, a na gornjem kraju (»na gorno ramnište«) se njena širina sužavala na dva metra i četrnaest santimetara. Preko zgrade je bio krov u obliku široke kupe, čija je osnova bila ispuštena preko zida blizu pola metra svud unaokolo i sačinjavala okruglu strehu. Visina toga »kubeta« je bila oko jednog i po metra. Krovna mreža (»čatiija«) je bila od dasaka, a preko nje je bio pokrivač od pleha (»lamarina« ili »tenećija«). Na vrhu krova je bila usađena železna šipka sa pričvršćenim plehom u obliku zastave ili petla na dimnjaku, po imenu »perka« (ili »signal«), kojom se određivao pravac kretanja vetra i prema njenu položaju su se okretala krila vetrenjače nasuprot vetru.¹⁹ Krov je na jednom kraju strehe bio otvoren ili odvađen i kroz tu rupu, koja je imala svoju nastrešnicu, virilo je »vreteno« sa krilima na kraju. »Kрила« su imala četiri kraka. Bila su duga šest metara, a na krajevima šira nego na sredini (četrdeset i deset santimetara,

¹⁸ GEM XVIII, 1 i 12.

¹⁹ »Taa na kade će se vrti, će nateras i krilata sose kube... so lostot što [je] za klepanje kamenjeto«.

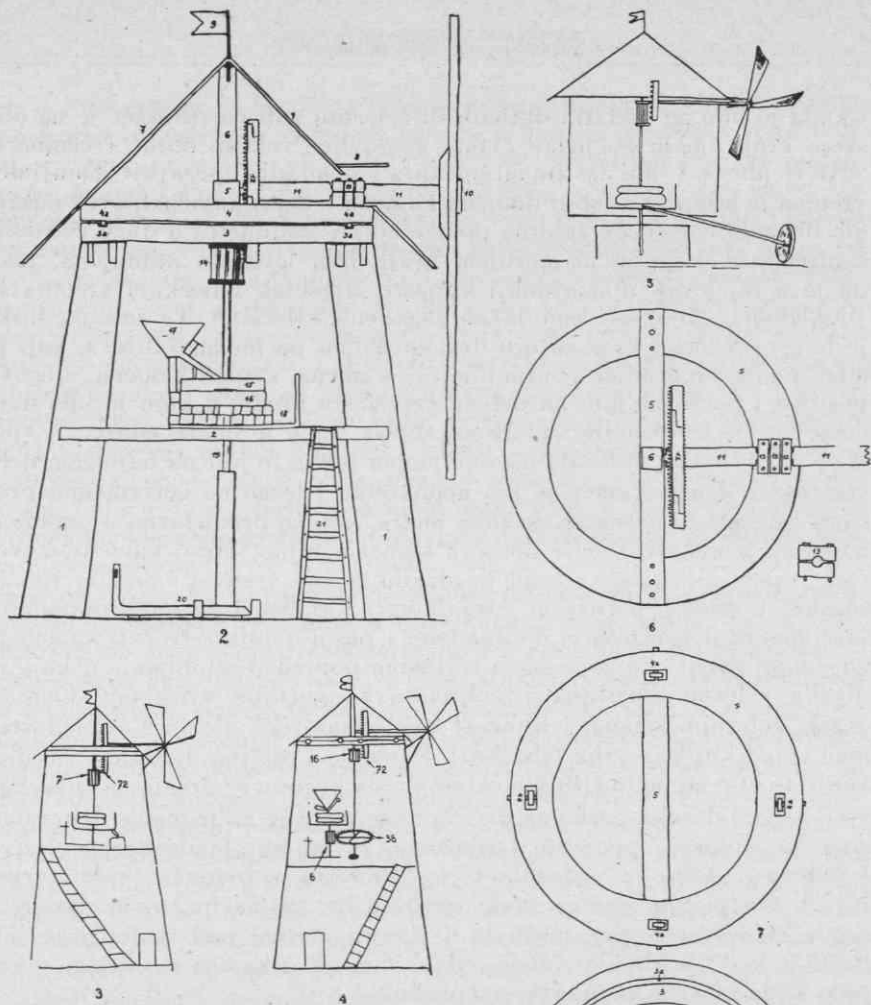
ili u obliku oštrog pravougloga trougla). Sa svakoga krila su bočno bile usađene i čvrsto ukucane bar četiri letve sa malom kosinom, a preko njih razapeto platno, koje je konopcima (»sidžimi«) bilo na više mesta jako vezano za gredu krila. Na drugom kraju, od vrha iskošenih letvica do sredine krila (na vretenu) je bilo uže (»juže«) za koje je opet bilo vezano platno. Kada bi duvao jak vetar, sva četiri užeta su se mogla

1. Spoljašnji izgled vetrenjače Trajka Dupkara

sa otvora na krovu popustiti i time bi se platno olabavilo i dobilo znatno veću kosinu i tako smanjio pritisak uzdušne struje, ili bi se sasvim otkačilo, čime bi vetar izgubio moć okretanja krila i vetrenjača bi se zaustavila. To podešavanje nije imala vetrenjača u Pavlešencu zbog krila od daščica umesto od platna. Vreteno koje je držalo krila je bila četvrtasta greda debljine do dvadeset santimetara, a dugo do dva metra i četvrt i ležalo sasvim položeno. Na kraju kod krila je bilo zasečeno u obliku manje kocke koja je ulazila u toliki isti otvor krila, sa dve okrugle drvene ploče spređa i pozadi, od kojih je prva bila manja od druge. Vreteno je na svojoj sredini i na drugom kraju imalo po jednu deblju osovinu. Osovina blizu krila je bila malo duža i zasečena i tu pritegnuta u ležištu između dva ili tri dvojna trupca sa polukružnom vadom i sa njima zajedno se oslanjala na položeno, okruglo, prilično debelo i pokretno »kolo« ili »trkalo«, — a suprotna osovina je ležala u rupi grede

koja je kao prečka bila pričvršćena preko »gornoga kola« ili »trkala«, ali je mogla biti i u ležištu okomite grede (»popa« ili »papaza«) koja je držala krovnu mrežu i krov (»četiju« i »kube« vetrenjače). Ta je osovina mogla biti i od železne šipke. Kraj te položene ili okomite grede sa ležištem se račvala dva »krstaka«, oko kojih je bilo kolo od četiri gobele (»tabani«), sa prečnikom oko metar i po. Sa gobela su virila sedamdeset i dva zupca (»klina«; u jednini »klin«) u pravcu okomite grede ili ležišta. Položeno »kolo« ili »trkalo« je imalo unutrašnji prečnik 214 a spoljašnji 314 santimetara, tako da je kružni pojas bio širok koliko i gornji deo zida (to jest pola metra), a debeo (ili visok) do dvadeset i pet santimetara. Ovaj točak je nasred svoje širine imao četiri mala drvena točka (»trkalca«) na jednakom ostojanju. Bila su ukopana u četiri polukružne rupe sa bočnim drvenim osovinama. Tj točkići su imali prečnik od oko jednoga desimetra a debljinu tri santimetra. Iznad donje ravni toga »kola« su virili oko četiri santimetra. Gornja spoljašnja ivica toga »kola« je bila malo zasečena i po toj površini su bile ukucane dašćice koje su sačinjavale krovnu mrežu i krov. Gradilac je pazio da dašćice budu dobro priljubljene uz kolo da ne bi vetar podilazio i vršio odozdo pritisak na »kube« i da ga ne bi mogao podići i prevrnuti. Ispod »gornoga kola« ili »trkala« je ležalo »dolno kolo« ili »trkalo« koje je bilo jednake veličine sa gornjim kolom. Razlika je bila samo u tome što je donji točak čvrsto i nepomično ležao na vrhu zida i što je na svojoj sredini gornje ravni imao kružni žleb u obliku oluka (»oluk«; »bil je olučen«) dubine tri a širine četiri santimetra. U nju su upadala četiri točkića sa gornjega kola, ali tako da se oba kola ne priljube, nego da između njih ostane mali prostor od oko jednoga santimetra, čime se olakšavalo kružno kretanje gornjega točka sa krovom, okomitim zupčastim kolom i vretenom sa krilima, a u isto vreme otežavalo jačem vetru da podigne taj ceo pokretni deo vetrenjače. Sa sredine prečke gornjega kola ili »trkala« se spuštala druga, ali tanja četvrtasta greda duga metar i po, koja je u stvari bila vreteno maloga zdepastoga točka od jednoga dela u obliku glavine koji se zvao »bukle«. Ta dva okomita dela vetrenjače nisu prelazila težinu od petnaest ili šestnaest kilograma. I to je vreteno imalo na gornjem kraju drvenu ili železnu osovinu (»sen«) dugu između dvadeset i pet i trideset santimetara, tako da je njen znatan deo virio pod svojim ležištem, koje je u stvari bilo duboka rupa u gredi i delimično u »popu«, ne manja od dvadeset santimetara. To je bilo potrebno zato da bi se vreteno sa »bukletom« moglo dići i skinuti radi zamene »bukleta« ili klepanja kamenja. Vreteno »bukleta« je moglo biti i celo od železne četvrtaste poluge od oko četiri santimetra, sa zaobljenom osovinom gore, a sa zašiljenom u obliku kupe dole. »Bukle« ili »vener« je bilo bočnim klinovima u vretenu pričvršćeno oko sredine. Imalo je dužinu do četrdeset, a debljinu od trideset do petdeset santimetara, što je bilo u vezi sa brojem iskopanih »oluka« i napravljenih zubaca ili postavljenih čvršćih drvenih oblica ili okruglih železnih šipaka (»perajki« ili »pirajki«). I kada je bilo izdubeno od jednog trupca

2. Presek vetrenjače osnovnog oblika Trajka Dupkara

Delovi: 1, zid; 2, pod ili »sredno ramnište«, »dušeme«; 3 i 3a, »dolno kolo« ili »trkalo« s »olukom«; 4 i 4a, »gorno kolo« ili »trkalo« sa dva »trkalca«; 5, greda na »gornom kolu« koje ima dva ležišta; 6, »pop« ili »papaz«; 7, krov sa krovnom mrežom (»kub« i »čatija«); 8, nastrešnica nad vretenom; 9, »perka« ili »signal«; 10, krila; 11, »vreteno«; 12, »kolo« sa zupcima (»klinovi«); 13, ležišta srednje osovine vretena; 14, »bukle« ili »vener« (s osovinom od železa ili »senom«); 15 i 16, »gorni i dolni kamen« sa »prpicom« između njih; 17, »koš« sa »čaškom«, »vrteškom« ili »prešljanom« i »tresalkom«; 18, »mučnik«; 19, »lastavica« (železna); 20, »baba«; 21, »slabica« (lestve)

5: Trajkov nacrt vetrenjače osnovnog oblika — 4: Trajkov nacrt vetrenjače drugog oblika — 5: Trajkov nacrt vetrenjače treće (pokretne) vrste — 6: vreteno, zupčasti točak i »gorno kolo« ili »trkalo« vetrenjače gledane ozgo (nazive delova videti kod crteža 2) — 7: »gorno kolo« sa točkicama za lakše obrtanje, gledano ozdo (nazive delova videti kod crteža 2) — 8: »dolno kolo« sa kružnim žlebom, gledano ozgo (nazive delova videti kod crteža 2)

i kada je bilo od dodatih drvenih ili železnih zubaca, »bukle« je na oba svoja kraja imalo po jedan čvrsto naglavljjen železni obruč (»čember«; »dva čembera«) radi zaštite od pucanja i ispadanja »perajki«. Donji deo vretena je ležao na sredini donjega kamena (»dolni kamen«), preko okrugle ili malo četvrtaste železne poluge od tri santimetra a duge četrdeset santimetara, koja je na gornjem kraju bila levkasto udubljena, tako da je u taj levak ulazio donji kupasti završetak (»bocka«) vretena sa »bukletom«, i u stvari sačinjavao »lastavicu« (ležište). Ta železna šipka je bila provučena kroz šuplju drvenu oblicu po imenu »gužel«, koji je opet bio čvrsto usađen u rupu donjega kamena, i ispod kamena, njegova postolja i poda izbijala na debelu četvrtastu gredu, u koju je bila uvučena. Greda je okomito stajala na »babi« (koja je imala »starec« i »podigač«), a »baba« je ležala na zemljanom podu, to jest na najnižem delu vetrenjače. Donji kamen je bio nepokretan i ležao na četvrtastom prostoru od trupaca visokom do pola metra, koji se produžavao u ograđeni mučnjak (»mučnik«). Više donjega kamena je bio »gorni kamen« sa većom rupom u sredini, u koju je ulazilo gornje vreteno i padalo žito iz »čашke« i »koša«, potresano »tresalkom«. Kamenovi su imali osamdeset santimetara u prečniku a do dvadeset i pet u debljini. Gornji kamen je, na donjoj ravni oko rupe imao isklesano poprečno udubljenje u koje je ulazila železna »prplica« i pokretala ga gornjim vretenom. Ona se držala železnim klinom (»klinče«) koji je popreko ulazio u rupicu vretena iznad kupasta vrha (»bocke«). Kamenje s ostalim uređajem za mlvenje je bilo na podu (»dušeme«) od greda koje su se držale na zidovima vetrenjače i dasaka preko greda. Na tome podu je na jednome delu blizu zida bio otvor za penjanje i silaženje, za što su služile drvene lestve (»slābica«). Tako je izgledala prva Trajkova vetrenjača (videti crtež 1 i 2). On je nju kasnije malo uprostio na taj način što je »babu« i ostale delove nad njom postavio na gornji, drveni pod (videti crtež 3). Pošto je kod nje »bukle« imalo sedam »perajki«, kamen se okretao deset puta kada bi krila napravila jedan obrt.

Trajko je bio napravio još dva oblika vetrenjače. Kod »drugoga sistema« je na donjem delu uspravnoga vretena sa »bukletom« postavio još jedan točak sa trideset i šest zubaca koji je pokretalo drugo »bukle« sa šest »perajki« i gornji kamen više toga dodatka, pa je tako ličio na uređaj suvače.²⁰ Kod nje se na jedan obrtaj krila gornji kamen okretao šezdeset puta.²¹ On se u pravljenju toga oblika ugledao i na točkove časovnika (»tova je prezemeno od saatot«). Kada je vetar bio slabiji, Trajko je menjao prvo »bukle« i stavljao drugo sa više »perajki«. Ako bi imalo osam, kamen bi se okrenuo pedeset i četiri puta; ako devet, četrdeset i osam; ako deset, četrdeset i dva; ako šesnaest, dvadeset i č-

²⁰ Videti *GEM* XVIII, 4-8, snimke 3, 5 i 6 i crtež 2.

²¹ To je Trajko ovako objasnio. Točak sa 72 zupca okrene »bukle« sa sedam »perajki« deset puta; a njegovo manje kolo sa 56 zubaca okrene još šest puta manje »bukle« sa šest »perajki«, što znači ukupno 60 puta.

tiri, — i tako dalje, što znači da ukoliko je prvo ili glavno »bukle« manje (sa manjim brojem »perajki«), ukoliko će se kamen okretati više; a broj njegovih obrtaja će se smanjiti ako »bukle« bude veće (sa više »perajki«). Trajko je imao na raspolaganju deset veličina »bukleta« (od sedam do šesnaest »perajki«). Ukoliko je stavljao veće »bukle«, utoliko je prvo zupčasto kolo (»trkalo«) sa vretenom krila morao pomerati dalje od sredine vetrenjače, a to je postizavao premeštanjem ležišta pod strehom. Za taj oblik sa dva »bukleta« Trajko smatra da je najbolji, ali da se teže i duže pravi, zahteva više građe i jači vetar (osobito ako se postavi najmanje glavno »bukle«). I ova vrsta vetrenjače je imala prizemlje od nabijene zemlje i sprat od greda i dasaka na kome je bio ceo mlinski uređaj (videti crtež 4). — Treći oblik vetrenjače je imao mlinski uređaj kao i kod prvog oblika koji ima »babu« neposredno pod kamenjem i mučnjakom, ali je razlike bilo samo u zidovima i u spoljašnjoj građevini. Ona je imala postolje ozidano kamenjem u visini do pedeset a u prečniku blizu sto pedeset santimetara, sa čije se sredine dizala jaka greda, znatno deblja od svih ostalih, koja se završavala visokom i punijom osovinom. Na nju je bila nataknuta prilično široka i debela greda na koju se oslanjala cela kružna vetrenjača sa zidovima od greda i dasaka. Od osovine koja je držala vetrenjaču se malo ukoso pružala dugačka greda i kroz ugao između poda i zida izbijala napolje, pa se oslanjala na zemlju preko maloga točka. Ako je postolje bilo više, pa se nije lako moglo popeti u vetrenjaču, ta poluga je bila dvostruka, pa je na spoljašnjem delu imala poprečne grede i služila kao lestve za penjanje na pod i silaženje sa njega. Pomeranjem toga točka oko postolja vetrenjače dobijao bi se željeni položaj prema vetru (videti crtež 5).

Drveni delovi mlinskog uređaja vetrenjače su se pravili od raznog drveta: krila, vreteno, krstovi, gobele i »bukle« samo od bresta, a zupci »od gabar«; ali su, u nedostatku takva čvrsta drveta, jedino krila i vretena mogla biti od hrastovine, od koje su bili svi ostali delovi. Za njihovu obradu su se upotrebljavala ista oruđa za rad kao i za suvače. I izgled pojedinih drvenih delova (sem prvih pokretačkih) je bio bezmalo jednak izgledu kod suvače. Nije bilo nikakve razlike u srestvima za podmazivanje osovina i ležišta, u načinu za dobijanje sitnije ili krupnije meljave, ni u dobijanju ujma. Malo se drukčije radilo samo prilikom vađenja gornjega kamena vetrenjače prvog i trećeg oblika radi zamene ili klepanja: najpre bi se »babom« preko donjega drvenog ili železnog oslonca podiglo gornje vreteno sa »prplicom« i kamenom toliko da se podmetne drvena poluga (»lost«) i napravi zev između oba kamena; potom se izvuče »klinče« nad »bockom« i tako ispadne »prplica«, čime se oslobodi uspravno vreteno sa »bukletom« od gornjega kamena; dalje se rukom digne vreteno i udalji od kamena, — i najzad se druga poluga uvuče u rupu gornjega kamena i njome postavi u željeni položaj. I klepanje se vršilo istim oruđem kao i prilikom klepanja suvača.²²

²² O svemu tome videti u *GEM* XVIII, 9-10.

Prva i druga vrsta vetrenjače se pokretala prema vetru pomoću jače grede, poluge ili oblice (»lost«) pritiskom na »gorno trkalo«, kojom prilikom se na četiri točkica lakše dobijao željeni položaj celoga gornjeg uređaja sa krilima.

Nisam uspeo da zabeležim da je bilo nekih posebnih običaja (slave, proslavljanje Svetoga Nikole i Čistoga ponedeljka) u vezi sa radom vetrenjača. Jedino znam da su starija lica terala decu od tih mlinova da ih ne bi zakačila krila plašeći ih pričama da gore oko kola »ima đavoli«.

Danas u našem delu Makedonije nema vetrenjača; ali se, prema podacima koje sam naveo, govori ili pouzdano zna da ih je bilo u devet, a može biti u jedanaest (ili u više) njenih predela: u Debrci (jedna), u Polju ohridskom (jedna), u Prespi (jedna), u Saparskom polju (jedna), u Polju prilepskom (u Prilepu i južno od njega, dve), kraj ušća Pčinje u Vardar (severno od Velesa, tri), u strumičkom Podgoru (jedna), u Maleševu (dve) i na severozapadnom obodu Ovčega polja (tri), a verovatno još i u okolini Debra (jedna) i nedaleko od desne obale Vardara više Velesa (jedna). Tako se zasada zna da je njihov broj bio *petnaest*, ako ne *sedamnaest*; ali može biti da će se iz mesnih imena seoskih potesa otkriti još neka. Njih su seljani i građani pravili samo u naseljima brdskih krajeva, u kojima nema potoka i reka za pokretanje vodenica, ili, ako je izuzetno u ravnici, gde voda nema veći pad za njihovo pokretanje, — ali u kojima su česti vetrovi. Njih su gradili meštani Makedonci: jedni po neposrednom ugledanju na vetrenjače u Rumuniji (zaceo u području Crnoga mora; na primer, vetrenjača u Prilepu) i u grčkom delu Makedonije (u području Maleševa), a drugi po kazivanju čoveka koji je video vetrenjače u Makedoniji oko Soluna (na obodu Ovčega polja) ili u Slovenačkoj (u Konskom blizu Ohrida). Ime vetrenjače u strumičkom Podgoru ukazuje na neko tursko poreklo ili vlasništvo, dok je vetrenjača iz Debrce zamisao pečalbara u Bugarskoj.

Spoljašnji izgled, unutrašnji sklop i načelo okretanja i mlevenja ovih makedonskih vetrenjača se ne razlikuje mnogo od općih oblika, sastava i rada drugih vetrenjača u susednim ili daljim zemljama od Makedonije, to jest u ostalim područjima Jugoslavije, u Rumuniji, Bugarskoj, Grčkoj i Albaniji; ali u pojedinostima se na njima uočavaju drukčiji oblici i delovi i na krilima, i na krovu, i na zgradi, i na celom unutrašnjem uređaju mlinskom.²³ Vetrenjače Trajka Dupkara su u svojoj unutrašnjosti imale mnoga obeležja njegovih suvača,²⁴ a time su predstavljale posebne mesne odlike.

²³ Videti u *Radu IV*, 97-114 i navedene spise o vetrenjačama u Jugoslaviji i drugim zemljama; slike vetrenjača u Mikonosu u Grčkoj koje imam kod sebe; *Detailbeschreibung von Albanien*, 1. Teil (Wien, 1900), 518 (tu je navedeno deset vetrenjača u Kavaji).

²⁴ *GEM XVIII*, 1—12.

Vetrenjače u Makedoniji su se počele razvijati u vreme kada se privreda zemlje postepeno uzdizala. Tada je u mnogim naseljima rastao broj i drugih vrsta mlinova (potočara, »vardarki«, suvača, pa i savremenijih na vodi, pari i struji), i zbog njih se nisu mogle usavršavati i održati. Tako su postepeno i nestale, a na njih je ostala samo uspomena.²⁵

O poreklu vetrenjača u Jugoslaviji je Nikolić naveo dosadašnja razna mišljenja i iskazao svoje gledanje na njih,²⁶ ali pitanje postanka njihova u svetu još privlači mnoge naučne radnike,²⁷ i zaceo će mu se posvećivati još pažnje. Ja sam ovde ukazao samo na neka poznata ugledanja koja su imali makedonski gradioci vetrenjača, bez ulaženja u pojedinačna poređenja.

*

Sve sam crteže izradio pretežno na osnovi nacрта, opisa i objašnjenja iz pisma Trajka Dupkara. Crteže 3, 4 i 5 sam precrtao skoro bez ikakvih izmena u veličini i obliku od Trajkovih nacрта, koji su iscrtani crnom pisaljkom, — a 6, 7 i 8 sam smanjio koliko je zahtevala veličina i razmera crteža 2. Osobito ističem sa kolikom je željom za jasnošću i tačnošću Trajko iscrtao oba »kola« ili »trkala«, na crtežu 7 i 8: u njegovu nacrtu »gornoga kola« je na četiri mesta prosekao hartiju, uvukao po jedan točkić od kartona i svaki vezao po sredini koncem tako da je lako shvatiti njihov položaj (iako kraj nacрта dodaje: »Ovo je teško da se rastumači bez mene«). — Svi crteži ovde su znatno smanjeni.

²⁵ Videti moj kratak napis »Vodennici na veter« u *Novoj Makedoniji* od 1956 III, 4, na prvoj strani »Zabavnog priloga« IV, 61.

²⁶ *Rad* IV, 105, 105—109.

²⁷ Videti o tome prvu glavu (»Concerning Windmill History and Inventions«) knjige pisca Stanley Freese *Windmills and Millwrighting* (Cambridge, 1957), 1-16, — i jedan od najnovijih članaka J. Grelier-a »Notes et réflexions à propos du moulin à vent« u *L'Ethnographie* 55 (Paris, 1961), 26 do 34, osobito od 29 do 31.

Summary

THE FORMER WINDMILLS IN MACEDONIA

There are no longer any windmills to be seen in the Yugoslav Macedonia today; they existed, however, during the second half of the XIXth century and up into the late 1930's. On the basis of some of the published material as well as through his own findings, the author gives evidence of a former existence of at least 15 (possibly 16) windmills in the area.

Several places where formerly windmills stood still bear in their names local words denoting the windmill. In the region of Maleševo, in the eastern and especially in the north-western part of Ovče pole in Central Macedonia, there are still a few ruins of such windmills. Moreover, a few years ago an old millwright, Trajko Dupkar by name, who came from the village of Krušica (close to the town of Sveti Nikole) was still living in the same region. All the sketches in the present study as well as the largest part of the data published in it, are based on his pencil drawings and the material obtained from his letters.

PROBLEMI RAZISKOVANJA SLOVENSKE LJUDSKE ARHITEKTURE

(Nekaj obrobnih misli)

Ivan Sedej

Delitev ljudske arhitekture so z različnih aspektov obdelali Murko,¹ Vurnik,² Melik,³ Ložar,⁴ Mušič,⁵ Novak⁶ in drugi. Razen v Novakovi klasifikaciji, ki se je že otesla nezaslužene avtoritativnosti Melikove delitve, srečujemo v vseh dosedanjih poizkusih nedoslednost, pretirano uvajanje novih tipov in neupoštevanje razvojnih značilnosti.

Vurnik je pri dokaj zanesljivi oceni alpske, mediteranske in panonske hiše v pretirani vnemi za dokazovanje nacionalnega značaja obravnavane arhitekture zabredel v konstrukcijo tipa »osrednjeslovenske« hiše. Ta je po njegovem mnenju najbolj slovenska, ker pač leži sredi slovenskega ozemlja. Vurnikovo delitev je kasneje prevzel Ložar in dodal dimnico. Za njim je shemo ponovil Mušič, medtem ko je Novak izpustil škofjeloško-cerkljanski tip in kritično obdelal (žal samo v obrisih) osrednje slovensko hišo. Uvedbo tega tipa je označil kot izhod za silo.

Moramo pripomniti, da je vsak od naštetih raziskovalcev obdelal (predvsem *kmečko*) hišo s svojega vidika.⁷ Vendar različni rezultati niso samo plod različnih izhodišč — v vseh primerih gre za neizčiščene kriterije. Čeprav je tema v bistvu deskriptivna, zahteva širše in preciznejše kriterije, kot jih je recimo za geografe predpisal Melik. Raziskovalci so prezrli predvsem razvojno komponento. Brez poznanja razvoja pa tudi klasifikacije ni. Avtorji so skušali v togih shemah tipike uzakoniti obstoječe stanje. To se tudi ujema s takrat prevladujočo teorijo o nadčasovnem značaju ljudske kulture.

¹ Dr. M. Murko: Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei den Südslawen.

² Dr. S. Vurnik: Kmečka hiša Slovencev na Južnovzhodnem pobočju Alp. Etnolog IV. 1., Ljubljana 1950.

³ A. Melik: Slovenija, Geografski opis. Ljubljana 1956. Izdala Slovenska matica. I. splošni del; drugi zvezek.

⁴ Dr. R. Ložar: Kmečki dom in kmečka hiša. Narodopisje Slovencev I. del, Ljubljana 1944; stran 72—97.

⁵ M. Mušič: Obnova slovenske vasi. Izdala Mohorjeva družba. Celje 1947.

⁶ V. Novak: Slovenska ljudska kultura. Oris. Ljubljana 1960.

⁷ Vurnik iz umetnostno zgodovinskega, enako tudi Ložar, Melik iz geografskega, Mušič kot arhitekt, Murko kot lingvist.

Ob problemu tipologije opazimo, da skoraj nihče ne posveča pozornosti časovni tipiki ali časovnim »stilom«. Regionalne razlike so jemali kot nespremenljivo danost. Delitve ustrezajo stanju v 2. polovici 19. stoletja in današnjemu stanju. Vendar lahko izrečemo upravičen dvom tudi glede ocene obstoječega stanja. Za to je najbolj poučen primer Melikova karta razširjenosti hišnih tipov v Sloveniji.⁸ Hiba omenjenega dela je to, da ne upošteva razmer in stanja v sosednjih pokrajinah. Po njem zavzema osrednjeslovenska hiša večji del slovenskega ozemlja in nelogično meji na področja osnovnih hišnih tipov. Južna in severna meja (na Gorjancih in Gosposvetskem polju) zbudata občutek, da se v teh krajih v frontah srečujejo popolnoma različni tipi brez vpliva in posredništva. Pri tem pa najbolj trpi trditev o »najbolj slovenskem« značaju tega hišnega tipa, saj je meja med »nemško« in »slovensko« hišo preostra in preširoka.

Če bi upoštevali razvoj, bi bila verjetno tudi delitev hišnih tipov na Slovenskem drugačna. V 19. stoletju se je število variant in »tipov« silno povečalo. Hkrati pa se na najrazličnejših področjih pokažejo oblike, ki z regionalno tipko nimajo nikakršne zveze ali pa samo malenkostno. Te oblike pričajo o enotnem nazoru, ki je prevladal po likvidaciji fevdalnega partikularizma. Čim dalj nazaj v preteklost gremo, vedno bolj se krči število tipov in variant. Variante, ki nastopajo na slovenskem alpskem ozemlju, lahko večinoma ocenimo kot posamezne razvojne stopnje *osnovnega tipa*. To velja najbolj za funkcijo posameznih prostornin in objektov. Vzemimo samo alpsko črno kuhinjo in vežo. Verjetno je prostor pomembnejši kot sekundarni pojavi na zunanjsčini. Isto lahko rečemo tudi za primorsko in panonsko področje.

Tlorisna shema alpske hiše, ki hkrati nakazuje tudi prostorske vrednosti, je enotna za vse ozemlje. Nastopajo pa nekateri razločki. Ponekod stoji črna kuhinja posebej, ločena je od veže s steno, drugod je prehod samo nakazan z obokom, ponekod pa sta veža in kuhinja enoten prostor. Moramo pa spet poudariti, da položaj kuhinje v posebnem prostoru ne pomeni značilnosti za Gornjesavsko dolino, da mejni obok ni samo značilnost Bohinjskega kota, tako kot ločena kuhinja v podaljšku veže ni specifikum »škofjeloško-cerkljanskega« tipa. Vse to so zgolj razvojne stopnje alpskega doma in nastopajo bolj ali manj po vsem ozemlju, seveda nekje v večji, drugod v manjši meri. V bolj prometnih, naprednejših krajih imamo razvite višje oblike, v bolj zaostalih pa nižje. Tudi nadstropnost in pritličnost nista bistvenega pomena. Nadstropna, monumentalna hiša »škofjeloško-cerkljanskega« tipa se pokaže že v 16. stoletju — vendar ne samo na tem ozemlju, temveč povsod v bližini večjih središč. Predstavlja pa premoženjski standard. Španova hiša v Mojstrani, Španova hiša v Suhi pri Škofji Loki, Kalanova hiša v Bukovici, mogočna nadstropna hiša v Polhovem Gradcu itd. O socialni komponenti pričajo že sama hišna imena (Špan). Potrditev bi verjetno našli tudi v arhivskih

⁸ A Melik: o. c., stran 572, podoba 174.

virih. Mogočna »baročna« kmečka hiša je doma prav tako v Ratečah kot v Selški dolini, v bližini Medvod kot v okolici Kranja. Pomeni pa izboljšano, naprednejšo varianto alpske hiše.

Alpska hiša je po Grabrijanu⁹ najvišje razvit stavbeni organizem na našem ozemlju, saj je v bistvu najdalj od osnovnega tipa dimnice. Zato pa spet ne moremo dimnice klasificirati kot regionalni tip (Pohorje, Kobansko, Koroška), saj ne pomeni regionalne značilnosti, temveč relikv — najnižjo razvojno stopnjo, ki je verjetno prevladovala v prvih stoletjih po naselitvi. Iz dimnice sta se razvili panonska in mediteranska hiša. Ta razvoj je bil premočrten, pri alpski hiši pa je nekoliko bolj zapleten. Če lahko rečemo, da panonska in mediteranska hiša rasteta po načelu adicije — dodajanja, potem je razvoj pri alpski hiši operacija višje stopnje.¹⁰

Etnografa, pa tudi umetnostnega zgodovinarja in geografa mora zanimati hiša kot bivališče človeka. Človek je tudi osnovno merilo. Vzemimo samo osnovne modularne odnose in mere. Funkcija prostornin (ki so jo do nedavnega prav vsi zapostavljali) je bistvenega pomena tudi za zunanji videz stanovanjskega ali gospodarskega poslopja. Pravilno vrednotenje prostora nas lahko pripelje k novim vrednotenjem. Starogrški megaron — dimnica — je ostal naravnost modularni kanon za vso grško arhitekturo. Zaklon in ognjišče sta osnovna elementa, iz katerih se razvijajo naprednejše oblike bivališč. Situacija ognjiščnega prostora in njegov odnos do drugih prostornin pa je lahko osnova za tipologijo.

Funkcija stanovanjske zgradbe kot zavetišča in prostora, kjer se godijo najpomembnejša človekova dejanja, je pogojena predvsem v kulturni stopnji. Geografski vplivi odločajo pri izbiri gradbenega materiala. Klimatološke razmere pa spet narekujejo svoje zahteve. Zato je recimo v toplejšem Primorju krušna peč situirana na dvorišču, v Alpah pa ogreva glavni stanovanjski prostor.

Tri osnovne regionalne hišne tipe, alpskega, primorskega in panonskega, na našem ozemlju srečujemo v čistih oblikah, vendar se tipološke meje le redko ujemajo z geografskimi, bolj so odvisne od ekonomsko-politične pripadnosti v preteklosti. Varianti slovenske alpske hiše zasledimo še v okolici Postojne in pod Nanosom, in tudi za velika področja na Štajerskem so značilne oblike alpske arhitekture. Kolonade, arkadni motivi, gradnja iz obdelanega kamna na področjih, ki meje na geografsko Primorje, večinoma datirajo šele iz 18. in 19. stoletja. Zanimivo je, da se večina vplivov omejuje na gospodarska poslopja (»arkadni svinjaki«, kašče na območju Ljubljanskega barja in na Logaškem). Večji vdor novih oblik, ki so stavbno fiziognomijo močnejše oblikovale, pa lahko večemo na dejavnost kraških in furlanskih kamnarjev in zidarjev,

⁹ Dušan Grabrijan: Kako je nastala naša sodobna hiša. MK — Ljubljana 1959. Prim: strani 15, 15 in 155.

¹⁰ D. Grabrijan: o. c., svoboden citat po misli na strani 15 in 155.

ki jih je pritegnila gradnja Južne železnice. Seveda s tem ni rečeno, da medsebojnih vplivanj ni bilo tudi v prejšnjih obdobjih. Iz tega sledi, da osnovne tipologije ne smemo izvajati samo iz zunanjih, često nebistvenih drobnosti. Razloček med mediteransko in alpsko hišo ni samo v naklonu strehe, kritini, gradbenem materialu in kamnoseških detajlih — te komponente sicer vplivajo na zunanjščino, nikakor pa ne zadevajo bistva arhitekture. Tudi v alpskih krajih je kamen cenjena gradbena surovina, lesen strop pa je doma prav tako v Primorju. Bistven razloček je v notranjščini, v funkciji prostornin. Mediteranska hiša je še vedno dimnica. V prostoru, kjer se kuha in kjer gori ogenj, se čez dan zbira družina. Tu jedo in opravljajo drobna dela. Glavni prostor v alpski hiši je čist in ga ogreva peč, ognjiščni prostor pa uporabljajo samo gospodinje. Iz te osnovne funkcije šele rastejo zunanji razločki.

Površno ocenjevanje ljudske arhitekture, zgolj po nebistvenih zunanjih znamenjih, nam najlepše kažeta Melikov in Ložarjev opis »škofjeloško-cerkljanske« hiše. Ložar je ta tip označil kot »izrazito prehodno« obliko. Po njegovem mnenju ta arhitektura združuje elemente alpske in mediteranske gradnje. V dokazovanju pa naletimo na nedoslednosti, saj Ložar in Melik omenjata samo *alpske* elemente. Zaključek o »prehodnosti« je narejen zgolj po površnem vtisu, ki ga niti ne skušata dokazati. Škofjeloško-cerkljanska hiša je zgolj varianta alpske hiše. Pri tej oceni moramo upoštevati prepletanje in vplivanje v preteklosti. Že Stel¹¹ je dokazal, da so bili v preteklosti vedno močnejši »kranjski« vplivi, saj jih v sakralni arhitekturi in slikarstvu sledimo daleč v Istro. Tem mislim o kriterijih za klasifikacijo pa moramo dodati še komponento, ki so jo dosedanji avtorji hote prezrli ali so jo ocenili brez dokazovanja: to je odnos med meščansko in ljudsko arhitekturo.

V dosedanjih razpravah avtorji vedno poudarjajo, da je poglobitni cilj raziskovanja slovenske hiše — kmečka hiša. Akademsko dopuščajo tudi hišo drugih plasti (delavske in obrtniške), vendar z argumentom, da je bil kmečki stan pač najštevilnejši, omejujejo tudi raziskovanje zgolj na kmečko arhitekturo.

Med stanovanjsko hišo na podeželju in v mestu v našem Primorju ni bistvenega razločka. Poglobitna neenakost je stopnja bogastva. Zato v okvir etnografskega preučevanja nujno spadajo tudi stanovanjske in gospodarske stavbe v mestih. Tu moramo izločiti samo očitne primere tujega importa in reprezentativne zgradbe bogatih plasti in plemstva. V to kategorijo spadajo tudi ambicioznejši primeri sakralne arhitekture. Tudi naselbinska zasnova večine primorskih vasi kaže mestni karakter kot strunjeno naselje z ozkimi komunikacijami in celo obzidjem. Hiše v vaseh in mestih imajo v pritičnem delu hlev. Situiran pa je pod največjim — dnevnim prostorom z ognjiščem ali kaminom.

¹¹ Dr. F. Stele: Umetnost v Primorju. Slovenska matica 1960; primerjaj uvodno poglavje in poglavje o slikarstvu.

Bolj nejasna je slika v alpskih krajih, zlasti na Gorenjskem in Koroškem. Vendar je tudi tu nedokazana trditev o absolutni avtohtonosti ljudske umetnosti. Kot zgled vzemimo (ljudsko) arhitekturo na loškem ozemlju. Dozdeva se, da je razvoj ljudske in mestne arhitekture dolgo potekal vzporedno. Stavbeni koncept je različen zgolj pri ambicioznejših primerih, zlasti v oblikovanju zunanjščin in reprezentativnih stopnišč, hodnikov ipd. Funkcionalna zasnova osnovne stanovanjske celice pa je pri ljudski in skromnejši meščanski hiši malone identična. Po potresu leta 1511 je nastala večina zgradb v sedanjem zgodovinskem jedru Škofje Loke. Iz istega časa je tudi številna podeželska (kmečka, obrtniška, fužinarska) arhitektura v Puštalu, Stari Loki, Železnikih in drugih manjših vaseh in zaselkih. Številni z viri izpričani gradbeni mojstri in podjetniki niso mogli živeti samo od nalog v mestu, njihov vpliv je nujno segal tudi na podeželje. Ta ugotovitev velja tudi za druge kraje na Gorenjskem. Vendar v teh primerih s podedovano shemo o treh plasteh umetnosti ne opravimo ničesar. Visoka, poljudna in ljudska umetnost — to so v bistvu samo formalne oznake, ki nas silijo k neživljenjskemu shematizmu.

Detalji iz župne cerkve v Kranjski gori (ki je brez dvoma umetnostni spomenik višje stopnje, nastal v sredi 16. stol.) se pokažejo na preprosti zidani kašči v Martuljku.¹² Gre za vprašanje, kako naj obravnavamo razmerje med spomenikoma. V obeh primerih gre za istega izvajalca. Vendar se spomenika razločujeta po funkciji in pretencioznosti — posamezni kamnoseški detalji so identični, isti je tudi način gradnje in gradbeni material. Monumentalnost številnih kmečkih in sploh podeželskih zgradb izvira iz podobnih dejanj. Tako dejavnost lahko zasledujemo do 19. stoletja (kmečki dvorci in mogočne furmanske gostilne). Odlični kamnoseški detalji, kovano železno okrasje (vrata, okenske mreže) so krasili v istih oblikah tako podeželsko kot mestno arhitekturo. Privoščil si je to lahko pač tisti, ki je imel dovolj denarja.

Drugačne razmere vladajo v panonskem pasu — tu je razloček med meščansko in podeželsko (bodisi kmečko, obrtniško ali kajžarsko) hišo tako velik, da stičnih točk skoraj ne najdemo. Ko bi držala teorija o močnih vplivih »visoke« umetnosti, spričo številnih cerkva, gradov in večjih središč ne bi mogli pričakovati tako preprostih oblik.

Vse to so problemi, ki se odpirajo ob klasifikaciji. Z dosedanjo metodo jim ne bomo kos. Zdi se, da se bomo morali lotiti problema s širših izhodišč in pritegniti znanstveni aparat sociologije, etnografije, umetnostne zgodovine, arhitekture in drugih ved, ki lahko kakor koli koristijo obravnavanemu predmetu. Ves ta aparat je nujen tudi pri osnovni nalogi: klasifikaciji, čeprav je klasifikacija nasploh sporno vprašanje.¹³ V mnogih primerih je sploh nepotrebna in nekoristna, vsaj kot iskanje

¹² Martuljek 25, Robičeva kašta — ustni podatek ravnatelja Muzeja v Kranju Ceneta Avgušтина.

¹³ Prim.: V. Novak: o. c., stran 110.

neke idealne sheme, s katero bi potem posiljevali ljudsko arhitekturo. S tem bi se spustili na raven predalčkarjev. Vsako hišo bomo lahko klasificirali, o hiši kot taki pa ne bomo vedeli prav ničesar. Zato se je namesto jasne slike treh regionalnih tipov in variant v našo znanost vgnezdila množica »tipov« in podskupin, ki prinašajo v raziskovanje samo zmedo.

V tem razpravljanju se namenoma nismo dotaknili problemov gospodarske arhitekture, čeprav je ravno o *kmečki* hiši nemogoče govoriti, če ne upoštevamo njenega integralnega dela.

Résumé

Dans son traité sur les problèmes de l'architecture populaire slovène, l'auteur appelle l'attention sur l'inconséquence des critères typologiques qui, dans la recherche de l'architecture, négligent l'évolution et la dimension du temps. L'erreur fondamentale consiste en ceci qu'on prend comme constante l'état actuel des monuments d'architecture.

Traitant des problèmes de classification, l'auteur entame aussi la question des relations entre la »haute« architecture et l'architecture populaire, problème où il s'agit d'un même auteur en face de deux tâches absolument différentes (le constructeur de l'église de Kranjska gora qui en même temps, est l'auteur d'un grenier). Très intéressante est aussi la question de l'influence des hautes sphères sociales et de l'identité fonctionnelle entre les architectures bourgeoise et paysanne du Littoral slovène qui ne se distinguent que par le degré de leur richesse.

LJUDSKO IZROČILO IZ TUNJIC IN IZ KAMNIŠKE OKOLICE

Spominu Borisa Orla

France Stelè

Leta 1939 sem priobčil v Etnologu XI nekaj narodnega blaga iz Tunjic pri Kamniku pod naslovom »Izročilo Tomaža Steleta«. Iz številnih zapisov, nabranih po pobudi prof. K. Štreklja, ki mi je svetoval, naj poleg pesmi zapisujem tudi pravljice, ker bo tudi to gradivo treba enkrat skupno izdati, sem po želji uredništva »Slovenskega etnografa« izbral tisto, kar je pred desetletji še živel v spominu mojih domačih, predvsem očeta Franceta in bratov Toneta in Jožeta. Očetovo pripovedovanje se nanaša predvsem na hišno izročilo in spomine na Francoze, zbrano leta 1909 za Slovensko Matico kot gradivo za spomine na Francoze, ki jih je objavil J. Gruden v Zborniku Matice Slovenske XIII. zv., Ljubljana 1911, str. 1—28.

V zvezi z rodbinskim izročilom o Tomažku in Jakcu-hudobcu, ki sem ga priobčil v Izročilu Tomaža Steleta v Etnologu XI, str. 331, pa bi sedaj rad opozoril na nordijski vir storijskega zanesljivosti o strelec lovca Tomažku, ki je ugnal Jakca-hudobca, ker ni vedel, »da ima šternico v riti«. Vtis imam, da je pri tej storiji kakor tudi v ozadju storijskega o šuštarjih in mačkih pri Vinšekcu, ki jo je pripovedoval moj brat Jože, odmev pravljice o Peru Gyntu. Stari oče Tomaž je bil namreč poklicni lovec, najprej v službi graščine Zaprice v Kamniku, po letu 1848 pa v lovskih družbah kamniške uradniške gospode. Po teh zvezah bi bil mogel priti analfabet Tomaž in po njem tunjiški ljudje do pravljice o Peru Gyntu. Mislim, da naši folklori ne bo v škodo, če jo tu posnamem.¹

Lovec, odlični strelec Per Gynt se poda v pozni jeseni v planino, kjer ga zajame noč. V temi začno psi tako strašno lajati, da ga prevzame strah. Dvakrat zadane ob nekaj, kar na vprašanje odgovori: »Jaz sem ,ta krivi!« (der Krumme — mogoče bi bilo prevesti s ,ta kruljavi', ker je v našem ljudskem izročilu hudič, ki ga predstavlja Jakec, kruljav). Pride pa vseeno mimo njega v koč, kjer je popolna tema, in začuti nekaj mrzlega, velikega, spolzkega. Na vprašanje, kaj je, se odgovor glasi, da »veliki ta krivi«, ki ga vse okrog otiplje. Zato zapusti prostor, gre ven in tiplje neznano, dokler se ne dotiplje do glave. Na vprašanje dobi odgovor: »Jaz sem ta veliki ta krivi iz Etnedala.« Nato mu Per sestrelji

¹ Die Märchen der Weltliteratur, hgb. von Friedrich von der Leyen u. P. Zauert. Nordische Volksmärchen II. Norwegen. Übersetzt von Klara Stroebe. Jena 1919, str. 3—8.

tri krogle v glavo. Oni pa: »Še enkrat streljaj!« Tega pa Per ni storil, ker je vedel, da bi krogla odletela nanj samega nazaj. S pomočjo psov je izvlekel »velikega trolla (škrata)« iz kože, da si naredi prostor. Medtem pa je odmeval zasmeh od vseh gor: »Per Gynt je veliko vlekel, toda več so vlekli psi«, se je glasilo. Ko je šel zjutraj v »fjäll«, je opazil deklico, ki je vodila ovce in koze čez vrh gore. Ko pa je prišel gori, ni bilo ne deklice ne živali, pač pa velika čreda medvedov. Ko je pa bliže prišel, so izginili vsi razen enega. Z gore v bližini pa se je oglasilo: »Pazi na mojega merjasca, ker se bliža Per Gynt s svojo puško«. Odgovor pa: »Potlej bo Per Gynt slabo opravil, ne moj merjasec, kajti *danes se ni umil*«. Per Gynt si je opral roke z lastno mōčo in ustrelil medveda. Z gor pa se je oglasil gromki smeh. En glas: »Paziti bi bil moral na svojega merjasca«. Drugi: »Nisem pomislil, da ima *omivalnik (Waschschüssel) v hlačah*«. Nato je Per Gynt medveda odrl in vzел s seboj kožo in črepinjo. Nato je srečal gorsko lisico in jo ustrelil in odrl. Na planšarsko kočo je pribil glavi z odprtimi gobci obrnjenimi naprej. Po raznih dogodivščinah s trolli reši planšarice iz stiske zaradi trollov, katerih več pobije. O Božiču je zvedel, da mnogo trollov na vsak sveti večer nadleguje prebivavce po hišah v Dovreu, tako da morajo iskati prenočišče drugod. Raztrgano se je oblekel, vzел s seboj krotkega medveda, jermene, žico in smolo. Prebivalci so ga pustili v hišo in mu dali še svinjsko kožo. Medved se je vlegel za ognjišče. Per pa je vzел smolo, jermene in žico in začel izdelovati iz cele kože en sam čovelj. Vdel mu je trak, da ga je lahko okrog in okrog zavezal. Naenkrat so prišli trolli in začeli praznovati sveti večer. Ko so opazili čovelj, so ga začeli pomerjati. Vsak od njih je vtaknil vanj po eno nogo, Per pa je hitro nategnil trak tako, da so vse noge obtičale v čevlju. Takrat se je pokazal medved. Per mu je zagnal žareče opečeno krotko v žrelo. To ga je tako razjarilo, da je planil na trolle in začel tolči po njih, Per pa tudi. Per je ostal v hiši in sedel k božični večerji. Odslej več let ni bilo slišati o trollih. Kmet pa je imel belo kobilo; svetoval mu je, naj vzredi od nje žrebeta in naj jih razplodi po gorah. Po mnogih letih enkrat je prišel nek troll o Božiču zopet mimo in kmeta vprašal: »Ali imaš še veliko belo mačko?« Odgovoril mu je, da počiva za pečjo in da ima sedem mladičev, ki so še hujši od nje. Troll je odgovoril, da če je tako, jih nikdar več ne bo nazaj.

I. Hišno izročilo (Tunjice št. 17)

1. Pripoveduje *moj oče* 7/VII 20.:²

Moj oče so bili jagr pa so imeli tako prištmano, da se je iz grma, v katerem je zajec sedel, ven kadilo. Zato mora imeti od cerkve vse dovoljeno. Pô se jim je pa po noči sanjalo: »Al ti je več za dušo, al ti je več za zajce?« Pô pa niso več tega delali.

² France Stelè, r. 25. 11. 1848 v Tunjicah, u. 7. 3. 1930 istotam.

Mi smo spadali pod zapriško³ graščino, grajščak je dal naš svet enemu hlapcev in takrat je postavil cimper. Dokler je bil tisti gospod, se je naša živina smela povsod pasti. Imeli so cimper na pristavi, kamor so jeseni gonili živino in če so naši kaj potrebovali, so jim kar cimpr odprli pa so vzeli, kar so hoteli. Od takrat »se še ni klobuk prevrgel pri nas.«⁴ Poprej se je reklo pri nas pri Štletu;⁵ od takrat pa ko so tunško cerkev zidali in so pri nas odprli gostilno, se pravi pri Birtu. Grajščaku so vsako leto delali 54 dni tlake za tisti svet.

Tisti hlapec, začetnik našega rodu na sedanji hiši, se je imenoval Tomaž.⁶ Njegov sin je bil Jur in bratje eden Janez, Primož, Matevž. Vsi so bili jagri in ribiči. Tomaž je šel enega v Tunjšco preganjat, ko je rake lovil, ga je pa oni vrgel na zemljo in potrl in na tem je umrl.

Takrat so še lovili vojake. Kakor zajce so jih gonili po gozdovih in jih tudi streljali; če so koga ujeli, so ga odpeljali, pa ga ni bilo več nazaj. Primoža so tudi hoteli ujeti. Ležal je v hiši, pa so prišli lovci in se skrili, da bi ga ujeli, je pa vstal, pokleknil k mizi in molil »še en očenaš za sovražnike in lovce«, da bi ga ne ujeli, je pa eden lovcev rekel: Pustimo t'ga fanta, ki za nas moli, in ga niso ujeli.

Jur in Primož sta se morala potem skrivati po borštih. Skrivali so se tako, da so kopali po gozdovih jame, kjer so se skrivali po dnevu in položili vej in listja čez. V našem gozdu je še zdaj polno jam, pa je moj oče vprašal stare, kaj pomenijo, so mu pa to razlago povedali.

Ona dva sta bila manjša in sta že cegelce dobila. Matevž je na maršu umrl, krvave pene tiščal, ko je šel na prajzovsko vojsko, Janez je pa dezertiral na Koroško, kjer so bili prosti. Gori je bil pri nekem kmetu 40 let. Moj oče še pomni, ko je prišel domov in umrl.

Na Koroškem so stanovali v baraki 12 holcarjev, pa so vojaki prišli ponje pa je ta velki dejal: »Počakajte, da žgance snemo.« Ko so se navedli, so pa zgrabili cepine pa na vojake. Vojaki za puške, holcarji so bili pametni, pa so jim skrivaj vzeli ogenj in so vstrelili, pa so šretlni kar pred puško doli padli. En korporal je pa rekel: »Jaz jih bom pa pripeljal.«

Pride, pa zopet mojster pravi: »Počakajte, da snemo.« Pa zopet reče mojster: »Fantje, cepine!« Korporal pa napne in sproži, pa ubije mojstra — potlej so pa sami roke moleli, da so jih povezali.

Tomaž, oče mojega očeta, je bil sin Jurjev.

Enkrat so oče mojega očeta pomagali grajskim hlapcem kositi, so pa hlapci kar 5 voz mrve prodali. En Tunjčan jih je šel zatožiti grajščaku. Grajščak ga je poslušal, potem pa zmaknil palico, ki je visela poleg njega in ga fest našvrkal z besedami: »Hlapci so moji in mrva tudi moja, če so jo prodali in denar zapili, so jo pa tudi zavžili.«

³ Zaprice v Kamniku.

⁴ Še ni izumrl moški rod.

⁵ Ime Stelè izgovarjajo v Tunjicah Štlè ali Sklè.

⁶ Prim. o njem »Izročilo Tomaža Steleta,« str. 531.

2. Moj oče pripoveduje 1928 ali 1929:⁷

Tist naš moš ta star je biv ku hud, kar je dobiv, s tem je pa udaru,
če smo kej nagajal.

Al je treba vojske?

Za tole pest, pest pa vojsko napravlát.

Ta j' dobra nehterm, je pa kar škoda,
če je ker kej zapadu.

Jest sm biv tamla doma pr Kàmlc,⁸
če vstè — v solzni dolini kličejo upijoči
zdihujejo. Solzne dolince vpijejo,
dolince solz zdihujejo.

M'ne vojska ni n'č zadeva.

En Petrček je biv de je vse, je mne pestvov
pa m je prov pev včas k smo moral
pestvat te male, ga j pa kar mogu pestvat.

K sm biv mvad sm tolk bolezen prestov,
sem biv zacahnan, zdej sm pa zdrov kt še nkol nism biv.

Upijejo zapuščeni v dolini solz zdihujejo.

Kam pa so šli ta Petrček?

V dolini solz zdihujejo, objokujejo.

Ker je bil Mazovic,⁹ zdihujejo,
objokujejo, solzno dolinco kličejo,
zdihujočiga, vpijočiga.

Pa bolezn sm pa tolk prestov, de obeden tolk,
sm bil enkrat — vpijoči zdihujejo solzne dolinc solz — de na bom nkol —
vpijočih zdihujejo.

Čevelj me žuli. Čas so me pa prov žlil
(cujo dal okol).

Pa sej če je mvad, se nč na merka

na obeno reč,

nej ma čevelj kakšnega hoče,

bo kar v užo šu.

Sej je pr nas Petrčk.

A sta bva ndva kej vkp?

Sej pr nas smo bli zvə bogat,

so djal dej na beračovm.

En Pikovc,¹⁰ če ga poznaš,

⁷ Moj zadnji razgovor z očetom pred smrtjo. Govoril je pol v sanjah in vmes pel dele pesmi »Marija k tebi uboge reve...«

⁸ Pri Kamniku — v Tunjicah ga izgovarjajo Kàmlik.

⁹ Mazovec s Perovega pri Kamniku, oče prof. Ivana M.

¹⁰ Sosed.

je pa tko fovšliv biv,
 če j ker doma al pa ne, pa je
 kar u bajto podav se —
 sovzne dolince — ni nič vedu —
 klicati na pomoč —
 otročič zdihujejo, objokujejo...

3. »Tlačanje so najzlahtnejši,« so že nekdaj o graščinskih rekli, sedaj so pa na te obrnili, k na cestah zastoj delajo. Ven so klicali, da morajo spomladi in jeseni cesto nasuti; če niso prišli, so pa najeli zanje in nje kaznovali. Ker se niso vštimali med seboj, so vsakemu gotov kos ceste določili. Iz ljudi so se pa tako norca delali, da so stari dejali, da si še hudič ni upal mimo njih. Kot majhen fant se je hudič približal tlačanom, pa si ni upal mimo in pred njimi prav jokal. Pa je prišla ena stara baba in ga vprašala: »Fant, zakaj vekaš?« »Zato ker so tako žleht in me ne bodo pri miru pustili,« je odgovoril. Baba je pa dejala: »Fant le brez skrbi bodi.« Takrat so imeli prav velike predpasnike, ga je pa v bertah zavila in ga mimo nesla. Komaj do njih pride, pa začno vpiti, kaj za enega hudiča nese, in se tako norca delali, kar so mogli. Ko čez prideta, je hudič ven skočil, pa babo prav nabil in dejal: »Sedaj so me šelé!«

4. K' smo bli mi otročji,
 k' je bil bob v stročji
 pa pšenica v kvas'.

5. O zakladih, pripovedoval leta 1905 moj oče:

»Zvat hrif« je pod Ukušekom. En Košišov fant je zvat denar izkopov, k so igral. Kavsl ni vtù jtè gledat. Govobov Janez, strehar je šu z malna jh je pa največ dobiv. Naša dekcle, očetova (Tomaževa) sestra j tri prnesva, so pa vtlè oče dol itè jh je pa Vmevc ubrnú. Je pa reku: »Naša jh da vse za dva krajcarja, to so tutke, a s ku prprost.« Po dve sto let so bli star, k so jh dobil. Še stric enega kupil. Umborh šu h paru maš, ga j ura zmotiva, še preh trem tam biv, a j naprej ušva. Je pa uč vidu, je bo jno rehto dnarja, pa uč na nè goreva, mo pa ni bo nèč na misu, de b jh zvez, je šu pa naprej. Pa še dan ni zvoniv, kje pršú h maš.

Za našo mejo jh je pa Korbar dobiv; čevle j šu brisat j pa trdú potegnu, se j pa pokazov piskr zvatov; je pa tri hčere vmožu.

Mavarjov hrib nad Bajsvrovcam: En kamlšk pastér enga mesarja je kozle hodu past, zmerej dost dnarja jmu. J biv pa piskr, je pa z nega jemav. So pa misl'l de krade, so ga pa trdu prjel. Je pa povedov, ke so. Je šu pa kazat pa ni vbedn več vidu.

Na naš Trat, k je ena h Vogrin šva iz Pikovca k je ta malga jmeva, j pa bl trdú jmev jo (u Božič), je pa uč goreva šac, pa na vem če j kej zveva. Utroka pstiva, k je nazaj pršva, pa ni bô več. Je pa Pikovc en-

krat pršu je bô pa n piskr vogla, je pa zagnov v našo dolino, je se pa pogrèznu, pa še zdej votlina.

Košiš tud u Zvatmo hrib, k je bô več jagnedov. So pa jagnede sekal, je pa reku k so ub nekaj zadel: »Pa pstimo«. Je mú pa zmerej dost dnarja. Pa to ni bô tam k ta paru v Zvatm hrib.

U Prašnikarjovm malnô sta dva mlinarja gostvava. Je pa žena kro-pile šva žet. Je pa tam bô en vonc srebra. J šva pa moža klicat, se j pa mož posušu: je biv silno suh, je pa djava, de uh Prašnikarja maln kup, pa mislu, de se norca deva, j pa djav: »Sej nima n'č, berač, s kom bo pa pvačov«; sta pa zglihova pa brište (Frist) narédva, k je mislu, saj nov nč dava. Ta paru brššt pride, mo j pa vse pvačava, j pa vase ségu.

Zdej pa spet Prašnik. Od mojega včeta matere popóv brat fantin je šu v Kriško goró po bršlin, je pa v skave zašú, ja pa dobiv dva piskra dnarja pa jno uro. Je pa vtú nekaj uzet, je pa kamne létu kokr de b ga pohsú, je pa zbežov. So pa iskal pa nč dobil.

Pr' Mborhovmo známnô je dobiv po četrstu eden, pa jh je uhkopov. Jožovc, Jeran je pa groblo kopov je pa dnar dobiv.

6. Bratje moji pripovedujejo *izročilo očetovo*:

Jonglnov Duh je na kvatrni petek (od Prajzovih,¹¹ kamor se je od naših priženil, pozneje je prišel v Kamnik k Jonglnu),¹² ko so iz Tunjic prišli k njemu, rekel: »Danes je kvatrni petek. Zato svinjsko glavo kuham, da ne bomo mesa jedli.«

Naši so bili jagri in klavci. Bili sta dve hiši, ki sta se združili. Okrog so bile jame (ilovica).¹³

Naš prednik je bil Italijan, ki je prišel za jagra v zaprško graščino. Priljubil se je, pa mú je gospod dal svet, da je sezidal hišo. Najprej so rekli Pri Šklet' (Štlet' — Štelet'). Pri Birtu pa od sr. 18. stol., ko so zidali novo cerkev v Tunjicah. V bližini je bila jama za gašenje apna, pri nas pa gostilna.

Na Špinovem je bila pristava, tam je bil vedno Lah (Italijan) oskrbnik.

7. Pripovedoval moj brat Tone:¹⁴

Bil je nekoč zelo majhen žnidar. Ta je ubil nekoč z vatlom štirideset muh. Napravil si je črn gvant, vanj pa si je všil iz belega blaga številko štirideset. Vprašali so ga, kaj to pomeni, jim je pa odgovoril: »To pomeni, da sem ubil štirideset ljudi.«

¹¹ Pri Prajzu, domačija v Tunjicah, kjer je ostal sredi XVIII. stol. eden pruskih ujetnikov, ki so bili poslani v Tunjice, ko so novo cerkev zidali.

¹² Domače ime za hišo naših sorodnikov na Šutini v Kamniku.

¹³ Naš del vasi se imenuje Mlaka.

¹⁴ Tone Stelè, r. 8. 1. 1888 v Tunjicah, u. jeseni 1914 v vojni v Vzh. Galiciji.

Hoteli so ga vtakniti v vojake. Prišli so ponj in ga s silo vlekli. On pa se prime za neko znamenje. Hitro ga izpuste misleč, da bo znamenje izruval in jih ž njim pobil.

Nato pošlje ponj kralj s poročilom: »Imam velikana, katerega se ne morem znebiti. Pridi ti!« Žnidar se napravi in vzame torbo, notri pa dene kos sira in kanarčka. Ko pride do velikana, pravi: »Skusiva se, kateri bolj stisne kamen. Vzame sir in ga stisne tako, da priteče voda. Velikan pa stiska kamen in ga stiska, da se ves razdrobi, vode pa ni. Reče mu: »Ti si močnejši.« Potem se skusita, kdo vrže dlje kamen. Velikan ga vrže, da ga štiri ure ni bilo nazaj. Žnidar pa spusti ptiča in ni ga bilo več. Zopet je bil velikan premagan. Nato se je naredila noč in sta šla spat. Žnidar je ležal v železni postelji, ker pa se je nekoliko bal, zleze pod posteljo. Ponoči, ko je velikan mislil, da žnidar spi, pride z vrha, kjer je ležal, doli in začne mahati s sabljo po žnidarjevi postelji. Ta skoči iz skrivališča in pravi: »Kaj me pa žgečkaš?« Čez nekaj časa velikan zopet pride, ker misli da žnidar spi. Ta pa je bil za vrati. Ko velikan pride, mu skoči med nogami ven, ga spodbije in mu odseka glavo. Bila je tolikšna, da so jo peljali s štirimi pari volov.

Sedaj pa mu kralj reče: »Drugo žival še imam, volka, ki mi je vse jagnjeda požrl.« Žnidar gre v gozd in ko pride nazaj pravi: »Hotel sem ga umoriti pa se mi je tako šmajhlal, sem pa dejal: 'Ta nedolžna žival naj živi, kaj bi jo pobijal.'«

8. Pripovedoval moj brat Tone:

Bili so trije neoženjeni bratje. Starejši se oženi. Nagovori ženo, da gre k bratu sosedu žet proso. Ta jo vidi in jo ustrelji. »Zakaj si jo ustrelil, te bom tožil,« pravi brat. Sosed pa mu je za to raje nekaj plačal. Drugi dan nese mož svojo mrtvo ženo v cerkev, reče mežnarju naj mu odpre, jo odnese v spovednico in gre po duhovnika rekoč: Moja baba bi se rada spovedala.« Gospod pride in jo hoče spovedati, baba pa le molči. Zato je dúfne v prsi, da se zvali po tleh. Mož stopi k njemu in pravi: »Tožim vas. Babo ste mi ubili.« »Ker ni hotela antvert dati,« odgovori duhovnik. »Moja baba je bila gluha.«

9. Povedal moj brat Tone:

V mnogih cerkvah ponoči samo od sebe zvonit. Tako v Tunjicah ob enajstih. Neka žena je slišala to zvonjenje in je misla, da je jutro. Šla je v cerkev, tam pa zagledala mrliča. Hitro se je obrnila, da bi ušla, pustila pa je kožuh, katerega so mrlič raztrgali in vzeli vsak po eno dlako.

10. Povedal moj brat Tone:

Neki mežnar je hodil vsako jutro skozi britof dan zvonit. Vselej je videl na nekem grobu nogavice položene na križ. Nekdo mu reče, naj eno vzame. On to res stori in gre v zvonik. Ko pride v zvonik gori, po-

gleda skozi okno in vidi na grobu sedeti mrliča, ki je obuval nogavico sedaj na eno sedaj na drugo nogo. Mežnar hitro vrže nogavico skozi lino in, predno ga oni more zgrabiti, prime za kembelj, da zvon zapoje. Sedaj pa mrlič nima več moči in odide.

11. Pripoveduje brat Tone:

Nekateri ljudje izkopljejo truplo mladega nedolžnega otroka in ga toliko časa tepejo, da začne krvaveti, da bi numare (loterijske številke) povedal.

Enkrat so ga topli, on pa je na pomoč zaupil in takoj je vstal polen britof mrličev. Eden izmed ljudi potegne hitro za vrv, da je zapel zvon, in rešeni so bili.

Enkrat so ga res toliko časa topli, da je številke povedal. Stavili so jih, toda prišle so vse krvave, oni pa so nato vsi pomrli.

12. Pripoveduje moj brat Jože:¹⁵

Šuštarji so prišli v štiro k Vinšekcu.¹⁶ Pri hiši so bile 3 dekleta in vsaka je imela svojega mucka v naročju in so jim iz skledе dajale pri jedi. Šuštarjem pa se to ni dopadlo. Popoldne so odšli domači na delo, mačke pa so ležale pri peči na klopi. Pa pravi majster: »Tega pa ne bomo trpeli. Dejmo jih enmav prebiksati!« Muckam pa je bilo ime: Spodlešekar, Huda muca, Sikst. »Fantje vzemimo kneftr v roke!« in je vsak po imenu poklical enega muca in ga je pošteno oplazil. Ko so jih zadosti nabiksali, so odprli okno in so jo mački pobrisali. Zvečer so prišle dekleta domov, so jih začele klicati pa ni nobeden maček hotel priti v bližino. Potem pa pravijo šuštarjem: Kaj je danes našim muckam, da ne gre nobena v hišo. Eden odgovori: »Buzarajkel', a' ne veste kako šuštarška smola mačkom smrdi.« Dokler so bli šuštarji pri hiši, ni noben izmed mačkov več prišel v hišo. Ko so ob letu zopet prišli, so jo mački takoj pobrisali ven in dokler so bli šuštarji notri, ni noben več pogledal notri.¹⁷

13. Pripovedovala na veliki pondeljek 1952 na Perovem pri Kamniku moja teta Franca Mazovec:¹⁸

O treh risih

Trije risi so v dolini ukradenega vola pekli in kad vina pripravili. Dvanajst razbojnikov je en grad obravbalo in so pod hrastom v bližini šteli denar in delila.

¹⁵ Jože Stelè, r. 5. 3. 1893 v Tunjicah, u. 27. 9. 1954 istotam.

¹⁶ Hišno ime v Tunjicah.

¹⁷ Prim. norveško pravljico o Peru Gyntu v uvodu.

¹⁸ Frančiška Mazovec, roj. Pavlič, r. 12. 9. 1876 v Podgorju pri Kamniku, u. 13. 3. 1959 na Homeu.

Bil je en fant malo trčen pa mu je mati rekla: »Tebi se ne bo nikdar dobro godilo, Tebe bodo še tuja durca po riti tolkla.« Fant je snel vratca omarce v zidu in jih navezal na hrbet: »Da me ne bodo tuje durca bila, bom domače vzel« — in je šel po svetu.

Noč ga je došla v dolini pod hrastom, kamor so zahajali razbojniki, pa ni vedel, kje prenočit; zlezal je na hrast. Razbojniki so prišli pa šteli naropani denar. Fant bi bil rad videl, koliko imajo in se je nagnil, pa so mu durca doli padle in ropotale po vejah. Oni so se preplašili in zbežali, fant pa ves denar pobral.

Risi so pa medtem jedli in pili; kad je bila težka in ker eden vzdihne »Ne morem piti«, se je sklonil in pil. Oni pa: »Ali kar po kravje?« Potem so tudi odšli.

Fant pa je prišel blizu okradenega gradu do birta in birt mu je svetoval naj gre v grad ker bodo risi prišli in tudi pokradli. On pa se je notri skrnil. Ko so risi prišli in je vsak pomolil glavo skozi luknjo, jo je odsekal in ga potegnil notri. Tako je vse pobil in je postal gradú gospodar in bogat.

II. Izročilo o Francozih

pripovedoval moj oče France Stelè leta 1909

1. Francozov bi nikdar ne bilo v naše kraje, če bi naših en general ne bil prodal. Eden naših je videl, kako sta se naš general pa francoski sešla na hribu in si segla v roke. Ker se je našim zdelo, da jih je gvišno izdal, je eden že kanon naciljal, da bi oba ustrelil, pa mu je drugi ubranil. Nato so naši dobili povelje, da naj več ne streljajo in so imeli Francozje prosto pot.

2. V Tunjice so Francozje prišli samo enkrat in sicer štirje k Vogrinu.¹⁹ Stopili so vsak na en prag, nabasali puške in bajonete nataknili. Eden je prišel v hišo in mu je moral stari vse skrinje odpreti. Z golo sabljo je hodil zraven njega. Denarja niso nič dobili, samo nekaj mesa so vzeli. Stari se je tako izstrašil, da je kmalu na to umrl.

3. Francozje so bili povsod na kvarterju samo v Tunjicah ne. Le s konji so enkrat šli skozi. Še moj oče je njih podkve našel. Med našo hišo in Tunjščico je namreč frajka (skupen svet) poglóbница, kjer so nekdaj vsi pasli. Tam se je konjem udiralalo (pogóbval' so), pa so podkve pogubili. Imele so široko obliko, samo v sredi je bila majhna luknja.

4. Na Španovem (tako se imenuje naš travnik pod Vogrinom) je Tunjščica bolj z ovinkom tekla. V tunjih na ovinkih je bilo zelo veliko

¹⁹ Hišno ime v Tunjicah.

rib. Francozje so bili v Podgorju na kvarterju. Prišli so in ovinke prekopali, da je voda naravnost tekla, oni so pa dobili ribe.

5. Moj stari oče so šli z veliko Tunjčani nad kriško graščino, ko je jelo pokati. Pa jih je v Mostah Francoz zagledal in mislil, da je sovražnik. Spustil je štuk gori in vpričo njih borovec na sredi razbil, zadel pa ni nikogar. Tunjčanje so pa bežali.

6. V Mostah je bila ta vélika francoska druhal. Naša armada je pa na Homec prišla in se postavila okrog hriba in pri cerkvi gori. Naš general je šel na Homcu okrog oltarja in en bel denar v lampico spustil, kjer večna luč gori. Nato so naši na Francoze padli. Od Homca tja se je kar megla potegnila in nanje padla. In so tako bežali, kar je kdo mogel, za véliko cesto proti Lukovici in Blagovici. Pavri pa so jih kar pobijali.

7. Starega očeta brat, ki je bil v Zapricah za vélikega hlapca, je pravil, da je bil eden naših dragonarjev tako togoten, da je konju glavo odsekal. Pripeljali so ga v zapriško graščino in ga h kozolcu priklenili. Takrat so pa jeli v Mostah pokati. En vojak ga je moral stražiti. Ko se začno pokati, se je pa odtrgal. Enemu je konja vzel, sedel nanj in letel proti Mostam na sovražnike. Zadel je na pošto dvajsetih mož in vse onemu gori prignal, da jih je moral stražiti. Sam pa je šel nazaj.

8. Neka žena je pravila, da se je na Posavju pri Ježici pri kovaču ta véliki Francoz skrila. Skrila ga je neka žena, da bi ga ne ubili. Dal jim je zato veliko denarja in jim pustil tako lepo hišo narediti kot še ni bilo nobene druge.

9. Francoz je zažugal, da bo nazaj prišel in da bo daleč okoli za véliko cesto vse drobnó, ker so ga tam s kropom polijali in pobijali, koder je šel.

10. Kadetek je k neki hiši pribežal in zelo lepo prosil, naj ga puste: »Samo mene imata mati in oče doma.« Pa so ga vseeno ferderbali.

11. Od Bitna proti Kamniku blizu studenca je stara lipa. Tam so Francozje imeli svojo blagajno. Ker se zemlja malo v vodo vsipa, so pastirji našli zlato. Kamniški Kindl ga je prav po ceni kupil. On je kupil tudi zlatega Jezuščka, ki je bil ukraden na Štajerskem pri sv. Frančišku. Zato so mu rekli — Kindl — otročiček.²⁰

²⁰ Zgodba se nanaša na znano tunjiško najdbó rimskih zlatnikov pred približno 150 leti.

III. Pegam in Lambergar

Pripovedoval Franc Brešar,²¹ Perovo pri Kamniku leta 1909

Lambergar je živel na Gorenjskem, Pegam pa je bil Turek. Lambergar je eno leto doma konja futral s samo pšenico in rebulo. Ob letu je po ograji okrog posestva prišel. Mati mu je povedala, da mora srednjo glavo odsekati.

Potem je pa jezdil čez Črnuče in tam Savo preskočil, se okrog obrnil in dejal: »Tule bi bil pa en most dober!«

Na Dunaju sta se pa s Pegamom udarila. Pegam je imel tri glave ker so mu vsi hudiči pomagali in je te glave samo Lambergar videl. Mu je pa srednjo odsekal in Pegam je bil premagan.

IV. Kolednice Treh kraljev

1. (Jarše)

Vsi pojejo:

Mi smo prišli
krali trije
z jutrove dežele.
Mi jezusa vofrujemo,
tga kralà nebeškega.
Prneslò smo mo
en vofr lep
merò, kadilo, čisto zlato.

Sem in tja hodijo in se priklanjajo, govoreč:

A. Kraleva visokost od kod ste vi doma?

M. Jest sàm kral Melhjør
sm tam doma k sonce gor gre.

A. Kraleva visokost od kod ste vi doma?

B. Jest sàm kral Boltežar
sm tam doma k sonce upovne stoji.

A. Kraleva visokost od kod ste vi doma?

(Črni): Jest sàm kral Gašper
sm tam doma k sonce dol gre.

H. Jest sàm kral Herod;
kadar boste našli dete,
pridte men povedat,
da ga grem tud jest pogledat.

²¹ Franc Brešar, r. 11. 12. 1856 na Perovem pri Kamniku, u. 3. 12. 1941 istotam.

Angel: Ti s' kral
jest uzamem teb' meč,
ti na boš več kral.

2. (Tunjice)

Mi poglejmo, kaj je tam,
Trije krali grejo h nam.
Gašper, Melhjør, Boltežar
so prinesli Jezus' dar.

3. (Tunjice)

- A. Jest sëm tam doma
ker sonce gori gre.
- B. Jest sëm tam doma
ker sonce dol gre.
- C. Jest sëm tam doma
ker voda vøn erlâ.

Mi smo trje krâli
Gašper, Miha, Boltežar.
Eden je prov črn, mlad,
vës je v portah in je zlat.

V. Štanceljni²²

(Tunjice)

1. Če bi Savco in Dravco
preplavati znov,
bi najgóršga dekliča
v Lublanci štemov.

Čez Savo in Dravco
ni nobenga mostu,
Če b plavat ne znov
bi pa h lupci ne šov.

Pod mostam je voda,
na most je pa led,
pa kdo bo vas hodu
k mojmo deklet.

2. Se j kravca prevpasla
ker nima sena,
se m je dekle zgojzdala
k me ni blo doma.

3. Vsa zlahta je jezna,
vsi ludje so čez me,
kar dol bi se vsedu
pa zjokov bi se.

4. Zakaj bi ne žvižgov,
zakaj bi ne pev,
k mam zavbr dekliča
sëm zmeram vesev
(k sm ga na limance vjev).

²² Stanza, ital. kitica.

5. Le malo počaki,
koroška dekle,
ko škorne nakujem
pa pridem po té.

(Vse veže samo ista melodija,
zato pravijo: »Se lahko pritakne.«)

VI. Pesmice

(Tunjice)

1. Dobr dan, gospod uštér,
tako luštno ni nikjer
kakor tukejla pri vas,
tolk skrbete vi za nas.
- Dobr dan, gospot uštér,
kelnarce pa ni nikér,
da b rajtngo povedala
celo našo cerāngo.
- Vin je 2 goldinarja,
prata pō goldinarja,
cirtre, goslā, harfe, bas
to je nam za 'n kratāk čas.
2. Zdaj se deklīčam
krvica godi
ker cesar fantiče loví;
ble vedle b'se pret omožile
de b tolk solz na pretočile.
- Za pušəlc moj dala
zelen rožmarin,
takrat se bo troštov
k na vojsko pojde ž nim.
3. Oj sinek moj Francəl,
pojdi ti dam,
domà ti očka prov bovni ležé.
Nej le ležé ležé,
Boh nej jəm pa za zdravje skrbí.
- Oh sinek moj Francəl,
pojdi ti dam,
domà ti očka na parah ležé.
Nej le ležé ležé,
Boh nej jəm pa za dušo skrbí.
- Oj sinek moj Francəl, pojdi ti dam,
doma ti pa hiša s plemenam gori.
Nej le gori gori gori
sam svet Flerjan nej jo pa pogasi.

Zusammenfassung

VOLKSTÜMLICHES AUS TUNJICE UND AUS DER UMGEBUNG VON KAMNIK

In der Einleitung macht der Autor auf die Verwandtschaft einer von ihm im *Etnolog* XI., Ste 331 veröffentlichten Familienüberlieferung von unübertroffenen Scharfschützen Tomazèk und Jakac-dem Teufel mit dem norwegischen Märchen vom *Per Gynt* aufmerksam. Hier veröffentlicht er ein zweites in diesem Zusammenhange interessantes Märchen von den Schustern und Katzen bei Vinšek.

Das Übrige hier veröffentlichte bezieht sich auf die Familientradition des Hauses Stelè in Tunjice, auf die Franzosenkriege vom Anfang des XIX. Jhrh., auf die Schatzgräberei und auf Pegam in Lambergar. Ausserdem sind hier Bruchstücke der Dreikönigslieder veröffentlicht, aus denen ihre Abstammung aus dem Dreikönigsspiel ersichtlich ist. Es folgt eine Reihe volkstümlicher »G'stanzeln«.

ŠE EN PUSTNI LIK: ŠEMBER — SCHEMBART

Lovrenc Sušnik

K raznim pustnim likom, ki so znani pri nas, lahko prištejemo še enega, čigar ime se je ohranilo — kar je posebno zanimivo — v vodnem imenu v zminškem okolišu.

Ob študiju ondotnih krajepisnih imen je pritegnil mojo pozornost posebno potok ŠembárkUCA v Breznici pod Lubnikom (med *Pepevníkom* in *Vovšami*; izliva se pri Rohotnikovi žagi v Sopotniško grapo). Je to kratek, a izredno grd, skalovit in komaj dostopen graben, ki vzbuja gledalcu s strmih bregov občutek grozljive tesnobe.

Razen navedene oblike imena, ki je v rabi na kraju samem, imamo še dve drugačni obliki. P. Blaznik¹ omenja med nemškimi ledinskimi imeni na levi strani Sore vodo šenpajkelc (verjetno iz Sopotnice, kjer sem tudi sam slišal to obliko). Fr. Planina² pa jo navaja po podatku iz Brodov ali Gabrka kot Šembajkovec (izg. šembajkuc).

Poskusimo pojasniti, kaj se skriva za tem imenom. Da je tujega izvira, je očitno na prvi pogled; zato je v drugih krajih kot ne več razumljeno doživelo razne spremembe.

Po mojem tiči v njem nemški pustni lik Schembart.

Kot znano, se v naših narečjih *-t-* zlasti pred *-l-* rad nadomešča s *-k-*: *Bart(e)l* > *parkelj*, *Beutel* > *pajkelj*, *zärteln* > *crklät*, *Kittel* > *kikla*, *Viertel* > *firkelj(c)*, *potel* > *poklam* (po Gorenjskem), *siten* > *síkŕ*, *tje* > *kê*, *tretji* > *ta tréjk* (od tega *tréjkuc* v čebelarstvu), *Tmin* (Tolmin) > *Kmin* idr.³ Tako je nastala *Šembark-al-ca* oz. *Šembarkuca*. Obliki na *-c* sta privzeli moški spol ali pa sta izšli iz vokala, kar je v toponomastiki pogost pojav. Glede *-j-* namesto *-r-* lahko primerjamo bavarsko *Schuf-baitel* (*Schufbartel*)⁴ ali pa *fajmošter* > *Pfarrmeister* (po disimilaciji), mogoča je pa zraven ljudska naslonitev na *pajkelj*. Glede *-n-* namesto *-m-* lahko najdemo tudi v nemških virih obliko po ljudski etimologiji *Schönbart* (zraven več drugih variant). In da nastopa *-p-* namesto *-b-*, je

¹ P. Blaznik, Kolonizacija Poljanske doline — Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo XIX (1958), 26.

² Fr. Planina, Reka Sora, njeno porečje in njen režim — Loški razgledi VIII (1961), 64.

³ Prim. K. Strekelj v Ljubljanskem Zvonu 1889, 98 in v LWKunde (= Zur slavischen Lehnwörterkunde) — Denkschriften der Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl., Wien, Bd. L (1904), 62 pa Fr. Ramovš, Historična gramatika slovenskega jezika II. Konsonantizem. V Lj. 1924, 207 ssl.

⁴ Gl. K. Strekelj, LWKunde, l. c., 62, 64.

v bavarsko-avstrijskih narečjih splošno znana stvar, kakor to lahko vidimo tudi pri številnih izposojenkah iz njih. Tudi v nemških tekstih nahajamo obliko s *-p-*: *schemper*.⁵

Kaj je bil ta Schembart? Beseda izhaja iz srvnem. *schemebart*, *schembart* — bradata maska, prvotno maska z brado, in je sestavljena iz *scheme*, *schem* (stvnem. *scēmā scēma* — senčna slika, krinka, naličnica) ter *der Bart* — brada.⁶ Prim. našo pustno šemo.

Prvič je omenil to besedo Hugo von Trimberg, šolnik v Bambergu, v svojem »Der Renner« (1500) v pomenu grde, spakaste krinke (*schempart*). Skoraj istočasno se navaja za frankovsko-turinško sosednje ozemlje (v Saalfeldu): »mit den schembarten«. Leta 1482 se razlaga v Nürnbergu: *lamorfa larva* »Schiempart anthun als do sich einer verkehrt oder verstelllet als der teufel«. ⁷ Bila pa je razširjena prej še čez meje Bavarske in Tirolske.⁸ Posebej se je pozneje uveljavila pri pustnih obhodih v Nürnbergu (*Schembartlaufen*), ki so jih (od 1449—1539) vsako leto prirejali mesarji in nožarji, kot so bili v 15. in prvi polovici 16. stoletja tudi v drugih mestih v Nemčiji predpustni obhodi v režiji raznih korporacij (cehov). V Nürnbergu so zbujali ti obhodi (kasneje ob sodelovanju patricijev) z vsakokrat novo izvirno opremo tolikšno zanimanje, da jih je (tiste iz leta 1539) opisal tudi Hans Sachs in so vodili o tem v posebnih knjigah nekake kronike, v katerih so bili kostumi (oprave) vsakega leta skrbno opisani in upodobljeni.⁹

Glavna privlačnost pri teh prireditvah je bil po letu 1475 »Pekel« (die Hölle) na saneh, ki je dobival razne osnovne oblike: grad, hiša, ladja, mlin na veter, stolp, krokodil, hudič ali velikan, zmaj ali slon idr.; ves ta aparat so po obhodu pred mestno hišo sežgali.¹⁰

Med mnogimi maskami so nastopali tudi hudiči, divji možje¹¹ itd. Na barvasti sliki pri Vogt-Kochu na n. m. pred str. 259 je npr. upodobljen tak divji mož: je bradat in ves kosmat, pokrit le z mahom in listnatim pasom nad bedri; na glavi ima venec iz listja. Na desni rami nosi drevo s tremi koreninami in z vrhom iz dveh listnatih odrastkov; blizu

⁵ Gl. M. Lexer, *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch* II, Leipzig 1876, 698 (s. *schēme-*).

⁶ Gl. F. L. K. Weigand, *Deutsches Wörterbuch*², Gießen II (1876), 630, 565 sl.; J. u. W. Grimm, *DWb* (= *Deutsches Wörterbuch*, Leipzig 1854 ssl.) IX, 1486—8 idr.

⁷ Gl. Hans Moser, *Zur Geschichte der Maske in Bayern*, v »Masken in Mitteleuropa«, hgg. v. L. Schmidt, Wien 1955, 100 in 105.

⁸ Prim. HDA (= *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. Hgg. ... von Hanns Bächtold-Stäubli, Berlin), Bd. V, 1766.

⁹ Prim. Dr. Friedrich Vogt-Dr. Max Koch, *Geschichte der deutschen Literatur von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*³, I. Bd., Leipzig u. Berlin 1910, 259 sl.

¹⁰ Gl. Adolf Spamer, *Deutsche Fastnachtsbräuche*. Jena 1936, 10; Hans Moser, *Zum Nürnberger Schembartlaufen* v »Masken in Mitteleuropa«, l. c., 127; Karl Anton Nowotny, *Das Nürnberger Schembartlaufen*, v »Masken in Mitteleuropa«, l. c., 142—190.

¹¹ Gl. A. Spamer, l. c., 28—32.

vrha se oprijemlje debla možek, ki ga je divji mož očitno nekje ugrabil. To je že star lik iz pomladanskih običajev, ki v boju s pomladjo predstavlja zimskega demona kot podobo neukročenih, divjih naravnih sil.¹²

Laofarji (tekalci)¹³ so bili prvotno v južnonemških in avstrijskih malih mestih urejene skupine mask (z rilci, biči, poslikanimi ali cunjastimi oblačili idr.), ki so spremljale spreved s tekanjem, poskakovanjem, plesanjem, topotanjem in drugačnim divjanjem; besedo so torej uporabljali v širšem pomenu vsakovrstnega gibanja.¹⁴ Še drugače so bili opremljeni v bavarskem pogorju (z lesenimi maskami, zvonci, smrekovimi vejami ali volovskimi repi)¹⁵ itd.

Kasneje, ko so se udeleževali sprevedov tudi pripadniki višjih stanov — mladi patriciji, pa srečujemo npr. v Nürnbergu tekalce po novi modi (zgodnje renesance), ki nastopajo brez mask. Oblečeni so bili v belo, okrašeni s pisanimi trakovi, s čopi zelenja (zelenike) na glavi ali v roki. Od nekdanjih demone odganjajočih pridevkov je tem imenitnim tipom maškar razen zelenja ostal samo bič ali sulica ipd. Zato jih pogosto vidimo, kako nastopajo kot reditelji in svarilci pred sprevedom.¹⁶ Dva taka tekalca sta upodobljena tudi na prej omenjeni sliki pri Vogt-Kochu. Starinske strahotne, grde figure (divji mož, hudič idr.) so imele zdaj (po letu 1521) le drugotno vlogo kot dodatek h kostumiranemu sprevedu.¹⁷

Kot drugod pri takih priložnostih tudi tu ob norčijah ni šlo brez satir in smešenja raznih ustanov ali oseb; pri tem so prispevali svoj del seveda tudi divji možje, vragi idr.; hudiči so prišli iz srednjeveških misterijev kot zelo pripravniki za kaj takega tudi v pustne običaje. — Ta stran prireditelj je postala usodna tudi za tiste v Nürnbergu (konec sprevedov leta 1539).

Kaj je tedaj jedro predstave, ki je dala povod za poimenovanje potoka pri nas? Iz navedenega izhodišče ni tako lahko razvidno, kot je npr. pri podobnem liku *parkeljna* ob miklavževanju, ki ima — mimogrede povedano — podoben izvir: izhaja namreč iz kor.-štaj. *Partl* ali *Spitzpartl* (pač po veliki kozji bradi), nastopa v podobi vraga za strah otrokom s primerno masko in opremo (koš, šiba, veriga ali burkle ipd.), ter je najbrž tudi prevzet iz pustnih demonskih likov.¹⁸

¹² Gl. A. Spamer, l. c., 30.

¹³ Že M. Pohlin, Tu malu besedishe treh jesikov, Lj. 1781, ima to besedo s. v. *Tekevc*, s. m. Der Laufer, Curior.

¹⁴ Gl. A. Spamer, l. c., 47.

¹⁵ Gl. A. Spamer, l. c., 16.

¹⁶ Gl. A. Spamer, l. c., 26.

¹⁷ Prim. H. Moser, l. c., 124 — 6; K. A. Nowotny, l. c., 145 (po njem je rokopišov z barvastimi slikami kostumov nad 50).

¹⁸ Prim. M. Lexer, Kärntisches Wörterbuch, Leipzig 1862, 17; Unger-Khull, Steirischer Wortschatz..., Graz 1913, 478, 525; K. Strekelj — Archiv für slavische Philologie XIV (1892), 534 in v Letopisu Matice slovenske 1892, 145 op. 1; B. Orel — NS (= Narodopisje Slovencev) I, Lj. 1944, 346 sl.

Glavno je bil pač lik našemljen tako, da je zbujal pri gledalcih strah in grozo, naj je bil ta možak-zli demon že maskiran v podobi vruga, divjega moža ali pusta. Če je npr. divji mož namazan še s sajami, ga imajo navzoči lahko za hudiča in ga tudi tako imenujejo.¹⁹ Prav tako ga je Cerkev imela za utelešenje razdirajočega, surovega poganstva, za hudobnega duha in hudičevega hlapca.²⁰ Sploh se prepletajo v vrugu še različne bajeslovne postave starih božanstev in demonov.²¹

V spominu na predstavo takih likov je nastalo tudi ime Šembar-kuca, ker je tudi njen graben zbujal strah in grozo, trepet pred neznanimi silami v njem. Podobnih primerov, ki jim je botrovala ista misel ali podobno čustvo, imamo več tudi drugod: *Hudičev* pa *Zlodjev potok* ali *graben*,²² *Vražji graben*,²³ *Vragovec* (*Vraguc*) v zminškem okolišju, vodna jama *Škratovka* pri Planini,²⁴ *Škratova dolina* blizu Zidanega mostu,²⁵ številni *Pekli* (strmi prepadi) ipd.

Težko je vprašanje, od kod je moglo priti to ime v Breznico. — Najbližja bi bila misel na pasijonske igre (ali sprevode), ki so jih prirejali po letu 1721 kapucini v Škofji Loki. In res nastopa že v I. podobi poleg angela z mečem tudi hudič. Po letu 1734 so vrinili za prvo podobo (Smrt) še podobo: Pekel. Tu se vrsté: Lucifer s hudičevo kónjico; hudič-krilati lev; hudič z zastavo; hudič z drevesom; štirje hudiči vlečejo pogubljen dušo na verigi. Lucifer (z dvema hudičema) opisuje pri tem svoj padec in sedanje vlogo, hudiči pa recitirajo o mukah duše v peklju, ki zdaj prepozno in zastoj toži.²⁶ Pozornost nam zbujajo le hudič z drevesom, a imena Šembar ni najti. — Tudi v podobnih sprevodih v Ljubljani (leta 1617), v Kranju (leta 1730), Novem mestu, Trziču idr. so nastopali razen dobrih tudi hudobni duhovi,²⁷ a zase ne zvemo nič določnega. Le iz okolnosti, da so bili ljudje naprošeni, vesti se pobožno in ne kakor pustne šeme, je razvidno, da so se hudiči kot pretežno komične

¹⁹ Prim. H D A, Bd. IX (1938/41), 978 sl.

²⁰ Gl. A. Spamer, l. c., 31.

²¹ Gl. N. Kuret v »Obisku«, Lj. 1942, 162 sl., 165.

²² Gl. Fr. Bezljaj, Slovenska vodna imena I, Lj. 1936, 219; II, Lj. 1961, 341.

²³ Gl. N. Kuret — Obisk, Lj. 1942, 165.

²⁴ Gl. Fr. Bezljaj, Slovenska vodna imena II, Lj. 1961, 244 sl.

²⁵ Gl. R. Badjura, Zasavje, Lj. 1928, 53 sl.

²⁶ Prim. A. Koblar, Pasijonske igre na Kranjskem — Izvestja muzejskega društva za Kranjsko II (1892), 117; J. Mantuani, Pasijonska procesija v Loki — Carniola n. v. VII (1916), 222—232, in VIII (1917), 15—44; objava besedila rokopisa s študijo o zgodovinskem razvoju takih procesij idr. Prim. posebej str. 22—24; tu stoji v tekstu (VIII, 22: *Der Teyfel greiff* (kakor prav tam Bischoff, Graff), torej ne: hudič starček, kot ima Koblar; A. Trstenjak, Slovensko gledališče. Zgodovina gledaliških predstav in dramatične književnosti slovenske. Lj. 1892, 14; N. Kuret, Ljudsko gledališče pri Slovencih — SE (= Slovenski etnograf) XI (1938), 11—48.

²⁷ Prim. A. Koblar, l. c., 114; H. Costa, Ein Passions-Schauspiel in Krain — Mittheilungen des historischen Vereines für Krain, Laibach, XII (1857), 69 sl.; Isti, Die ehemalige Charfreitags-Prozession in Laibach, prav tam, 100 sl.

figure težko vzdrževali raznih burk in izgrediv.²⁸ In leta 1674 je grajal škof Rabatta ob vizitaciji v Kranju, »da letajo na veliki petek hudiči kakor pustne šeme po mestu.«²⁹ Ker prejšnje prepovedi niso dosti izdale, je cesar Jožef II. zaradi pomanjkanja resnobe in spodobnosti leta 1782 vse take sprevede dokončno odpravil.

Tudi sicer so vrági večkrat nastopali, npr. pri jezuitski telovski procesiji v Ljubljani leta 1622.³⁰ Tako še v priljubljeni igri o paradizu (Raj), ki so jo v 17. stoletju igrali dijaki pri jezuitih, leta 1670 celo v slovenskem jeziku zunaj obzidja Ljubljane: tu sta dva predstavljala vrága in so verjetno prav ti prizori rodili razne samovoljne nespodobnosti.³¹

Prav tako iz Fr. Kotnikovega prikaza »Verske ljudske igre«³² ni razbrati nič konkretnega, kar bi nam pomagalo rešiti to vprašanje.

Poglejmo zdaj še pustne običaje. Tu se koj spomnimo *lavfarjev o Cerknem*, ki nam jih je v več razpravah predstavil N. Kuret.³³

Glavna oseba poleg drugih našemljencev je tu pust, ki je ves pokrit z mahom, tudi po pokrivalu in rogovih, ima krinko s čekani, v roki nosi svežo jelko, ki pa nima več korenin. Po vsem tem je to pravzaprav divji mož, zimski demon, ki ga mora doleteti smrt, da nastopi pomlad. Drugi spremenljivi ljudski tipi so razen starca-sodnika le za nekake statiste in tako postranskega pomena. Ves nastop pusta in njegova obsojba sta podobna onim v Švici in na Tirolskem.³⁴ Ali tudi tu ni omenjeno ime Schembart; le jelka spominja na divjega moža v nürnberških obhodih.

Če pogledamo pustne šege drugod,³⁵ našega imena prav tako ne najdemo pri raznih maskiranih likih, kakor tudi Valvasor Schembarta ne omenja. Vsakovrstni »grdini« in drugi kožuharski liki, pa »tajfl« kot spremljevalec Korantov na Ptujskem polju nam ne pomagajo rešiti našega vprašanja.³⁶

²⁸ Gl. A. Koblar, l. c., 119; N. Kuret, Ljudsko gledališče pri Slovencih — SE XI (1958), 30 sl.

²⁹ Gl. Fr. Kotnik, Pasijonske procesije — NS II, Lj. 1952, 109.

³⁰ Prim. N. Kuret — Obisk 1942, 106: »Pri 7. odru je hudič gonil meh 4 kovačem, ki so kovali kopja za preganjanje porajajoče se Jezusove družbe.«

³¹ Gl. J. Mal, Stara Ljubljana in njeni ljudje. Kulturno-zgodovinski oris, Lj. 1957, 120; Fr. Kotnik, l. c., 111; Dušan Ludvik, SE VIII (1955), 261 sl.

³² V NS II, l. c., 105—121.

³³ Pustne šeme na Cerkljanskem — Et (= Etnolog), XVII (1944), 101; Aus der Maskenwelt der Slowenen — Masken in Mitteleuropa, l. c., 201—220; Ein Wildemann-Spiel in Slowenien — Alpes Orientales, Lj. 1959, 127—131 (SAZU, razred za filol. in lit. vede (II), Dela 12/3).

³⁴ Gl. N. Kuret, Ein Wildemann-Spiel in Slowenien, l. c., 127 ssl.; A. Spamer, l. c., 28 ssl.

³⁵ Prim. B. Orel — NS I, 315 ssl.; V. Möderndorfer, Verovanja, uvere in običaji Slovencev II, Lj. 1948, 161 ssl.; Dr. P. Metod Turnšek, Pod vernim krovom II, Lj. 1944, 105—114.

³⁶ Gl. N. Kuret, Ljudsko gledališče pri Slovencih — SE XI (1958), 34 sl.; Isti, Skrivnost naših pustnih krink — Obisk 1942, 38 ssl.

Divji mož, kakor nastopa v naših pripovedkah,³⁷ v splošnem ni posebno strašen; večkrat se da dosti lahko ukaniti ali drugače odpraviti. Le oni v št. 151 (Divji mož in lovec) je opisan z vsemi strah zbujujimi pridevki, kot mu gredo. Zanimivo pa je, da je v Ljubljani leta 1731 mesto uredilo poleg rotovža hotel »Pri bidlmonu« (*Zum wilden Mann*), kakor se je imenoval podoben hotel tudi v Gradcu;³⁸ to kaže dosti razširjeno poznanje tega lika.

Po vsem tem nam ostajata za sedaj le dve možnosti: da so zanesli to ime k nam številni tujci med meščani, ki so se priselili k nam iz švicarskih in južnonemških mest in so tudi tu ohranili svoje navade in običaje,³⁹ ali pa so ga prinesli s svojih popotovanj kakš domačini, denimo študentje, trgovci, vozniki, romarji idr., ki so po svojih opravkih neredko obiskovali sosedne nemške dežele in so mogli ondi videti tudi take obhode s Schembartom. —

Končno pa ni nemogoče, da je v zvezi z našo besedo tudi znani šember, -bra, in v istem pomenu šembraj; dalje šembran, -a, -o ali z alternacijo kot pri šent — hent tudi hember, hembraj, hembran. Medmet šember ima po Slovenskem pravopisu 1962, 276, 861 zvezi: *da te ~, ~ te vzemi*, različica *hember* pa izraža rahlo nejevoljo, začudenje. Po M. Pleteršniku⁴⁰ je ta interjekcija neka kletvica, tudi *m.: š. te vzemi* (Jurčič), podobno pri šembraj: *neki šembraj me je prav daleč okoli nosil* (Glas.); šembran mu je »verflixt, vermaledeit« (v kletvicah). J. Glonarju⁴¹ je šembran »pretet« (315: evfemizem za »preklet«). A. Janežič⁴² ima pod šembran »verwünscht, verteufet«. Iz tega sledi, da je šember prvotno le milejši izraz za »hudič, vrag« — podobno kakor šent. Po Pleteršniku⁴³ je hembraj = šembraj znan po Gorenjskem in Dolenjskem, za hembran navaja tudi Novice, za šembraj pa Glasnik (slovenski).

Kakor s pomenske strani je mogoča zveza s Schembartom tudi z glasovne: končni -t je lahko odpadel in že v nemških virih dobimo okrajšano obliko *schemper, schönbar*.⁴⁴ Tako se je lahko razvil pri nas šember, -bra kakor čeber, -bra, november, -bra itd. — Sicer je znan iz zahodne Češke neki hudobni demon *Semper*, ki straši v decembrskih nočeh otroke⁴⁵ ali jim celo para trebuhe, in podobno v sosednjem delu Bavarske *Semper* (tudi *Zemper, Zember*) kot »Knecht Ruprecht, Khold«; po Schmeller-Frommannu mu je morda izvir Schembart

³⁷ Prim. J. Kelemina, Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva, Celje 1930, št. 150—156.

³⁸ Gl. J. Mal, Stara Ljubljana in njeni ljudje, l. c., 153.

³⁹ Prim. J. Mal, l. c., 65 sl.

⁴⁰ M. Pleteršnik, Slovensko-nemški slovar, Lj. 1894/95, II, 625.

⁴¹ J. Glonar, Slovar slovenskega jezika, Lj. 1936, 385.

⁴² A. Janežič, Slovensko-nemški slovar⁴, Celovec 1908, 715.

⁴³ M. Pleteršnik, l. c., I, 265.

⁴⁴ Gl. Grimm, DWb IX, 1486; Schmeller-Frommann, Bayerisches Wörterbuch², München 1872—77, II, 418.

⁴⁵ Gl. HDA, l. c., V. 1766, VIII, 730.

ali pa sv. Simpert (Simpertus, 13. okt.).⁴⁶ Meni je prvo verjetnejše, sicer pa za našo razlago ta demon glede na omejeno ozemlje in večjo oddaljenost pač ne prihaja v poštev.

Za nemški izvir besede govori tudi to, da je ni, kolikor vidim, zunaj Slovenije na jugovzhodu, saj *šemper*,⁴⁷ m. »nadimak čovjeku, koji je dugačak kao kolac«, ne bo spadal sem.

Če je torej naša domneva, da je šember izšel iz Schembarta, pravilna, potem je moral biti ta lik pri nas nekdanj širše znan kakor le v Breznici. Ali je in kje je morda nastopal tudi v naših krajih, pa ostaja še nerešeno vprašanje.

Omembe je vredno nazadnje še temno ime rastline, ki ga prinaša B. Šulek:⁴⁸ *Šemborc, Šembort* (Brek.) *Cytisus nigricans* L. (Bl.), verjetno iz okolice Novega mesta, kjer je Breckerfeld⁴⁹ zapisoval narodno blago. Če je *šembort* prvotna oblika in je *šemborc* ali *šemborec* le prevzel bolj razširjeno pripono *-(e)c*, potem je beseda lahko nastala iz Schembarta. Kar zadeva pomen, ni izključena možnost, da se je zaradi nenavadno hitre počrnitve⁵⁰ rastline v ljudeh porodila vraževerna misel na črnega zlodeja... A rastlinska imena imajo med ljudstvom posebno zamotana pota in tako je tudi pri tem potrebna vsa previdnost.

Za zaključek pa navrzimo za dobro voljo še svojevrsten besedni ocvirek! A. Mrkun⁵¹ navaja iz Ponikev na Dolenjskem tole molitev pri zagovarjanju kačjega pika: »Tam stoji ta silna skala (5 ×), tam gori leži sv. Šemberjevs (3 ×), prišla je Mati božja Marija Devica (3 ×), da zemski črv tebi ne more nič škoditi (3 ×)«. *Šemberjevs* stoji namesto *Šempasa* (s. *Bassus*), kot je razvidno iz drugih podobnih zagovorov.⁵² Podobnost z našim imenom bo prejkone zgolj naključna, ker stoji spredaj sv., *Sempa* za *Šent-*, in je *šember* mogoče le sozvenel; oblika pa je prav zanimiv primer, kake čudne spremembe lahko dožive nerazumljene besede v ljudskih ustih. —

Tako upamo, da se nam je posrečilo kolikor toliko razjasniti izvir in postanek enega izmed pustnih likov, čigar redki in zelo zabrisani sledovi so se še ohranili pri nas. Je pa še več takih postav, ki se sporadično omenjajo tu pa tam in ki še čakajo pojasnitve.

⁴⁶ Prim. Schmeller-Frommann, l. c., I, 285, II, 1125.

⁴⁷ Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu. XVII/3 (1961), 531.

⁴⁸ Dr. Bogoslav Šulek, Jugoslavenski imenik bilja, Zagreb 1879, 388.

⁴⁹ Prim. Slovenski bi(j)ografski leksikon, Lj. 1925 ssl., I. zv., 57.

⁵⁰ Kakor mi je prijazno pojasnil botanik dr. M. Wraber, spada ta *šemborec* ali *črnikasta relika* k stročnicam. Stebelce ima redke vejice, 3–4 cm dolgi zreli stroki so črni in ves grmič požet koj počrni. Prim še dr. Angela Piskernik, Ključ za določanje cvetnic in praprotnic², Lj. 1951, 138 sl.

⁵¹ Gl. A. Mrkun — Et X—XI (1937—1939), 5.

⁵² Prim. I. Koštiál — Zeitschrift für österreichische Volkskunde XVII (1911), 172; J. Lokar — Et XV (1942), 96; M. Matičetov — SE III—IV (1951), 335.

Zusammenfassung

NOCH EINE FASTNACHTSFIGUR: ŠEMBER — SCHEMBART

Der Verfasser bespricht in seinem Beitrag den Namen eines Baches in Breznica bei Skofja Loka (Oberkrain): Šembarkuca (auch Šenpajkelc und Šembajkuc). Er leitet ihn vom deutschen »Schembart« her, den zuerst Hugo von Trimberg in seinem »Renner« (1500) erwähnt und der besonders durch die Nürnberger Fastnachtsumzüge (Schembartlaufen) weithin bekannt wurde. Das Wort bedeutete ursprünglich »Maske mit Bart« bzw. den Teufel und so konnte der Name zur Bezeichnung dieses wilden, Grauen erregenden Grabens werden, wobei noch die Vorstellung des Wilden Mannes mitgewirkt haben mag.

Schwieriger ist die Frage zu beantworten, woher und auf welchem Wege der Ausdruck in die entlegene Umgebung von Skofja Loka gelangen konnte. Obwohl der Teufel auch hierzulande in verschiedenen Passionsprozessionen, u. ä. eine Rolle spielte und noch jetzt in Fastnachtsbräuchen usw. auftritt, wird er — soweit bekannt — da nirgends als Schembart erwähnt und so kann er entweder durch eingewanderte deutsche Bürger oder durch einheimische Reisende, die vielfach die deutschen Nachbarländer besuchten, hergebracht worden sein.

Auf denselben Namen dürften die Fluchwörter šember, šembraj, šembran u. ä. zurückgehen. Beim merkwürdigen Pflanzennamen šembor(e)c, šembort (*Cytisus nigricans*) ist derselbe Ursprung unter bestimmten Voraussetzungen zwar möglich, aber nicht sicher.

VRSTE OGNJIŠČ NA SLOVENSKEM IN NJIH DANAŠNJE STANJE

Fanči Šarf

Na izredno naglo propadanje elementov, značilnih za ljudsko stavbarstvo na Slovenskem, so etnografi v zadnjih letih že večkrat opozarjali.¹ Problem so obravnavali predvsem v okviru spomeniško varstvene službe, ki je v zadnjem času na pobudo Slovenskega etnografskega muzeja še prav posebno intenzivno iskala najuspešnejše načine za ohranitev te vrste kulturne dediščine.²

Od sestavnih delov stanovanjske ljudske hiše je nedvomno ognjišče med najpomembnejšimi. Način, kje in kako so v hiši kurili ogenj, je stoletja odločal o oblikovanju prostora ter posredno seveda vplival na razvoj stanovanjske stavbe. Ob gradivu, ki so ga v dobrem zadnjem desetletju mogli zbrati Slovenski etnografski muzej ter deloma nekateri pokrajinski muzeji³ pa tudi ob anketi, ki smo jo izvedli s pomočjo Dimnikarske zadruge Slovenije,⁴ moremo ugotoviti, da smo Slovenci danes resnično na prelomnici, usodni za dokončni propad starih, stoletja pomembnih ognjišč.

Ognjišča, ki smo jih v zadnjem času še lahko registrirali, opisali ali drugače dokumentirali, so se ohranila največkrat zaradi slabega socialnega stanja lastnika hiše, tu in tam tudi zaradi konservativnosti starih gospodarjev, v nobenem primeru pa ne iz spomeniško varstvenih odnosov. Zato lahko za vsa ognjišča brez izjeme z gotovostjo trdimo, da se bodo v nekaj desetletjih dokončno umaknila sodobnejši ureditvi prostora za kuhanje ali propadla skupno s starimi hišami. Spomeniško varstvena služba stoji v tem pogledu pred skrajno aktualnimi in ne lahkimi nalogami.

¹ B. Orel, Problematika varstva etnografskih spomenikov v Sloveniji, Slovenski etnograf VI—VII 1955—54; F. Šarf, Iz varstva ljudske arhitekture, Varstvo spomenikov VI 1955—57; ista, K problematiki varstva etnografskih spomenikov, Varstvo spomenikov VII 1960—61.

² Posvetovanje o muzejih na prostem 14. III. 1965 v knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani; organiziral ravnatelj Slovenskega etnografskega muzeja Boris Kuhar.

³ Predvsem Mestni muzej v Celju in Pokrajinski muzej v Murski Soboti, katerima se za podatke o ognjiščih na nujnih območjih najlepše zahvaljujem. Posebej se zahvaljujem tudi prof. S. Kotniku iz Prevalj, ki je med učenci 8. razr. izvedel anketo in poslal poleg številnih opisov tudi risbe ognjišč in ognjiščnega inventarja. Za popis ognjišč v zgornji Savski dolini se toplo zahvaljujem Marjanu Fuchs, ravnatelju osnovne šole na Dovjem.

⁴ Za razumevanje in pomoč se prav lepo zahvaljujem tov. Gustavu Lapuhu, predsedniku Društva dimnikarjev Slovenije in tov. Janku Lipniku, predsedniku Zadruga dimnikarjev Slovenije in sodelavcem.

Razširjenost raznih tipov ognjišč

Na slovenskem ozemlju moremo danes ugotoviti v glavnem tri različne tipe ognjišč; vsak ima več razvojnih stopenj in tudi več prehodnih oblik.

1. Nizko prosto stoječe ognjišče mediteranskega tipa⁵ se je do danes ohranilo na zahodnem in jugozahodnem delu Slovenije, to je v Slov. Primorju in v Beli krajini. Ta ognjišča najdemo bolj ali manj še v vseh razvojnih stopnjah na naslednjih območjih: vse Posočje, Tolminsko z Baško grapo, Šentviška in Banjska planota, Goriška Brda, Vipavska dolina, Brkini, Kras in Slovenska Istra. Krajevno poteka meja po vaseh zgornje Soške doline, po severnem robu Tolminskega, po vzhodnem grebenu Baške grape, vzhodnem in južnem robu Šentviške planote, ob reki Trebuši in gornjem toku Idrijce čez prelaz Col-Črni vrh preko Hrušice in Postojne, ob reki Pivki preko Bača in Knežaka ter vasi ob gornjem toku Reke. Navedena meja se v celoti sklada z naravno mejo (graben Julijcev od Mojstrovke do Porezna, cerkljanski in idrijski hribi ter vzpetine vzhodno in zahodno od Postojne) pa tudi z gravitacijo v gospodarskem pogledu. Vsi navedeni kraji ter kraji jugozahodno od njih so bili vezani na Gorico in Trst, od koder so ljudje prinašali novosti in jih vključevali v svoje domove.

V Beli krajini najdemo nizka odprta ognjišča še danes v vseh ob Kolpi od Starega trga preko Vinice do Radovice nad Metliko, to je na skrajnem jugovzhodnem delu, v notranjosti Bele krajine pa predvsem v okolici Dragatuša. Vpliv sosednje Hrvatske je očiten.⁶

2. Visoko odprto ognjišče v bolj ali manj tesni povezavi s predpečkom⁷ se je pri nas do danes ohranilo na vsem obmejnem ozemlju nizkih, prosto stoječih ognjišč, to je v zgornji Savski dolini, v Bohinju, na cerkljanskem, idrijskem in bloškem ozemlju, na severu pa v hribovskih naseljih okoli Tržiča, na Jezerskem ter v Logarski in Savinjski dolini. Na navedenih območjih velja ognjišče te vrste kot splošno razširjeni tip v preteklosti in še polpretekli dobi. V redkih izjemnih primerih pa so se nam taka ognjišča ohranila prav do zadnjih let v okolici Ljubljane (Vodice), v Kropi, v Suhi krajini (Veliko Lipje), v okolici Črnomlja, na južnem Pohorju (Skomarje), v okolici Prevalj ter v Prek-

⁵ Razširjeno je vzporedno s sredozemskim kaminskim tipom hiše, katerega glavna značilnost je ognjiščni prostor kot glavni prostor v hiši. Za sosednje hrvaško ozemlje prikazuje podobna ognjišča A. Freudenberg, Narodni gradbiščni muzej, Zagreb-Beograd 1962.

⁶ Ugotovljena navedena meja se za Primorsko in za Belo krajino v glavnem sklada z nekdanjim območjem zažiganja božičnega čoka, ki je vezano na odprta ognjišča (N. Kuret, Der Weihnachtsblock bei den Slovenen, Schweizerisches Archiv für Volkskunde, Basel, 1961). Za rokopisno gradivo se avtorju lepo zahvaljujem.

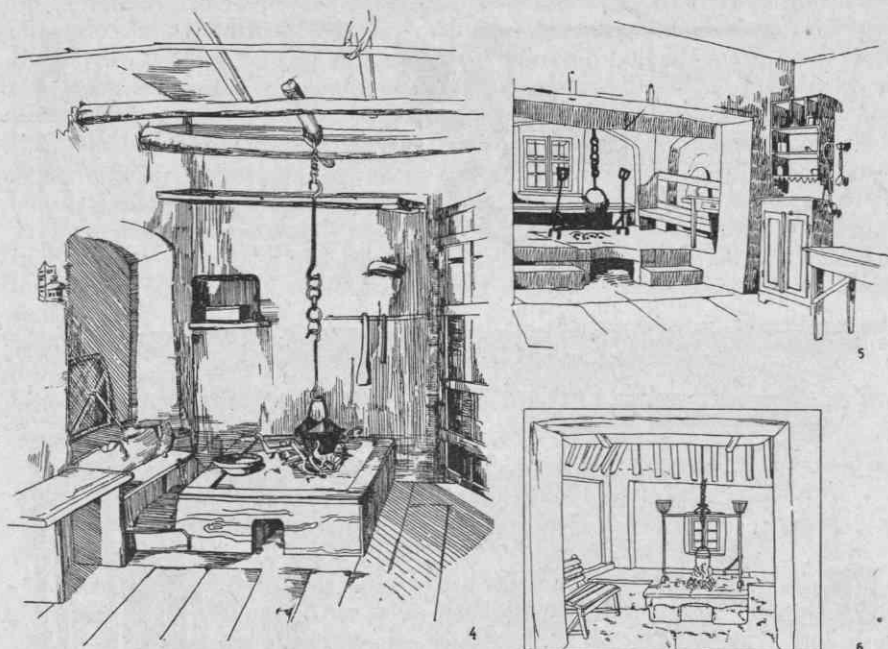
⁷ To ognjišče je v najtesnejši povezavi z dimničnim tipom ognjišča, o katerem poročajo starejši raziskovalci slovenske ljudske hiše (Murko, Haruzin, Franke in drugi).

Sl. 1. Ognjišče na tleh »hiše«, Poljane pri Predgradu v Istri. — Sl. 2. Ognjišče, Breg v Goriških Brdih. — Sl. 3. Ognjišče na tleh, Dekani

murju (Šalovci in Čepinci). Iz tega lahko sklepamo, da je bilo visoko odprto ognjišče v povezavi s pečjo razširjeno po vsem slovenskem ozemlju razen na ozemlju, navedenem pod 1. točko.

3. Najbolj znano in najbolj razširjeno ognjišče na Slovenskem je danes zaprto ognjišče (kurjenje in kuhanje v peči). Znano je povsod

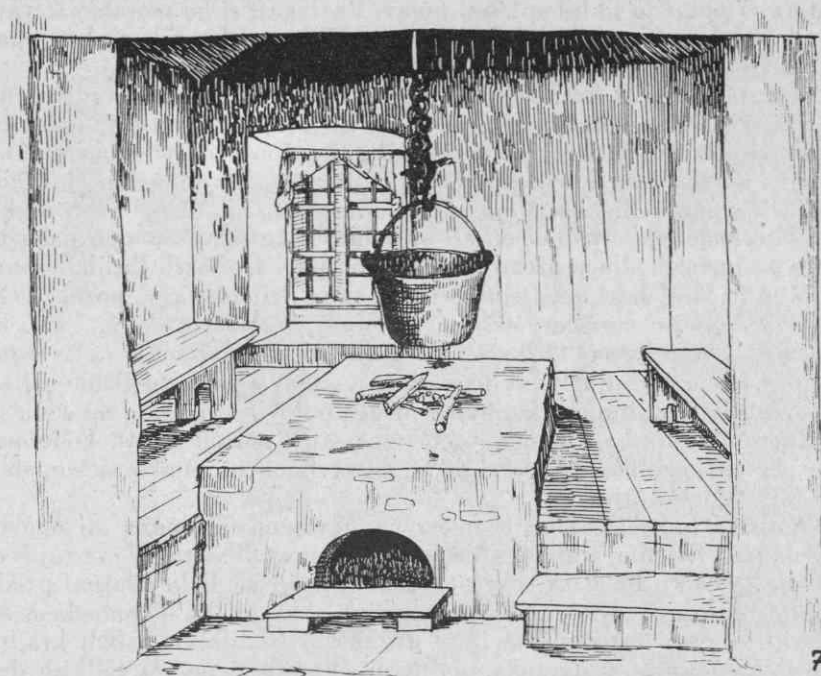

Sl. 4. *Sp. Trenta*. — Sl. 5. *Slapnik v Goriških Brdih*. — Sl. 6. *Senik v Goriških Brdih*

razen na ozemlju mediteranskih ognjišč. Z visokimi odprtimi ognjišči je v najtesnejši povezavi, saj imamo domala za vsa območja navedena pod točko 2, podatke, da so poleti kurili in kuhali na odprtem ognjišču, pozimi pa ponekod splošno, drugje pa le včasih, samo v peči. Dalje ugotavljamo, da se je zaprto ognjišče uveljavilo in je danes splošno znano na območjih, za katera imamo za starejša obdobja podatke o odprtih ognjiščih.⁸ Prvotni ogenj na odprtem ognjišču blizu odprtine v peč se je torej

⁸ Košič-Čaplovič (Croaten und Wenden in Ungarn, Pressburg 1829) in A. Pavel (Odprta ognjišča v kuhinjah rabskih Slovencev, Etnolog IV), nam za Prekmurje poročata o odprtih ognjiščih dimničnega tipa, danes pa lahko za vse Prekmurje ugotovimo le še zadnja zaprta ognjišča. Za Bohinj, Koroško in del Stajerske nam še pred nekaj desetletji poroča Vurnik (Kmečka hiša Slovencev na južnovzhodnem pobočju Alp, Etnolog IV) o odprtih ognjiščih, danes pa je v hišah brez štedilnikov v teh krajih v rabi le zaprto ognjišče. Isto velja za Belo krajino (glej J. Lokar, Belokranjska hiša, Carniola III, 1912).

iz ekonomskih, varnostnih in drugih vzrokov pomaknil v peč in moremo za to ognjišče reči, da predstavlja zadnjo razvojno stopnjo odprtega ognjišča. Visoka odprta ognjišča v povezavi s predpečki in zaprta ognjišča predstavljajo torej en tip z dvema različnima razvojnima stopnjama.

Sl. 7. Barbana v Goriških Brdih

Ognjišča mediteranskega tipa z razvojnih vidikov

Kljub dognanju, da so ognjišča danes le redko še v rabi, pa moremo ob zbranem gradivu za mediteranski tip ognjišča ugotoviti na našem ozemlju vse razvojne stopnje od ognjišč na tleh, do visokih, izrazitih prehodnih, za štedilnik značilnih oblik.

V Slov. Istri, na Krasu in v Brkinih pa tudi na skrajni zahodni meji (v Trenti in na Robediščih pri Breginju) smo našli sicer izjemno redka, toda prvotna ognjišča na tleh. Za prvo razvojno stopnjo velja nedvomno ognjišče, ki ima svoje mesto sredi prostora (sl. 1).⁹ Povsod drugod smo našli gorišče v enem zadnjih kotov ali pa na sredi ob steni nasproti vhodnih vrat (sl. 3). Ponekod je bilo gorišče obdano s kamni, drugje pa

⁹ Risba je posneta po skici dr. S. Vilfana, ki se mu zanjo prav lepo zahvaljujem.

neomejeno. Podlaga za kurjenje je v teh primerih enaka kot tla v prostoru: največkrat kamen, redkeje pa tudi zemlja. Najdlje so se taka ognjišča ohranila v Brkinih, kjer so še v drugi polovici 19. stoletja skoraj v vsaki hiši kurili na tleh. V Trenti so tla, kjer so kurili, za 10–15 cm poglobili. Poglobljen je bil kot z ognjiščem ali pa cela druga polovica prostora. Vendar to ni bil splošen pojav. Razlagati si ga moramo iz varnostnih vzrokov: ogenj je bil tako bolj oddaljen od lesenih vrat in opažev, po katerih se je kadil dim.

Prav tako redka kot ognjišča na tleh so nizka, za ped vzdignjena ognjišča. Od teh so najstarejša tista, ki zavzemajo približno polovico prostora (sl. 2). V teh primerih se ni vzdignil samo prostor, namenjen za kurjenje, ampak cela druga polovica prostora in se torej razmerje ljudi do ognjišča ni spremenilo. Mejo med nižjim in višjim delom tvori nizka stopnička, omejena s tramičem ali škrlami. Taka ognjišča smo našli tu in tam na jugozahodnem ozemlju, predvsem pa v Goriških Brdih, Vipavski dolini in Slov. Istri, medtem ko jih severna Primorska ne pozna. Težnja po dostopnosti gorišča z nižjega prostora je izoblikovala ognjišča, ki so sicer še vedno komaj 15 do 30 cm visoka, ki pa zavzemajo največkrat prostor v enem zadnjih kotov nasproti vhodu. V severnem Primorju so taka ognjišča navadno postavili sredi druge polovice prostora tako, da je bilo kurišče dostopno s treh ali celo vseh štirih strani (sl. 4). Podobna, le po obsegu nekoliko večja ognjišča, postavljena na enako mesto, smo našli tudi v Beli krajini.

Ognjišča te vrste so vedno masivna, zgrajena iz kamna ali opeke, omejena pa z lesenimi tramiči ali robniki kamnov, ki sestavljajo ognjišče. Za oboje ozemelj, to je za severno Primorsko in za Belo krajino predstavljajo opisana ognjišča končno razvojno stopnjo. Na Primorskem so jih po prvi vojni zamenjali železni ali zidani štedilniki, v Beli krajini pa se je kurjenje in kuhanje v tem času preneslo v peč, v zadnjih desetletjih pa se tudi to umika štedilnikom.

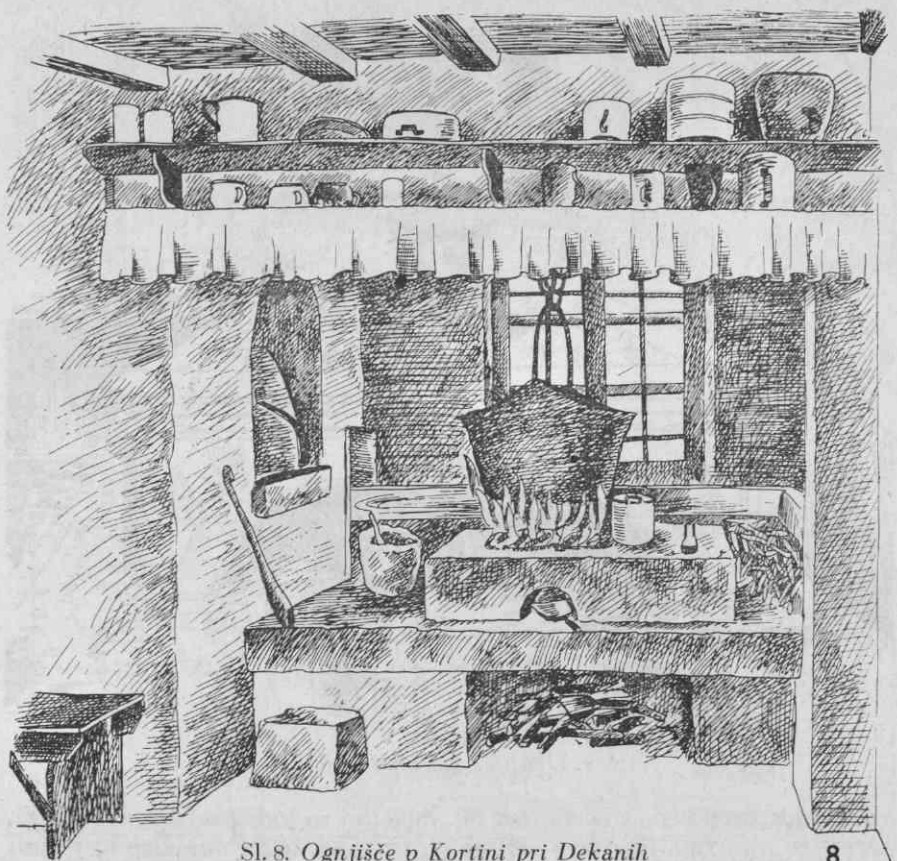
Opisana ognjišča so bila skoraj brez izjeme povezana s prostorom, ki stopi človek vanj naravnost z dvorišča. Imenujejo ga »hiša« (tudi »šiša«), v okolici Marezig pa se je za tak prostor ohranilo staro ime »ognjenca«,¹⁰ ki dovolj zgovorno priča o funkciji prostora. Prostor je zaključen in čeprav vodijo ponekod iz njega vrata v drug prostor, daje ta, ki je v njem nizko odprto ognjišče, vtis, ko da je to edini prostor v hiši. Ognjišče v tem prostoru ni doseglo bistveno pomembnih nadaljnjih razvojnih stopenj; razvijalo se je samo še v višino.

S pojavom posebnih pravokotnih ali polkrožnih prizidkov, imenovanih »spahnjenca« (Kras), »kavada« (Slov. Istra), »fagolâr« ali »žbatafûr« (Goriška Brda) — (T. XV/5) sredi oziroma v drugi polovici 19. stoletja¹¹ se je ognjišču nudila izredna prilika za nadaljnji razvoj. Prostor

¹⁰ Tudi Hrvati imenujejo ta prostor »kuća«, »vatreница«, »ognjenica« (M. Ga v a z i, Pregled etnografije Hrvata, Zagreb 1940, str.17).

¹¹ Italijanski vpliv; njih nastanek si moramo razlagati s potrebo po odvajanju dima, to je po uvajanju dimnikov.

je bil namreč vselej namenjen samo ognjišču in je bil za to največkrat tudi v celoti izkoriščen. Najstarejša ognjišča so sicer tudi v prizidku še vedno nizka, do 50 cm visoka, in zavzemajo ves prostor. Življenje in delo okoli ognjišča poteka tako, kot bi bilo to na tleh. Višja, po obsegu pa še vedno do sten segajoča ognjišča so se glede na dostopnost kurišča raz-

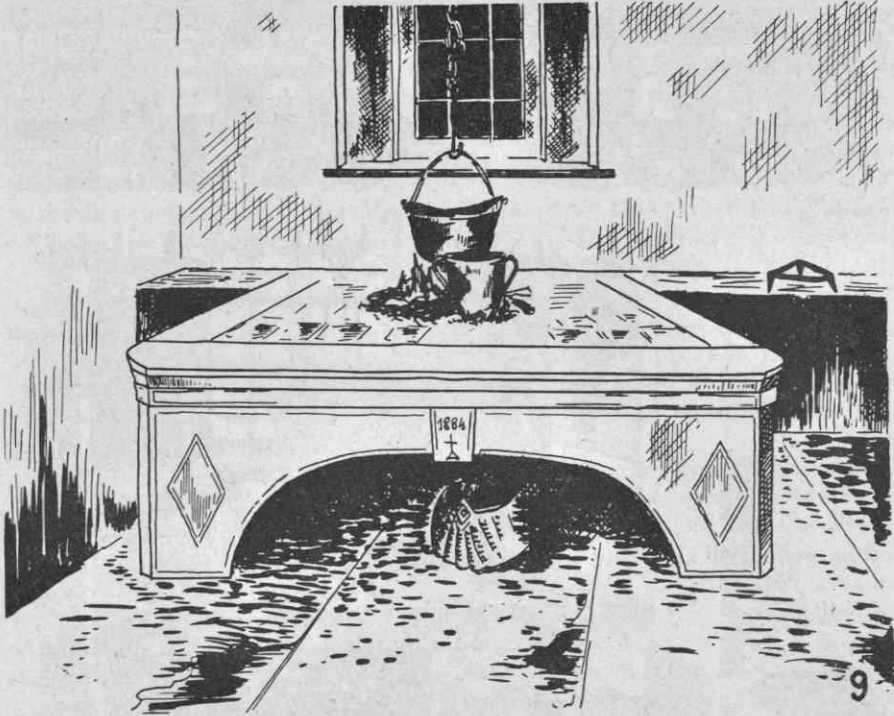
Sl. 8. Ognjišče v Kortini pri Dekanah

8

lično izoblikovala. Na prednji strani najdemo često polkrožen izsek, tako da je gorišče dostopno s tal v prednjem prostoru (sl. 5). V drugem primeru je kuriščni prostor pomaknjen v ospredje in dostopen z dveh ali celo treh strani (sl. 6). Ponekod je prostor za kurjenje nekoliko višji od ostalega prostora (sl. 7) ali pa je na obsežnejše spodnje ognjišče postavljeno še drugo manjše (sl. 8).

Ognjišča v končni razvojni stopnji so po obsegu manjša, po višini pa dosegajo višino sodobnih štedilnikov (sl. 9). Dostopna so največkrat

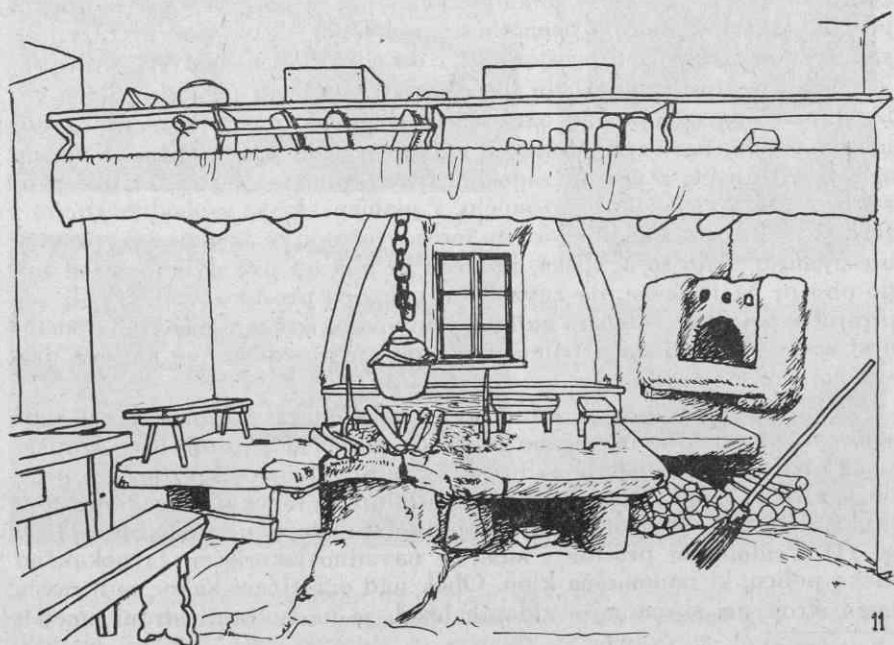
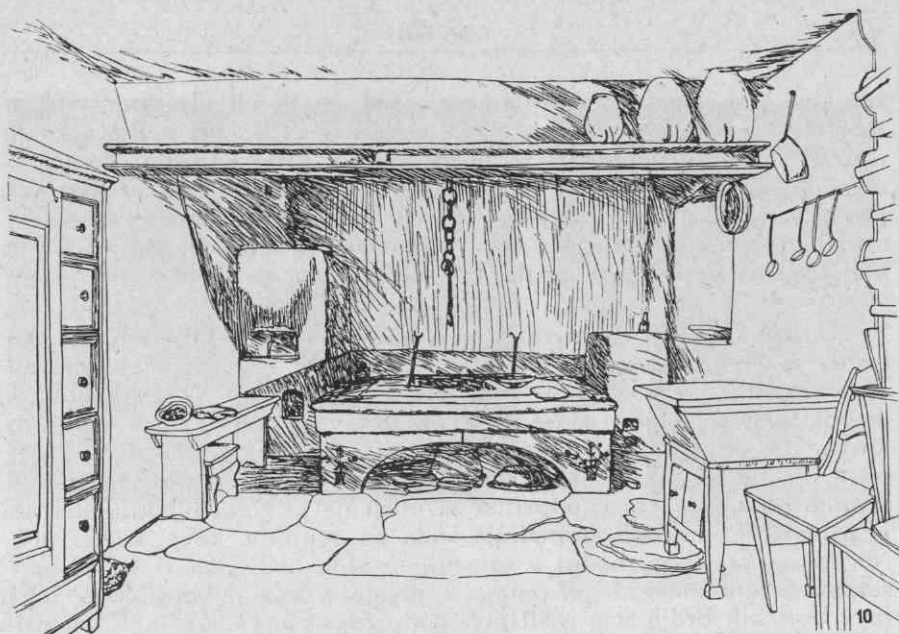
z dveh, včasih pa celo z vseh štirih strani. Od starejših obsežnejših ognjišč se razlikujejo tudi po tem, da niso več masivna, ampak sestavljena iz klesanega kamna. Prednja, včasih pa tudi stranska ognjiščna stranica je pravokotno ali obokasto izsekana, tako da rabi prostor pod ognjiščem za kurivo, dostopnost do kurišča pa je s tem tudi olajšana. Na ognjišču te vrste najdemo okraske največkrat geometričnih oblik, včasih pa celo

Sl. 9. Ognjišče v Vipavski dolini

rastlinske, prenesene s skrinj (sl. 10). Značilni so tudi profilirani robniki. Ognjišče tega tipa ni strogo vezano na prizidek in ga najdemo npr. tudi v Vipavski dolini, ki hiš s prizidkom ne pozna.

Ogenj na opisanih odprtih ognjiščih je imel poleg osnovne naloge — kuhanje vsakodnevne hrane — še drugo pomembno nalogo: ogrevanje v jesenskem in zimskem času. Prostor za nameščanje nizkih, trinožnih stolov ni bil na ognjišču nič manj pomemben od prostora za kurjenje. Navezanost človeka na bližino ognja lahko zasledujemo pri ognjiščih vseh razvojnih stopenj in nam pojasnjuje dviganje cele polovice »hiše« za ognjišče ali dviganje vsega prostora v prizidkih. Poleg trinožnih stolčkov so se zlasti na Goriškem in Vipavskem uveljavile posebne ognjiščne klopi, ki so postale sestavni del ognjišč. Take klopi so v jesenskem in

Sl. 10. Ognjišče, Budanje pri Vipavi. — Sl. 11. Peč za peko kruha ob ognjišču, Pregarje v Brkinih

zimskem času uspešno varovale ogenj pred vetrom ob odpiranju vrat in so tako opravljale dvoje funkcij. K ognjišču so jih pristavljali, ko je nastopil mraz, spomladi pa so jih odstranili. Pri višjih, po obsegu pa manjših ognjiščih, kjer za nameščanje klopj na ognjišču ni bilo več prostora, je bila klop narejena tako, da je bil sedež enako visoko in enako oddaljen od ognja, kot če bi klop stala na robu ognjišča. Tako je klop, čeprav postavljena na tla, v funkcionalnem pogledu povečala obseg ognjišča (T. XV/5).

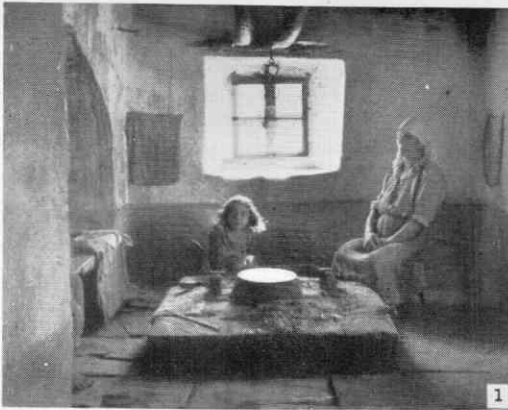
Odprta ognjišča mediteranskega tipa so prvotno rabila tudi za peko kruha. Na segreto ognjišče so položili testo, ga prekrlili z lončeno ali pločevinasto posodo »črpno« ter obsuli z žerjavico (T. XV/1). V zadnjih desetletjih 19. stoletja so se pojavile prve samostojne peči za peko kruha.¹² Z ognjiščem te peči niso skoraj nikoli neposredno povezane, čeprav jih vidimo vselej nekje blizu ognjišča (sl. 11). Temu je vzrok le skupno odvajanje dima; odprtina za kurjenje je v eni bližnjih sten in je pri nižjih ognjiščih gospodinja stala na ognjišču, ko je kurila peč. Notranjost peči sega bodisi v sosednji prostor, bodisi da v florisu prestopa zunanjo steno ali pa izstopa v prostoru, kjer je ognjišče. V Istri in v Goriških Brdih smo našli peči pod ognjiščem (T. XV/4). V teh primerih je pred ognjiščem v tleh posebna jama, v katero stopi gospodinja, ko kuri peč, drugače pa je jama pokrita s pokrovom.¹³ Na splošno pa za peči lahko ugotovimo le neenotnost in dejstvo, da se peč ni razvijala vzporedno z ognjišči in prostorom ter da nanj tudi ni bistveno vplivala.

V arhitekturnem pogledu moremo pri ognjiščih tega tipa ugotoviti izredno skladnost dimenzij ognjišča in skladnost s prostorom, v razvojnem pogledu pa vzporednost z razvojem cele hiše. Trdna masivna zgradba ognjišča, zlasti pa zadostna prostornina so pogoji, ki jih ogenj zahteva. Ta s svojo naravno močjo, s plameni, ki se svobodno vijejo, z žerjavico, ki ostaja okoli gorišča ter z vročino, ki jo daje, ne prenese utesnjenosti. Zato so ognjišča, ki so le za ped ali dve dvignjena od tal, po obsegu pa tolikšna, da zavzemajo polovico prostora v »hiši« ali ves prostor v prizidku, estetsko najbolj učinkovita, izražajo največjo domačnost in — opremljena s trinožnimi stoli za posedanje — najbolj privlačna.

Uvajanje dimnikov je arhitekturo ognjiščnega prostora kakor tudi arhitekturo cele stavbe močno razgibalo. Obočni prostor nad ognjišči se na različne načine spaja z dimnikovo odprtino in večkrat posega prav do ognjišča. Tako najdemo često ob zadnji steni ognjiščnega prostora lijakast izsek, ki se proti vrhu zožuje in daje ognjišču izreden poudarek (sl. 11). Pridobljeni prostor v steni je navadno izkoriščen za nekakšno nizko polico, ki nadomešča klop. Obok nad ognjiščem kakor tudi raven lesen strop pri skromnejše zidanih hišah je na notranji strani omejen

¹² Alpski vpliv.

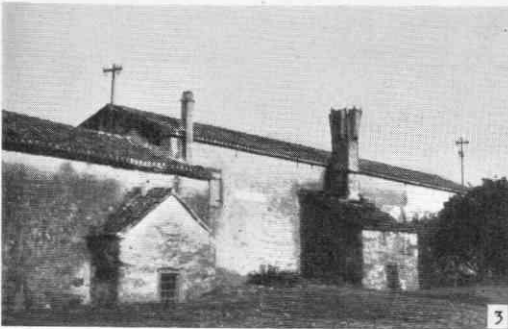
¹³ Podobno peč smo našli na skrajnem severovzhodnem robu Slovenije: v Čepincih na Goriškem v Prekmurju. Zvezo med njimi bi verjetno zaman iskali.

1

2

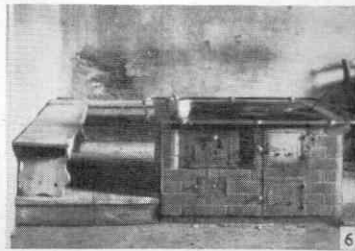
3

4

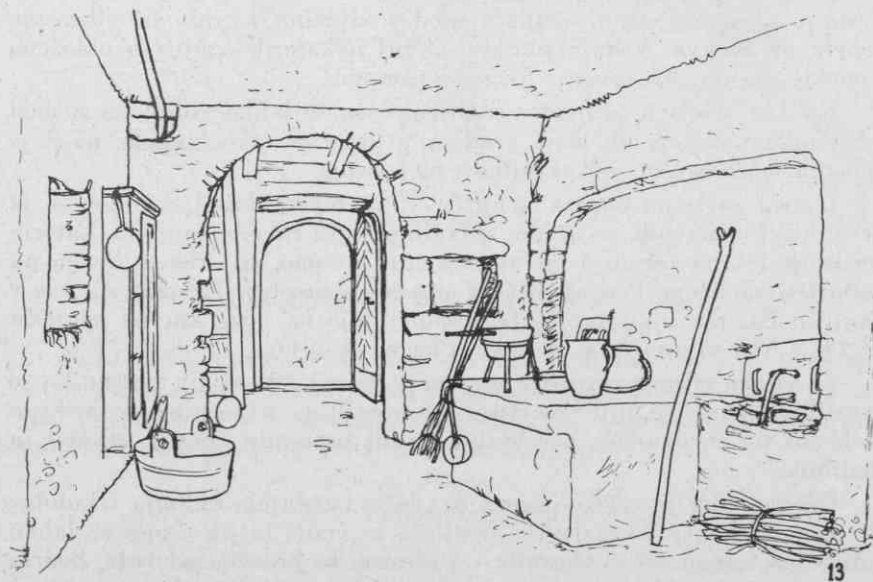
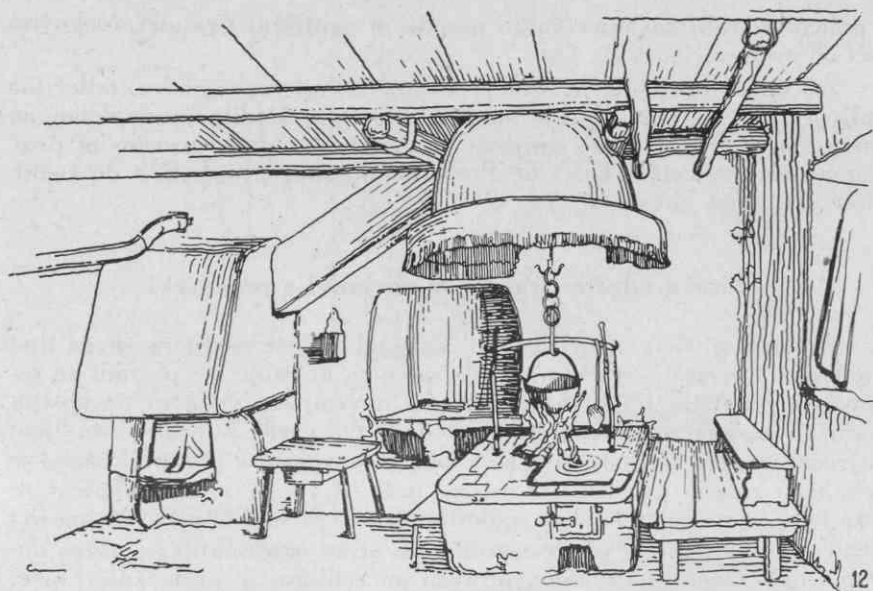

5

6

Sl. 1. Peka kruha pod »počrpnjo« na odprtem ognjišču, Labor pri Marezigah. — Sl. 2. »Tuna« — odprtina za odvajanje dima nad vrati z letnico 1776, Vrh pri Cerknem. — Sl. 3. Dve »kavadi« — prizidka za ognjišče v Marezigah. — Sl. 4. Peč za peko kruha pod ognjiščem, Dekani. — Sl. 5. Ognjišče s klopjo, Vipavska dolina. Sl. 6. Stedilnik na istem mestu, kjer je stalo nekoč ognjišče, Robedišča pri Breginju

Sl. 12. Na staro ognjišče vdelani deli štedilnika, Breginj. — Sl. 13. Visoko odprto ognjišče, povezano s predpečkom, Masora pri Cerknem

s polico, ki rabi za nameščanje posode in ognjiščni prostor učinkovito loči od ostalega (sl. 8, 10, 11).

Zaključen ognjiščni prostor je v svoji zadnji razvojni fazi odločilno vplival tudi na postavljanje štedilnikov. Prve štedilnike najdemo na istem mestu, kjer je stalo ognjišče, in ugotovimo, da se prostor ni prav v ničemer spremenil (T. XV/6). Prehodno stopnjo od ognjišča do štedilnika nam lepo pokaže sl. 12.

Visoka odprta ognjišča v povezavi s predpečki

Po funkciji se ta ognjišča razlikujejo od ognjišč mediteranskega tipa predvsem v tem, da so vedno rabila samo za kuhanje, ne pa tudi za segrevanje prostora, po zunanosti pa so ta ognjišča višja in po obsegu manjša. To so iz kamna zidani, od 70 do 90 cm visoki kubusi, postavljeni največkrat ob strašni odprtini za v peč in povezani s predpečkom to je nekakšno zidano polico pred ustjem peči (sl. 13). V manjšem prostoru sega tako ognjišče do kota in je dostopno z dveh strani, v večjem pa je s steno oziroma predpečkom povezana ena stran ognjišča in je možen dostop s treh strani. Njih obseg se ravna po velikosti in premožnosti hiše; največja ognjišča so navadno v bivših gostilnah in starih župniščih, najmanjša pa v kajzah in bajtah. Povprečna velikost je okoli 1 m v kvadrat. Često je v prednji strani ognjišča spodaj odprtina, ki rabi za odlaganje pepela ali kuriva. Vrhnja ploskev je pri nekaterih ognjiščih obložena z opeko, rob pa zavarovan z lesenimi tramiči.

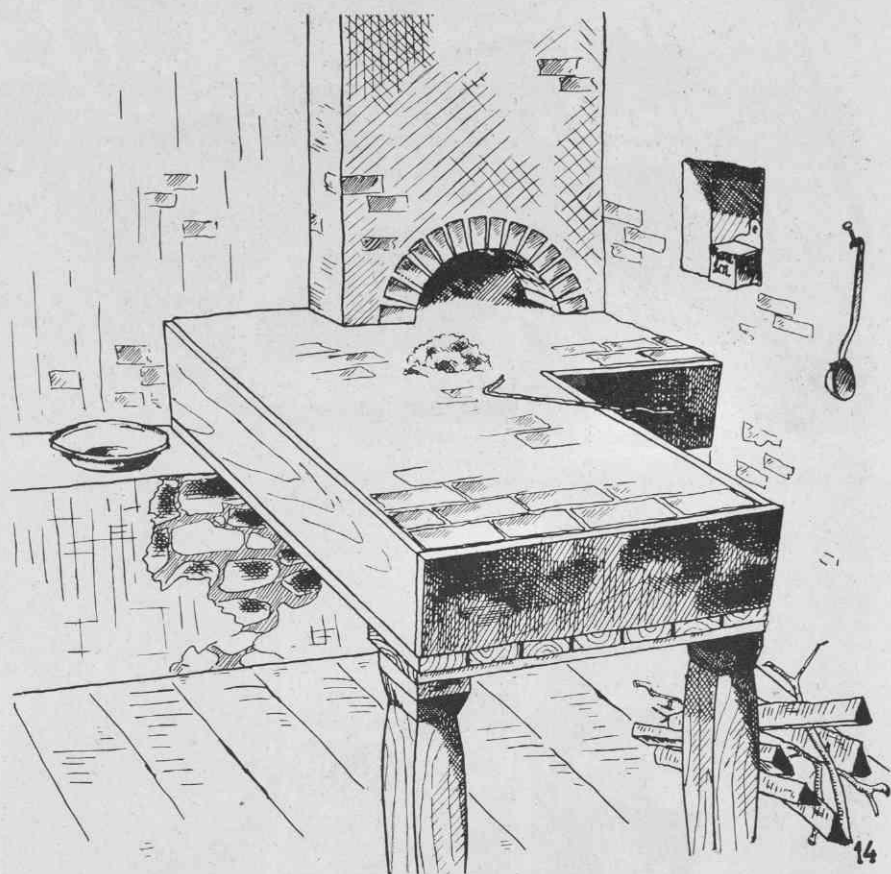
Kolikor smo teh ognjišč v zadnjem času še lahko videli, so si med seboj tako podobna, da nam gradivo, s katerim razpolagamo, ne daje nobenih možnosti za prikaz njihovega razvoja.

Izjema so samo odprta ognjišča v Savinjski dolini, kjer so se iz prvotnejših masivnih, iz kamna zidanih ognjišč razvila ognjišča, katerih nosilec je les, na eni ali dveh straneh oprt v steno, na drugem koncu pa podprt s tramičem. Pod ognjiščem je prazen prostor. Ta ognjišča nas v svoji končni razvojni stopnji bolj spominjajo na mize kot na ognjišča (sl. 14).¹⁴ Vsa so opuščena in čakajo na odstranitev.

Za visoka odprta ognjišča moremo ugotoviti, da so jih potem, ko so opustili kuhanje na njih, marsikje preuredili za namestitev svinjskega kotla ali pa so ognjišče prezidali in vanj namestili železno ploščo za štedilnik.

Prostor, kjer je visoko odprto ognjišče, imenujejo kuhinja (»kuhna« ali »črna kuhna«). Domala vsa ognjišča te vrste, ki jih danes še lahko vidimo na terenu, so se ohranila v prostoru, ki je ločen od veže, bodisi, da zavzema njeno drugo polovico (večina primerov) ali pa je v stranskem

¹⁴ Slikovno gradivo je ljubeznivo odstopil Mestni muzej v Celju. Za odstop se lepo zahvaljujem.

Sl. 14. Odprto ognjišče, Primož pri Ljubnem v Savinjski dolini

prostoru, pridobljenem na račun »kamre« oziroma »štibleca«. Prostor je navadno obokan; v oboku je odprtina za odvajanje dima. Kaže, da se je odprto ognjišče v veži, srednjem delu hiše, pri manj razvitih hišah preje umaknilo oziroma se je kuhanje preselilo v peč.

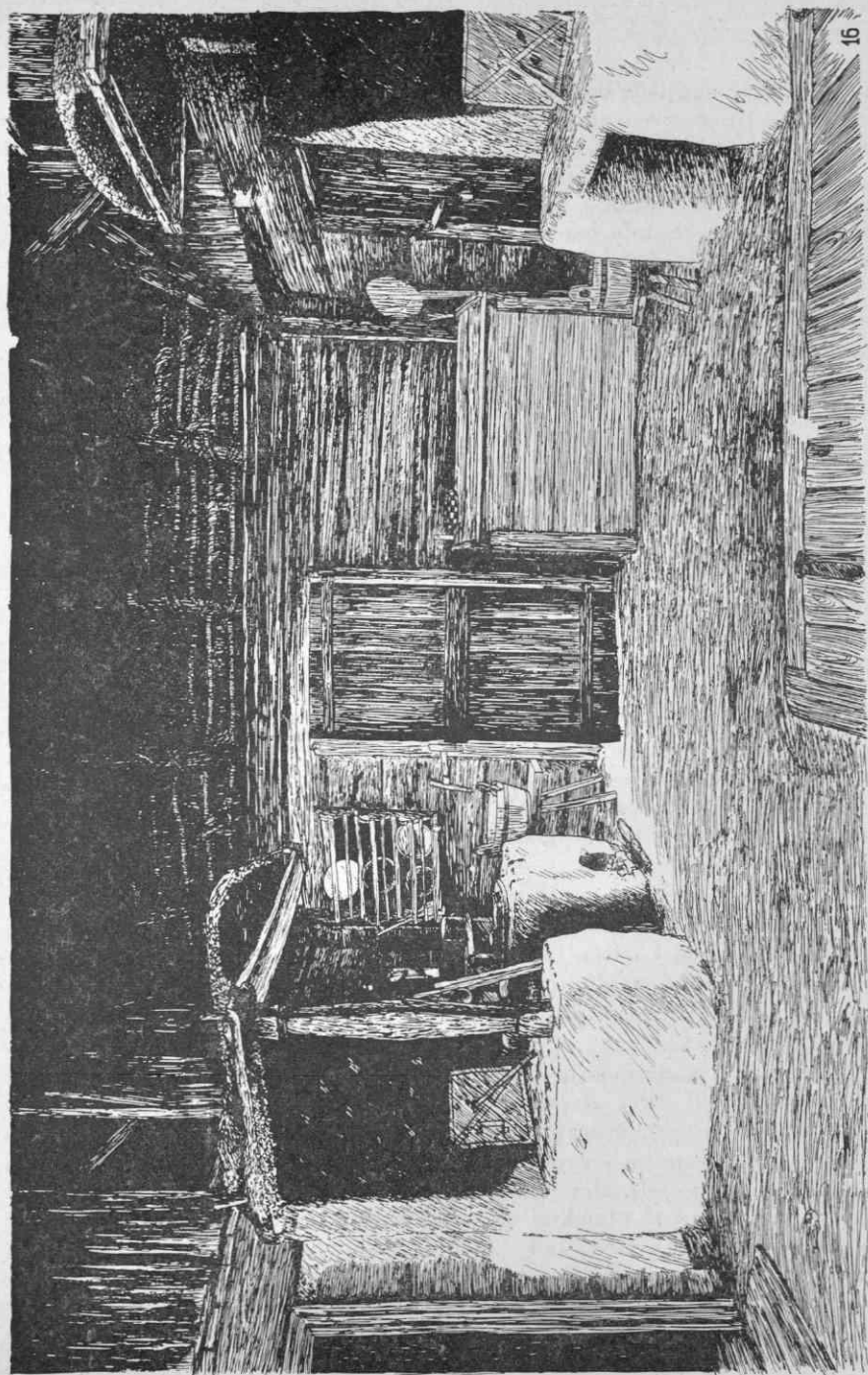
Zaprta ognjišča

Kurjenje in kuhanje v peči, ki je načeloma določena za peko kruha, zahteva le manjši prostor pred odprtino v peč, kamor gospodinja odlaga posodo in dokončno pripravlja jedi. Navadno je to nekakšna polica, zidana iz kamna ali opeke, in čeprav ljudje ne pomnijo, da bi na njej kdaj kurili ogenj, se tak predpeček splošno imenuje ognjišče. Na Pohorju

Sl. 15. Ognjišče z obokom, Brinje pri Šentrupertu na Dolenjskem

in v okolici Prevalj se je zanj ohranilo tudi starejše ime »zid« ali »kamen«. Predpeček je po navadi do tal spojen s stenskim zidom in nas močno spominja na visoko odprto ognjišče, zlasti ker je v enaki višini (sl. 16). Nikoli ni predpeček samo pred odprtino za v peč, ampak je na obeh straneh podaljšan, vsaj na eni strani navadno do kota. Širok je od 35 do 50 cm. V ravninskih obkrških vaseh, kjer je za stare nepredelane hiše značilna velika, nepredeljena veža, se je tako ognjišče na eni strani ali celo na obeh straneh pomaknilo v prostor in bi ga preje ozna-

Sl. 16. Dve zaprti ognjišči v oži, Ostrog pri Sentjerneju na Dolenjskem

čili za odprto ognjišče kot za razširjen predpeček (sl. 16). Posebno obliko, vezano na prostor oziroma na postavitev peči, imajo predpečki v starih nepredelenih kuhinjah na južnem Pohorju. Tu se ob vogalu peči, ki sega v prostor, stika dvoje predpečkov, vezanih vsak s svojo odprtino v peč. Ena je rabila za kuhanje, skozi drugo je prihajala v peč svetloba, ko so vanj vsajali ali iz peči jemali kruh. Poleg tega je druga odprtina v peč rabila za sušenje drv, predpeček pa za njih razmeščanje.

Prav tako kot za visoka odprta ognjišča moremo tudi za razširjene predpečke ugotoviti, da so se marsikje spremenili v štedilnike ali podstavke za svinjske kotle.

Odvajanje dima in varnostne naprave

Na vsem slovenskem ozemlju so se tu in tam do danes ohranile hiše brez dimnikov. Na zahodu so take skoraj vse hiše z ognjiščem na tleh, pa tudi na drugih območjih najdemo posamezne stare hiše z ohranjenimi visokimi odprtimi ognjišči in hiše, kjer so kuhali in kurili v peči, še danes brez dimnika. V vseh teh primerih se je dim kadil skozi vrata, ki so bila ponekod zato razpolovljena po višini in so pozimj odpirali samo zgornjo polovico ali pa skozi razne line nad vrati oziroma v eni zunanjih sten (T. XV/2). Za take odprtine so se ohranila razna domača imena: »odušek«, »dāšnik«, »čnik«, »tuna«. Pri nizkih slamnatih strehah najdemo v takih primerih različne varnostne naprave, narejene največkrat iz desk in jih moremo jemati za nekakšne predhodnike dimnika (sl. 17). Često se je dim kadil skozi odprtino v stropu in se širil na podstrešju, kar je imelo za slamnate strehe ugodne posledice; od dima okajena streha je bila trdnejša in trajnejša.

V vseh primerih, kjer kurišče ni povezano z dimnikom, ima ogenj neomejen dotok kisika in zato izgorevanje ni popolno. To povzroča v neposredni bližini kurišča tvorbo suhih saj, v hladnem prostoru pa kondenzacijo in tvorbo smolnatih saj, ki se oprimejo stropa in sten. Te smolnate saje se v prostorih, ki so hladnejši od zunanjega zraka, topijo in kapljajo na tla.

Težnja po zadrževanju toplega dima v bližini kurišča kakor tudi po zadrževanju isker je izoblikovala pri zaprtih ognjiščih različne naprave, od katerih je najpreprostejša ta, da se zid nad odprtino v peč v rahlem loku pomika v prostor, nato pa se v obliki police spet pomakne do globine pečne odprtine. Enak namen doseže vzidan ploščat kamen, ki štrli iz zidu in je ponekod ob straneh tudi omejen. Najbolj razširjen je samostojno postavljen obok (»velb«, »šij«, »bolta«, »juta«), ponekod zidan iz kamna, največkrat pa lesen ali pleten in ometan z ilovico (sl. 15, 16). Taki oboki ognjišče močno poudarjajo, arhitekturo prostora pa razgibajo. Tudi v estetskem pogledu so učinkoviti. Žal je teh danes na terenu prav malo še; s prezidavo črne kuhinje v belo, vselej odpadejo.

Oblika in velikost ognjišča ter prostor, določen zanj, daje tudi dokaj očitno podobo socialnega stanja lastnika hiše. Tako so bajtarji v zahodni in jugozahodni Sloveniji v zadnjih dveh desetletjih zapuščali dom z ognjiščem na prvi razvojni stopnji ter se preseljevali v industrijske kraje (značilna za to je zgornja Soška dolina, Baška grapa, Brkini in Kras), bajtarji drugod na slovenskem ozemlju pa so do zadnjega kuhali na majhnih odprtih ognjiščih ali pa v peči in uporabljali majhna, polici podobna ognjišča pred odprtino v peč. V obeh primerih je bilo ognjišče navadno v prostoru, kamor stopi človek naravnost z dvorišča.

Sl. 17. Lesena naprava za odvajanje dima nad vhodnimi vrati, Dolenci v Prekmurju

Povišana ognjišča na zahodu in jugozahodu in predelitev veže v dva prostora, od katerih je drugi dosledno rabil za kurjenje in kuhanje (drugod po Sloveniji) je značilno za dom srednjega in večjega posestnika, medtem ko je določitev posebnega prostora za ognjišče, izvedena že v tlorisni zasnovi, navadno znak premožne hiše. Koliko so bile take ali drugačne izboljšave uvedene z namenom, da se ženi olajša delovno okolje, je težko reči, menimo pa, da je bilo vodilo pri tem težnja, da obiskovalec hiše ne stopi v zadimljeni prostor, ampak da je le-ta ločen od vhodnega prostora. In naj danes še toliko poudarjamo domačnost, ki jo je nudilo odprto ognjišče, naj še toliko občudujemo arhitekturne in druge lepote, ki so nastale v zvezi z ognjišči, moramo končno le ugotoviti, da vsakodnevna zaposlitev žene ob ognjišču ni bila lahka. Žena je bila izpostavljena mrazu in prepihu z ene strani, vročini z druge strani, nadlegoval jo je dim, ki je zlasti ob nizkem zračnem pritisku tiščal k tlom. In ker je ognjišče v največji meri določalo ženi njeno delovno okolje,

lahko rečemo, da je bilo to povsem v skladu s položajem žene v družbi v tem času.

Na anketo »Popis ognjišč v Sloveniji«, ki jo je Etnografski muzej razposlal preko Zadruga dimnikarjev Slovenije na vsa dimnikarska podjetja in privatne dimnikarske mojstre v Sloveniji z namenom, da bi ugotovili današnje število ognjišč v Sloveniji, smo prejeli zadovoljive odgovore. Popis je zajel nad 90 odstotkov naselij in je dal naslednje rezultate: Nizkih odprtih ognjišč mediteranskega tipa je danes v rabi še 492, opuščenih toda ohranjenih pa je 294. Odprtih ognjišč, povezanih s predpečkom, je v rabi še 625, opuščenih pa 208. Zaprtih ognjišč (kurjenje in kuhanje v peči) je 1580. Hiš brez dimnika je 1345, hiš z dimnikom do podstrešja pa 323.

Dokumentarnega pomena je vsak popisni list, kajti poleg številčnih podatkov so navedeni tudi kraji, za katere velja število ognjišč in število hiš brez dimnika oziroma z dimnikom do podstrešja. Posebej naj omenim odgovor Antona Rateja, dimnikarskega mojstra iz Dobravelj pri Ajdovščini, ki je za kraje Črniče, Gojače, Ravne, Batuje, Selo, Vrtovin, Kamnje, Skrilje, Stomaž, Lokavec, Velike Žablje, Vipavski križ, Predmeja, Otlica, Gaberje in Šmarje navedel 28 rabljenih odprtih ognjišč in 15 opuščenih, dodal pa je pripombo, da je bilo pred 9 leti, ko je nastopil službo v teh krajih, takih ognjišč vsaj 120.

Izpolnjeni popisni listi so za muzejski arhiv pomembno dopolnilo dokumentarnega značaja.

Summary

THE TYPES OF HEARTHES IN SLOVENIA AND THEIR PRESENT CONDITION

The article describes the types of hearths which during the last decade could still be seen in Slovenia. It has been established that the hearths have been preserved either due to the poor social conditions or to the conservative character of the owner of the house. We can expect that in a few decades these hearths will completely disappear in Slovenia. The Institute for the Preservation of Monuments, which has tried on the initiative of the Slovene Ethnographical Museum in Ljubljana and after consultation of all Slovene ethnographers and other museum employees to find ways for the preservation of immobile ethnographic objects, is faced as regards the conservation of old hearths with a very pressing and difficult task.

On the whole we can now identify in Slovenia three different types of hearths; each of these shows several stages of development and several transitory forms.

1. The low open hearth of the Mediterranean type has so far been preserved in the northern and southern parts of the Slovene Littoral and in the Bela Krajina region. It appears in all its stages of development, from the hearth on the floor and up to the high type of hearth which resembles a cooking range. The oldest form is believed to be represented in the type of hearth situated in the middle of that part of the house into which we enter from the courtyard. Later this hearth was removed to the hinder part of the same place, either to the central section of the wall which faces the entrance or into the corner. The

subsequent stage of development is represented by the hearth which is built on a slightly elevated spot and which covers almost a half of the whole space of the house. In order to make this hearth more easily accessible from the lower floor, new types of hearth have been developed of smaller dimensions which were originally low, yet which later became higher until they reached the height of a cooking range. In Bela Krajina the hearths have reached a height of 20 cm only.

In those parts of the Slovene Littoral where approximately in the middle of the XIXth century special lean-to sheds were introduced, which were especially built as places where hearths were brought under shelter, we can observe a further development in the forms of the hearths. In few exceptional cases we can still find in these attached buildings a low hearth which can reach a height of up to 30 cm and which occupies the whole inside space of such a structure. The higher types of hearths which have still reached the walls of the attached building show various solutions for the higher hearth from the lower floor. In the final stage of development the hearths — which have also grown smaller in size — differ from the older types in the fact that they are no longer massive but rather constructed of cut stone with geometric or even plantal decorations which were borrowed from the designs that adorn wooden chests.

Organically connected with this hearth place were formerly three-legged chairs used for the sitting around the fire; later they were replaced by special benches which in autumn and in winter were indeed an essential part of the hearth place. Until the final decades of the XIXth century the open hearths of this type were used for the baking of bread in special vessels made of earthenware or of tin. The ovens for the baking of bread which can now be seen in nearly every fireplace have not essentially influenced the form of the hearth and of the structure. The introduction of chimneys on the other hand has vitalized considerably the architecture of the fireplace as well as the architecture of the whole building. The vaulted space above the hearth is now combined in a number of ways with the opening into the chimney. A special shelf which is used for the deposition of dishes separates effectively the fireplace from the remaining interior. In the final stage of development the enclosed fireplace influenced the introduction of the cooking ranges.

2. The high open hearth combined with the shelf in front of the opening into the oven has been preserved in the whole border area of the low open hearth and in northern Slovenia; in few exceptional cases also in all other parts of Slovenia where in recent years only the enclosed fireplace has generally been known. The high open fireplace is not used for the heating of the building. The size of this type of hearths is usually smaller than that of the Mediterranean kind of hearths: yet it is 70 to 90 cm high and built of stone. In the valley of Savinja River this type of hearth has been developed into a kind of fireplace which is built on a wooden foundation so that it resembles a kind of a table.

The part of the house where the high open hearth has been preserved is usually separated from the entrance hall, i. e., from the central part of the house. This shows that in the less developed forms of houses the open hearth did disappear earlier from the entrance hall or that the cooking was transferred into the oven.

3. The best known and the most widely spread type of hearths in Slovenia is the enclosed fireplace (the fire burns in the furnace and the cooking is made in the oven). It is known everywhere in Slovenia except in the area of the Mediterranean type of hearths. It stands in the closest connection with the high open hearths: almost everywhere where during the last decades the high open hearth has still been used we find that during the winter time the cooking is more or less removed into the oven. Furthermore it has been established that the enclosed type of fireplace has been introduced and is now generally known in those areas where it is proved by the available data that the

open types of hearths had formerly been used (Bela Krajina and Prekmurje regions). The fire which originally burned on the open hearth near the opening into the oven was later removed for reasons of economy, safety and other causes deeper into the oven; we can therefore consider this kind of fireplace as the last stage in the development of the open hearth.

In the whole of Slovenia we can find among houses which still have open hearths buildings without chimneys. The smoke escapes through the door which for this reason is divided vertically into two sectors; in the winter time only the upper sector is left open. Various holes in the wall which help the smoke to escape have also been known till the present days. In order to keep the warm smoke near the fireplace and to prevent the sparkles from escaping special safety constructions have been built above the opening into the oven, a kind of rooflets made of stone, or special vaults which are most frequently made of wickerwork covered with plaster.

The forms and the size of the fireplace as well as the part of the house selected for it betray also the social status of the owner of the house. The article concludes with the statement that the work of women around such fireplaces was certainly not easy.

POLJEDELSKO ORODJE IN PRIPRAVE NA FARÖRSKIH OTOKIH

Pavla Strukelj

Farörsko otočje v severnem atlantskem oceanu je za mnoge znanstvenike, kljub številnim že izšlim publikacijam, še zelo neraziskana dežela. Etnologi iz raznih delov Evrope obiskujejo te kraje in preučujejo starodavno evropsko kulturo, ki se je med otoškim ljudstvom ohranila prav do danes. Strokovnjake čaka še veliko dela, predvsem kar zadeva kritično presojanje in primerjanje starih tradicij in kontinuitete z današnjo Evropo. Gospodarske panoge v ljudski kulturi so skoraj popolnoma neraziskane.

Lansko jesen sem izkoristila izredno ugodno priložnost potovanja na te otoke ter jih obiskala. Pri raziskovanju ljudske otoške kulture sem precej pozornosti posvetila študiju preprostega poljedelskega orodja, ki ima nedvomno pomemben kulturni pomen glede na splošni razvoj poljedelske kulture. Prav ta trdovratna uporaba prvotnega preprostega poljedelskega orodja oblikuje tudi v današnjih dneh poseben način dela na Farörskih otokih in daje slutiti velik razloček med kontinentom in otoki. Po vsej deželi lahko zasledimo obdelovanje polja z ročnim orodjem, ki ga niso izpodrinile mehanične in izpopolnjene priprave iz sosednjih industrializiranih dežel. Vprašanje, zakaj otoki po tej plati ne kažejo razvoja, bom skušala osvetliti z navedbo glavnih osnovnih vzrokov, ki so vplivali na ohranitev starodavne značilne otoške kulture.

Na prvem mestu bom vsekakor omenila najstarejšega topografa Farörskih otokov, Lucasa Debesa, ki je bravcu predstavil površino otoške dežele s kratkim in jedrnatim opisom. Napisal je: »Farörski otoki niso nič drugega, kakor iz morja štrleče visoke pečine, na več mestih pokrite s tanko plastjo zemlje.« To poročilo pojasnjuje mnoge nadaljnje ugotovitve in razglabljanja o posebnosti otoškega poljedelstva. Vulkanški nastanek otokov in zaradi tega nenavadna geomorfološka oblikovitost tal daje zelo malo pozitivnih pogojev za obdelovanje zemlje. Če dodamo še geografsko lego dežele (62° s. š.), dobimo povrhu neustrezno podnebje celò za najodpornейše žito. Otoki so tudi brez drevja in tako povsem brez lesa, ki bi bil nujno potreben za izdelovanje raznih priprav v gospodarstvu. Vsi omenjeni vzroki in še velika razdalja, ki loči otoke od sveta, so mnogo prispevali k posebnosti otoške kulture.

V tem članku se omejujem predvsem na gradivo, ki sem ga popisala na terenu, in na muzejske predmete v etnografskih zbirkah v Tor-

shavnu.¹ Na tej osnovi obravnavam tudi nabrane terenske podatke, obenem pa želim poudariti pomen farörske otoške poljedelske kulture, na katero bodo morali misliti tudi raziskovalci poljedelskega orodja na evropskem območju.

Farörsko poljedelsko kulturo moremo raziskovati predvsem le v južnem in centralnem delu otokov (otok Sandoy, Suduroy, Mikines, Streymoy). Med navedenimi otoki ima najugodnejše pogoje otok Sandoy, ker premore še največ ravninskega sveta. Razen trave je mogoče gojiti le ječmen in krompir. V današnjih dneh sejejo ječmen samo v vasi Husovik na otoku Sandoy in v Kirkjubour na otoku Streymoy; s kulturo krompirja se ukvarjajo skoraj že po vseh otokih. Krompir dobro uspeva ter se po kvaliteti prav nič ne razločuje od krompirja drugod v Evropi.

Zgodovina poljedelskega ornega orodja na Farörskih otokih je zelo skopa. Za prve naseljence Vikinge z Norveškega nimamo nobenih pisanih poročil. Tudi v ljudskem izročilu ne dobimo nobenih podatkov. Dobro pa je znano za nekdanje vikinske prebivavce v nordijskih deželah, da so le-ti uporabljali plug.² Prav tako tudi v drugih skandinavskih deželah zgodovinski viri poročajo o zelo zgodnji rabi pluga. V Danski dobimo na primer največjo zbirko prehistoričnih ornih naprav na svetu. Tu je predvsem zanimiva najdba starega rala iz Jütlanda,³ ki prikazuje plug, kako se je razvil iz lopate, ter je datiran v zadnje stoletje pred našo ero. Podobne priprave je najti tudi na Švedskem na skalnatih risbah v votlinah iz bronaste dobe. Nekatero teh so zelo podobne lopati, druge motiki. Vse te najdbe na kontinentu kažejo razvojno pot pluga, ki je pa na obravnavanih otokih ne zasledimo. Na Farörskih otokih se plug ni mogel uveljaviti, ker nima pogojev. Sosednje dežele kakor Norveška in Danska so se v prejšnjem stoletju precej trudile, da bi vpeljale oranje s plugom.⁴ Danes spet poskušajo,⁵ vendar se zdi, da bodo ti teoretični in praktični poskusi ostali brez uspeha.

¹ Številnim gostoljubnim in prijaznim otoškim domačinom se iskreno zahvaljujem za pomoč in dajanje podatkov v času mojega terenskega dela (oktober-december 1962) na Farörskih otokih. Predvsem so z velikim razumevanjem sledili moje delo: družina dr. Vaag, direktor muzeja v Torshavnu Sverri Dahl, Susanna K. Samuelsen, Sofia Hansen, Cecilia Sørensen, pastor P. H. Blicher Winther, Steinbjörn Davidsen, Robert Joensen, Samson O. Joensen-82 let, Peter Ellebye Andersen.

² Johannes Brøndsted, *The Vikings*, 1960, str. 213—214.

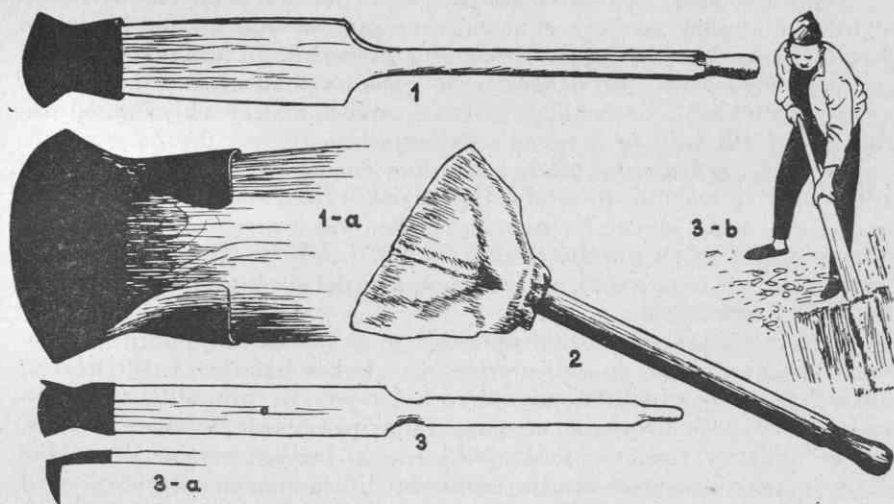
³ Kaj Birket-Smith, *Geschichte der Kultur*, Zürich, 1946, str. 181.

⁴ G. Landt, *A Description of the Faroe Islands*, London, 1810, III. pogl. Avtor pripoveduje, da so otočani poslali dva domačina učiti se na Norveško, kako se ravna s plugom. Na koncu pripominja, da pluga verjetno otočani ne bodo nikoli rabili.

⁵ Decembra 1962 je skušal domačin iz naselja Sandur orati s plugom. V plug je vpregel islandske konje. Pri pomembnem poskusu so bili navzoči skoraj vsi vaški gospodarji.

Priprave polja za setev in pridobivanje šote

Najpomembnejše poljedelsko orodje na Farörskih otokih je ozka lesena lopata, okovana z železnim rezilom. To orodje otočani imenujejo *veltinga haki* (Sl. I/1/1-a, T. XVI/4). Z njim opravljajo vsa poljska pripravljalna dela za setev in jim v resnici nadomestuje plug in brano. Orodje je preprosto ter je nekakšna vmesna oblika med sadilsko palico in lopato.⁶

Poljedelsko orno orodje na Farörskih otokih:

Sl. I. — 1. *Veltinga haki* — lesena lopata, okovana z železnim rezilom v naselju Sandur; 1 a. detail haki — hrbtna stran rezila; 2. *skupla* — lopata; 3. *torvskeri* — lopata za rezanje šote; 3 a. detail *torvskeri*; 3 b. otočan reže šoto

Veltinga haki je izdelek farörskih kovačev,⁷ ki so bili večinoma samouki in so kovali razno železno orodje za vsakdanjo rabo. Danes otoških kovačev skoraj ni več. Ob starejšem tipu lopate haki se v novejšem času pojavlja nekoliko širša lopata z Norveškega, odkoder jo otočani nabavljajo.

Držaj farörske lopate haki je običajno dolg 60 cm. Vrhnji del, dolg 9 cm, je tanjši, okrogel in na vrhu zaobljen. Ostali del ročaja proti sredini je nekoliko debelejši in štiri-roben. Na mestu, kjer se držaj v poševni zarezi razširja v lopatasti del, je spet okrogel. Spodnji del, obdelan v

⁶ Orodje bomo v naslednjih vrstah imenovali lopata. Isto ime uporabljajo angleški raziskovalci, danski pa lesena lopata.

⁷ Muzej v Torshavnu hrani majhno prenosno nakovalo z otoka Skuvoy. To nakovalo ima zanimivo obliko, ki sem jo v Sloveniji našla le pri naših Ciganih-kovačih.

12 cm široko in 40 cm dolgo lopato, se na spodnjem koncu za 1 cm zoži. Prednja stran lopate je gladka, hrbtna stran ima robove stanjšane, sredina je nekoliko višja in debelejša, proti spodnjemu koncu se nekoliko splošči. Spodnji del lopate je okovan in podaljšan z železnim rezilom. Kovač je železni del namestil na leseno ploskev tako, da je napravil rezilu stranici v obliki peruti in jih trdno zapognil na hrbtni strani lesene osnove. Od zapognjenega dela se železna konica poševno širi in rezilo se zaključuje rahlo ovalno.

Lopata haki je zelo preprosto in neobrtno izdelana. Kakovost surovin zanjo nima velikega pomena, ker morajo otočani les in železo uvoziti. Dobavljanje lesa je združeno s precejšnjimi težavami, zato je vsak kos te surovine zelo dragocen. Še posebno pomemben je bil ta material v preteklosti, ko so bili prebivavci odvisni skoraj izključno od napolvin razbitih ladij in drugega stavbnega lesa.

Farörsko poljedelsko orodje *haki* ima enoten naziv po vseh otokih. Kakor smo že omenili, to orodje tuji raziskovalci označujejo z nazivom lopata, zdi se pa, da ne bo popolnoma isto kot prava farörska lopata. Otočani pravi lopati pravijo *skupla* (Sl. I/2, T. XVI/4). To orodje, ki je tu prikazano, ima lesen ročaj, za širši lopatasti del pa kitovo kost. Dolžina držaja je dolga 70 cm.

Lopata haki, ki jo otočani uporabljajo za obdelovanje polj, ima popolno funkcijo pluga. Je tudi preprostejša, kakor lopata v Aziji (Koreja, Himalaja), ki jo etnološki znanstveniki štejejo za praobliko orne naprave.⁸ Orodje je primerno ne samo za pripravljanje zemlje, za setev, temveč tudi za izsuševanje in oblikovanje travnikov. Zaradi vlažne klime je potrebno orno zemljo izsuševati. V ta namen napravijo med parcelami celo vrsto jarkov, po katerih odteka odvečna voda. Jarki so izpeljani po pobočju hriba tako, da ta obdelani svet daje videz teras ali stopnic. Na ravninskih delih polja vodni jarki križem delijo obdelano zemljo na majhne parcele. Skrbni gospodarji vestno napravljajo in čistijo omenjene jarke. Vse delo opravijo samo z lopato haki. Večkrat pa se zgodi, da od dveh gospodarjev samo eden skrbi za čiščenje teh jarkov in tako se pripeti, da nastanejo precejšnje spremembe na obdelanih površinah. Ljudsko izročilo pripoveduje o mnogih primerih, ko so nekatere parcele kar izginile, ker so se v več letih neopazno združile s sosednjimi; vodni jarek pa se je premaknil za širino izginule parcele.⁹

Pripravljanje in oblikovanje travnikov z lopato haki je nedvomno težko delo. V preteklosti so se njive in travniki popolnoma ločili med seboj na otoku Sandoy in na otoku Suđuroy. Travniki so imeli pravokotno obliko, njiva pa obliko trapeza. Danes so te razlike izginile. Njive so

⁸ Birket-Smith, Kaj, o. c., str. 181.

⁹ V naselju Sandur so pripovedovali, da sta imela dva soseda njivi skupaj, ločeni le po vodnem jarku. Eden izmed njiju je skrbno obdeloval polje, drugi ga je zanemarjal in nikoli ni očistil jarka. Marljiv sosed je pri čiščenju sosedu bolj in bolj izpodkopaval zemljo. To je delal leto za letom in zanemarjena njiva je postajala manjša in se končno spojila s sosedovo lastnino.

dobile obliko ozkih daljših pasov, dalje štirikotno ali pravokotno obliko. V naselju Sandur ima polje stalno lego. Na teh njivah je zemlja mehka in črna, očiten je nastanek humusa iz vulkanskega pepela. Prekopavanje stalnih njiv je veliko lažje kakor kolobarjenje s travniki.

Način rabe lopate haki pri delu je izredno zanimiv. Kakršnokoli delo opravlja otočan z njo, uporablja samo roke. Z levico se opre v zarezo približno na sredi lopate, kjer se pričinja lopatasti del; z desnico pa prime zarežani vrhnji del ročaja. S takim prijemom reže zemljo in oblikuje brazdo kot črko V. Zemljo mora rezati s treh strani, le tako more odrezati trapezoiden kos zelene ruše. Ko to naredi, jo vzdigne, obrne travnato stran navzdol in jo položi k prejšnji že odrezani brazdi. Tako reže brazdo za brazdo po njivi ali travniku, dokler ne prekoplje vse parcele. To delo ni lahko in ga opravljajo samo moški. Drugi člani družine, ki tudi sodelujejo pri poljskem delu, se ukvarjajo z lažjimi deli, kakor je drobljenje zemlje z manjšimi lopatami, zakrivanje semena in drugo.

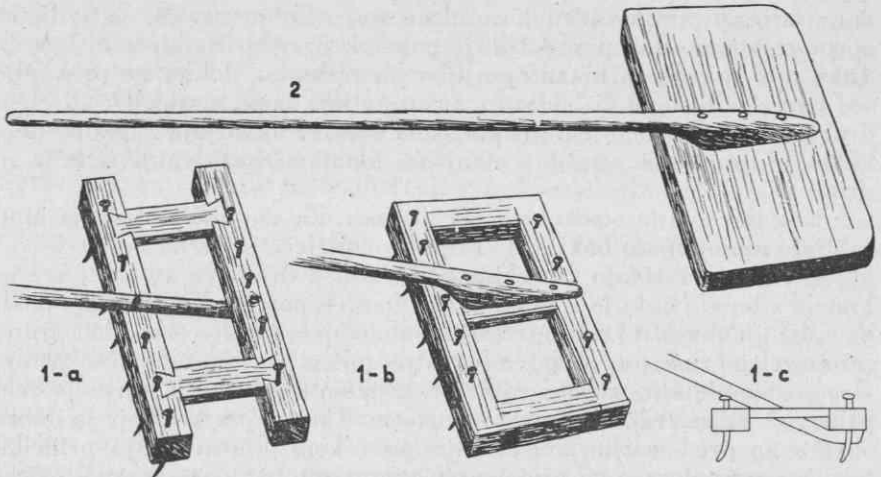
Krompir sadijo otočani na več načinov. Za vse načine sajenja uporabljajo samo lopato haki. Če sadijo krompirjevo seme na način, ki zahteva, da ga zakrivajo s prekopano zemljo s strani vrste, tedaj režejo brazde z lopato haki le v vsaki drugi vrsti. V naselju Kvivik, na zahodnem delu otoka Streymoy, prebivalci obdelujejo zemljo tako, da najprej režejo zeleno rušo po celi površini njive, potem pa odrezane kose zemlje zlagajo na vse štiri robove njive. Tak način oblikovanja njive je zelo primeren za ta kraj, ker je zelo vetroven. Tako sajen krompir je dobro obvarovan pred mrzlim vetrom. Pri jesenskem pospravljanju pridelka te ruše spet polagajo na njihovo prvotno mesto in sicer s travnato stranjo navzdol. Tako izkoristijo zeleni gnoj, obenem pa uredijo njivo za travnik.

Zelo zanimiv način je tudi *flagvelta*, *tvørvelta*, s katerim obdelujejo zemljo tako, da režejo zemljo z lopato haki v pasovih. Vsako odrezano zeleno rušo odstranijo, na odkrito površino dajo gnoj in krompirjevo seme; nato vse skupaj pokrijejo z odrezano rušo. V jeseni pripravijo pridelek brez lopate haki. Zemljo odkrivajo in odstranjajo z rokami,¹⁰ krompir poberejo, ruše pa spet položijo v njihovo prvotno lego. Tudi tako parcelo uporabljajo naslednje leto za travnik.

Naslednje značilno delo, ki ga otočani opravljajo z lopato haki, je rezanje šote. To delo je eno najpomembnejših potez v otoški snovni ljudski kulturi. Zasedimo ga tudi v nekdanjih keltskih provincah v Britaniji in na otoku Man. Način rezanja šote na Farörskih otokih je isti kakor v severni Angliji. Otočani uporabljajo pri tem delu dve različni lopati haki. Najprej vzdignejo s širšo haki vrhnjo plast zelene ruše in tako odkrijejo pravo plast šote. Ko je to opravljeno, vzamejo drugo

¹⁰ Oktober-november 1962: V naselju Sandur možje pobirajo krompir z golimi ali orokavičenimi rokami iz zemlje. Potem zemljo in travnate ruše, pobrane z vrst krompirja, poteptajo za seboj.

orodje, to je posebna lopata haki, prirejena samo za rezanje te šote (Sl. I/3/3-a/3-b). Otočani imenujejo orodje *torvskeri*. Na Farörskih otokih ima enotno obliko, medtem ko poznajo keltska območja v Britaniji mnogo variant. Način izdelave je isti kakor pri običajni lopati haki, mimo tega ima pa še nekaj dopolnitev. Torvskeri je na eni strani železnega rezila dodan še tako imenovani *pinnagrev* — majhen kavelj, zapognjen v pravem kotu na rezilo. Lopatasti del te lopate je precej dolg. Približno 35 cm od spodnjega robu je v ta širši del zabiti žebelj, ki naj

Sl. II. — 1. (a—c) Kornriva — priprava za rahljanje zemlje pri setvi; 2. klárur — priprava za zakrivanje semena pri setvi (južni del Farörskih otokov)

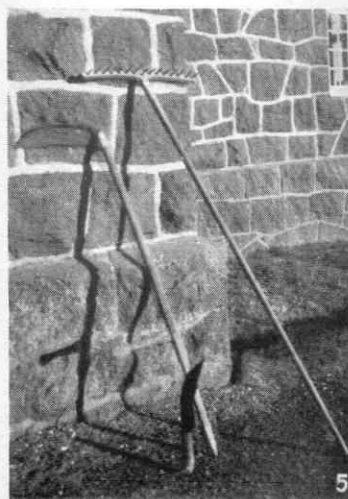
določa globino rezanja šote v zemljo. Šoto režejo v juniju in juliju. Pri tem delu sodeluje vsa družina. Gospodar reže kose šote v obliki pravokotne opeke, žena in otroci jo nosijo na sonce in veter, da se suši.

Po končanem delu vrhno plast zemlje s travnatimi koreninami namestijo v prvotno lego, to pa zato, ker je ves ta svet z nahajališči šote namenjen izključno za pašo ovcam. Ti močvirnati pašniki imajo zelo razgibano površino in nepravilne oblike prav zaradi stalnega rezanja šote (T. XVI/1,2).

Pripravljanje zemlje za setev farörskega žita¹¹ poteka enako, kakor smo opisali pripravo zemlje za sajenje krcmpirja. Prav tako najprej z leseno lopato haki prekopljejo njivo, nato posejejo žito in razdrobijo brazde, da skrijejo seme pod površino. Tudi za vsa ta dela uporabljajo samo lopato haki ter jim pri setvi žita nadomestuje tudi brano. Če je

¹¹ Farörsko žito pomeni štirivrstni in šestvrstni ječmen.

Debes L u c a s, v delu: *Natürliche und politische Historie der Inseln Färoe*, Kopenhagen u. Leipzig 1676 (II. izdaja 1757) že omenja pridelovanje žita.

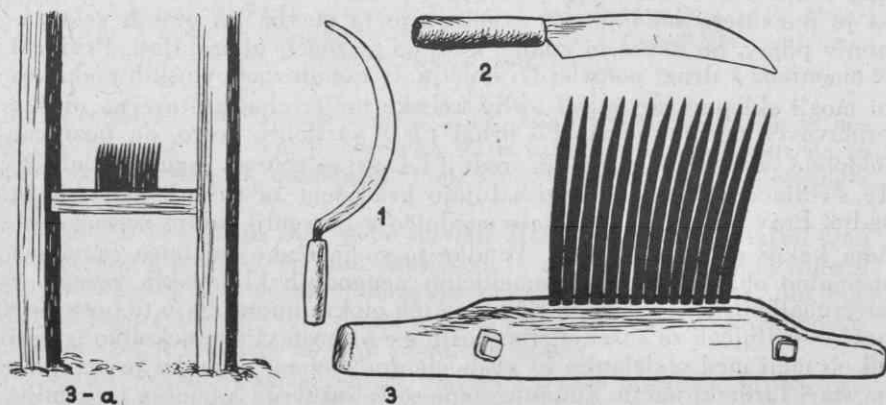
Sl. 1. Polje s šoto. — Sl. 2. Zimska zaloga šote, zložena na kupu. — Sl. 3. Seno v vasi. — Sl. 4. Levo — skupla, desno — veltinga haki. — Sl. 5. Grablje, kosa, srp (otok Sandoy)

zemlja nekoliko globlja, uporabljajo posebne, precej široke grablje, imenovane *kornirða* (Sl. II/1 a—c). Ta priprava ima dvojno vrsto železnih zob, ki so nekoliko zakrivljeni. Četverokotno ogrodje, na katerem so zobje nasajeni, je leseno, lesen je tudi držaj. V današnjem času te priprave ne uporabljajo mnogo, ker otočani sejanje ječmena opuščajo. Omeniti moramo še eno zanimivo pripravo, ki je potrebna pri setvi žita na otokih. Namesto našega valjarja si potlačijo njivo po setvi z leseno težko desko, pritrjeno na dolg držaj. Tisti del držaja, ki je s tremi žebli prabit na vrhnjo stran deske, je na strani nekoliko prirezan in tako nekoliko zakrivljen. Otočani imenujejo to pripravo *klárur* (Sl. II/2).

Žetev

Po Jernejevem dnevu (24. VIII.), ki pomeni za farörske otočane prvi jesenski dan, pričnejo žetev. Velikokrat požanjejo in pospravijo s polja še nezrelo žito, čeprav ga pustijo zoreti še pozno jeseni. Na Farörskih otokih je celò za ječmen premalo poletja ter prešibko sonce, da bi žito uspevalo. Prav zaradi teh neugodnih razmer sejejo ječmen samo še v dveh naseljih na dveh otokih.

Žito žanjejo s srpom, ki mu pravijo *akurknivur* (Sl. III/1). Sedanja oblika farörskega srpa je bolj podobna našemu srpom kot starejša oblika. Starejši tip farörskega srpa je kratek, širok in podoben nožu (Sl. III/2, T. XVI/5). V preteklosti so bili otočani še bolj skromni glede tega orodja. Za žetev so uporabljali celò rezilo obrabljene kose, ki so mu širši konec ovili z blagom ali ga nasadili na kratek lesen ročaj. Žetev žita je moško delo. Farörske ženske ječmen samo vežejo in potem snope polagajo na kupčke.

Sl. III. — 1. *Akurknivur* — srp; 2. *akurknivur* — srp (starejši tip); (Farörski otoki); 3. *ripari* — priprava za smukanje klasja (*Husovik*); 3 a. *ripari* pritrjen med dva stebra

Za vezavo snopov uporabljajo travnate vrvi. Žito ostane včasih še nekaj dni na polju, če je lepo vreme, zloženo v kopice po 12 snopov. Potem ga spravijo domov, tam ga sušijo za mlatev z umetno toploto. Še preden pa začnejo to delo, je treba ločiti klasje od slamnatih bilk. Do 18. stol. niso imeli za trganje klasja od stebela nobenih priprav, to delo so opravljali z rokami. V 18. stol. pa se je na tistih otokih, ki že pridelujejo ječmen, pokazala preprosta priprava za smukanje klasja, imenovana *ripari* (Sl. III/3/3 a). To pripravo za smukanje klasja je prinesel z Danskega neki Debes in tudi napravil prvi primerek.

Ripari ima 12 železnih koničastih zob v eni vrsti, ki so precej dolgi, in železno osnovo, pritrjeno na leseno priložnostno ogrodje npr. klop, dva stebra, podboji vrat itd. Železni zobje so lahko tudi zabiti neposredno v leseno osnovo, ta pa je pritrjena med dva stebra. Prostor, kjer to delo opravljajo, je po navadi v kleti ali v hlevu pod stanovanjskimi prostori. Pod ripari razprostrejo še mrežo ali večjo posodo, v katero mečejo klasje. Farörsko smukalo je izključno kovaško delo. Delo z njim je prav preprosto. Po navadi smuka klasje gospodar, žena mu samo pomaga. Ona stoji ob strani, jemlje klasje s smukala in ga meče v razprostrto mrežo ali posodo. Ta farörsko smukalo je podobno ne samo danski pripravi za trganje klasja marveč tudi slovenskim lesenim grabljam, ki jih uporabljajo naši kmetje pri mlatvi s cepci, ko delajo škopo za slamnate strehe.¹²

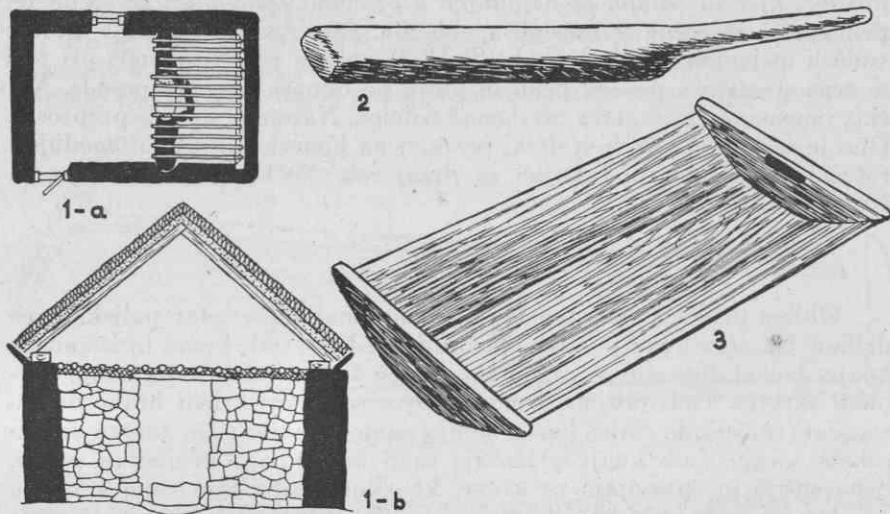
Sušenje in mlatev žita

Na farörskih otokih sušijo in mlatijo žito ženske. S sušenjem imajo otočanke precej dela. Po ljudskem izročilu je najstarejši način sušenja nad ognjiščem. V današnjih dneh je znana posebna stavba — sušilnica, ki jo imenujejo *sodnhús*. Za etnologa je ta stavba na otokih zelo zanimiv pojav. Še danes ni znano, kdaj so jo začeli uporabljati. Prvikrat je omenjena v drugi polovici 17. stoletja. Iz raznih zgodovinskih podatkov bi mogli sklepati, da je bil vpliv keltske materialne kulture na otoške prebivavce precej močan. Po drugi plati pa dobro vemo, da poznamo podobne sušilnice v severni in srednji Evropi in celo na jugu v Kalabriji. Te sušilnice v Evropi se uporabljajo predvsem za sušenje lanu in za sadje. Prav tako vemo, da naše sušilnice v Sloveniji rabijo istim namenom kakor druge v Evropi. Vendar so se farörske sušilnice razvile v specialno obliko že zaradi omenjenih neugodnih klimatskih razmer v severnoatlantskem območju. Edino na teh otokih uporabljajo te preproste peči v sušilnicah za sušenje žita. Sušilnice so postavljene nekoliko iz vasi ali ob meji med obdelanim in neobdelanim svetom.¹³ Stavba je zgrajena na stari farörski način. Zunanje stene so iz surovega kamnja in zemlje.

¹² Terenski podatki z Dolenjskega in Notranjskega (avtorica).

¹³ V vasi Husovik stoji sušilnica-sodnhus prav na meji med poljem in pašniki.

Streho sestavlja leseno ostrešje, na katero je položena brezova skorja ali slama. Nato zelene travnate ruše s koreninami položijo po vsej površini strehe. Sušilnica ima samo eno odprtino in to so vrata. Notranjost stavbe je razdeljena v dva neenaka dela. Od vhoda na levi strani je postavljen poprek kamenit zid, približno meter visok, z odprtino spredaj, kjer kurijo ogenj (Sl. IV/1 a-b). Na vrhu zidu so položena bruna; povrh teh je letvasta mreža, pokrita s slamo. Na to slamo polože žitno klasje. Ogenj mora neprenehoma goreti in oddajati enakomerno toploto. Tudi za sušenje

Sl. IV. — 1. (a—b) Načrt in prerez Sodnhus — sušilnice za žito v Frodbøur; 2. treskitrae — lesen kij za mlatev ječmena (Husovik); 3. tiningatrae — nečke za čiščenje žita (Husovik)

žita uporabljajo otočani kot kurivo samo šoto. Drugi del stavbe je namenjen za mlatev. V tem prostoru so tla iz zemlje, steptana tako, da so popolnoma gladka. V današnjih dneh imajo nekateri ta tla pokrita z lesenimi deskami.

Starejša ženska iz vasi je po navadi glavna oseba pri mlatvi. Ona pazi na ogenj, meša klasje nad ognjiščem in odloča, kdaj je žito zadosti suho za mlatev. Tej ženski pomagajo pri delu še dve do tri dekleta. Včasih, ko so sejali več farörskega žita, so po navadi mlatile štiri ženske. V navadi pa je tudi, da mlatita samo dve osebi.¹⁴

Mlatev prične starejša ženska, voditeljica tega opravila. S peči prinese v nečkah posušeno klasje in ga strese na pripravljeno tla. Prva faza mlatenja obsega teptanje po klasju z golimi nogami. Ta način

¹⁴ V isti vasi Husovik navadno mlatita dve ženski. Z lesenimi kiji udarjata po žitu podobno kakor pri nas s cepci.

mlatve je bil v preteklosti tudi edini, vendar se je obdržal do današnjih dni kot del mlatve s kiji. Ženske tolčejo po klasju z lesenimi kiji (Sl. IV/2). Pri delu morajo kličati na tleh poleg kupa s klasjem in izmenoma udarjati po žitu. Otočani poznajo samo mlatilno palico, ki ji sami pravijo *treskíttrae*. To orodje ima kratek držaj in debelejši, ploski del, ki udarja po klasju. Vsa priprava je dolga približno 80 cm. Cepca, ki ga poznamo pri nas in drugod po Evropi, niso otočani nikoli uporabljali.

Mlatev, posebno pa čiščenje žita, je zelo umazano opravilo. Ves prostor, kjer to delajo, je napolnjen s prahom. Žene-mlatilke so ob tej priložnosti oblečene v najslabša oblačila. Žito čistijo sproti. V precej velikih in podolgovatih nečkah (Sl. IV/3) poljejo žito z rokami; pri tem se zrna stresajo v posodi, prah in pleve pa odnaša veter iz posode. Nečke, imenovane *tiingatra*, so domač izdelek. Narejene so zelo preprosto. Dno je sestavljeno iz treh desk; stranici na koncih z ovalnim spodnjim robom imata izrezani luknjici za držaj rok. Nečke so dolge 68 cm in široke 42 cm.

Košnja

Obilen pridelek sena pomeni otočanom najboljšo žetev poljskih pridelkov. Na otokih gojijo mimo številnih čred ovc tudi krave in islandske konje. Izmed domačih živali imajo največ koristi od ovc, pa zanje najmanj skrbijo. Tudi pozimi si morajo ovce same priskrbeti hrano na zaneženih pašnikih. Suho krmo dobijo samo v najhujšem mrazu in visokem snegu. Tudi konji si morajo sami iskati pašo pozimi in poleti. Seno sušijo in spravljajo za krave, ki edine preživljajo zimo v hlevu.

Izmed vseh kultiviranih rastlin na farörskih otokih najbolj raste trava. Ta ima zelo močne korenine, ki jim tudi mrzli in neprenehni veter ne more škoditi. Po ljudskem pripovedovanju vemo, da so v preteklosti obdelovali polje tudi zato, da bi izboljšali kvantiteto trave, čeprav so s tem kakovost zmanjšali.

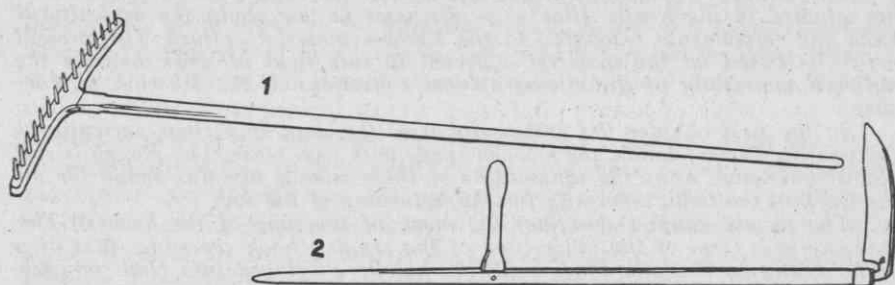
Otočani začnejo kositi sredi avgusta in končajo včasih šele novembra ali kasneje,¹⁵ ker pogosto dežuje tudi poleti. Zaradi velike spremenljivosti vremena pokosijo naenkrat le toliko trave, kolikor menijo, da je bodo posušili v preračunanem lepem in suhem vremenu. Po vseh otokih kosijo travo povečini s koso. Ročno kosilnico preskušajo v južnem delu otokov, kjer so travniki v nižinah. Po letu 1945 so jo vpeljali na posestvih v Kirkjubour, Syðradalur, Sandur in Skolovik. Starejši tip farörske kose je zelo preprost. V prvih časih so si jo delali sami domačini ali njihovi kovači. Otočani jo imenujejo *luggi* (Sl. V/2, T. XVI/5). Kosa je precej kratka, ima široko rezilo ter je lažja od angleške dvojnice. Kosišče je ravno s kratkim ročajem na zgornjem koncu za roko. Danes največ uporabljajo norveški in islandski tip kose. Te kose imajo dolg raven držaj iz lahkega lesa, ožje in daljše rezilo obrtne izdelave. Kratek ročaj na

¹⁵ V Skarvanes, na otoku Sandoy, so kosili travo konec oktobra 1962.

kosišču, ki vodi koščeve obrate pri delu, ima na spodnji strani obliko črke T. Travo kosijo v redih.

Sušenje trave v tako neugodnem podnebju je resnično naporno delo. Tudi ne sušijo po vseh otokih na isti način. V viharnem kraju Froðbøur na otoku Suðuroy pokošeno travo v redih z rokami raztrosijo po vsem travniku. Ko se vrhnja stran pokošene trave osuši, jo z grabljami obrnejo. Farörčani dobivajo to orodje večinoma z Danskega. Grabljišče je dolgo 166 cm, nanj je nataknjena čeljust s 15-timi zobmi. Imenujejo jih *hojríva* (Sl. V/1, T. XVI/5).

Če je seno zvečer napol posušeno, ga zložijo v majhne kopice in povežejo s travnatimi vrvmi. Zjutraj seno spet raztresejo in ga večkrat obrnejo z grabljami. Ko je popolnoma suho, napravijo veliko kopico, ki

Sl. V. — 1. *Hojríva* — grablje (Husovik); 2. *líggi* — kosa (Muzej Torshavn)

ostane na polju daljši čas. Potem seno prenesejo ali prepeljejo v bližino hiše, tam ponovno napravijo veliko kopico. Na sredo stlačijo vse drobno seno, ob straneh pa polagajo posušeno travo z dolgimi bilkami, po katerih odteka vsa deževnica. Na koncu pokrijejo vrh kopice z mrežo, vrečevino ali nepremočljivim platnom. To zaščito obtežijo na vseh straneh s težkimi kamni, da veter ne more odnašati sena (T. XVI/3).

V drugih krajih, kakor na otoku Mikines in na centralnih otokih, ravnaajo nekoliko drugače. Ko se trava nekoliko osuši, pograbiijo travnik ter sproti delajo številne majhne senene kupčke. Pozneje te kupčke, ki jih imenujejo *klukar*, spet obrnejo, da jih sonce tudi na drugi strani dobro presuši. V nekaterih krajih na otoku Streymoy (Vestmanna) in na otoku Sandoy (Skarvanes), če kosijo pozno jeseni, zelo poenostavijo delo. Pokošeno travo navesijo na ograje travnika ali na lešeno ogrodje — to so podobne priprave, ki jih uporabljajo kmetje v Skandinavskih deželah. Ta način se je uveljavil zelo pozno in sicer v začetku 20. stoletja.

S košnjo zaključujem obravnavanje najznačilnejšega poljedelskega orodja na Faröerskih otokih. Nabrani podatki prikazujejo zanimivo kulturno samostojno enoto, ki je ne glede na razvoj sosednjih dežel ohranila v otoški snovni kulturi mnogo starosvetnosti.

Na koncu želim poudariti glede ornih orodij le to; kdorkoli se bo posvetil načrtnemu raziskovanju poljedelskih ornih naprav za celo Evropo, bo moral vsekakor upoštevati tudi vse posebnosti otoškega ročnega ornega orodja. To orodje še v 20. stoletju ni preživelo svoje rabe. Funkcijo oranja opravlja nepretrgano že mnogo stoletij iz roda v rod.

Summary

THE AGRICULTURAL TOOLS AND IMPLEMENTS ON THE FAROE ISLANDS

The author — who during the last winter visited the Faroe Islands that are situated in the North Atlantic — discusses in this study the agricultural tools and implements belonging to the Faroese material culture. The present article is based on the material collected in this field of work and on the author's own study of the ethnographical collections of the Museum of Tórshavn.

In the first chapter the author discusses the most important agricultural tools on the Faroe Islands: the wooden spade with iron blade. The plough is still almost unknown. Thus the inhabitants of these islands use this spade for all the work in the field, especially for the upturning of the soil.

The second chapter describes the work in the time of the harvest. The characteristic form of the older type of the reaping hook resembles that of a knife. Formerly a scythe-blade with the handle enveloped into cloth or with a wooden handle attached to its wider end was also used.

The third chapter gives a description of the operations connected with the drying, thrashing, and winnowing of grain. This work is made in a very simple way. Women thrash the grain with a piece of wood shaped like a club. The special structure used in the drying of grain on the Faroe Islands is very interesting for ethnologists.

The last — the fourth — chapter discusses the tools that are used for the making of hay. Grass is mowed with the scythe. In the present days some farmers bring their hay into the barn while others preserve their hay in stacks. Finally, the author reports on those tools which are used for the work with the soil and points them out as a very important example of the search made by agricultural workers to find the most suitable implements.

POLJEDELSTVO NA SLOVENSKEM v luči nekaterih desetinskih predpisov

Sergij Vilfan

Razširitev desetine sega v Evropi v zgodnji srednji vek, v Sloveniji posebej pa se je desetina po splošno veljavnih načelih, tako imenovana »kanonska« desetina, uveljavila namesto prejšnje, »slovenske« desetine v 11. stoletju. Tu ni naš namen posegati v ta ali sploh v starejša obdobja, niti ne zasledovati prehod pravic od nekdanj cerkvene dajatve na svetne fevdalce in tudi na meščane, mestoma celo na kmete. Tudi nas tu ne zanima nadrobnejša pravna ureditev desetine sama po sebi in npr. njena razcepitev po deležih na več upravičencev, kakršna se je uveljavila zlasti v nekaterih primorskih krajih. Zadoštuje naj opozorilo, da desetina sama po sebi ni bila kmetova dajatev zemljiškemu gospodu njegove kmetije. Desetinski gospod kmetije ni bil nujno obenem tudi njen zemljiški gospod in narobe.

Ker sta tako na neki kmetiji pogostoma imela pravice do dajatev vsaj dva gospoda, so si njuni interesi včasih nasprotovali. Če je desetinski gospod pobiral preveliko desetino, se je moglo zgoditi, da je zemljiški gospod kmetije težje dobil svoje dajatve. Krajevno zelo različni običaji, ki so se v teku srednjega veka razvili glede desetini, so povzročali mnoge nejasnosti in spore tudi s kmeti. Ko se je ob prehodu v novi vek deželno plemstvo trdneje povežalo, je bilo v njegovo lastno korist, da uredi vsaj nekatera sporna vprašanja v zvezi z desetinami. Plemiška sodišča so izdajala v sporih sodbe, ki so jim pripisovali načelen pomen; v nekaterih zadevah je konkreten spor povzročil, da je izdal končno odločbo deželni knez. Včasih pa so izšle tudi prave norme o desetinah, ki so jih označevali kot desetinske rede.

Take načelne razsodbe, odločbe in redi, ki jih tu kratko, a ne prav natančno imenujemo desetinske predpise, so pomembni predvsem za zgodovino kmečkih bremen. Pomagajo pa nam tudi spoznavati strukturo zemljiških gospodstev in npr. tudi pristojnosti, ki si jih je lastila deželna plemiška samouprava. Ker so predmet teh predpisov poljedelski pridelki, nam posredno sporočajo tudi ta ali oni drobci o samem poljedelstvu in tu se njihov pomen za agrarno zgodovino močnejše stika in pokriva s pomenom za agrarno etnografijo. Omejujemo se samo na to stično področje. Ker pa so naši viri doslej malo znani, dodajamo na koncu kratke izvlečke, iz katerih je vidna siceršnja vsebina virov in zveza, v kateri nastopajo uporabljene podatki.

Ti viri so nastajali v teku skoraj dveh stoletij, večidel od konca XV. do konca XVII. stoletja. V tem času so si posebno pravniki radi sestavljali priročne zbirke predpisov o kaki snovi, in tako so nastajale tudi zasebne zbirke desetinskih predpisov. Dve taki zbirki, deloma enake in deloma različne vsebine, sta nastali nekako okrog 1700 in sta bili kmalu po tem, ko sta bili prepisani, zvezani v iste platnice še z nekaj drugimi, deloma tiskanimi, deloma rokopisnimi normami. Tako sta slednjič prišli v knjižnico Narodnega muzeja. Če bi hoteli nadrobneje preiskovati zgodovino desetine na Slovenskem, bi nam ti prepisi ne smeli zadoščati, ker je na voljo še obilo drugih, posebno pa krajevno veljavnih urbarialnih podatkov. Vendar taki, kot sta, dajeta dovolj zaokroženo podobo o splošni ureditvi desetine v času njenega nastanka. Ker popolnejšega pregleda desetinskih predpisov v doglednem času najbrž še ne moremo pričakovati, ju smemo uporabljati vsaj za prvo, splošno orientacijo.

Obe zbirki sta očitno nastali na Kranjskem in za uporabo v tej deželi. Zato vsebujeta največ takih določil, katerih krajevna veljavnost je bila omenjena na Kranjsko ali celo le na njene posamezne dele. Izmed lokalnih podatkov ali predpisov je prepisovalec izbral tiste, ki so bili po njegovem mnenju načelnega pomena in tudi drugod uporabni za podobne namene. Že odkar je prišla Kranjska pod Habsburžane, je bila navada, da so v tej deželi uporabljali kot pomožni pravni vir tudi štajersko pravo, kolikor niso na Kranjskem izrecno veljali drugačni predpisi ali običaji. Zato srečujemo v eni izmed zbirk tudi štajerski desetinski red; ne vsebujeta pa zbirki koroškega reda iz 1577, in ker se pri izboru virov omejujem na zbirki kot notranje povezani enoti, se v koroške razmere — čeprav so bile v marsičem podobne kranjskim — ne spuščamo. V duhu svojega časa je prepisovalec pritegnil v svojo zbirko neki traktat, ki obravnava razmere v Avstriji pod Anizo, prvič zato, ker so bili taki napol teoretični traktati med pravniki nasploh priljubljeni, drugič pa zato, ker je traktat navajal nekatera občepravna načela, ki bi jih pravnik lahko uporabil za kak konkretni primer.

*

Zelo nazorno prikazujejo desetinski predpisi dve vrsti orne zemlje, staro *hubno* in novo krčevinsko zemljo. Stari desetinski običaji so nastali in so se razvijali naorni zemlji, ki je že od kolonizacije štela kot sestavni del hub. Teh običajev ni bilo moč slepo prenašati na novo, krčevinsko zemljo. Veliko razširjanje *krčevin* (lazov, rovtov, novin) na gmajnah je posebno v XVI., pa tudi v XVII. stoletju zavzemalo svet, ki ni pripadal hubi, temveč večidel deželosodnemu gospodu kot gospodarju nerazdeljenega neobdelanega sveta. Ali veljajo za ta svet enake dajatve kot za hubo? Kmetje so trdili, da je krčevina na gmajnskem svetu njihova prosta last in da od nje niso dolžni dajatev (št. 3, 10, 13). Isto so menili tudi o prioranih brazdah (št. 4). Fevdalci so seveda skušali

tudi tak orni svet obremeniti, vendar se je njim postavljalo še drugo vprašanje — kdo naj bo na krčevini zemljiški in kdo desetinski gospod? Deželnoknežji organi so spočetka prisodili desetino desetinskemu gospodu hube (št. 5, 6), lastniku gmajne pa so priznali pravico, da sme na izkrčeni svet naložiti redno dajatev pravdo (št. 6). Tudi deželni stanovni so proti sredi XVI. stoletja zatrjevali deželni običaj, da gre desetina desetinskemu gospodu hube, »iz katere je izšel mož ali plug«. (SE V 1952, str. 113/114). Proti temu deželnemu običaju pa je deželni knez okrog 1570 v svoj prid določil drugače: obe vrsti dajatev naj bi na svojih gmajnah pobral deželskosodni gospod. S tem je deželni knez sankcioniral običaj, ki ga je začel vpeljavati vicedom že pred sredo XVI. stoletja. Vendar je še pravosodstvo XVII. stoletja v načelu poznalo prvotni deželni običaj (št. 17, 18).

Obremenitev krčevin je mogla imeti obsežne gospodarske posledice. V splošnem so bile krčevine za stalno obdelavo manj donosne kot osnovni hubni svet. Toda dokler še niso bile splošno obremenjene — in to niso bile ponekod še okrog 1570 — se je kmetu izplačalo truditi se zanje bolj kot za stalni njivski svet. Tudi trenja med samimi gospodi za pravice od krčevin so mogla imeti in so ponekod res imela podobne posledice. Tako je obremenitveni sistem pospeševal razširjanje manj donosne orne zemlje in njeno vzdrževanje v škodo donosnejše hubne orne zemlje.

O njivskih kulturah so podatki najbolj številni na žito. Štajerski desetinski red (št. 14) razločuje dve vrsti pšenice: »poletno ali deželno« in »ozimno«. Do izida tega reda, to je do 1605, se je desetina dajala le od ozimne pšenice, in to kaže na večjo starost te vrste. Tem teže pa je razložiti, zakaj se jara (»poletna«) pšenica imenuje »deželna«. — Tudi rž, ječmen in oves so bili kot stara vrsta žit precej dosledno obremenjeni z desetino. Desetinska obveznost teh vrst žita v splošnem tudi ni bila sporna, če izvzamemo dva spora zaradi ječmena (št. 12, 15). Manj dosledna je bila obremenitev prosa (št. 12, 14, 15). Za ajdo, ki se je razširila v teku XV. stoletja, je v desetinskih predpisih dovolj znamenj o tem, da gre za razmeroma novo kulturo, bodisi da je bila obremenitev ajde večkrat sporna (št. 3, 12, 15), bodisi da ni bila splošna (št. 14). Na Kranjskem so ajdo tudi kot strniščni posevek obremenili z desetino (št. 3), na Štajerskem pa niti prašne ajde načeloma ne (št. 14).

Ker so na Kranjskem dosledno vpeljevali načelo, da se daje desetina od vsega, kar se »s plugom orje in s srpom žanje«, je bila obremenitev žitaric manj diferencirana kot na Štajerskem, kjer je torej desetinski red utegnil ohraniti več sledov starejših razmer.

Izmed drugih kultur je bil na Kranjskem podvržen desetini *lan*, vendar le po enem podatku (št. 7).

Izvezti so bili od desetine predvsem pridelki »za kuhinjo«, na Kranjskem že zato, ker jih niso želi s srpom, na Štajerskem izrecno: bob, grah, leča, bar, zelje in repa (št. 14). Bar, nemški Phench, je pravzaprav žitarica in v to vrsto slabo sodi, vendar najbrž ni misliti na sladki janež,

fenchel. V očitnem nasprotju z vsemi predpisi je deželni knez na delu svojih kraških gospostev skušal obremeniti z desetino tudi bob.

Detelja in seno sta bila načeloma prosta desetine (št. 16) razen pri pustotah (št. 14).

Ti podatki dajejo predstavo o vrstah in deloma tudi o starosti najpomembnejših pridelkov, zanimivi pa so tudi glede na posledice, ki so jih utegnili imeti desetinski predpisi. Že tedaj so opazili ali bolje pričakovali, da bo kmet rajši prideloval neobremenjene kulture kot obremenjene. Ko so kraški kmetje okrog 1570 praktično uveljavljali desetinsko prostost ječmena in ajde, so povečali pridelavo teh dveh žit na račun drugih (št. 12), in na Štajerskem so vpeljali desetino na jaro žito, da ne bi kmetje opuščali že dotlej obremenjenega ozimnega žita (št. 14).

Tudi po izidu desetinskih redov je bilo po krajevnih običajih, ki so se kljub njim držali, deloma pa tudi po samih desetinskih redih še dovolj možnosti, da bi obremenitev vplivala na izbiro in množino kultur. Za žito je znano, da je imelo razmeroma majhen donos; bilo je obremenjeno z dajatvami zemljiškemu gospodu in še z desetino. Nekaj bo gotovo resnice v zelo pogostih podatkih, da ima kmet za lastno rabo žito le nekaj mesecev v letu. Tu se desetinski sistem stika z razvojem ljudske prehrane. Na eni strani se v določanju desetinske obveznosti kažejo družbena pojmovanja o prehrani. Kolikor bolj je bil pridelek namenjen za gosposko prehrano (zlasti pšenica), toliko bolj dosledno je bil obremenjen, in kolikor bolj je veljal — kakor stročnice, repa in zelje — za kmečko prehrano, toliko manj so ga bremenili. Niso pa samo socialne razlike vplivale na izbiro desetinskih obveznosti, tudi te obveznosti so vplivale na razvoj kultur in s tem na prehrano. Tako bi bila med drugim tudi desetina eden izmed vzrokov za to, da je bila mnoga stoletja kmečka prehrana sestavljena največ iz stročnic in okopavin, izmed žitaric pa sta v njej prihajala močno do veljave ajda in proso, ki sta bila obremenjena šele pozneje in manj dosledno.

Tudi potem, ko se je ponekod sistem obremenitve deloma spremenil ali ko je bil slednjič desetinski sistem sploh odpravljen, so stare navade glede izbire kultur in prehrane še dolgo ostale v veljavi, čeprav so njihovi vzroki odpadli. Vse take povezave pa so v splošnem še malo raziskane.

Glede zaporedja posevkov smo že omenili podatke o jari in ozimni pšenici ter o strniščni in prašni ajdi. Štajerski desetinski red omenja tudi počivanje njive in način, kako so jo gnojili: s tem, da je niso obdelali. To pomeni, da so na njej pasli živino in jo le tako pognojili. Živino so kratek čas pasli na strniščih tudi tedaj, če so jih nameravali še isto leto obdelati. Kranjski desetinski red kar računa s tem, da bo živina neodneseno desetino na strnišču uničila, štajerski pa skuša to preprečiti vsaj tam, kjer so bile njive ogražene: šele potem ko je bil pridelek spravljen in desetina prevzeta, so ograje lahko podrli in spustili živino na strniščno pašo.

Najobsežnejši in tudi najpomembnejši so seveda podatki o pospravljanju pridelkov, s katerimi je bilo pobiranje desetine najtesneje zvezano.

Na Kranjskem so proti sredi XVI. stoletja želi in odvažali žito, pridelano na gmajnskih krčevinah, »ponoči, pri luninem svitu«, da bi od njega ne dajali desetine ali da bi pustili za desetino le tisto klasje, ki ga je pohodila živina. V novejšem času je bila nočna žetev ponekod v navadi pri ajdi (Narodopisje Slovencev, I, str. 133). Ali gre za izraz kakih magičnih predstav? Ajda je razmeroma pozno uveljavljena kultura, zato ni verjetno, da bi bila nočna žetev preostanek pradavnih običajev. Pač pa ima nočna žetev ajde precej podobnosti z nočno žetvijo na gmajni. V obeh primerih je šlo za pridelke, ki po kmetovem pravnem pričanju niso bili podvrženi desetini. Zato se je skušal najbrž tudi pri ajdi ogniti krivičnim desetinskim zahtevkom s tem, da je žel in spravljal ponoči. Če je šlo za strniščno ajdo, oddaljen desetinski gospod morda niti ni opazil izostanka, ker je od te njive že dobil desetino.

Pri sušenju in odvažanju je prevladoval običaj, da žita niso sušili na njivi, marveč so ga prej ko prej odpeljali. To je vidno tako iz kranjskega kot štajerskega reda in velja pred njunim izidom in po njem. Sušenje na njivi že zato ni bilo običajno, ker bi bilo oviralo strniščno pašo in gnojenje. Pa tudi kmetova želja odtegniti pridelek nadzoru desetinskega gospoda je utegnila biti v srednjem veku pri tem pomembna. Reda nista spremenila navade, da se žito suši zuna njive, torej v bližini doma. Časa, ko morajo snopi ostati na njivi, nista določala zaradi sušenja, marveč zaradi boljše kontrole pri odmeri desetine. Kje so po spravi z njive žito sušili, za Kranjsko žal ni povedano, za Štajersko pa tudi le zelo nedoločno — »v skednju (? stadl) ali pod streho«. Ali pomeni »pod streho« način sušenja, kakršen so prekmurske oslice brez sten in pokrite s slamo?

Na Kranjskem pa je bilo ponekod — že pred izdajo desetinskega reda iz 1551 in pozneje — v navadi tudi sušenje žita na sami njivi. Ta vrsta sušenja je bila najbrž mogoča predvsem tam, kjer je bilo dovolj pašnikov, posebno planinskih, tako da se za strniščno pašo ni tako zelo mudilo. Kope na njivi so v tem primeru napravljali takoj po žetvi za sušenje in ne le za štetje desetine. Kope na njivi za sušenje so se imenovale ostrvi, ostellen ali velike kope, v nasprotju z zraven postavljenimi malimi kopami ali kopicami za desetinskega gospoda.

Čeprav desetinski predpisi niso izrecno določali, ali naj kmet suši žito na njivi ali drugje, so vendar mogli močno vplivati na postopek spravi pridelkov. Pred izdajo redov je bila navada, da so kmetje sami odšteli deseti snop, gospodu pa je bila dana možnost poznejše kontrole. Kjer so bile v navadi ostrvi na njivi, je bila kontrola še razmeroma lahka. Mnogo težavnejša pa je bila tam, kjer je kmet odpeljal pridelek in pustil na njivi samo desete snope. Zato so posebno v drugi polovici XVI. stoletja tudi za njive, kjer niso bile v navadi ostrvi, vpeljali obvezno štetje na sami njivi. Tudi če je bilo že pred izdajo desetinskih

redov ponekod v navadi, so redi iz njega napravili pravilo. Normirali so, koliko časa mora ostati žetev na njivi, urejali postopek v zvezi z jemanjem desetine, pa tudi tehniko *štetja*. Kranjski red je razločeval:

- kopa (mandel, zählschober) po 60 snopov
- razstavka (heufel) po 10 snopov
- kopica (schober sploh) brez natančnejše oznake

Slovenskih besed red ne navaja, a jih ni bilo težko dognati, ker se to razločevanje ujema s podatki po Wolf-Cigaletovem besednjaku, ki za »schober« navaja med drugim pomene:

- ein haufe von 10 garben — stavek, razstavka
- ein haufe von mehreren garben — kopica
- ein haufe von 60 garben — kopa.

Za mandel navaja pomene: 15 (tudi le 10 in še celo le 5) snopov, razstava, razstavka, babica, stavek.

Čeprav je vsakdanji govor poznal bogatejšo razvejitev besed in pomenov, ni težko spoznati v podatkih besednjaka enake pojme, ki so jih poznali kranjski desetinski predpisi iz XVI. stoletja. Štajerski red je bil pri opredeljevanju kop in razstavk manj določen.

Pretirano bi bilo trditi, da je treba pojme in šteвне sisteme kop, kopic in razstavk v celoti izvajati iz kranjskega desetinskega reda ali iz desetinskih sistemov sploh. Močna povezava med števnimi sistemi in desetino pa je vendarle gotova, saj je bila ravno desetina glavni razlog, da so snope sploh šteli. Sam pridelek je mogel kmet za svoje potrebe bolje izmeriti pozneje, po mlačvi. Desetinski sistem je dajal desetinskemu gospodu z zlaganjem po štetih kupih pripomoček za ugotavljanje desetinske osnove in je gotovo vplival, da so se določeni tipi zlaganja bolj razširili. Tako so načini zlaganja snopov, kakršni so v rabi deloma še danes, nastajali v precejšnji meri v zvezi z desetinskimi sistemi, če ne pod njihovim neposrednim vplivom.

Način zlaganja in štetja, kakršnega so določali desetinski predpisi, pa je imel tudi sicer precejšnje posledice. Predvsem je vplival tudi na delovni postopek. Kjer ni bilo ostrvi, je moral kmet zlagati žito dvakrat: prvič na njivi v kope ali razstavke za štetje, in drugič po odvozu z njive pod streho ali drugače za sušenje. V primeri s prejšnjo navado, da je žito takoj odpeljal in takoj zložil za sušenje, je dvakratno zlaganje pomenilo povečano delo, ne da bi bil zato pridelek kakor koli izboljšan. Nasprotno, žito začasno zloženo na njivi, v razstavkah po 10 ali v kopah po 60 snopov, ki je čakalo na prevzem po desetinskem gospodu, je bilo manj zavarovano pred močo kot žito zloženo v velike kope ali ostrvi ali pod streho.

Morda je prav ta slabost desetinskih predpisov, ki so terjali več nekoristnega dela in povečevali nevarnost okvare, vplivala, da se je bolj razširil kozolec, ki je imel več prednosti: omogočal je takojšen odvoz z njive pod streho in s tem začetek strniščne paše, dajal pa še vedno dovolj možnosti za štetje snopov in odvzem desetine, seveda le tedaj,

če so bile vse njive enega kmeta pod istim desetinskim gospodom. Posebno odkar se je uveljavljalo pravilo, da se pripadnost desetine presoja po tem, od kod je »izšel mož ali plug«, je desetina enega kmeta praktično skoraj vedno pripadala le enem gospodu in je bilo moč jemati desetino iz kozolca. Značilno je, da kranjski desetinski red, ki omenja ostrvi, kozolca ne omenja, in še manj seveda štajerski, ki pozna le skedenj in streho. Ali ne bi bilo verjetno, da so slabosti štetja desetine na njivi, kakršno so določali desetinski redi, v nekaterih krajih pospeševale razširjenje kozolcev?

Dosti manj nam o poljedelstvu povedo podatki, ki govore o pavšalirani desetini, to je o desetini v stalni množini *zrnja*, ki pa je bila razmeroma redka. V primeri s posledicami, ki jih je imela šteta desetina, lahko presodimo tudi gospodarske posledice desetine v zrnju. Ker je moral kmet oddati pavšalirano desetino ne glede na množino pridelka, je imel izbiro, ali bo ustrezno vrsto žita sam prideloval ali jo za oddajo desetine kupoval. Ni pa imel možnosti, da si z manjšim pridelkom ene vrste in z večjim pridelkom neobremenjene vrste zmanjša desetino. Prav tako je pavšalirana desetina v zrnju manj vplivala na postopek spravljanja pridelkov. Še bolj velja vse to za desetino, ki je bila spremenjena v stalno denarno dajatev.

Podatki o vinski in mali desetini, to je desetini od mladičev malih živali, so v primeri s podatki o žitni desetini z gledišča agrarne tehnike mnogo skromnejši.

*

Naši podatki se začenjajo nekako pri splošni vključitvi ajde v natriletno kolobarjenje s praho. Odtlej kakih 200 let ni bilo bistvenih agrarno-tehničnih novosti, ker so nekatere nove kulture napredovale kljub vsemu še zelo počasi. Vendar smo mogli ugotoviti, da le ni bilo popolne stagnacije niti pri kulturah, ki jih je poznal že srednji vek. Razvoj desetinskih sistemov kaže, da so nastajali vedno novi položaji, ki jim stari običaji niso bili kos, in sami desetinski sistemi so s svojimi predpisi izzivali različne reakcije gospodarskega življenja. Veljavnost naših podatkov pojejuje na pragu XVIII. stoletja, ko so začele nastopati tako bistvene novosti v agrarni tehniki, da nekateri označujejo te spremembe kot agrarno revolucijo. Kar etnograf ugotavlja na terenu za polpreteklo dobo, je že močno preoblikovano po teh vplivih. Z obravnavo desetinskih redov pa smo dobili tudi nekaj posebej za naše kraje veljavnih napotkov za spoznavanje starejših razmer, kakršne so v nekaterih krajih zapustile očitne sledove, če ne sicer, pa vsaj v zlaganju snopov. Kar smo mogli tu navesti, ima nujno le zelo posplošene oblike, saj smo črpali največ iz pravnih norm z deželno veljavo. Urbarialni, računski in podobni podatki na eni strani in pozorno terensko delo na drugi bi mogli v prihodnje dati dosti konkretnejša dognanja. Pri tem delu bo komaj mogoče ločiti etnografa od agrarnega zgodovinarja.

Dodatek

Izvillečki iz desetinskih predpisov po dveh rokopisnih zbirkah, uvezanih v knjigo II 6509/6510 knjižnice Narodnega muzeja v Ljubljani.

Glavni del, nekako prva polovica knjige vsebuje tiskani kranjski deželni ročin iz 1598, ki mu je spredaj uvezano rokopisno kazalo. V drugi polovici so zbrani v več legah papirja različni drugi pravni teksti, najprej tisk reformirane ljubljanskega sodnega reda (besedilo iz 1586, tisk iz 1666), nato pa rokopisni prepisi: traktat vladnega kancelarja Bernarda Walterja o odvetništvih — Vogteien, desetinske zadeve (izvillečki št. 14, 19, 10, 12, 15, 9), takrat o odpravščinah vdov plemiškega stanu v Avstriji pod Anižo; pouk o tem, kaj pripada vdovcu iz zapuščine njegove žene; Ferdinandov mandat o revizijah in restituciji v pravadah (1625); Ferdinandova resolucija o valorizaciji dolgov po dolgem denarju (1625); desetinske zadeve (izvillečki št. 11, 9, 3, 2, 1, 5, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 15, 16, 17, 18); služinčad v Avstriji nad Anižo, generale Rudolfa II (1581); generale Leopolda I. za Avstrijo nad Anižo o novih krčmah (1662); mandat o razpolaganju s cerkvenim premoženjem (1534, 1552, 1565, 1575); sodno uvajanje v posest (1645); obrazci za advokatske izjave v pravdi.

Naslednji izvillečki obsegajo samo besedila o desetinah. Niso sestavljeni kot regesti, ker upoštevajo le vsebinsko plat, ne pa formalnih podrobnosti (npr. podatkov o udeleženih osebah). Razporejeni so po kronološkem redu.

1. 1497, dec. 11. (insert v 3). Deželni upravitelj Ulrik Paradeiser izdaja sodno dokazilo o občji sodbi plemiškega sodišča Kranjske: Kdor je od nekdanj dolžan dajati žitno desetino v pavšalirani množini (sackzehent) in ne po štetju, jo mora oddajati ne glede na to, ali je bila letina dobra ali ne; desetinski gospod sme sam izvajati izvršbo za svoj zahtevek, ne da bi moral kmeta tožiti pred njegovim gospodom ali kjer koli. Glavni prejemnik pisma je Jörg Lamberger.

2. 1505, jun. 30. (insert v 3). Pavel Rasp, deželni upravitelj izdaja sodno dokazilo o občji sodbi deželanov Kranjske: desetini je podvrženo vse, kar se seje in s srpom žanje, mali desetini pa panji, jagnjeta, kozice in kozličji ter praščiki. Če se štetje ne izide na desetine, se preostanek šteje v naslednjem letu. Desetinski gospod lahko sam izvaja izvršbo kjer koli, ne da bi moral kmeta prej tožiti pred njegovim gospodom ali drugje. Glavni prejemnik pisma je zopet Jörg Lamberger.

3. 1521, jun. 17. Deželni upravitelj Jurij Gall izdaja sodno dokazilo o naslednjem: Viljem Rasp se je pritožil, da mu Fabjan Zelavec (Schellawez) in Fabjan Volar iz šenčurske fare nočeta dajati desetine od tega, kar na strnišču pridelujeta naspol (auff's halbe nachpauen), češ da dajeta desetino že od prvega posevka — pšenice, rži in drugega žita — in da zato nista dolžna dajati desetine od tega, kar tisto leto še pridelata na isti zemlji — tj. od ajde ali drugega. Tudi nočeta dajati desetine od žita, ki ga s plugom pridelujeta na gmajni. Drugi dajejo desetino tudi od ajde in sploh od vsega, kar se s plugom orje in s srpom žanje in tudi onadva sta jo še pred malo leti dajala. Toda po kmečkem puntu in ko sta Erazem Scheyerer, šenčurski župnik, in njegov vikar Venčič pridigala o desetini, sporne desetine ne dajeta več in zdaj se začenjajo upirati tudi sosedje. Na povabilo pred dvorno večo se Fabjana nista zglasila; prebrani sta bili pismi pod 2 in 1, nakar je dvorna veča odločila: desetinski gospod si lahko pomaga po teh dveh pismih.

Pripomba: Vabilo obeh kmetov kot tožencev pred dvorno pravdo bi morda kazalo na to, da sta bila svobodnika ali koseza. Vsa tri pisma nazorno kažejo, kako si je deželno plemstvo s svojo sodno avtonomijo širilo in utrjevalo pravice z lastnimi sklepi.

4. 1551, jul. 5. Deželni upravitelj Andrej Lamberg izdaja Jakobu Lambergu sodno dokazilo o izreku (deželne) pravde, ki je razpravljala o Jakobovi pritožbi proti imenoma navedenim desetinskim podložnikom na 23 hubah na Dovjem (? Lengfeldt). Ti so se upirali dajanju desetine od novih brazd (von neuen fuhren...), ki jih zaorjejo na zemljiščih, ki spadajo k hubam. Gospodje in deželani na pravdi so sklenili, da je treba dajati desetino od vsega, kar se s plugom orje in s srpom žanje, bodisi da gre za nove ali za stare brazde, tudi če so nove brazde zaorane na svetu grunta. Tudi male desetinske pravice naj dajejo, zlasti od panjev, drobnice (kütz) in prašičkov. Desetinski gospod ima sam pravico do izvršbe.

5. 1555, dec. 16. Vicedom kranjski Wolf Lamberg odloča v nesporazumu med senožeškim oskrbnikom in postojnskim glavarjem o tem, komu gre desetina od krčevin na gmajni — gospodu deželskega sodišča, v katerem leži gmajna, ali gospodu kmetije. Zato da kmetje ne bi pridelovali žita na gmajni in puščali kmetije pod travo, naj dajejo desetino od gmajne istemu gospodu kot desetino od kmetije.

6. 1558, sept. 19. Odločba vicedomskega sodišča na Kranjskem v sporu med Jakobom Raunachom in postojnskim glavarjem: Desetina od pridelkov na gmajni ali na rovtih pripada desetinskemu gospodu kmetije, od katere je izšla obdelava. Zemljiški gospod gmajne ali rovta pa lahko na tako zemljo naloži redne dajatve. — Prepis odločbe je bil na njegovo željo izročen stiškem opatu 28. 7. 1559.

7. 1545, apr. 9. Ulrik Črnomaljski, deželni upravitelj Kranjske, izdaja sodno dokazilno pismo o izreku sodišča (deželne pravde?): Hans Paradeiser je tožil Jurija Lamberga, češ da je ta rubil tožnikove podložnike v Bistrici (Feistriz hinter Guettenweg) vsakega za 1 piščanca in 1 čehuljo prediva iz naslova desetine. Navzoči deželani so pritrdili tožencu, da ima vsak desetinski gospod pravico do desetine od vsega žita in lanu in od mladičev, najsi bodo piščanci, jagnjeta, prašički, panji ali drugo in da za svoje zahtevke lahko sam izvaja izvršbo.

8. 1548, jan. 9. Viljem Rasp kot sodnik ad hoc na dvorni večji (Kranjske) izdaja sodno dokazilno pismo v sporu med deželnim upraviteljem Jakobom Lambergom in župnikom na Dovjem. Lamberg je že prej dosegel na dvorni in deželni pravdi rzsodbo, da mu pripadata dva dela desetine mladičev pri podružnikih (untersassen, v tej zvezi morda: prebivalci) v desetinskem območju Dovjega in je bilo župniku zarubljenih nekaj kopic (schöber) ajde, nekaj živine in drugo; proti temu je župnik uporabil silo. Poravnava: tožnikov delež se priznava, a zaostankom se odpove. Župnik je kaznovan s petimi dnevi zopora na deželnem glavarstvu.

9. 1551, jun. 5. Ferdinandov desetinski red za Kranjsko. V oddajanju desetine od težkega in lahkega žita se dogajajo nerednosti: snope za desetino napravljajo kmetje majhne in iz slabega žita, jih ne oddajajo v celem številu, jih puščajo križem ležati po njivah in mešajo desetini podvrženo žetev med drugo, tako da ni moč presoditi, ali je bila desetina prav puščena. Žito, pridelano na gmajni, žanjejo ponoči pri luninem svitu in ga odvažajo, od njega včasih sploh ne dajejo desetine ali pa puščajo kot desetino žito, ki ga je živina prej pohodila. Za oddajanje take desetine ima kar vsaka dolina ali okoliš svoj posebni red, ki je večidel v nasprotju s starimi običaji. Zato deželni knez odpravlja vse stare običaje in določa za Kranjsko s pridruženimi gospodstvi: desetinski podložniki morajo po žetvi pustiti težko in lahko žito 24 ur na tisti njivi, na kateri je bilo požeto. Žetev vsakega dne naj se zloži v kope (mandel, zahl-schober) po 60 snopov. Če njiva ni dovolj velika, da bi se kot desetina jemala vsaka deseta kopa, naj zlože razstavke (hetüfel) po 10 enakih snopov, da bi se kot desetina jemal vsak deseti snop z razstavka (mandel). Če desetinski gospod

ali njegov zastopnik v 24 urah ne prevzame desetine, lahko kmet svoj pridelek odpelje, na njivi pa pusti deseto kopo, razstavko ali snop, toda ne najslabše, temveč kakor nanese štetje, in tudi ne razmetano. — Kjer pa je bil doslej običaj, da se žito na njivah, na katerih je zrasko, takoj zloži v kope (schober), naj pri tem ostane. Vendar naj se desetina zloži zraven pri teh velikih kopah (schober) ali ostrvih (ostellen), v redu in pravično. Če upravičenec ne pride po desetino v 24 urah in je preostali pridelek že odpeljan, desetinski pridelek pa še ni uničen od živine in dežja, in upravičenec meni, da mu desetina ni bila pravilno puščena, naj velja stari običaj. Prešteje naj odneseno in v kope (schober) zloženo žito. Če ni imel prav, mu zapade desetina v korist kmeta. Če pa je imel prav, vzame kmetu žito in mu pusti samo desetino. — Če je kmet pustil desetinskemu gospodu po 24 urah le slabo žito, ga sme gospod zamenjati, vendar ne da bi kmetovo žito razmetaval. — Če bi kmet odpeljal žito pred potekom 24 ur, ko gospod še ni prišel po desetino, mu zapade ves pridelek z desetino vred. — Če kmet zaradi pomanjkanja prosa, naj gospod takoj pride po desetino, ta ne sme odreči, kmet pa sme odpeljati žito šele potem, ko je bila desetina prevzeta, prej le, če je gospod dovolil. Ta desetinski red ni zadeval pavšalirane desetine (sackzehent).

10. okrog 1570, dec. 18. Generale nadvojvode Karla za Kranjsko. V gmajnah deželnoknežjih deželskih sodišč, posebno starogradskega (kamniškega), smleškega in kranjskega krčijo in ograjujejo deželnoknežji in drugi podložniki, podružniki in kajžarji brez vednosti in dovoljenja zastavnega in sodnega gospoda njive, travnike, vrtove in drugo, ne da bi od tega dajali datjave. Dajejo si krčevine drug drugemu v zakup in si jih prodajajo. Tudi posamezni deželani si tako povečujejo svoje marofe. Nadvojvoda naroča popis takih zemljišč po posebnih komisarijih, ker tega ne namerava dopuščati in priznava le pravice do paše in drvarjenja. Kdor je napravil tako zemljišče, naj ga v teku ene kvatre prijavi in se sporazume z gospodom o plačilu dajatev; tudi desetina pripada zastavnemu in sodnemu gospodu. Če v teku ene kvatre ni sporazuma glede dajatev, naj imetniki gospostev razdenejo zemljišče zopet v gmajno.

Pripomba. Oba prepisa v zbirki imata letnico 1561, ko nadvojvoda Karel še ni vladal. Generale je nastal med 1564 in 1590, najbolj verjetno tedaj, ko je bila okrog 1570 v teku velika reformacija urbarjev.

11. 1573, marec 27. Karlov desetinski red za Kranjsko. Ujema se dobesedno s Ferdinandovim (pod št. 9), le prepisa se razločujeta po tem, da so v enem kot v drugem izpuščene pomotoma nekatere vrstice, ki pa so s primerjavo obeh besedil v povzetku pod št. 9 smiselno rekonstruirane.

12. okrog 1574. Dodatni člen postojnskega in premskega urbarja: čeprav velja po kranjskem desetinskem redu, da se daje desetina od vsega žita, ki se s plugom orje in s srpom žanje, so desetinski podložniki na Pivki, pri Hrenovici in v okolici Postojne doslej dajali desetino le od pšenice, rži in jagnjet, od ječmena, prosa, ajde in boba (pannen) pa je svojevoljno niso dajali. Ker so to imenitniki gospostva nekaj časa trpeli, trdijo kmetje, da gre za star običaj, in ga izkoriščajo s tem, da sejejo več ječmena in ajde kot drugega žita. To se odpravlja in določa: imetniki gospostva naj jemljejo desetino ne le od pšenice, rži in ovs, temveč tudi od ječmena, boba (! pann) in ajde snopoma, od prosa pa — kjer doslej ni bilo podvrženo desetini — v zrnih, in sicer od cele hube dva ražena korca (gortsch); kdor je že prej dajal letno pavšalirano desetino (sackzehent) od prosa, naj pri tem (to je pri stari množini, S. V.) ostane.

Pripomba. To urbarsko določilo je bilo vneseno v zbirko očitno kot dokaz splošne veljavnosti kranjskega desetinskega reda. Ker se tu načeloma omejujem samo na podatke iz zbirke, se ne spuščam podrobneje v to določilo in v druga sorodna urbarska določila, ki bi jih bilo treba zbrati posebej, neposredno iz originalnih virov.

13. 1602, avg. 1. Ferdinandov patent podložnikom belopeškega gospostva. Čeprav je treba po kranjskem desetinskem redu dajati desetino od vsega žita, ki se s srpom žanje, trdijo posebno podložniki v Koprivniku (? Hohental), Gozdu in Srednjem vrhu, da niso dolžni dajati desetine. Ker je to v škodo njegovemu komornemu premoženju, naroča dajati desetino od rovtov in od navedenih krajev, kar velja tudi za požganice (prandtern) in laze (neübrichen) in za desetino mladičev. Če bi se kdo upiral izvršbi, bo kaznovan na telesu in premoženju.

14. 1605, marec 10. Ferdinandov desetinski red za Štajersko. Doslej v deželi ni bilo pravega desetinskega reda, temveč so veljali običaji in so pri vinski in žitni desetini nastajale nejasnosti in spori v škodo desetinskih gospodov in kmetov. V sporazumu s stanovni določa: Desetinski red ne velja za zemljišča, ki so bila doslej prosta desetine ali na katerih je lastnik obenem desetinski gospod. — Funtne hube in k hubi spadajoči vinogradi naj uživajo oprostitve, ki so jih od nekdanj imeli. — Desetina naj se po vsej deželi pobira od poletne ali deželne pšenice (somer- oder landsweizen), rži (khorn), ječmena in ovsu, pa tudi sploh od ozimnega posevka. Od poletnega posevka je bil namreč kmet doslej oproščen desetine, od ozimnega pa ne, in če bi pri tem ostalo, bi kmetje v škodo desetinskih gospodov skrbeli bolj za poletno kot za ozimno setev. — Kjer se je doslej dajala desetina tudi od pridelkov za kuhanje, kot od bobu (ponnen), graha (arbeysen), leče, bara (phench, morda pa fenchel — sladki janež?), zelja in repe, se desetine ne daje, razen če se je doslej brez ugovora dajala. — Ponekod je doslej, glede krčevin, požganic in rovtov veljalo, da se od njih prva tri leta desetine ne daje. To je povzročilo, da so mnoge gozdove opustošili, njive pa so ostale neobdelane. Zato naj se kmetom, njihovim sinovom, gostačem in najemnikom naprava novih, najbrž začasnih (von jahr zu jahr) rovtov prepove, sicer pa naj nastopi desetinska dolžnost samega kmeta že v drugem letu, drugih pa že v prvem. — Od stalnih njiv, napravljenih na tleh posekanih gozdov (ki pa so v bližini rudnikov prepovedane), gre desetina desetinskemu gospodu okoliša, lastnik pa lahko naloži kmetu večje dajatve ali jemlje — po odtegnitvi desetine — deveti snop. — Po žetvi naj kmet zloži snope v številne kope (zahlschöber) po nekem številu in ne kar na kupe. To naj sporoči desetinskemu gospodu ali, če je teh več, tistemu, ki ima največji delež, da si desetino takoj odšteje in ne zadržuje kmeta, ki je ob žetvi kar najbolj potreben kruha. — Tri dni po žetvi mora vse žito ostati na njivi; če medtem desetina ni prevzeta, kmet lahko svoje žito odpelje, desetino pa pusti in dva dni varuje. Dlje je ni dolžan varovati, vendar — če je njiva ograjena — tudi ne sme odpreti ograd in ne pognati na strnišče živine. Če je sila, lahko desetinski gospod dovoli, da kmet odpelje žito tudi pred potekom treh dni. — Če je doslej veljala dolžnost dovažanja desetine na dom, ostane v veljavi, razen če sam gospod hoče drugače. — Za pavšalirano (sack-) in zakupno desetino (bestandt zechendt) velja predvsem pogodba. Če je ni, je dana možnost, da se s privolitvijo obeh strani plača desetina za težka žita v denarju. — Zemljišča hub, spremenjena v vinograde, so podvržena pravdi (zünsmass) in ker so zato obdavčena, naj kot po starem ostanejo prosta desetine, prav tako tudi gorsko-pravni vinogradi. — Brez pravilne prijave desetine ne sme nihče odvažati ne žita ne mošta. Kdor pridelek utaji, mora dati dvojno desetino. Desetinski gospod lahko pri težkih žitih izvede štetje v skednju (? stadl) ali pod streho, toda če se izkaže, da je kmeta po krivem sumničil, mu desetina zapade. Pač pa naj bo gospodu prosto, da izmeri startine in vinske sode, ki se ne izdelujejo povsod po deželi v isti velikosti. — Če desetina ni bila v redu oddana, sme desetinski gospod v naslednjem letu ali ko je zemljišče posejano, po vnaprejšnjem mirnem pozivu izvajati izvršbo na kateri koli žetvi in, če posevka ni dovolj, na živini.

Pripomba: Ta desetinski red je izšel tudi v tisku.

15. 1674, okt. 7. Cesarjeva resolucija v sporu med podložniki v Konju in Vačah (? Khonnshach, Watsch) in tovariši na eni strani in grofom Ferdinandom Portia na drugi zaradi desetine od ječmena, prosa in ajde. Ugovori podložnikov niso utemeljeni in gospodov zahtevek se ujema z deželnoknežjimi generali. Podložniki bodo ob nadaljnjem upiranju kaznovani z zaporom in drugače.

16. 1676, febr. 28. Cesarska rešitev spora med imetnikom kranjskega gradu Kislsteina Karlom Francom Barbo kot desetinskim gospodom v Šenčurju kot tožnikom in vlagalcem priziva na eni strani in šenčurskimi desetinskimi podložniki kot toženci in vlagalci priziva na drugi strani zaradi odklonjene desetine od detelje in travnikov: toženi desetinski podložniki so tožbe oproščeni.

17. 1685, jun. 15. Vmesna sodba kranjskega okrajnega sodišča o tožbi rektorja jezuitskega kolegija v Ljubljani kot imetnikom Pleterij proti knezu Auerspergu zaradi desetine od rovt in novin v žužemperški fari in deželskem sodišču: Auersperg naj dokaže, da so novine nastale na gozdnem ozemlju, ki je last žužemperškega gospostva in ki ga ono uživa. Tožnik je vložil apelacijo. (Nadaljevanje pod 18.)

18. 1687, avg. 25. Sklep graške vlade v gornji zadevi: tožbenemu zahtevku se ugoti.

19. (?). Traktat o desetini po deželnem običaju Avstrije pod Anižo. — Laiki so sposobni imeti desetine. Desetina na obdelanih zemljiščih lahko zastara. Od novin pripada desetina desetinskemu gospodu okoliša. Desetina se daje le od žita in vina, po krajevnem običaju pa tudi od drugih pridelkov (npr. zelja, žefrana). Desetina od živali (mala desetina) je v navadi le ponekod (od telet, jagnjet, gosi, piščancev, kozličev), vendar je običajno pavšalirana po običaju vasi. Stroškov obdelave ni moč odbiti. Desetinski zaostanki se drže zemljišča tudi ob spremembi obdelovalca. Od vrtov in stavbišč se po judikaturi vlade daje vinska desetina. Dovažanje desetine ni kmetova dolžnost, razen če je to krajeven običaj. Če se zemljišče spremeni iz vinograda v njivo ali narobe, se ustrezno spremeni tudi desetina; če pa sta v enem okolišu dva desetinska gospoda, eden za vino in drugi za žito, se ob navedeni spremembi kulture menja tudi desetinski gospod. — 22. 4. 1646 (!) je cesar iz Wormsa objavil generale za to deželo, naj se desetina ne pobira po starem, temveč po kopah (mandl) ali razstavkah (heuffel), kakor so pač navade pri žetvi. Če desetinski gospod zavlačuje prevzem desetine, lahko kmet svoj del pridelka odpelje in pusti na njivi desetino v kopah (mandl vnnnd schöber) ali razstavkah (heuffel). — Vinska desetina naj se po cesarskem generalu 18. 5. 1546 (!) ne pobira po kletih, temveč naj se mošt popiše po vinogradih. — Če je več soopravičenih desetinskih gospodov, kmet ni dolžan dajati male desetine po deležih, glede velike desetine pa so mnenja deljena. — V sporu za lastnino na desetini je pristojna deželna pravda, med prelati pa dvorna pravda pred vlado; v posestnih sporih »deželna oblast« ali vlada.

Pripomba. Sam datum traktata (1558) kakor tudi datuma obeh generalov so močno dvomljivi. Zelo dvomljiv je cesarski generale za Avstrijo pod Anižo leta 1546, ker je tedaj bil deželni knez kralj Ferdinand. Tako je zelo verjetno, da je treba vse datume popraviti na 17. stoletje. Za zdaj nimam pri roki gradiva, ki bi omogočalo natančnejšo datacijo. Ker pa navajamo glavne točke traktata samo zaradi popolnosti in primerjave, negotovost v datiranju ni bistvenega pomena za predmet te razprave.

Zusammenfassung

DIE LANDWIRTSCHAFT SLOWENIENS IM LICHTE EINIGER
ZEHENTVORSCHRIFTEN

Es handelt sich eher um eine Sondierung als um eine allgemeine Untersuchung des Gegenstandes. Die Ausführungen sind sowohl hinsichtlich der benutzten Quellen als auch des Zieles begrenzt. Es werden nur zwei, einem Druck der krainer Landhandfeste adligierte handschriftliche Sammlungen benutzt, in denen wohl auch die steirische, jedoch nicht die kärntner Zehentordnung vorkommen. Dafür sind aus Krain auch Judikate enthalten. Die zweite Begrenzung ist die schon im Titel angegebene — nicht eine Besprechung des Zehentwesens als solchen, sondern nur seiner agrarhistorisch-volkskundlichen Elemente ist beabsichtigt. Hierbei stehen zwei Fragen im Vordergrund: was kann man aus den Zehentvorschriften über die Landwirtschaft entnehmen und wie konnten sich diese Vorschriften auf die Landwirtschaft auswirken? Einige Resultate:

Obwohl in Krain um 1500 die Regel galt, dass dem grossen Zehent alles Getreide unterworfen sei, so mit dem pflug erbaut und mit der sichel geschnitten wirdet, wurde diese Regel seitens der Zehentholden besonders im XVI. Jh. auf neuangelegten Äckern (Gereuten), von verhältnismässig neu eingeführten Arten (Heide) und besonders von der zweiten Ansaat der Heide nicht anerkannt. Solange die Frage tatsächlich strittig war, konnte die von den Holden behauptete Zehentfreiheit der entsprechenden Produkte zur Folge haben, dass weniger ertragreichen Gereuten seitens der Bauern mehr Aufmerksamkeit geschenkt wurde als den alten Hubgründen und dass sie auch die Brachheide gegenüber andern Getreidesorten bevorzugten. Besonders aber dürften oft Produkte bevorzugt worden sein, die von rechtswegen zweifellos zehentfrei waren, wie Hülsenfrüchte, Rüben und Kraut. In Steiermark war die Sommeransaat, darunter auch der Sommer- oder Landweizen bis zur Zehentordnung von 1605 zehentfrei. Um einer ungünstigen Auswirkung auf die Wientersaat vorzubeugen, wurde diese Freiheit abgeschafft. — Indirekt haben die Zehentssysteme auch auf die Nahrung Einfluß ausgeübt.

Einem kennzeichnenden Zug der damaligen Landwirtschaft begegnen wir in der steirischen Zehentordnung, derzufolge, Acker die zur Geilung brach lagen, keinem Heuzehent unterworfen waren.

Besonders aufschlussreich sind die Angaben über die Fechsung und Einbringung des Getreides, die mit der Bemessung des Garbenzehents eng verbunden waren. Die Acker auf der Gemein, deren Getreidezehent zumindest zumeist war, wurden bei Mondlicht geschnitten und der in neuerer Zeit einigerorts bekannte nächtliche Schnitt der Heide dürfte auf die selben Ursachen zurückzuführen sein. — In Krain war an einigen Orten schon vor 1551 die Trocknung des Getreides auf dem Acker selbst in »Ostellen« (slow. ostrvi) üblich. Es handelt sich m. E. meist um Orte, die über genügendes Weideland verfügten, um nicht auf sofortige Weide auf dem Stoppelfeld angewiesen zu sein. Hier wurden keine grösseren Veränderungen vorgeschrieben. Anders dort, wo der Bauer die Ernte sofort nach dem Schnitt nach Hause geführt und nur den Zehent am Felde liegen gelassen hatte, um später die Zäune zu öffnen und das Vieh ins Feld zu treiben. Um eine Kontrolle zu ermöglichen, wurde bestimmt, dass die ganze Ernte in Krain einen Tag, in Steiermark drei Tage auf dem Acker geschobert stehen zu lassen war. In Krain war die Grösse der Zählshober oder Mandel (60 Garben) und der Heufel (10 Garben) vorgeschrieben, wobei vielleicht schon bestehende Begriffe berücksichtigt wurden. Dieses Zählssystem, das übrigens nicht ausschliesslich in Krain verbreitet war, findet seinen Ausdruck im slowenischen Wortschatz und den betreffenden Begriffen noch in

neuerer Zeit. Die Pflicht des Bauern, das Getreide zuerst auf dem Felde zur Zählung zu schobern — worauf es in kleinen Schobern schlecht vor dem Regen geschützt war — um die Garben erst nachher zum Trocknen nochmals zu schlichten, war offensichtlich unökonomisch. Sie dürfte daher auch zur Verbreitung der Harfe beigetragen haben, die übrigens in den Zehentvorschriften keine Erwähnung findet, obwohl sie in den meisten Fällen für die Abzählung des Zehents geeignet gewesen wäre.

KRPLJE U SREDN JEM POLIMLJU I POTARJU

Petar Vlahović

U spomen Dr. Borisu Orlu inicijatoru i pokretaču proučavanja naprava svih vrsta koje ljudima služe za savlađivanje snega, ovaj skromni prilog posvećuje avtor.

Krplje su, kao što je poznato, naprava koja u narodnom životu ima veliku praktičnu primenu. Ali, uprkos tome one kod nas nisu dovoljno proučene, posebno u Srbiji, Crnoj Gori, Hercegovini i Makedoniji. Iz ono skromne literature o njima još uvek se ne dobija prava slika njihovog rasprostranjenja o čemu posebno svedoči karta priložena uz rad V. Košak¹ jer su one i danas poznate u planinskim predelima u slivu Drine i istočno od nje. Cilj je ovoga priloga da ukaže na rasprostranjenost krpalja u Srednjem Polimlju i Potarju.

Krplje su nastale iz potrebe, u mukotrpnjoj borbi i ljudskoj želji da odoli stihiji prirode i da je savlada.

Oblast Srednjeg Polimlja i Potarja ispresecana je grebenima planina Jadovnika, Ljubišnje, Zlatibora, Mijajlovice, Lise i Crnoga Vrha. Na njihovim padinama se nalaze naselja na relativno velikoj nadmorskoj visini (i do 1.600 m nadmorske visine), udaljena jedno od drugog i po nekoliko sati pešačkog hoda. Glavno zanimanje stanovništva na pribrežnim stranama Tare, Lima, Ljubovide i Čeotine, reka koje presecaju ovu oblast, je stočarstvo, a krplje su uglavnom vezane za takve oblasti. Da bi se održavala veza sa spoljnim svetom i obavljali neophodni svakodnevni poslovi oko stoke, donosilo brašno iz vodenica, dovlačila drva iz šume, donosio list i seno itd. krplje su u zimskom periodu neophodno pomagalo.

Snežni pokrivač se u ovim krajevima zadržava negde od oktobra do maja meseca, tj. dobru polovinu godine. Zbog toga su krplje uvek pri ruci u tom periodu, kao odeća, obuća ili neka privredna alatka bez koje se ne može, sekira ili drvena lopata na primer.

Krplje se nalaze u svakoj kući iz planinskih naselja ove oblasti. U zadržnijim kućama ima i po više pari. Ustvari za one članove koji

¹ V. Košak, Krplje hodaljke za snijeg, Etnološka biblioteka sv. 21, Zagreb 1934; T. Urbas, Krplje in smuči na Pohorju, Slovenski etnograf IX, Ljubljana 1936, str. 91—116; M. Jagodic, Krplje na Gorenjskem, Slovenski etnograf IX, Ljubljana 1936, 117—136 i tamo navedena literatura.

tokom dana obavljaju poslove oko stoke nešto dalje od kuće ili se kreću do šume ili mlina. Lovci ih takođe upotrebljavaju.

Da bi čobani nahranili stoku i došli do sena oni »obuju« krpље. Pomoću njih naprave prtinu i »učepaju« torinu. Prtinom doteraju stoku pa na torini joj »polože« seno ili list. Ukoliko je snežni pokrivač visok, pomoću krpalja se »properti«, tj. napravi prolaz u snegu između ekonomskih zgrada dotičnog domaćinstva i do vode. Često se to čini i do susjednih kuća.

Krpље pravi svako domaćinstvo za sebe jer za to nije potrebno neko posebno tehničko znanje. Krećući se za stokom preko leta čobani na pašnjacima naiđu na deblju leskovu mladiku prečnika 4—5 cm. Ovu mladiku rasepe na dva dela. Sa unutrašnje strane površinu uglačaju tesanjem a sa spoljne skinu (»ogule«) koru pa naprave dva obruča prečnika oko 50 cm. Krajevi ovako savijenog drveta uvezeni su »oputom« tj. impregniranom vrvcom od teleće ili goveđe kože, a ponekad, samo ređe, mogu biti spojeni i manjim drvenim klinovima. Obruči se potom ostave u »postrevu« ispod strehe kolibe ili obese iznad ognjišta da se dobro osuše.

Preko zime, kada je manje poslova nastavlja se rad na izradi krpalja. Omanjim svrdlom (»burgijom«) na obruču izbuše osam unakrsnih rupica, ili to čine »žigom«, tj. užarenom metalnom žicom. Naspramne rupice su razmaknute jedna od druge oko desetak cm, ustvari koliko je široka obućena noga. Potom se kroz ove rupice u vidu krsta provuku četiri deblje vrvce od konopljane pređe. U sredini kruga gde se vrvce prepliću i ukrštaju, obrazujući kvadrat, oko njih se isplete od istog konca »ljesa« kružnog oblika prečnika tridesetak santimetara koja je ustvari glavni oslonac da se »ne grezne« tj. ne propada u sneg. Krpље se za nogu vezuju »obuvačama«. To su vrvce od konopljane pređe ili impregnirane kože. Dve se postavljaju u visini prstiju na nozi a dve iza pete. I jedne i druge se ukrštaju na lesici. Prednje obuvače se unakrsno zavezuju iznad pete a suprotne njima na lesici jer time osiguravaju da se potpetica mnogo ne odvajaju od »ljese« sa krpalja.

Mada krpље može bez osobitih teškoća napraviti svaka osoba koja ih je videla, ipak se sa njima ukoliko nije naviknuta, ne može lako kretati. Slobodno se može reći da je hod pomoću krpalja prava veština. Noge su rastavljene jedna od druge oko pola metra. Zbog toga prilikom koračanja treba izbeći da obruč krpље ne udara po cevatici ili jedna krpļa u drugu. Prilikom nespretnog koračanja dešava se da se jedan deo obruča nasloni na obruč druge krpље što dovodi do pada. Hod sa krpļama je posebno naporan za osobe koje imaju mali korak, odnosno kratke donje udove.

Krpļama se uglavnom služe muškarci. Žene ih upotrebljavaju samo u krajnjoj nevolji kada u kući nema muškaraca, i to na kratka rastojanja.

Krpље se obuvaju na pragu kuće ili na mestu gde je sneg visok tako da se odmah sa njima može stupiti u »cijelac« — visok sneg jer je hod sa

njima po niskom snegu skoro nemoguć. Takođe se i izuvaju na sličnom mestu.

U vezi sa krpljama nema običaja, ali se ipak nerado posuđuju. Na njih se pazi i suše se isto onako kao i drugi delovi odeće ili obuće jer bi kanap uprotivnom ubrzo istrunuo i raspao se. Zbog toga jedne krplje služe i po nekolike decenije.

Životna potreba primorava stanovnike planinskih naselja Srednjeg Polimlja i Potarja da se i danas pridržavaju ove stare naprave poznate i u drugim našim krajevima pa i kod drugih naroda. No, o njihovom uticaju na čoveka i deformaciju hoda onih koji ih upotrebljavaju biće reči drugom prilikom.

Résumé

LES RAQUETTES EN USAGE SUR LE TERRITOIRE DU LIM MOYEN ET DE LA TARA

L'auteur décrit les raquettes, moyen de transport hivernal de bergers, en usage sur le territoire du Lim moyen et de la Tara. Elles sont fabriquées, en hiver généralement, dans certaines maisons de paysans. L'auteur fait une description détaillée de leur fabrication et de la manière de les porter. Les raquettes ne sont portées de règle que des hommes et n'ont aucun rapport avec les coutumes populaires.

SLOVENSKI ETNOGRAF
XVI-XVII/1963-1964

ORLOV ZBORNIK

Izdal in založil Slovenski etnografski muzej

Za izdajatelja in založbo Boris Kuhar

Natisnilo ČP Delo, obrat Triglavska tiskarna v Ljubljani

Naklada 800 izvodov

Dotiskano v septembru 1964

